מלכה ללא כתר

סיפור על מושבה ומשפחה

עמוס דניאלי

עמוס דניאלי

מלכה ללא כתר

סיפור על מושבה ומשפחה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

A QUEEN WITHOUT A CROWN
by Amos Daniely

התמונה בחזית הספר צולמה בידי חייל אוסטרלי
ביום כיבוש רחובות, נובמבר 1917
(סיפור התמונה בעמוד 190)

עורך: אהרון לירון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

© כל הזכויות שמורות למחבר

אין להעתיק, לצלם, לתרגם ולהפיץ ספר זה
או קטעים ממנו ללא אישור בכתב מהמחבר

עימוד, הדפסה וכריכה: כתר מפעלי דפוס, ירושלים

מסת"ב: 7-0-90950-965

נדפס בישראל 2006
Printed in Israel

עמוס דניאלי

מלכה ללא כתר

סיפור על מושבה ומשפחה

לסמדי,
שלי, מיקי, עומר, נועם הקטן,
ולבאים אחריהם

פתח דבר

כשלוש־עשרה שנים חלפו מהיום בו הקלטתי את דודתי לאה על גבי הרשמקול ועד ליום שבו התחלתי לכתוב את תולדות המשפחה. לאורך כל אותן שנים חשתי רצון עז לכתוב את סיפורה של משפחתי כדי להעבירו לדורות הבאים, משום שהאמנתי כי אין להניח לשנים לכסות על מה שהיה, ואכן הדבר נעשה.

כל משפחה ממקימי המושבה רחובות נושאת עמה סיפור משלה, אולם רק מעטים היו האנשים שהגיעו אליה כפועלים בודדים והקימו בה את ביתם. אחד מאלה היה סבי יהודה, שנשא לאישה את סבתי אסתר, וביחד עמה הקים משפחה שצמחה בד בבד עם המושבה הצעירה.

המשפחה גדלה, התרחבה, ונולדו לה תשעה ילדים. בשל בחירתם לחיות בארץ הזו ידעו בני המשפחה קשיים וסבל, שאולי לא היו מנת חלקם אילו בחרו להקים את ביתם בארץ אחרת. את סיפורה של משפחתי הבאתי כפי ששמעתיו מפי דודותיי לאה ויהודית וגם ממקורות נוספים, מבלי לפסוח על פרטים שעלולים להיתפס כבלתי מחמיאים.

בתחילה לא חשבתי להוסיף על סיפור המשפחה גם את סיפורה של רחובות, אולם עד מהרה הבנתי כי לא ניתן להפריד בין הסיפור האישי לסיפורם של המושבה ושל היישוב באותם זמנים, וכך אומנם עשיתי. במחקר שערכתי גיליתי כי קיימים מקורות שונים המספרים את תולדות המושבה, ולכל אחד מהם זווית ראייה משלו. ניסיתי לשזור אותם יחדיו כדי לקבל תמונה שלמה.

את החומר על המושבה ועל היישוב אספתי בראיונות עם אנשים שחיו באותן שנים ועם בני דור ההמשך ששמעו את סיפורי הוריהם. פרט לכך נברתי בארכיונים, בכתבי יד שהשאירו אחריהם הראשונים, ובספרים המספרים על אותה תקופה. כל פרט וכל סיפור תרם את חלקו והוסיף להבנת התמונה.

מאחר שלכל מקור גרסה משלו, ייתכן שפה ושם העדפתי גרסה אחת על פני אחרת, אך ספרי אינו ספר היסטוריה, ואין הוא מתיימר להיות כזה. באתי לפרוס לפני הקורא את סיפורה של משפחתי כדגם מייצג של המשפחות הראשונות, ושל המושבה רחובות כדגם מייצג של המושבות הראשונות ביישוב. אני מקווה שהתיאורים המובאים בספר יאפשרו לקורא לחוות את האירועים והקשיים שליוו את המתיישבים, ואף יסבו לו הנאה בעת הקריאה.

הקדמה

מאת פרופ׳ יוסי בן־ארצי, אוניברסיטת חיפה

תולדות ההתיישבות היהודית המתחדשת בארץ ישראל, למן העלייה הראשונה, זכו כבר לסוגות שונות של כתיבה: היסטוריה יישובית, גיאוגרפיה יישובית, מונוגרפיות המוקדשות לאישים, למושבות או ליישובים בודדים, לקבצי סיפורים אמיתיים ודמיוניים, וכמובן לספרות מחקר עשירה. כל אלה מעמידים לרשות הקורא המתעניין והלומד מדף ארוך ומפואר של ספרים, קבצים ומפעלי חקר. עם זאת, דומה שרק בשנים האחרונות הולך וכובש לו חלק נאה על מדף זה גם סוג חדש של כתיבה – כתיבה אישית של אירועים שהם נחלת הכלל מזווית ראייה משפחתית או מקומית של יישוב או של תקופה. מי שעברו אותם אירועים היו ׳אנשים פשוטים׳ (Ordinary People) שנשאו על גבם את משא ההיסטוריה, וסיפוריהם האישיים נבלעו־נטמעו בתיאורים הגורפים, הכלליים והיובשניים של הכתיבה ההיסטורית הקונבנציונלית.

ברחבי תבל הולכת ומתפשטת תופעה מרתקת ועשירה של כתיבת היסטוריה מסוג אחר: היסטוריה מקומית, היסטוריה אישית ו׳היסטוריה מלמטה׳. כולן כאחת מבקשות להציג מבעד לפריזמה האישית, המשפחתית או המקומית את ׳המהלכים הגדולים׳ של ההיסטוריה הכללית.

כתיבה כזו אינה מתיימרת ׳להחליף׳ את ההיסטוריה המקצועית, על אף שאין היא מנותקת ממנה. אדרבא, להבנת קורותיהם של משפחה, של אדם או של יישוב מסוימים נחוצה הידיעה ההיסטורית הכללית על תקופת הזמן, על גורמים מרכזיים שעיצבו אותה ועל המהלכים שהתרחשו בה. ברם, תרומתה מתבטאת דווקא בפן האישי והאנושי של ההיסטוריה, ברלוונטיות שלה לכל אותם המבקשים לדעת אודות אבותיהם ותולדות מקום מגוריהם יותר בהיבט היומיומי, הרגשי והחווייתי.

על רקע כזה קל להבין את משיכתו של עמוס דניאלי לכתוב על מושבת נעוריו, רחובות, ועל משפחתו, שקורותיה שזורים ומשורגים בקורותיהן של המושבה ושל היישוב העברי כולו בדרך להקמת המדינה ולאחריה.

בהיותי צאצא למייסדיה של מושבה אחרת, הרטוב שבהרי יהודה, שלא זכתה לשרוד ולהתפתח כמו רחובות, נמשכתי גם אני אל תולדות המושבות בקשרים סמויים מן העין. סיפוריה של סבתי ושיחות בני הרטוב שנעקרו ממנה ונטעו שורשים באבן יהודה ובמקומות אחרים בארץ נדמו לי כעולם מרתק שנמשכתי ללמוד את אופני התהוותו ועיצובו הפיזי, המשקי והאנושי.

כך גם חקרתי את רחובות, את נסיבות הקמתה ורכישת אדמותיה, את אופיה העצמאי, העברי, הציוני, ואת התהוות המרקם הפיזי והאנושי שלה. מקורות ארכיוניים, ביוגרפיות, ׳יובל העגלונים׳ וסיפורי סמילנסקי שימשו בערבוביה להבנת ׳רוח הזמן׳

והתמורות שחלו בו. כמי שחקר את תולדות ההתיישבות בכלל ואת המושבות העבריות בפרט סברתי כי רחובות הוותיקה הייתה מוכרת לי כדבעי. כאשר פנה אלי עמוס דניאלי, באמצעות חברנו המשותף אבי פדר, לקרוא ולהתייחס לספר שכתב על רחובות, עשיתי זאת בשל אותו רצון עז לדעת ולהכיר עוד מושבה מזווית ראיה אישית. עד מהרה מצאתי עצמי מרותק לאפופיאה המשפחתית שנפרסה לנגד עיניי, ודברים רבים שידעתי על רחובות נתפסו לפתע בצורה שונה, אחרת, אישית וכובשת יותר ממסמכי הארכיון.

הסיפור הוא 'משפחתי', אך העלילה היא כללית ושווה לכל נפש. בני המשפחה לדורותיהם ולהסתעפויותיהם ברחבי הארץ מוצגים ברגישות עצומה ובאהבה גדולה, הגם שהכתיבה אינה רגשנית, ואף מנסה להתבונן לכאורה 'מן הצד'. עמוס דניאלי השכיל לשלב בין הרקע העובדתי וההיסטורי לבין פרטי הפרטים של חיי היום־יום – של הלבוש, התבשילים, המנהגים, המאפיינים האישיים, הכאבים והמהלומות שספגה המשפחה במות יקיריה, ובמיוחד במות צעיריה, שאחד מהם הנו בחזקת נעדר מן הקרב עד ימינו אלה.

הספר מעמיד יד וזיכרון לא רק לבני המשפחה, כי אם לתקופה שלמה, למושבה כולה, ומוליך את הקורא במרחבי הזמן מבעד לצוהר האישי. על כן ערכו רב בעיניי לא רק כ'קורות משפחת דניאלי לדורותיה', אלא כמראה מלוטשת של קורות היישוב העברי כולו, המתכווץ כאן לכלל עולמה הפנימי של משפחה אחת, של מושבה אחת.

אני משוכנע על כן, שלא רק בני המשפחה הרבים, הקרובים לסיפור שאותו אולי לא הכירו בעצמם כל כך טוב, אלא רבים מבני הארץ יקראו את הספר באותה שקיקה ובאותו עניין בו קראתיו גם אני. עמוס משכיל לסחוף את הקורא ולאמצו לחיק המשפחה, אותה הוא עוטף בחיבה גדולה, ולמושבה העברית, העצמאית והסמלית כל כך, שדומה כי טבועה היא בכל נימי נפשו.

התוכן

פתח דבר 7

הקדמת הפרופ׳ יוסי בן ארצי 9

פרק א, מנייסביז׳ ליפו 15
זה כבר שייך להיסטוריה; העיירה נייסביז׳ בביילורוסיה; יהודה־לייב דנילביץ ואביו ר׳ קלמן אריכא; בזכות נחישותה של סבתי, אסתר סקר; ההפלגה לחופי הארץ; הכניסה ליפו; במלון קמיניץ ידעו היטב; פניה של יפו; עצת יחזקאל סוכובולסקי; נווה צדק ונווה שלום.

פרק ב, פני הארץ ויישובים ראשונים 34
היישוב הישן מנסה להקים התיישבות חקלאית; מושבה יהודית ראשונה; פעמי העלייה הראשונה; מושבות ראשונות ונחלות פרטיות בעלייה הראשונה; משברים ראשונים וסיוע ראשון; חלון הזדמנויות וחששות ראשונים בלב הערבים; עולים, יורדים, ושלטון פקידי הברון.

פרק ג, דוראן 43
אייזנברג ביקש לייסד מושבה עצמאית; טקס ייסוד המושבה החדשה; ״מנוחה ונחלה״; פינס ביקש לצוד שתי ציפורים; הנאמנים יהודה דנילביץ ויוסף פלדמן.

פרק ד, רחובות, צעדים ראשונים 60
בתים ראשונים ברחובות; בחדוות יצירה; משטר שלמונים; השידוך של סבתי; לספוג את המראות; שוטה גדול או מלאך; ימיה הראשונים של אסתר במושבה; צעירי המושבה; שיווק הענבים; נס ציונה – מושבה שכנה לרחובות.

פרק ה, יחסי שכנים 82
הכמעשה בני יפת נעשה? ; משה סמילנסקי הצעיר; מרגולין וסמילנסקי – ידידות אמיצה.

פרק ו, דת, חינוך, בריאות וחסד 98
רפואה ודת; רחובות – עברית היא!; הזמן מתקן הכול ; בית הכנסת הגדול או התרומה המובטחת; למידה בדרך הקשה.

פרק ז, הרצל ברחובות 110
מלך היהודים; גדול חסידיו של הרצל במושבה; מות הרצל.

פרק ח, תמורות 117
מפקידות הברון לחברת יק״א; מכרמים לפרדסים; פרדסנות עברית ומשפחת פלמן; מלכה ללא כתר; בזכותן; שכן חדש למשפחה – הזואולוג אהרוני.

פרק ט, ימי העלייה השנייה 129
מייאוש לתקווה; דמויות מימי העלייה השנייה ברחובות; תרופת פלא לחיזוק היולדת; חגיגות וטקסים; ימים של עצב ושמחות במשפחה; רופאים במושבה; שכונת התימנים; הסַפָּר מרחובות; רחובות – תל־אביב; אגודת "השומר"; מלחמת השפות.

פרק י, במלחמת העולם הראשונה 153
השלכות המלחמה על היישוב; הגירוש למצרים; לצבא הבריטי או לצבא הטורקי? ; מכת הארבה; התעללות הטורקים; המחסור; שומרים ברחובות ; הגירוש הגדול מתל־אביב ומיפו; מחתרת ריגול – סיכוי או סיכון? .

פרק יא, הגאולה 187
האוסטרלים באים; הצהרת בלפור; הגדודים העבריים.

פרק יב, ימי העלייה השלישית 197
מ"מאורעות" ל"הגנה"; החיים בבית החדש; המשפחה מתארגנת מחדש; מרים מנהלת הדואר ברחובות; "מאורעות" 1921.

פרק יג, זמנים חדשים 221
חידושים; עצת ה"נייטיב"; לימודי אבי במקווה ישראל; פרידה ושתי ה...; חיים בצמצום; בחייהם ובמותם; סוף העלייה השלישית.

פרק יד, ימי העלייה הרביעית 236
התחלות מבטיחות ושינויים מבורכים; "היא תחיה"; מרים וקלונימוס; שידוכים במשפחה; מאורעות תרפ"ט, 1929; הבריטים זגזגו והיהודים התפלגו.

פרק טו, ימי העלייה החמישית 261
על ההולכים ועל הבאים; יצחק מסייע בפינוי אריסים; מבחן הגבריות של יצחק.

פרק טז, עזרה הדדית במשפחה 269
פרדסים במשפחה; בית־חרושת לקרח; אהבות, אכזבות וחתונה; פרידה ויוסף בירושלים, רבקה וג'ון ברחובות.

פרק יז, היציאה מהגדר 283
עזרא דנין שותף בהקמת המודיעין העברי; חנקין, יצחק דניאלי, ושיח' עז א־דין אל־קסאם; הרוטשילדים מובאים למנוחת עולמים בארץ ישראל.

פרק יח, מאורעות תרצ"ו 288
מאורעות תרצ"ו, 1936, או "המרד הערבי"; רחובות במאורעות.

פרק יט, התבססות המשפחה 295
כשאסתר ביקשה; משפחת דיאמנד מגיעה לרחובות; זיכרונות ילדות של בני הדודים.

פרק כ, בימי מלחמת העולם השנייה 301
משפחה של עקורים בתוככי רחובות; הקרח מחמם את היחסים; יהודית עוזבת לדרום אפריקה; ג'ון (יואל) כהן; שאול; חלומות ופשרם; התנדבות לכוחות המגן; אסתר דניאלי מגיעה למנוחתה האחרונה; שכר לימוד ברחובות.

פרק כא, הוריי 321
מעלילות הירח של רחובות; הרצל כהן־זאבי; אמי חוזרת לחיים; משפחת אמי.

פרק כב, קוממיות 330
מאמצי צ'רצ'יל והאצבע הקלה של לח"י; מדינת ישראל ומלחמתה לקוממיות; מגויסים להגנת ירושלים ; שכול במשפחה; זיכרונות על עמוס; איך שגלגל מסתובב; רחובות מותקפת; הצטיידות והכנות; בזכותם; הפליטים; ממושבה לעיר; רחובות שלי.

פרק כג, אחרית דבר 357

רחובות שלנו 362

אתרי רחובות המפורטים בספר 369

עץ המשפחה 366

שלמי תודה 369

רשימת מקורות 371

א

מנייסביז׳ ליפו

זה כבר שייך להיסטוריה

יום הולדתה התשעים של דודתי יהודית נחוג בקיץ 2002 ב״חִ׳רבֶּת דוראן״ אשר ברחובות, גן אירועים הנושא את שם המקום שעליו הוקמה המושבה רחובות. בני משפחה, חברים וידידים באו מרחוק, וגם מחוץ לארץ הגיעו, כדי לכבד את דודתי ביום שמחתה. ואכן, במשפחתנו הייתה זו בהחלט סיבה ראויה למסיבה, שכן מתשעת האחים והאחיות לבית דניאלי, היא היחידה שהגיעה לגיל מופלג זה. לזכותה ייאמר כי לא רק שזכתה לכך, אלא שניחנה בחיוניות וחינניות במידה נדיבה. דומה כי בכך חזרו ושחו אורחיה שמילאו את המקום בערב המסיבה. אכן – צעירה לנצח. מקום האירוע נקבע ברחובות, כמובן, המקום שהיה ערש צמיחתה של המשפחה. שם נולדו וגדלו תשעת האחים והאחיות.

על הכנת המסיבה טרחו ועמלו שלושת בניה של יהודית, כלותיה ונכדיה. הם גם קיבלו את האורחים שמילאו את הגן, דאגו להעניק לכל אחד יחס אישי, לומר מילה חמה, ללוותו אל כלת השמחה וממנה אל שולחן המשקאות. והיא, הדודה, לא רק שלא התעייפה מכל הברכות והמחמאות, להפך! נראה היה כי אלה רק היטיבו עמה, השילו את השנים מעליה, והחזירוה אל ימי עלומיה.

תשעת האחים והאחיות, ילדיהם של סבתי אסתר־רחל או אֶטָה־רָשֶׁה וסבי יהודה־לייב דניאלי, שנקראו קודם דנילביץ, נולדו וגדלו ברחובות. השביעי ביניהם היה אבי. הם נשארו נאמנים למושבה, שברבות הימים הפכה לעיר. חלקם עזבו את רחובות לפרקי זמן כאלה ואחרים, אך תמיד חזרו אליה. רק אחת האחיות, לאה, קמה ועזבה את המושבה בידיעה שלא תחזור להתגורר בה, והתמידה בעיקשותה. לאה עזבה בנסיבות כואבות ועגומות שנגרמו בעטיה של אמה, ועל כך עוד יסופר. כשעזבה, לאחר שנישאה, ביקשה להרחיק ויצאה לצפון הארץ, לקריות שליד חיפה. ההתרחקות מרחובות לא מנעה בעדה את התרפקותה על ימיה במושבה, ואולי אף העצימה אותה עם השנים. דומה כי בשל המרחק שהקשה, הזמן שהקהה, ובגלל הזיכרונות, שהשנים ניסו להעלות להם ארוכה, דווקא היא הייתה קשורה למושבה יותר מאחיה ואחיותיה, וערגה אליה תמיד.

גם יהודית עזבה, לאחר שנישאה למיכאל. למגינת לבה של אמה יצאה עמו לדרום־אפריקה. כאשר חזרו ברבות השנים לרחובות, אמה כבר לא הייתה בין החיים. אביה נפטר שנים רבות קודם לכן.

כשהיו צעירי המשפחה, אחייניה, ואני בתוכם, מפצירים בדודה לאה שתספר על אותם ימים, על רחובות של אז, ועל המשפחה, הייתה משיבה בערך כך: "על מה שהיה? נו, מה כבר יש לספר?!... זה הרי שייך להיסטוריה, ועבר כל כך הרבה זמן... נו, באמת שאין טעם לחזור על הדברים..."

ואז, כשנראה היה כי הדודה סותמת את הגולל על בקשותינו, הייתה מבצעת תפנית מפתיעה שהשאירה אותנו פעורי פה, וצוללת עמוק אל נבכי העבר. היא הפליגה בקלילות אל אותם ימים רחוקים, הובילה בין דמויות, בתים, חצרות וכרמים, לקחה אותנו אל גן הילדים, אל בית הספר, אל חברי ילדות ונוער ואל המורים, לנשפים בבית העם בימי הטורקים והאנגלים, והגיעה אל בית המשפחה. כאן הייתה משתהה לרגע, פותחת דלת, סובבת בין החדרים, נזכרת איך היה כך ואחרת, ואנחנו היינו אוחזים ולא עוזבים. בתוך כך הייתה מספרת על אביה ועל אמה, על החיים בארץ בשנותיהם הראשונות בה, ועל המשפחה שהקימו. היא נגעה גם באירועים הקשים שנחתו על המשפחה בזה אחר זה, והותירו את רישומם בצלקות עמוקות מאותם ימים ראשונים שהיו מוכי קשיים וצללים, ורק קרני אור בודדות, שעיקרן תקווה, הבליחו בעדם פה ושם.

סיפורה זה על משפחתנו ועל המושבה רחובות נוגע גם במשפחות ומושבות אחרות שהוקמו באותה תקופה, וגם הן ידעו קשיים דומים.

בפעם האחרונה שדודתי לאה הובילה אותי כך בסיפוריה, ישבתי לצדה והעליתי את דבריה על הרשמקול. שלוש־עשרה שנים היו הקלטות מונחות במגירה כאבן שאין לה הופכין. התקשיתי לגעת בהן, עד שהמעשה נעשה והן הועלו על הכתב. עד היום אני מברך על הזיכרון, על החִיוּת, ועל התיאורים ששמעתי מפיה, שיבואו ויצטרפו לסיפוריהם של אחרים, ויחברו לספר. אם הזיכרונות והכתבים של ראשוני היישוב וותיקי רחובות הם הלחם והמים בספר זה, הרי תיאוריה של דודתי לאה הם השקדים והצימוקים.

מרחובות חזרה דודתי לאה והרחיקה נדוד בתיאוריה, אותם שמעה מאמה, עד לעיירה נייסביז' בביילורוסיה, היא רוסיה הלבנה. בה נולדו וגדלו הוריה אסתר ויהודה, ואותה עזבו בטרם מלאו להם עשרים. היא נשאה אותנו עמה כששוטטה בגני העיירה שאותם עינה לא ראתה, כשפסעה לאורך הנהר שאת מימיו לא רוותה, והגיעה לטירה בה כף רגלה לא דרכה מעולם, אך סיפורי אמה יצרו ואצרו את טעמם בזיכרונה. על מרכבתו של הדוכס מרדזיוויל סיפרה כי בעת שהייתה עוברת ברחוב, היהודים היו בורחים מפניה בבהלה כי חששו לעמוד בדרכה. היא סיפרה גם על שמועות בדבר פוגרומים והגבלות על יהודים, שהיו נוחתות חדשות לבקרים.

היא ידעה לספר כיצד הפצירה אמה בהוריה לעזוב את המקום הארור ההוא, הצופן בחובו רק רע ליהודים, ולצאת לארץ ישראל – המקום היחיד אותו ראתה כבית. היא תיארה את הדרך, את ההפלגה בים, את ההגעה ליפו, והרחיבה באירועי הימים הראשונים בארץ ובחששות שניקרו בלב. דודה לאה הוסיפה וסיפרה על הבית בנווה צדק, אותו בנה סבה שלמה־זלמן, אבי אמה, ועל הנגרייה שהקים בסמוך אליו. גם על המחזרים הראשונים שהחלו מגיעים לביתם, על בחירת אמה ביהודה מרחובות, המושבה שזה עתה

הוקמה, ועל הבית שהקימו בה. היא סיפרה גם על האמונה החזקה של אמה בדרכה, ועל נחישותה מול כל הקשיים, העוינות והשנאה, המחלות, המחסור והאקלים הקשה, שהיה שונה ובלתי מוכר. ואומנם, הכול היה שונה, בלתי מוכר ובלתי צפוי.

העיירה נייסביז׳ בביילורוסיה

העיירה נייסביז׳ שוכנת במרכז ביילורוסיה, בין הבירה מינסק לעיר פינסק, וכארבעים קילומטר דרומה מדרך המלך החוצה את המדינה ממערב למזרח. בדרך זו עברו ב־22 ביוני 1941 חילותיו של היטלר כשחצו את נהר הנֶיְמֶן בדרכם מפולין למוסקבה. הם חזרו בדיוק מפתיע על אותה שגיאה שעשו חילותיו של נפוליון בונפרטה מאה עשרים ותשע שנים לפניהם, באותו יום בשנה, באותו חודש ובאותו מסלול. אך הם, הגרמנים, לא השאירו אחריהם יהודים בעוברם, לא בנייסביז׳ ולא בעיירות אחרות במדינה הגדולה.

במלחמות שבין רוסיה לפולין היה גורלה של נייסביז׳ כגורל המדינה. היא עברה מיד ליד, נפגעה ושוקמה מחדש. נבנו בה בתים, כנסיות, מנזרים, בניין עירייה רחב ממדים וחנויות.

נייסביז׳ יושבת על גדות נהר האלבה. מעבר לנהר משתרעת טירה מרהיבה, שהוקמה לפני מאות שנים באחוזתם של נסיכי משפחת רדזיוויל. הטירה הוקפה בכרי דשא, פרחים, עצים, תעלת מים, וגשר שהוביל מעל התעלה אל שדרת עצים ארוכה שנמתחה עד לעיר. בימות הקיץ החמים שטו ברבורים ארוכי צוואר להנאתם לאורך התעלה, והוסיפו מחֵנם והדרם למראה המרהיב. כשהדוכס ובני משפחתו היו יוצאים למסעות ציד, נהגו נערי העיירה היהודים להרהיב עוז ולרחוץ בפלג הנהר העובר בשטח האחוזה.

בזכות נקיונה ויופיה כונתה העיירה: "ורשה הקטנה". כיום רואה ממשלת ביילורוסיה בנייסביז׳ אתר היסטורי חשוב, ואחדים מההיסטוריונים במדינה מכנים אותה: "העיר הקדומה והחשובה ביותר במדינה מבחינה היסטורית." הנשיא הנוכחי העלה אפשרות לקבוע את מושבו בטירה.

בשנות השמונים של המאה התשע־עשרה עמד מספר יהודי העיירה על חמשת אלפים נפש, והיו להם בתי תפילה עשויים עץ, פשוטים למראה. בתי הכנסת נחלקו לאלה של "חסידים" ולאלה של "מתנגדים", אך כאילו לא די בכך, הוסיפו היהודים בתי כנסת גם לפי בעלי המלאכה. כך הגיע מספר בתי הכנסת לעשרה. על אלו נוספו ה"שטיבלאך", חדרי לימוד, בהם נדחסו לומדי ה"חומש עם רש"י" ומגידי התהילים.

היהודים הראשונים הגיעו לעיירה בתחילת המאה השש־עשרה. היו אלה סוחרים שעשו את עסקיהם בעומקה של רוסיה. הם שבו ועברו לאורך דרך המלך, עד שראשי העיירה, אז כפר קטן, הציעו להם להישאר במקום כדי לפתח אותו ולתרום לחיי המסחר.

נייסביז׳ הייתה אחת מאותן עיירות שבהן יהודים שלחו ידם בחקלאות, בעיקר בגידול ירקות. בעיתון "המליץ" מינואר 1879 נכתב: "שליש מיהודי העיירה עוסקים בעבודת האדמה, אך לא בעבודת השדה כי אם בגני הירק. ורבים מהם נוסעים באביב לערים אחרות: ורשה, וילנא, ביאליסטוק, ערי קורלאנד וקניגסברג, ושם שכרו כברת

ארץ לגידול ירקות ולשיווקם בערים הגדולות. לעונת החורף חוזרים הביתה, ויגיעתם רבה מאוד. בזיעת אפם יביאו לחם. אולם, מה מתקה להם העבודה הזאת, עד כי לימדו אותה לבניהם אחריהם."

בכול יום רביעי התקיים יום שוק, אליו הביאו האיכרים ירקות, ביצים, תרנגולות, גבינות, חמאה ופירות אופיינים לאיזור: תפוחים, שזיפים, אגסים, וגרגרי יער אדומים ושחורים. את הבשר קנו היהודים באיטליזים הכשרים. כולם הקפידו בהלכות הדת.

מרכז חיי היהודים היה בית הכנסת, שם היו פוגשים איש את רעהו, מדברים, מחליפים דעות, מספרים "שמועס" (חדשות), ומתבלים את הדברים בקצת דברי רכילות מקומית. בערבי שבת, עם דמדום ימי החול, יצאו כולם אל בתי הכנסת. משפחות משפחות עשו דרכן בניחותא, לבושים בגדי שבת וחג, ומבקשים לספוג מקדושת השבת. בבית הכנסת תפסו הגברים את מקומם בקדמת הבית, והנשים התקבצו בעזרת הנשים, מאחורי הפרגוד המתוח אשר הפריד מהגברים. בעת תפילת החזן הקשיבו קשב רב לסלסולים, והצטרפו אליו בקטעים החביבים עליהם. כל השבוע ציפו יהודי העיירה לערב שבת כדי לזכות ולגעת בעולם של מעלה ולשהות עם בני ביתם שעות ארוכות ללא טרדות ימי החול. סיפרו לילדים מסיפורי המקרא, הסבירו, חזרו, תיארו ולימדו.

נייסביז' התגאתה בייחוסה כמקום תורה. יצאו ממנה כמה רבנים גדולים בתורה, שהתפרסמו כמאורות בעולם הרבני. בתקופת ההשכלה, בימיו של משה מנדלסון, לא מנע הדבר מיהודי העיירה להימנות על מבַצרֵי התרבות האירופית. למקום הייתה כפי הנראה השראה מיוחדת, ואפילו ל"שטאָדט משוגע'נר", משוגע העיירה, שכמותו היה בכל עיירה, היה בנייסביז' ייחוד משלו. כשהחליט כי הגיע יומו לעזוב, עלה על הבימה לאחר קריאת התורה בשבת, והכריז: "רבותיי, הריני מתכבד להודיעכם שבדעתי לעזוב את העיירה וללכת למקום אחר, ואני מוסר לכם את ההודעה כדי שתמצאו לכם משוגע אחר..."

הנוצרים והיהודים נהגו לחוג את החגים והשמחות לאורך רחובות העיירה, אולי בניסיון להפיח בה קצת רוח חיים. הנוצרים ערכו הפגנות ותהלוכות דתיות עם איקונות, וכוהניהם, שהלכו בראש, לבשו בגדי שרד שהשתפלו עד לרצפת הרחוב. היהודים חגגו את שמחת תורה, חנוכה ופורים על טפם וזקניהם בשירה וריקודים לאורך הרחוב, לאחר שיצאו מבתי התפילה. היי"ש תרם תמיד את חלקו והוסיף לשמחה ולרוממות הנפש.

בימי הקיץ החמים נהגו היהודים לחגוג את מסיבות הכלולות בפומבי, לרוב בימי שישי אחר הצהריים. טקס חופה היה אירוע ציבורי שמשך אליו רבים מיהודי העיירה. את החתן והכלה הוליכו בחוצות אל בית הכנסת, ומול הכניסה ערך הרב את הקידושין. ה"כליזְמֶר" השמיעו ניגונים עליזים, ולילדים היה אותו יום חופשי מלימודים. הם סבו בין המחותנים, והקיפו את החתן שעמד רועד כלולב מתחת לחופה, בהמתינו להגעת הכלה. השובבים והנועזים שבהם נעצו בשוקיו סיכות ומחטים, וזה, שחשש לקפץ כתיש ביום כלולותיו, התאפק, הידק שפתיו, ונשבע לבוא עמם חשבון מיד לאחר החופה.

ראשי הקהילה ופרנסיה, ובהם הרב, הדיינים והגבאים, השגיחו על חייה החברתיים והדתיים של הקהילה. הם הפעילו את המוסדות השונים: תלמוד־תורה, ישיבה, בית מרחץ, מקווה וחברה קדישא. הם גם דאגו לסעד לעניים ולחולים, והקפידו לשמור

על מערכת יחסים טובה עם השכנים כדי למנוע חילול השם ולהרחיק סכנת פרעות ופוגרומים. ניסו, אך לא תמיד הצליחו.

באחד במרס 1881 נרצח מהמארב הצאר אלכסנדר השני. בנו, אלכסנדר השלישי, שעלה לשלטון אחריו, ראה ביהודים אויבי הנצרות ורדפם נמרצות. חודשיים לאחר שעלה לשלטון, בימי הפסח, פרצו פרעות קשות בכמאתיים ערים ועיירות. היהודים כינו את הפרעות שהתחוללו בדרום המדינה "הסופות בנגב", כמיקומו של הנגב בדרום ארץ הקודש.

הפרעות, וההגבלות הקשות שבאו בעקבותיהן, גרמו ליהודים זעזוע קשה בכל רחבי המדינה. הצאר הוסיף ללבות את האש בהכריזו כי שערי המערב פתוחים, ומוטב להם ליהודים לצאת בעדם.

ואכן, יהודים יצאו. הארגונים היהודיים במערב הציעו כארץ מקלט את ארצות־הברית. גם שערי אוסטרליה, דרום אפריקה ומערב אירופה היו פתוחים בפניהם. ראשי תנועת "חיבת ציון" ניסו להשפיע על היהודים לעלות לארץ ישראל, באומרם כי בכל מקום צפוי להם גורל דומה.

"הסופות בנגב" היוו נקודת מפנה אצל הצעירים היהודים, שעד אז נטו לתנועות אופנתיות באירופה וברוסיה. לאחר הפרעות חשו רבים מהם שותפות גורל עם בני עמם, וראו את הפתרון לשאלת העם היהודי בלאומיות יהודית בארץ ישראל.

נציגי תנועת "חיבת ציון" עברו ברחבי המדינה וניסו להשפיע על עלייה לארץ. גם לנייסביז' הגיעו "משולחים" מארץ ישראל. כנראה שעשו עבודתם נאמנה, וכאשר דרשן בית הכנסת דיבר נגד תנועת "חיבת ציון", גערו בו הנאספים, והזהירוהו לבל יוסיף להרים את קולו נגד "רעיון קדוש זה".

ראשוני העולים לארץ ישראל בתחילת שנות השמונים ניסו להקים בה "קולוניות", מושבות חקלאיות. השמועות על "הקולוניות" עשו כנפיים והגיעו לרוסיה ולמזרח אירופה, והיו כפעמי הגאולה. נכון כי הקולות היו עדיין מינוריים, אך בהחלט ערבו לאוזניהם הכרויות היטב של בני הנוער היהודי. בין צעירי נייסביז' שנסחפו אחר רעיון "שיבת ציון" היו סבתי אסתר־רחל סָקֶר, שמגיל צעיר עמדה על דעתה, וסבי יהודה־לייב דנילביץ. למרות היותם בני אותה עיירה, הכירו זה את זו רק בארץ ישראל. את חלומותיהם על עלייה לארץ טוו אז בנפרד. על מה חלמו? אולי על בית ומושבה, על יהודים שיבואו ויגיעו בעקבותיהם, ויקימו עוד בתים ומושבות, ועיירות וערים.

יהודה־לייב דנילביץ ואביו ר' קלמן "אריכא"

יהודה־לייב דנילביץ נולד בסיון תר"ל, 1870, לאביו קלמן ולאמו פרידה לבית גורודנסקי. הוא היה הצעיר באחיו: רחל, ליפא, משה, פשה ודוד. בשנת 1889 עלה לארץ ישראל בגפו, כשנתיים לפני רעייתו לעתיד, סבתי אסתר־רחל. האחים משה ודוד והאחות רחל עזבו את נייסביז' אחריו והיגרו לארצות הברית. האחות פשה עלתה לארץ עם בעלה וילדיה, ונפטרה זמן קצר לאחר הגיעה. לאחר מותה נטל בעלה את ילדיו ועזב עמם לארצות הברית. אחד מבניו, יהודה קנטור, התעקש ונשאר בארץ. האח ליפא נשאר

בעיירה והמשיך בעסקי התבואה של אביו ר' קלמן. החלטתו להישאר בעיירה הייתה הרת גורל לצאצאיו. בנו שמואל, כלתו וארבעת ילדיהם, היו בין 4000 יהודי העיירה שנטבחו ב־30 באוקטובר 1941 בידי הנאצים. 585 היהודים שנותרו לאחר הטבח הוכנסו לגטו. כשהגרמנים ביקשו לערוך סלקציה בסיוע שוטרים מקומיים, פתחו היהודים במרד מתוכנן ומאורגן, ומרביתם הצליחו לברוח ליערות. הייתה זו אחת המרידות הראשונות של יהודים יושבי גטאות בנאצים.

סבי הגיע לארץ כחלוץ בן תשע־עשרה. בהגיעו ליפו נתקל בספסרי קרקעות יהודים שהציעו לו ולאחרים אדמות על הנייר, שבמקרים רבים הוכח כנייר ללא כיסוי. כבר אז סבבו בארץ יהודים "טובים" שכאלה וניסו להפיל בפח עולים תמימים שהאמינו כי בארץ ישראל כולם צדיקים בני צדיקים. כמו מרבית החלוצים, סבי לא מיהר לשים את מעט הכסף שהביא עמו על קרן הצבי. ראשית דבר ביקש למצוא עבודה, להכיר את המקום החדש, ורק כעבור זמן להחליט על דרכו. הסכום שבידיו לא היה גדול, אך הספיק להתארגנות ראשונית, ואולי גם לקניית כמה דונמים אדמה. מקום העבודה שמצא, הקרוב ביותר ליפו, היה בראשון לציון, מושבתו של הברון רוטשילד. שם החל לעבוד זמן קצר לאחר שהגיע ארצה.

אבי סבי, קלמן, נודע בנייסביז' בכינויו "אריכא" – ארוך, על שום היותו גבה קומה. הוא עסק בסחר תבואה ואת עתותיו הפנויות הקדיש למעשי צדקה.
כך תיאר אותו בן העיירה ב"ספר נייסביז'":

> כשעולה בזיכרוני דמותו של ר' קלמן הזקן, מיד צצה ועולה עמה קופת הפח האפורה בעלת הידית הגדולה, שפתק רחב, שהצהיב מרוב שנים, היה מודבק במרכזה, ורשום עליו בכתב סופרים: "לחם עניים". שישים שנה ויותר היה ר' קלמן הזקן, שנקרא גם "קלמן אריכא", מאסף נדבת כל אחד לשם הספקת לחם לעניים. לא עצרוהו הגשמים הסוחפים בימות הסתיו, לא סגרו בעדו הסופות בימות החורף הזועמים, עת היה מכורבל בפרוות עור החתולים שלו ולרגליו אנפילאות קשות וכבדות, ולא מנעהו החום הלוהט בימי תמוז. בכל יום שני וחמישי הופיע ר' קלמן בפתח הבית וקופתו בידו, וקיבל במאור עיניו הגדולות, החומות בהירות, ובשחוק קל על שפמו הסב את תרומת האגורות שזרקו בני הבית לתוך הקופה בסבר פנים יפות. דומה כי ר' קלמן וקופתו עלו יחד במחשבת הבורא. כרוכים יחד באו לעולם, וקשורים נשארו לעד בתודעתם ובזיכרונם של כל בני עירנו.
>
> בימי ילדותי כבר הגיע ר' קלמן אריכא, שהיה מוסד בפני עצמו, קרוב ל"גבורות", אך "לא כהתה עינו ולא נס לחו". את סחר התבואה, שממנו התפרנס כל ימיו, מסר זה מכבר לידי בנו ליפא, והוא עצמו היה נתון כולו לענייני צדקה, שטיפל בהם בעֵרוּת ובזריזות של צעיר לימים.
>
> מקום מושבו של ר' קלמן בבית המדרש הישן היה בקרן זווית דרומית־מערבית, סמוך לתנור. עמד שם שולחן קטן, מרובע, וממעל לו היה תלוי ארון ספרים. שולחן

קטן זה, "לשכתו" של ר' קלמן היה. עליו התנהלו ענייני הצדקה שבהם עסק. אל שולחנו זה היו משכימים ומעריבים האביונים שבעיר, ור' קלמן היה פותח את קופתו ומספק להם צורכי מזונם.

מול השולחן הקטן, "הלשכה", עמד שולחן ארוך, ובשני צדדיו ספסלים ארוכים, פשוטים, עשויים עץ. אל השולחן הארוך הזה, שנקרא "שולחנו של ר' קלמן", היו הפשוטים שבין המתפללים בבית המדרש הישן באים ללמוד תורה יום יום; בבוקר אחרי תפילת שחרית, ובערב בין מנחה למעריב. יהודים אלה היו תמימים יראי ה', שהיו צמאים לדברו.

בכל דרכיו: בעבודת ה', בפרנסת עניים, בלומדו עם תלמידיו מבני ההמון, וגם כשהיה עובר לפני התיבה, היה ר' קלמן מתנהג בתכלית הפשטות. הוא לא ידע שמץ של התגנדרות, התיימרות או סלסול כלשהו. איזו פשטות ראשונית, עממית, הייתה שפוכה על כל מעשיו.

בשמחת תורה אחר התפילה היו רוב המתפללים הולכים לביתו של ר' קלמן ל"קידוש ולברכה". שעת ה"קידוש" גרמה לי קורת רוח רבה וכבהרת אורה היא מבהיקה בזיכרוני.

ר' קלמן הזקן היה שְׂבַע נעימות. בביתו שמעתי לראשונה את "הושענא, אום אני חומה" מושרת כשהיא מתובלת תבלין אידי. בעת השירה היו עיניו החומות־בהירות מלאות נהרה. חיוך של הנאה היה מרחף על שפמו, והולך ומתפשט אל צדי לחייו החלקות, שפיאות שיבה ארוכות מכסות עליהן, וגולש אל תוך זקנו הלבן, הדק.

גם בשעת חדווה לא היה ר' קלמן שוכח את העניים, המצפים לשולחנו, והיה מעלה את זיכרונם על ראש השמחה. בשמחת תורה אחר חצות היום, בעת אשר רבים מבעלי־הבתים שבעיר עוד היו מסובים אל שולחנותיהם ונהנים מסעודת החג, היה ר' קלמן אריכא נכנס לבתיהם ומברך בקול רם וחוגג: "מי שברך..... בעבור שנדב חצי פוד לחם ל'לחם לעניים'". היו מבקשים את ר' קלמן לשבת, רצו לכבדו בקידוש, אך הוא סירב ויצא מיד. היום קצר, והפתחים שעליו לחזור עליהם עוד רבים רבים.

סבא רבא, ר' קלמן אריכא, זכה לשנים ארוכות ולשיבה טובה. בגיל מאה ושלוש הלך לעולמו ונקבר בנייסביז'. כל ימיו נחשב צדיק, ובשנותיו האחרונות נחשב קדוש. רבים מיוצאי העיירה זכרוהו והזכירוהו לטוב שנים ארוכות לאחר מותו. לפני שעזבו את העיירה באו לביתו לקבל את ברכת הדרך. גילו, מסירותו לעניים, סגפנותו, אמונתו העמוקה בתורת ישראל ויותר מכל – המקרה שאירע לו בעת שעבר בין הבתים למטרותיו הקדושות הביאו אנשים להאמין כי ניחן ביכולות על טבעיות. מקרה זה עבר מפה לאוזן.

פריץ מהעיירה, אנטישמי נבזה מאין כמותו, הבחין באחת הפעמים ביהודי הזקן המשרך את רגליו בשלג הכבד ועל צדו תלויה קופת צדקה. כמשחר לטרף עט על ההזדמנות שנקרתה בידו כדי להתעלל בחסר הישע שנקלע בדרכו, ושילח בו את שני

כלביו האימתניים. כלב אחד סירב לציית לפקודת בעליו ונשאר תקוע במקומו. השני הסתער קדימה והגיע כמעט עד אליו. ר׳ קלמן לא נרתע ולא נסוג לאחור, רק נשאר עומד במקומו ונעץ מבטו בכלב המסתער. כפסע היה בין לסתות הכלב הפעורות לרווחה לבין ר׳ קלמן. ואז אירע דבר בלתי ניתן להסבר. בעתה אחזה בכלב. הוא עצר במקומו בפתאומיות כמוכה ברק, ואז כרע ונפל מת לרגליו של ר׳ קלמן.

רבות הרהרתי ביני לבין עצמי אם הייתי רוצה לבקר במקום בו נולדו סבי וסבתי, הוריהם והורי הוריהם לפניהם, במקום שהיה בית לבני משפחתי שנים כה רבות; אם הייתי רוצה לפסוע בדרכים בהן פסעו, לנסות לחוות את התחושות והמראות אותם חוו, לצפות בעיירה, בנופים ובטירה, לראותם בעיני רוחי משתכשכים במי הנהר והפלגים, ומתרוצצים בין הדשאים. אך אז, בעודי עומד שם, עוצם עיניי וחוזר בזמן, לא הייתי רוצה לראותם מתרחקים בבהלה מגלגלי מרכבתו של הנסיך או נמלטים מגוי רווי שיכר ומשוטר שטוף שינאה. כן, אולי הייתי רוצה לראות את המקום בו עמדו בתי היהודים, בית הקברות, וכמובן בית הכנסת, אך איני יודע. אולי כשאעמוד שם ואעלה מול עיניי את מראה המקומות, אראה גם את שריפתם בידי הנאצים ועוזריהם בני העיירה, ואז אולי גם יעלו באוזניי זעקותיהם של היהודים שנדחסו אל בית התפילה בכוח והועלו באש. אכן, עודני מהרהר בכך.

בזכות נחישותה של סבתי, אסתר סקר

בשנת 1891 עלתה סבתי אסתר־רחל לארץ ישראל. אסתר נולדה בניסן תרל״ג, 1873, לשלמה־זלמן סָקֶר ולשרה־הינדה לבית בשנקביץ, והייתה אחות בכורה למשה־אהרון, ציפורה־פייגה, ירחמיאל, איטקה, רבקה ואליעזר. אביה, שלמה־זלמן, עסק לפרנסתו בחכירת יערות, כריתתם, ועיבודם למוצרי עץ. את גזעי העצים הקציע, מדד, ניסר, חיבר והוציא מתחת ידיו שולחנות, ארונות, כיסאות, ספות וכורסאות. לאם המשפחה, שרה־הינדה, הייתה חנות לשמלות. נשות העיירה היו מגיעות אליה למדידת גזרה, בוחרות בד מהבדים המונחים על המדפים, ושרה־הינדה תפרה להן את שמלותיהן. בתה הבכורה אסתר הייתה עוזרת לה תמיד בעבודתה.

משנתפסה אסתר לרעיון שיבת ציון ניקר הדבר במוחה ולא הרפה. היא שוחחה על כך עם הוריה, שיתפה אותם במחשבותיה, וביקשה את רשותם לעלות לארץ ישראל. הוריה ניסו להניא אותה מכוונתה וטענו שהארץ אינה בטוחה לנערה צעירה, אך היא עמדה בשלה. משראתה כי בקשותיה והפצרותיה אינן משיגות את שלהן, גילתה להם את כוונותיה, ואמרה כי ביום מן הימים תיטול את חפציה ותצא לארץ ישראל בחשאי, בגפה, מבלי להיפרד. הוריה הכירו את אופיה הנחרץ של בתם, והבינו כי מוטב להם להסכית לדבריה וללכת לקראתה. הם שקלו את האפשרויות שעמדו בפניהם והגיעו להחלטה כי המשפחה כולה תעלה לארץ ישראל, אך בשני שלבים. האב יצא לארץ עם אסתר ושלושת הבנים, יתרשם, יבדוק את המקום, ינסה להתבסס, ואם הניסיון יצלח, תגיע אחריהם האם עם שלוש הבנות.

להורים, שנולדו בעיירה, גדלו בה, הקימו בה משפחה, וראו בארץ הולדתם מולדת, בוודאי לא הייתה זו החלטה קלה, גם כשהמולדת התנכרה, איימה, רדפה והרחיקה. לא קל היה להם לקום ולהשאיר מאחור עיירה, בית, קרובי משפחה, ופרק חיים הרצוף זיכרונות ילדות, מצויר בדמויות ובנופים, בזרימת נחלים ובפכפוך פלגים. לא היה זה עניין של מה בכך לעשות מעשה שכזה בגילם המתקדם כשהם מטופלים בשבעה ילדים, ולצאת אל פרק חיים חדש בארץ רחוקה ושוממה ואל עתיד מעורפל המנוקד בסימני שאלה לרוב.

שלמה־זלמן סָקֶר וארבעת ילדיו: אסתר בת השמונה־עשרה, משה־אהרון הצעיר ממנה בשנה, ירחמיאל בן החמש־עשרה ואליעזר בן החמש, העמיסו את חפציהם על ה״בויד״, קרון עגלה המכוסה בד אברזין ורתום לצמד סוסים. משסיימו, נפרדו לשלום מהאם שרה־הינדה והבנות הצעירות. עוד רגע קט, עוד חיבוק אחד ואחריו נשיקה אחרונה, רק אחרונה, נפנוף לשלום, שתיים שלוש מילות פרדה, והם יצאו לדרכם. העגלון הניף את שוטו וכיוון את הסוסים בדרך היוצאת מערבה, אל העיר ברנוביצ׳, המרוחקת כדי שמונים קילומטר מנייסביז׳.

הנסיעה עד ברנוביצ׳ ארכה יום שלם ועברה ללא כל תקלות, כהבטחת הרכב המנוסה. לתחנת הרכבת בברנוביצ׳ הגיעו בזמן, לפני יציאת הרכבת היוצאת דרומה. שם קנו כרטיסים לקרון השינה ברכבת, מיהרו לעלות לקרון, והכינו עצמם לנסיעה בת חמש שעות, עד לעיר רובנו. מרובנו היה עליהם להמשיך עד לאודסה בנסיעה שארכה עוד כעשר שעות.

לילדים הייתה נסיעה זו חוויה מרגשת במיוחד, כי זו הייתה להם הפעם הראשונה שיצאו את העיירה ונסעו ברכבת. שעות ארוכות עמדו ליד החלון, התבוננו בנופים הירוקים וגמאו בשקיקה את המרחבים האינסופיים המתחברים אל האופק הכחלחל. אביהם נתן להם הסברים על המראות שחלפו מול עיניהם, והוסיף עצה כי יחקקום היטב בזיכרונם, שכן אל נופי מולדת אלה לא ישובו. כך התגלגלו להם בני המשפחה לאורך הדרכים כיממה, מביתם שבנייסביז׳ ועד לאודסה שבאוקראינה, עיר הנמל השוכנת לחוף הים השחור, מוצאה של רוסיה לים התיכון ולעולם הרחב.

באותן שנים עברו באודסה יהודים רבים, שהשתמשו בנמלה כשער יציאה מהמדינה. ועד הקהילה דאג ליוצאים, והציע שפע אפשרויות לינה בבתי מלון כשרים ובבתי יהודים שהשכירו חדרים. משפחת סקר קיבלה מוועד הקהילה שם וכתובת של משפחה שהתגוררה לא רחוק מהנמל, וכתובות של מסעדות כשרות ובית כנסת. שתי אוניות יצאו בכל שבוע לארץ ישראל, בימי שבת ושלישי. בני המשפחה בחרו באוניה היוצאת ביום שלישי.

ההפלגה לחופי הארץ

הרעש וההמולה שמילאו את רציף הנמל היו מחרישי אוזניים. שלמה־זלמן חשש פן ילדיו יאבדו לו בדוחק שמסביב. נטל בידו האחת את ירחמיאל ובשנייה את משה־

אהרון, בעוד אסתר אוחזת באליעזר הקטן, בן החמש. כך עשו בני המשפחה את דרכם בינות לנוסעים ולמלווים הרבים שגדשו את משטח הבטון. היוצאים לדרך נטלו עמם את חפציהם במזוודות עור או לבד, בארגזי עץ ונצרים, או שכרכום בבד מהודק בחוט ונשאום אל האונייה. החלוצים הצעירים הסתפקו בשתיים־שלוש שמיכות ותרמיל גב, בו תחבו כמה בגדים, כלי רחצה וספר. לשני ימי ההפלגה הראשונים, עד לחנייתם הראשונה בקושטא, הצטיידו הנוסעים בקצת צידה, כיכר אחד או שניים של לחם שחור, דגים מיובשים, בשר משומר, בצלים ושמן.

כשהרעימו מנועי האונייה ונהמו בקול השתרר שקט מתוח בין הנוסעים. האחרונים מיהרו לתפוס את מקומותיהם. עוד נפנוף של מטפחת, יפחה חנוקה, דמעה המתגלגלת אלי לחי, קול חרישי של תפילה, ומילות פרדה אחרונות.

הז׳נדרמים הרוסים עזבו את הספינה, והמלחים מיהרו להרחיק את כבש העץ. האונייה השמיעה כמה צפירות, כמבקשת להודיע לעולם על יציאתה מהנמל אל הדרך הארוכה המצפה לה, והחליקה אל הים הפתוח. הנוסעים מיהרו אל מעקה הסיפון וביקשו להעיף מבט נוסף אל החוף בטרם יחבור אל קו האופק.

שלוש מחלקות היו בבטן האונייה. בתחתונה והזולה הצטופפו צעירים שידם לא השיגה לרכוש כרטיס יקר. הם התעלמו מתנאי החום במחלקה ומרעש המנועים, שהרי ממילא התכוונו לשהות מרבית שעות ההפלגה על הסיפון. במחלקה האמצעית נדחקו משפחות וצליינים שביקשו לבקר בארץ הקודש או לעלות אליה. למחלקה העליונה, היקרה בשלוש, עלו בעלי ממון וסוחרים, שחלקם ירדו בדרך, בתחנות העגינה. שלמה־זלמן וילדיו התמקמו בקומת הביניים. את שמיכות הצמר שהביאו עמם פרשו על דרגשי העץ, ואת המזוודות תחבו מתחתם. מזג האוויר הקיצי והנאה הבטיח הפלגה שקטה ונינוחה, לפחות בשעותיה הראשונות, ושלמה־זלמן הפציר בילדיו לנצל שעות אלו לארוחה קלה ולמנוחה.

הנוסעים נראו כמכונסים בתוך עצמם. אולי שקעו בהרהורים על המצפה להם בארץ החדשה, והיו מוטרדים בדאגות. היוכלו לתנאים הבלתי מוכרים? הפנים החיוורות והמבט הבוהה הסגירו את הסערה שבלב ואת הלבטים והחששות. בלב פנימה כבר החלו לקנן געגועים ראשונים לבית, להורים ולאחים.

שלמה־זלמן חזר ושאל את בתו: ״נו, מרוצה?״ והיא הייתה משיבה: ״מרוצה״, אולי רק כדי לרצותו, או אולי באמת חשה כך. אסתר ידעה כי עזיבת הבית והמולדת, הנתק במשפחה, ולו גם נתק זמני, הם בגין רצונה ועיקשותה, ומשום כך חשה את מלוא כובד האחריות. היא ביקשה לרצות את אביה ואת אחֶיה לאורך הדרך, ולהקל עליהם את קשיי המסע. טיפלה בילדים במסירות, השגיחה שלא ירבו במעשי קונדס שמא ירגיזו את אביהם, שלא יתרוצצו על הסיפון, שלא ירימו קול, שיאכלו בזמן וינוחו. בכך הסירה דאגה מלב אביה, שפינה זמנו לתפילה, לקריאה, ולשיחות עם שכניו למסע. עם אלה שוחח על ענייני דיומא, על ארץ ישראל, על יפו, על ירושלים ועל המושבות החדשות. באילו מקומות כדאי להתגורר ומהיכן מוטב להדיר רגליים. היו מהם שאמרו כי אין זה משנה היכן יעבירו את הלילה הראשון בארץ ישראל ואת אלה שאחריו, שהרי בשבילם,

הארץ היא רק חניה בדרך לאמריקה. באים, שוהים כמה ימים, עולים לירושלים, מתפללים ליד הכותל המערבי, וממשיכים לניו יורק. כולם ידעו כי מעשרה יהודים המגיעים לארץ ישראל נשאר אחד, אולי שניים, וכל האחרים ממשיכים בדרכם לארצות המערב או שחוזרים לארץ מוצאם. כששמע שלמה־זלמן את הדיבורים הללו, בירך על החלטתו שלא להביא עמו את אשתו ובנותיו, שמא יחזור לביילורוסיה, או אולי ימשיך עם הילדים לאמריקה או לאוסטרליה, ושם תתאחד המשפחה? סימני השאלה והחרדות כבר החלו לנקר ולהציק, אולם בינתיים לא רצה להוגיע בהם את מוחו. נגיע ונראה, חשב לעצמו. פרש למקומו ונשק לבנים השקועים בשינה עמוקה. בטרם הניח את ראשו על הכרית הפנה מבט לעבר בתו, ושאל פעם נוספת: "נו, מרוצה?" וזו השיבה, חצי מחויכת: "מרוצה, מרוצה."

מזג האוויר התהפך במפתיע שעות ספורות לאחר צאת האונייה מהנמל. עד אז היו הנוסעים היגעים שרועים בשינה עמוקה, אך עם גבור הטלטולים החלו מתהפכים מצד לצד בניסיון למצוא מנוח לראשם ולבני המעיים. הנוסעים, ששמעו מהמלחים עוד בתחילת ההפלגה על "מחלת ים", רצו להאמין כי חוויה בלתי נעימה זו תימנע מהם, אולם ככל שהגלים התחזקו, הבינו את משמעותה של אותה "מחלה". הם דימו את הסיפון כמרקד בין שמים למים, והיו שכבר הזדרזו אל מעקה הספינה ופלטו לים את סעודתם האחרונה.

יומיים נמשכה ההפלגה מאודסה עד למיצר בוספרוס. שעתיים נוספות נמשכה חציית המיצר, ואחריהן עגנה האונייה בנמל קושטא, בירתה של האימפריה העותמנית. מהים נראה קו הרקיע של העיר מעוטר בכיפות ובצריחים, כאילו שורטט ביד אמן. צריחי המסגדים, אליהם עולה המואזין לקרוא לתפילה, התנוססו בגבהים שונים. לחלקם שלוש גזוזטראות ולאחרים שתיים. מעל כולם היתמרו צריחיו של מסגד סולימנייה, שנבנה בשיא תפארתה של האימפריה העותומנית, במאה השש־עשרה, בהוראת השולטן סולימן "המפואר". במסגדים הגדולים והמפוארים הללו ביקשו השולטנים להפגין את עושרם ואת עוצמתם.

כשעגנה האונייה בנמל, מיהרו ובאו אליה סבלים ורוכלים והציעו את שירותיהם לנוסעים. הסבלים ביקשו ליטול בכוח את חפציהם של היורדים ולשאתם לחוף, כדי לזכות בדמי טירחה. הרוכלים הציעו ממרכולתם, אותה נשאו על מגשי עץ. את מעשיהם ליוו בצעקות גסות ובנפנופי ידיים, ובכך העלו מורא בלב הנוסעים.

שלושה ימים עגנה האונייה בנמל קושטא. באותם ימים התגוררו הנוסעים בעיר. הסבלים פרקו סחורה מהאונייה והעמיסו במקומה סחורה אחרת, שיעדה מערב טורקיה, קפריסין וארץ ישראל. הנוסעים היהודים התמקמו בבתי מלון שבעליהם יהודים, אשר נמצאו סמוך לבתי הקהילה היהודית. שם גם יכלו למצוא בתי כנסת.

הקהילה היהודית בקושטא מנתה באותן שנים כמאה אלף נפש. בראשה עמד "חכם באשי", הסמכות הדתית העליונה של היהודים ברחבי האימפריה העותמנית. לצדו כיהנו שתי מועצות, חילונית ודתית. יהודי העיר דיברו ביניהם ספניולית – לדינו, וליהודי

שהגיע מארצות אשכנז, כמעט ולא הייתה עמם שפה משותפת. משום כך דאגו נוסעי האונייה היהודים שדיברו רק אידיש ורוסית שלא להתרחק יתר על המידה אלה מאלה.

לאחר החניה בקושטא המשיכה האונייה בדרכה מערבה. כל הלילה הפליגה בים מרמרה, ים השיש, ובבוקר שלמחרת נכנסה למיצר הדרדנלים, פנתה דרומה, ועגנה בצדו המזרחי של המיצר, בנמל צָ'נָק־קָלֶה, עיר המחוז של אזור הדרדנלים, השוכנת מול חצי האי גליפולי. צָ'נָק־קָלֶה הייתה תחנת הגירה ומכס. בשל כך הוקמו לאורך רציף הנמל שלה קונסוליות זרות, ודגליהן, שהתנופפו ברוח, נראו עד למרחוק. גם בנמל זה, שהמה סירות דייגים, מיהרו ועלו לאונייה רוכלים, והציעו את מרכולתם: דברי מזון ומתיקה, תאנים, שקדים, בוטנים וצימוקים, וגם "סוס", משקה קר ומרווה בצבע דבש. רוכל זריז בישל על הסיפון קפה שחור וחריף, והגישו לנוסעים בספלים זעירים. בין מוכרי המזון הזדנבו ובאו רוכלי סידקית זולה שניסו להציעה לנוסעים בקולי קולות. הרעש וההמולה ובליל השפות יצרו במקום בזאר טורקי גדול וססגוני.

שעות ספורות התעכבה האונייה בנמל צ'נק־קלה ואחריהן המשיכה דרכה אל הים האגאי. בשעות אחר הצהריים המאוחרות של אותו יום, היום השישי למסע, נכנסה האונייה למפרצה העמוק של סמירנה העתיקה, היא העיר איזמיר. סירות הקיפו את האונייה, והספנים שעליהן הציעו לנוסעים להגיע עמם אל החוף ולבקר באתרי העיר. מרבית הנוסעים נעתרו להצעתם וניצלו את ההזדמנות לרכישת צידה לימים הבאים. שלמה־זלמן עשה גם הוא כמותם, כדי שילדיו יחושו ביבשה מתחת לרגליהם ויעמדו על יופיה של איזמיר.

ואכן, יפה הייתה העיר. בחזיתה נפרשו הים והמפרץ, ובעורפה גבעת פאגוס והרי היבשת. רחובותיה המו אדם, והיו בה בתי קפה ובתי מלון, כדרכן של ערי נמל. מרבית בני הקהילה היהודית בעיר, שמנתה כחמישה־עשר אלף נפש, היו עשירים במיוחד. הם הגיעו אליה בזמן גירוש ספרד, אכלסו רחובות שלמים, והקימו בתי כנסת ובתי ספר משלהם, ומוסדות צדקה.

מאיזמיר המשיכה האונייה את דרכה לרודוס, ומשם לנמלי אדנה, אלכסנדריטה, קפריסין וביירות. לנוסעים היהודים שביקשו לבוא לארץ ישראל נראה היה כי היא מתנהלת בעצלתיים, כמי שעתותיה בידה, ואינה מבינה את משמעות הבאת יהודים חסרי סבלנות לארץ אבותם.

נמל העגינה האחרון בדרכה של האונייה, בטרם הגיעה ליעדה הסופי, היה בעיר ביירות. מגדלי הכנסיות והצלבים שבראשם, לצד המסגדים, העידו על אופייה המעורב של העיר. הנוסעים התבקשו שלא לרדת אל סירות הספנים שקרבו לאונייה, בשל התנהגותם הבלתי הוגנת של אלה כלפי המבקרים בעיר. הספנים נהגו לאלצם לשלם פי שניים מהשכר אותו נקבו מראש עבור שירות ההפלגה אל החוף וחזרה. פקידי הנמל, אליהם היו באים האומללים בתחינות ובתלונות, הצדיקו תמיד את הספנים, שתחבו לידיהם נתח מרווחיהם. לא אחת הגיעו הנוסעים לכלל תגרות ידיים עם הספנים, ולא פעם היה על האונייה להמתין ולבזבז שעות ארוכות עד לליבון הדברים בין הנוסעים ורב החובל מזה, ופקידי הנמל והספנים מזה.

בליל ההפלגה האחרון התקשו הנוסעים להירדם. ההתרגשות שאחזה בהם לקראת הגעתם לארץ ישראל הדירה שינה מעיניהם. כולם נדחקו אל סיפון האונייה ואימצו עיניים בניסיון לגלות באופק סימן המעיד על התקרבותם אל חופי הארץ. רוח קלילה ונעימה טפחה על פניהם. הגלים שמתחתם הכסיפו את פני המים, חבטו קלות בדופן האונייה ונענעוה קלות מצד אל צד. ממעל נפרשו שמים זרועי כוכבים, ובלב גאה ריגוש ואיים להתפרץ. היו שביקשו לשמוע עוד כמה פרטים, פרטים אחרונים על בית מלון ביפו, חדר להשכרה במחיר מוזל, ערך המטבעות בארץ, ואולי גם על מקומות עבודה, פרטים שלא הספיקו לשמוע במהלך ההפלגה, או אולי שמעו ושכחו בסערת הלב והנפש.

בשעה חמש בבוקר התגלתה לעיני הנוסעים העיר יפו מבעד לקרני השמש העולה ממזרח. מהים נראתה העיר כפירמידה גדולה וקטומה של מבנים מגובבים וביניהם עצי תמר. האונייה עצרה כקילומטר מהחוף, כדי שלא להתקרב אל הסלעים העולים מהים ומאיימים לנתצה. המלחים השליכו עוגן ודוממו את המנועים.

הכניסה ליפו

סוורים ערבים מיהרו לעלות על האונייה כאילו הגיחו מתוך המים. הם הגיעו מהחוף בסירות, ועוד בטרם הושלך הסולם טיפסו אל הסיפון בעזרת חבלים. את מותניהם כיסתה פיסת בד צרה, עיניהם זרו אימה, וצעקות פראיות בקעו מגרונם. הם תפסו את מיטלטליהם של הנוסעים בגסות והשליכום לסירות שהתנדנדו על פני המים כקליפות אגוז. הנוסעים היו כמוכי הלם מהמראה שלפניהם, ואיש מהם לא העז להתנגד ל׳שודדי ים׳ אלה. עוד בטרם הייתה שהות בידם לפצות פה מצאו עצמם אחוזים בידיהם המסוקסות ומושלכים אחר מיטלטליהם אל הסירות. אסתר חשה מבוכה כשהסוור אחז במותניה. היא, שהקפידה בקלה כבחמורה, מצאה עצמה חסרת אונים, כמו האחרים. לרגע חשבה לעצמה כי אבוי אם זוהי קבלת הפנים בארץ הקודש, ואם כאלה פני תושביה. בעודה מהרהרת אם למחות על היחס המחפיר, מצאה עצמה בסירה, עושה דרכה אל החוף. הספנים המנוסים חתרו במשוטים בתנועות קצובות, ניווטו את דרכם במיומנות רבה בין הסלעים שבפתח הנמל, וכעבור רגעים ספורים דרכו רגלי הנוסעים על אדמת ארץ ישראל.

בפתח הנמל קיבלו את פני הנוסעים שוטרים ופקידי מכס שפשפשו בתעודותיהם בחוסר סבלנות מופגן, וסימנו להם לצאת אל מחוץ לנמל.

מאז שנת 1881, השנה בה החלו יהודים להגיע לארץ ישראל כדי להקים מושבות, ידעו שערי הארץ פתיחה וסגירה לסירוגין. בתחילה אפשרו השלטונות הטורקיים את הכניסה לארץ, אולם כשראו כי יהודים רבים מדי לטעמם באים ונשארים, הקשו על הכניסה. בעקבות לחצים שהפעילו עליהם ממשלות המערב אפשרו שוב כניסת יהודים, וכך פתחו וסגרו את השערים חליפות, בהתאם לשיגיונותיהם ובהתאם ללחץ שהופעל עליהם באותו זמן. בשנה בה הגיעו בני משפחת סקר, שנת 1891, היו השערים פתוחים, ואלפי יהודים הגיעו לארץ כדי לנסות את מזלם בה.

במלון קמיניץ ידעו היטב
בני המשפחה נטלו את חפציהם ושמו פעמיהם מבית המכס אל מרכז העיר יפו. בצאתם משער הנמל מיהר לעברם עגלון ערבי זריז והציע את שירותיו. הוא עזר להם להעמיס את החפצים על עגלתו, ולקח אותם למלון קמיניץ, אליו ביקשו להגיע. המלון, שנועד לתיירים, לאורחים נכבדים מחו"ל ולמשפחות שהפרוטה מצויה בכיסן, שכן ברחוב בוסטרוס, כיום רחוב רזיאל, אחד מרחובותיה הראשיים של יפו. ראשי תנועת "חיבת ציון" נהגו לערוך בין כתליו ישיבות ודיונים שנגעו לגורלו של היישוב היהודי.

שלמה־זלמן ביקש להקל על ילדיו בימיהם הראשונים בארץ, לאחר טלטולי הדרך, לכן בחר במלון זה על אף מחירו הגבוה. כשהגיעו בני המשפחה למלון, הייתה זו עדיין שעת בוקר מוקדמת. כל שרצו לעשות בבוקרו של אותו יום, יומם הראשון בארץ, היה להשתרע על המזרונים הרכים ולשקוע בשינה עֲרֵבה. כך העבירו בני המשפחה את שעותיהם הראשונות בארץ.

שלמה־זלמן קם ראשון משנתו לאחר כשש שעות שינה, וכשהילדים התעוררו אחריו, דחק בהם לצאת עמו לחדר האוכל שבמלון. שם, בחדר האוכל, ידעו היטב מה משתוקקים יהודים המגיעים מרוסיה לאכול בארוחת הצהריים. לאחר שנים־עשר יום שבהם לא אכלו ממטבחה של אימא, העלו המלצרים על השולחן ממיטב מאכלי מזרח אירופה: גפילטע פיש, כבד עוף קצוץ מתובל בבצל מטוגן, בשר צלוי, סלט תפוחי אדמה בבצל, פִּירֶה וּבוֹרְשט, חמיצת סלק. לקינוח הוצע לסועדים לפתן שזיפים.

שלמה־זלמן פנה אל בעל המלון, בצלאל קמיניץ, וביקש כי יסביר לו בקצרה מה אורח החיים ביפו, מה אפשרויות המגורים, ויחווה את דעתו על הקמת נגרייה. בצלאל, שהגיע ליפו מירושלים, ואת מרבית זמנו עשה בין כותלי המלון כשהוא משתדל להנעים את זמנם של אורחיו, לא ידע להשיב על השאלות. הוא הציע לשלמה־זלמן לפנות לידידו יחזקאל סוכובולסקי, עליו אמר כי הוא ציוני חם, שנעשה "אורים ותומים" לעולים החדשים: "יחזקאל סוכובולסקי שם לו למטרה לסייע לכל יהודי המגיע אל ארץ ציון, ועושה זאת בחרדת קודש. בבעלותו חנות למוצרי מזון בחצר־האכסניה הנקראת חאן מנולי. אליו מגיעים עסקני היישוב, איכרים ופועלים מהמושבות, ואין דבר נסתר ממנו. חנותו רוחשת פעילות ציונית כאילו הייתה מטה של "חובבי ציון" בארץ ישראל."

בצלאל קמיניץ רכן אל שלמה־זלמן סקר והוסיף בחצי חיוך: "וכמובן, תמסור לו פריסת שלום מבצלאל קמיניץ. איני יודע אם הדבר יועיל, אבל לבטח לא יזיק..."

פניה של יפו
בני המשפחה לא התמהמהו. לאחר שסיימו את הארוחה הדשנה נחפזו לצאת לחאן מנולי. בדרכם עברו בסימטאות העיר הצפופות, שהמו ערב רב של אנשים ובעלי חיים, קולות וצבעים.

אותו זמן מנתה יפו שלושה־עשר אלף נפש – עשרת אלפים ערבים, אלפיים וחמש מאות יהודים, וכמה מאות בני לאומים שונים. בהיותה עיר נמל וממשל ריכזה העיר פקידי שלטון, אנשי צבא ומשטרה, וקונסולים שייצגו מדינות מעבר לים.

כעיר נמל קיבלה יפו את פני העולים בהגיעם לארץ ישראל. התגוררו בה יהודים שלא חפצו להתגורר בערי הקודש הצפופות בקהילות שהיו נתונות למרות הרבנים. ביפו יכלו התושבים להביא לידי ביטוי דעות, רעיונות ויוזמות כלכליות, ולקיים אורח חיים מודרני. משום כך צמח מספר יהודיה בקצב מהיר בימי העלייה הראשונה, והיא הפכה למרכז ארגוני, חברתי ותרבותי של היישוב היהודי החדש בארץ ישראל. העיר שקקה פעילות מרבית שעות היום והתקיימו בה שווקים של בעלי חיים, בדים, בגדים, זהב ותכשיטים, כלי בית ומוצרי מזון. סוחרי קרקעות זריזים, מרביתם יהודים, סחרו עם עולים שזה מקרוב באו ועם אפנדים עשירים בעלי אדמות.

ראשוני היהודים הגיעו ליפו בשנת 1832. היו אלה עולים ממרוקו שביקשו לחיות בארץ הקודש מבלי להישען על כספי החלוקה, ובחריצותם הגיעו להישגים. שניים מבני הקהילה עלו לגדולה, ייצגו מדינות זרות מול השלטון הטורקי בארץ, והודות לקשריהם הטובים עם השלטון סייעו למושבות היהודיות הראשונות בתחילת דרכן. האחד היה חיים אמזלג, קונסול ממשלת פורטוגל וסגן קונסול ממשלת בריטניה, והשני היה יוסף מויאל, סגן קונסול ממשלות ספרד ופרס.

יפו התפתחה החל מאמצע שנות החמישים של המאה התשע־עשרה הודות למעבר משימוש בספינות מפרש לאוניות קיטור; לחיבורה בקו טלגרף לאירופה; ולסלילת הדרך ממנה לירושלים. הדרך נסללה בשנת 1869, כאשר הקיסר פרנץ יוזף עמד להגיע לארץ לאחר חגיגות פתיחתה של תעלת סואץ. באותה שנה בישר עיתון "הלבנון" לקוראיו: "הדרך העולה מיפו לירושלים כמעט נגמרה, ושתי עגלות רתומות לסוסים הולכות ושבות בכל יום."

העיר הייתה מוקפת פרדסים ירוקים, ואלה עינגו בריחות פריחתם את העוברים בשעריה. הירוק שמסביב והים הכחול בעורפה של יפו העניקו לה נופך ייחודי, שלא כעריה האחרות של ארץ ישראל. היו בה רחובות נאים ומטופחים, ולאורכם בתי אפנדים רחבי ידיים, מוקפים חומות אבן עבות שסגרו עליהם ועל בוסתניהם המוריקים. מאחוריהם נחבאו רבעים מזוהמים ומרופשים, שבסמטאותיהם הצרות הילכו בעלי חיים שהעלו ענני אבק וקימחו את הפוסעים לאורכן. בצדי הסמטאות נערמו הררי אשפה וגללי בהמות, וכלבים מזי רעב חיטטו בהם אחר מזון. ילדים חשופי שת התרוצצו בין ערמות הזוהמה ומי המדמנה שזרמו ברחובות, התגוללו והתפלשו בסחי וברפש. כזו הייתה התפאורה של יפו.

עצת יחזקאל סוכובולסקי

בני המשפחה הבחינו בחאן מנולי עוד מרחוק. מחוץ לשעריו עמדו דִּילִיָ׳אנְסִים, כרכרות להובלת נוסעים, ועגלות רתומות לסוסים. החאן היה מוקף חומת אבן ובה פתח רחב לבאים בשעריו. החצר מלאה בסוסים, חמורים וגמלים, והמתה עסקנים, איכרים,

פועלים וחלוצים שבאו להתעדכן בחדשות, וכמובן לקוחות החאן ולקוחות חנותו של יחזקאל סוכובולסקי.

יחזקאל קיבל את פניהם של בני משפחת סקר במאור פנים, הציע להם להמתין קמעא עד שיתפנה, ובינתיים הורה לעוזרו להגיש לאורחיו שתייה קרה.

יחזקאל סוכובולסקי עלה לארץ ישראל בשנת 1886. לאחר הגיעו עבד בכרמי ראשון לציון, אולם בשל מצב בריאותו עזב את העבודה הקשה מתחת לחמה הקופחת, עבר ליפו, ופתח בה בית מסחר למוצרי מזון. תוך זמן קצר יצא שמו למרחוק כסוחר הגון המוסיף לסל לקוחותיו עצות יקרות מפז, שערכן עולה לעתים על ערך המוצרים שרכשו בחנותו. כך נוספו לו עוד ועוד לקוחות. יחזקאל סוכובולסקי ואשתו רחל היו ציונים חמים שהאמינו בהקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל. משום כך היה ביתם הבית הראשון ביפו בו דיברו עברית. הם גם דאגו לחלוצים הצעירים, בתקווה שיאהבו את הארץ ויישארו בה. יחזקאל הביאם לביתו מהחנות, או שהיה אוספם בדרכו כדי שיסבו לשולחן עם משפחתו. כמעט תמיד נשארו ללון בביתו לילה אחד או שניים.

פעם נעלמו לאשתו רחל כל תכשיטיה. רחל, בתו של יהושע ילין ואחותו של דוד, המורה והמרצה, חשדה באדם מסוים, שידע על מקום מחבואם של התכשיטים. זה ידע כי חושדים בו, אך לא יכול היה להוכיח את חפותו. כעבור זמן מה נתגלו התכשיטים, אולם עד אז נגרם לו סבל רב. רחל אמרה כי אם בשל תכשיטים נגרם לאדם חף מכל אשמה סבל כה רב, לא יהא זה מן הראוי להחזיקם, ומכרה את כולם. בתמורה רכשו בני הזוג חמישים דונם אדמה ברחובות, כשהמושבה הייתה עדיין "על הנייר". הם היו בין הראשונים שהעזו להוציא את כספם על רכישת אדמה ברחובות, למרות שעתיד העסקה היה אז לוט בערפל.

יחזקאל היה מסור בלבו ונשמתו לארץ ישראל עד כדי כך שאשתו חשה כאישה נבגדת. היא שטחה את לבה בפני אמה, ואמרה לה כי לבעלה יש מאהבת. האם נחרדה, הסתקרנה ושאלה לשמה של זו. כשהבת אמרה: "ארץ ציון" רווח לאם, ואז שאלה: "האם בשל ישישה שכזו את חוששת?" על כך השיבה הבת כי ישישה זו עודנה במלוא כוחה, והיא אינה מרפה מבעלה: "היא כרחל ואני כלאה."

שנים אחר־כך היה יחזקאל בין יוזמי הקמת תל אביב. היה זה כאשר היישוב היהודי ביפו גדל והתפתח, והערבים העלו והעלו את שכר הדירה עד שהשוכרים היהודים התקשו לעמוד בתנאי התשלום. יחזקאל ושניים ממכריו, עקיבא־אריה וייס ויצחק חיותמן, יזמו הקמת שכונה עברית. יחד עם יהודים נוספים רכשו בשנת 1909 את האדמה שעליה הוקמה שכונת "אחוזת בית", היא תל אביב. הבית הראשון שנבנה בשכונה היה של עקיבא־אריה וייס, והשני היה ביתה של משפחת סוכובולסקי, שנבנה בידי בנאים יהודים. דורשי טובתו של יחזקאל יעצו לו לקחת בנאים ערבים משום שהיהודים יקרים ואינם מקצועיים. על כך השיבם יחזקאל כי יהודה הלוי נתן את חייו לארץ ישראל, הרצל נתן את לבו, ליליינבלום את חלבו ודמו, רוטשילד נתן מממונו,

והוא הקטן ייתן מה שהוא יכול למען ילמדו יהודים לבנות בתים בארץ ישראל. לימים שינתה המשפחה את שמה לדנין.

בנם השביעי של רחל ויחזקאל, עזרא, היה לימים ממקימי שירות המודיעין היהודי בארץ, ובנם העשירי, אהרון, היה הבן הראשון של תל אביב.

כשהתפנה יחזקאל מעיסוקיו הרבים התיישב ליד אורחיו, שמע את סיפורם, בירך על החלטתם לעלות לארץ ישראל והביע את תקוותו כי בקרוב תשוב משפחתם ותתאחד מחדש. כששמע מפי שלמה־זלמן כי אסתר היא זו שהשפיעה על הוריה לקבל עליהם את העלייה לארץ, העטיר עליה דברי שבח.

יחזקאל עודד את רוחו של שלמה־זלמן כשסיפר לו על שכונת "נווה צדק" הסמוכה ליפו, שכל דייריה יהודים. שם, אמר, יוכל לבנות את ביתו ולהקים נגרייה בחצר, שכן זה אופיה של השכונה החדשה. יחזקאל כה נלהב לקלוט עוד משפחה בארץ ישראל, עד שהזדרז והציע את עזרתו חינם אין כסף בהפצת שם הנגרייה במושבות הנבנות בשפלת יהודה, בהן קיימת דרישה גדולה למשקופים, דלתות וחלונות, וגם לרהיטים.

יחזקאל פירט בפני האב והילדים את דרכי החיים בארץ ישראל, ולא הסתיר מהם דבר מהבעיות העומדות בפני היישוב החדש, בעיקר מידי השלטון הטורקי. הוא סיפר גם על חיכוכים עם השכנים הערבים, על תנאי האקלים הקשים, על הקדחת וכיצד יש להישמר מפניה, והציע את עזרתו ככל שיידרש. יחזקאל הסביר לבני המשפחה כיצד להגיע לנווה צדק, ולאחר שנפרדו ממנו לשלום יצאו לדרכם.

הפגישה הבאה בין אסתר ליחזקאל דנין התקיימה בביתה ברחובות כעבור שלושים ושלוש שנים, ואז נכח בה גם בנו של יחזקאל, עזרא. זו הייתה פגישה קשה, טעונה, שהסתיימה בטונים צורמים. איננו יודעים במשפחה מה בדיוק אירע שם. אנו יכולים רק להעריך כי סבתנו גילתה קשיחות שלא במקומה, ולא בפעם היחידה. כנראה ששגתה שגיאה גדולה, עליה שילמה בתה לאה מחיר יקר. עד היום אנו חוזרים ושואלים במשפחה מה בדיוק נאמר שם. שואלים, מעלים השערות, מנחשים ניחושים, אך כנראה שאיננו קולעים. אולם, בל נקדים את המאוחר בסיפורנו.

בדרכם לנווה צדק חלפו בני המשפחה ליד ה"בַּיארוֹת", פרדסיה של יפו. פרדסים היו אז רק באזורי החוף שבהם מי התהום גבוהים. עץ ההדר אינו יכול להתקיים ללא השקיה בימי הקיץ, ובאמצעים שעמדו לרשותם יכלו הערבים להגיע רק למי תהום גבוהים.

בפרדסו של אנטון אַיוּב, ערבי נוצרי ממשפחה מיוחסת, שהיה סמוך לדרך היוצאת מיפו לירושלים, התגלה לראשונה זן מיוחד של פרי הדר, שֶׁמוּטי. הערבים קראו לפרי שמוטי משום שצורתו הזכירה להם את השֶׁמוּט, העששית הסגלגלה שלתוכה יצקו שמן למאור. ברבות הימים קנה לו השמוטי מוניטין. שמו יצא למרחוק, והוא שווק בעולם תחת המותג Jaffa – יפו.

בביתו של אנטון אַיוּב, שעמד במרכז הפרדס, התגוררו ראשוני הבילויים שהגיעו מאודסה בקיץ 1882, בטרם עברו למקווה ישראל ולראשון לציון.

נווה צדק ונווה שלום

נווה צדק הוקמה בידי האחים אלעזר ושמעון רוקח. כשנתיים לפני נווה צדק הקימו האחים את חברת "עזרת ישראל" לסיוע רפואי לעניים, ובעיקר לפועלים שעבדו במושבות. באחת מישיבות החברה הוחלט לבנות שכונה יהודית ייחודית על גבול יפו.

ביום ראשון, 14 באפריל 1887, חגגה חברת "עזרת ישראל" את הנחת אבן הפינה. הבתים נבנו צמודים זה לזה, שורות ארוכות, כקסרקטין צבאי, וחומה אחת לכל שני בתים. אלעזר רוקח, שהיה קרוב בלבו לפועלי הארץ, ביקש להקים בשכונה מרכז קטן לבעלי מלאכה, בניסיון לפתור את בעיית חוסר התעסוקה. תוכניתו לא נתקבלה, אך הוסכם כי בעלי הבתים יוכלו להקים בתי מלאכה בחצרם. כך קיבלה השכונה צביון יצרני. כשהסתיימה הבנייה הנהיגו האחים רוקח מנהג קבוע: בכל חג יבואו כל התושבים ויתארחו בבית אחת המשפחות. יחגגו, ישתו, יאכלו, ישירו ויהללו את הבורא על שזיכה אותם בטוב.

שכונת נווה צדק הרשימה את שלמה־זלמן וארבעת ילדיו כשהגיעו אליה בשעות אחר הצהריים. זו הייתה שכונה יפה ומסודרת, על כן רכש בה שלמה־זלמן מגרש, בנה עליו את ביתו, ובצדו בנה נגרייה. המגרש היה במפגש שני רחובות, לימים הרחובות שלוש ומנחם שטיין. סבא רבא שלי היה נגר שאהב עצים, על כן נטע בחצר הבית שני עצי אקליפטוס.

כעבור שנים, לאחר ששלמה־זלמן הלך לבית עולמו, המשיך בנו משה־אהרון להתגורר בבית ולעבוד בנגרייה שהקים אביו. בתו של משה־אהרון, שהייתה נכה, המשיכה לגור בבית לאחר מות הוריה. המשפחה הגיעה אז להסדר עם עיריית תל אביב: האישה עברה להתגורר במוסד לנכים, ובתמורה עבר המגרש לבעלות העירייה. העירייה הרסה את הבית ואת הנגרייה, וליד שני עצי האקליפטוס שנטע שלמה־זלמן הקימה גינה ציבורית. במרכז הגינה הציבה שלט היודע לספר שהגינה ובה שלושה ספסלים וכמה שיחים נתרמה על ידי תורם כלשהו, אולי מאמריקה, ואולי מאנגליה. השלט אינו יודע לספר ששנים קודם לאותה גינה עמד במקום ביתו של שלמה־זלמן סקר, איש מבוגר בשנים, שעל אף גילו המתקדם והיותו בעל משפחה בת תשע נפשות, עלה עם משפחתו לארץ ישראל. השלט גם אינו יודע לספר כי שלמה־זלמן הקים שם את ביתו ואת הנגרייה בזיעת אפיו, וגם נטע בידיו הגרומות את שני עצי האקליפטוס, העומדים לתפארה עד היום הזה. אלה שני עצים רחבי גזע, הניצבים גאים זה לצד זה כיכין ובועז, שהרי סבא רבא שלי היה נגר שאהב עצים.

שכונת "נווה שלום" הסמוכה הוקמה שלוש שנים לאחר "נווה צדק". בט"ו באב שנת תר"ן, אחד באוגוסט 1890, הניח זרח בֶּרנֶט ממייסדי "פתח תקווה" את אבן הפינה לשכונה. באותו יום הניחו מייסדי המושבה רחובות את האבן הראשונה לבית הראשון במושבתם, בית יוספזון (יוסיסוב).

זרח ברנט הקים את "נווה שלום" בביקורו התשיעי בארץ. אם נווה צדק נשאה אופי

יצרני זעיר בורגני, הרי שכונת נווה שלום נראתה כמזיגה של "בתי אונגרן" בירושלים עם היישוב החדש. הדבר אינו מפליא, שהרי זרח ברנט רב הפעלים, היה שותף בהקמת שכונת "מאה שערים" בירושלים, ב־1874.

לא הרחק מביתו של שלמה־זלמן, מעבר לתוואי מסילת הרכבת, הוקמה כעבור שנים שכונת וואלהאלה. הייתה זו שכונה גרמנית טיפוסית, נקייה ומטופחת. גגות בתיה הדו־קומתיים היו רעפים אדומים, ובחצרותיה ניטעו עצים ונשתלו גינות ירק.

ארבעים שנה לפניה הוקמה, לא רחוק משם, שכונת הטמפלרים הגרמנית. היה בה גן מרשים במיוחד, אולי היפה בארץ, של הברון פלאטון יוסטינוב. הברון יוסטינוב היה אציל רוסי שנפצע בזמן שירותו הצבאי. בזמן שהחלים מהפציעה התקרב לאמונה דתית ולארץ התנ"ך. את דתו הפרבוסלבית המיר בדת הפרוטסטנטית, ובשל כך נרדף ועזב את רוסיה.

הוא עבר לגרמניה, ומשם המשיך לארץ ישראל. את ביתו ביפו בנה בשתי קומות. בקומה התחתונה הקים בית חולים ובעליונה התגורר עם בני משפחתו. לבית חולים זה הגיע לאשפוז כל מי שנזקק לכך, ללא הבדל גזע ודת. גם מאנשי העלייה הראשונה, ובהם הביל"ויים, הגיעו לשם. בגן שבחצר היו עצי נוי נדירים, שיחים ופרחים. במרכזו נבנתה בריכת אבן, בה שייטו דגי זהב בין שרביטי גומא ושושני מים, ובינות לשביליו הילכו טווסים בשלל צבעיהם. פה ושם קיפצו קופים בין העצים, ומעל הראשים חגו ציפורים נדירות. כשהברון רוטשילד ביקר בגן שאל לשם הגנן. כשהוצג בפניו בכור אלחדיף, הציע לו להיות גנן במושבות, וזה נעתר לבקשתו.

ביפו נשא הברון יוסטינוב את מגדלנה, הצעירה ממנו בשלושים שנה. במלחמת העולם הראשונה התייצבו שניים מחמשת ילדי בני הזוג, יונה ופיטר, למלא את חובתם לגרמניה. פיטר, שהיה טייס, נהרג בעת שהשליך ממטוסו שקי דואר מעל מחנה צבאי. הבן השני, יונה, עבד לאחר המלחמה כעיתונאי באנגליה. במלחמת העולם השנייה פעל עבור המודיעין הבריטי נגד הנאצים. לבנו יחידו קרא על שם אחיו, פיטר. בן זה, פיטר יוסטינוב, היה שחקן קולנוע מפורסם, שמילא תפקידי מסך בלתי נשכחים.

ב

פני הארץ ויישובים ראשונים

היישוב הישן מנסה להקים התיישבות חקלאית

לאורך שנים ישבו היהודים בארץ בארבע ערי הקודש: ירושלים, חברון, טבריה וצפת. היהודים היו נתינים עותמניים, אך מעמדם היה נחות. לא אחת היה דמם הפקר וכבודם למרמס בידי שכניהם הערבים והשליטים הטורקים.

מרבית יהודי "היישוב הישן", כך נקראו בפי המתיישבים החדשים, התקיימו מכספי החלוקה. הכספים, כספי תרומות שהגיעו מקהילות של יהודים בחוץ לארץ, ניתנו בהתאם ליכולתן הכלכלית של הקהילות. משום כך יצא לא פעם כי הכסף הספיק בקושי לקיום, וגם כשרצו אלה לעבוד, לא עמד להם כוחם, מחמת הרעב. תיאורים נוגעים ללב של יהודים רעבים בארץ הקודש נשמעו מפי רבנים ומנהיגי העדה, שביקשו מאחיהם בארצות הגולה לחוש לעזרת האומללים. כאשר אלה היו פני החיים בארץ ישראל, לא מיהרו יהודים לעלות ארצה.

כשלושים שנה לפני העלייה הראשונה, באמצע המאה התשע־עשרה, החלו יהודים להגיע לארץ יותר ויותר בעקבות ההתעניינות הגוברת שגילו מדינות זרות בגורל הקיסרות העותמנית בכלל, ובארץ ישראל בפרט. אנגליה, צרפת, פרוסיה, רוסיה ואחרות ביקשו להרחיב את השפעתן בארץ, ועודדו יהודים להגר אליה. בשנים אלה גברה השפעת הקונסולים של אותן מדינות, והם יישמו הסכם הגנה מיוחד שחל על המהגרים. על פי הסכם ה"זכויות המיוחדות" או ה"קפיטולציות", היו נתיני הארצות הזרות במעמד מיוחד, "חַמָאיה" – ברי הגנה בחסות הקונסולים. היה להם מעין מעמד דיפלומטי, ולא ניתן היה לפגוע בהם. הם גם היו משוחררים מתשלום מסים. על הקפיטולציות אמר אליעזר בן יהודה כי אלמלא הן "לא יכלו להשתקע בארץ אפילו רבע ממספר שבי הגולה ששבו אליה בארבעים השנים האלה, ולא יכולנו לייסד אפילו מושבה אחת".

באותן שנים גברה ההתעניינות בהקמת התיישבות חקלאית. את כולם הקדים ישראל ב"ק, רופא במקצועו, שהקים התיישבות חקלאית בשנת 1837 לא רחוק ממירון. ההתיישבות של ב"ק כשלה, והוא עלה לירושלים ויסד בה את בית הדפוס העברי הראשון.

ב־1860 נעשה ניסיון התיישבות במוצא שלמרגלות ירושלים. באותה שנה עמד מספר היהודים בארץ ישראל על אחד־עשר אלף נפש.

הדרך בין ירושלים ליפו לא הייתה סלולה עדיין, ולאורכה לא היה חאן (אכסניית דרכים) ולא שירות דרכים אחר. המסע בין שתי הערים נעשה בדרך כלל ברכיבה על סוסים או על חמורים. לאחר שעת רכיבה מירושלים נהגו לעצור במוצא למנוחה בת שעתיים, השקו את הבהמות במי המעיינות, והמשיכו לרמלה כשמונה שעות רכיבה. ברמלה נחו כשעתיים, ומשם ארכה הדרך עוד כשלוש שעות עד שהגיעו ליפו.

שלושה מאנשי ירושלים, יהושע ילין, אביו, וגיסו שאול יהודה, רכשו כרם זיתים בסמוך לכפר הערבי קולוניה שעל אם הדרך בין ירושלים ליפו, כיום המושבה מוצא. הם ביקשו להקים משק חי, לטעת נטיעות, ולבנות אכסניה ובית קפה לעוברים בדרך, אולם נאלצו לעזוב את המקום מסיבות שאינן תלויות בהם.

באמצע שנות השישים ניסו יהודי צפת להקים התיישבות חקלאית. הם הקימו ועדה חקלאית, וזו בחרה בחמש־עשרה משפחות בעלות כישורים לעסוק בחקלאות. המשפחות נשלחו לכפר פקיעין, ואף כי נתמכו בידי משה מונטיפיורי, הוכנעו בידי פגעים שנקרו בדרכן ועזבו, מלבד משפחה אחת.

אנשי צפת לא התייאשו. קבוצה מהם קנתה את מחצית הכפר ג׳עוני, מזרחה מצפת, וניסו להקים עליו את "גיא אוני". קבוצה אחרת מצפת ניסתה להקים את המושבה "בני יהודה" בדרום רמת הגולן. אולם שני הניסיונות כשלו.

בשנת 1872 עמד יהושע ילין בראש קבוצה של חמישים יהודים מירושלים וניסה את מזלו שנית, הפעם בהקמת התיישבות חקלאית ביריחו. הם הזדרזו לתת למקום את השם "פתח תקווה", אך כאשר נודעה בקושטא זהות הקונים, התערבה הממשלה ומנעה את הקנייה, בתואנה שיש ביניהם בעלי נתינות זרה. חברי הקבוצה לא הצליחו לשנות את רוע הגזֵרה והתפזרו לדרכם, אך לא כולם אמרו נואש.

באותה שנה הציעה הממשלה הטורקית למכירה נחלה בת חמשת אלפים ושבע מאות דונם ליד רמלה. האדמה נקראה בשם "דוראן". יואל־משה סלומון ובן־ציון ליאן, שנמנו על קבוצת יהודי ירושלים שניסו להקים את ההתיישבות ביריחו יצאו לדוראן, התרשמו שאדמתה טובה וביקשו להתמודד במכרז. ערבי עקשן בשם טיאן שהתמודד מולם עמד בקשרים טובים עם הפחה הטורקי, ותמורת "בַּקְשִׁישׁ", שוחד, השפיע עליו לדחוק את היהודים מהמכרז. הפחה נתרצה ודחה את השניים בתואנה דומה לזו שנטענה בניסיון קניית אדמת יריחו. לא עזרו טענותיהם כי הקונים כולם עותמנים נאמנים, והם נאלצו למשוך את ידם מהקנייה. כחלוף שמונה־עשרה שנה נוסדה ב"דוראן" המושבה רחובות. כך מנע הפחה הטורקי מאדמת "דוראן" לזכות בבכורת המושבות העבריות בארץ ישראל.

מושבה יהודית ראשונה

בבוקרו של קיץ בשנת תרל"ח, 1878, שמו פעמיהם שלושה חברים מהקבוצה הירושלמית, יואל־משה סלומון, יהושע שטמפר ודוד גוטמן, אל יפו. הם ביקשו להיפגש עם סלים קסאר, בעליה של אדמת "אומלבס" שליד הירקון, ולרכוש ממנו את אדמתו. בביקורם הראשון במקום נחרדו ממראה הכפריים הערבים שהיו חולים בקדחת. כעבור

ימים מספר חזרו למקום בלוויית רופא. הרופא הזהירם שלא להתקרב לירקון, בשל מחלת הקדחת שמימיו מפיצים סביב. למרות כן רכשו את האדמה. את נחלתם הכתירו בשם "פתח תקווה", לקיים את דבר הנביא: "ונתתי לה את כרמיה משם, ואת עמק עכור לפתח תקווה" (הושע ב', י"ז), סימן להתחלה טובה ולגאולה.

ביום השישי של חנוכה, דצמבר 1878, יומיים אחרי הגשם הראשון, התאספו ובאו לשדה שישה ממייסדי פתח תקווה, ובהם אליעזר ראב ובנו יהודה (בן עזר), הצעיר שבחבורה. הם התאספו כדי לחרוש את החריש העברי הראשון במושבה העברית הראשונה. יהודה הצעיר התכבד לחרוש את התלם הראשון. בלב רוטט ניגש אל המחרשה, ובעוד ידו האחת נועצת בקרקע, אחזה ידו השנייה בכנף ההיסטוריה.

ארבע שנים נאבקו מתיישבי פתח תקווה בתנאים הבלתי אפשריים, בעוד נשותיהם מחזקות אותם ונושאות בעול בגבורה.

כאשר התנכלו ערביי אומלבס למתיישבים וניסו לעלות במחרשות על אדמתם הזרועה חיטה, נשכבו הנשים לפני המחרשות וקראו: "על גבנו תחרשו!" כך מנעו את הרס השדה. על אף עוז רוחם וניסיונות עמידתם העיקשת, לא יכלו המתיישבים לקדחת ולמחלות שהיכו בהם, למעשי השוד והגנבות, ולתמותת בעלי החיים. עד שנת 1882 עזבו המתיישבים את המקום, אך הם חזרו אליו כעבור כשנתיים.

פעמי העלייה הראשונה

"הסופות בנגב", ההגבלות על יהודי רוסיה בשנות השמונים, והתגברות האנטישמיות ברומניה, שבאה לידי ביטוי בשלילת זכויות יסוד מהיהודים, גרמו ליציאת יהודים חפוזה מארצות אלה.

באותו זמן ניסה זלמן־דוד לבונטין, איש ציבור מפלך מוהילב שבביילורוסיה, את כוחו בהקמת אגודה להתיישבות יהודים בארץ ישראל. כשהצליח להקימה, יצא בשמה לארץ. בארץ צירף אליו שני מלווים, את יוסף פיינברג ומתרגם, ויחדיו יצאו לתור את דרום הארץ, את אזור עזה, במטרה לרכוש אדמה עבור האגודה.

קשה היה מראה הארץ ללבונטין. מישור החוף והשפלה היו גבעות של חולות נודדים וביצות. עצים כמעט ולא נראו. כאשר פה ושם עמד איזה עץ, נתנו לו שם כלשהו, לזיהוי והתמצאות. מעטים היו הכפרים הערביים במישור ובשפלה, ועליבותם זעקה לשמים. מרבית יושביהם היו חולים בקדחת. באמצע שומקום עמד אוהל בודד, כשייך ולא שייך למקום. מי הנחלים שזרמו בימי החורף באון נאגרו בשוליות מעופשות בימות הקיץ החמים, מרבץ ליתושי הקדחת. שודדים נודדים עברו בארץ לאורכה ולרוחבה במטרה לחמוס ולבזוז כפרים, והטילו את מוראם על עוברי אורח. בשל אלה ביכרו הכפריים הערבים להתרכז בדרום הארץ, בצפונה, ובהרים.

רבות מאדמות הארץ היו שייכות לאפנדים ערבים עשירים, שסחרו בהן והעבירון מיד ליד. על האדמות ישבו אריסים ערבים שניסו להוציא מהן את מטה לחמם, והם עברו אתן מאפנדי אחד לאחר. אלה היו האדמות שהוצעו למכירה ליהודים.

אזור עזה נראה ללבונטין ולפיינברג מקום הראוי להתיישבות בזכות האוויר הנקי,

השכנים מסבירי הפנים, מחיר האדמות, וכיכר הארץ שהייתה רחבה דיה כדי להושיב בה אלפי יהודים. כשסיימו את סיורם בעזה מיהרו לבונטין ופיינברג לעלות לירושלים, לחוג את חג הפסח. בירושלים התפנה לבונטין לבקר בביתו של כריסטוף הופמן. הופמן עמד בראש כת הטמפלרים הגרמנים, והוא שיזם את הגעת חברי הכת לארץ ישראל. כנוצרי מאמין ביקש להגשים את חזון נביאי ישראל בידיים נוצריות. ב־1868 הקימו הטמפלרים את המושבה הראשונה בחיפה. אחריה הקימו מושבה ביפו, וכעבור שנתיים – את המושבה שרונה (כיום הקריה בתל אביב). אחריהן יסדו שכונה בעמק רפאים בירושלים, את המושבה וילהלמה ליד לוד, ואת המושבות בית־לחם וולדהים בגליל. בראשית דרכם סבלו הטמפלרים מקשיי אקלים וקדחת, ורבים מהם נפטרו. בשרונה נשתיירו עשרים משפחות משמונים, אולם בכוח התמדתם וחריצותם המשיכו להיאחז בקרקע והגיעו להישגים נאים.

לפני הקמת מושבה עברית ביקש לבונטין לקבל את עצת הופמן, שהיה אז היחיד שהצליח להקים מושבות בארץ ישראל. העצה הראשונה שנתן הופמן ללבונטין הייתה: לבוא עם מטען גדול של רוחניות, עם אמונה ואידיאלים. ללא אלה בלתי אפשרי לעשות את המעשה, אמר, שכן אין הארץ הזו כשאר הארצות, וכל החפץ להוציא מאדמתה את לחמו, עליו לדבוק ברוחניות. הופמן יעץ גם כיצד להשביח את הקרקע ולהגביר את פוריותה, וסיים את דבריו בעצה: "היהודים עַם הספר המה, לכן הנני נותן לכם את עצתי כי הבית הראשון שתבנו יהיה בית כנסת או בית ספר."

מושבות ראשונות ונחלות פרטיות בעלייה הראשונה

זלמן־דוד לבונטין לא הצליח לרכוש את האדמות בעזה בשל בעיות שהתעוררו באגודה שהקים. באותו זמן הגיע לארץ צבי לבונטין, דודו של זלמן־דוד. צבי, שהיה חשׁוך בנים, ביקש להשאיר אחריו לזיכרון עולם מושבת יהודים בארץ ישראל. את המשימה הטיל על אחיינו זלמן־דוד, שאסף קבוצה חדשה בת עשרה חברים. הפעם הוחלט שלא להרחיק מיפו, שהייתה מרכז החיים בארץ. זלמן לבונטין תר את סביבתה של יפו ואת השפלה, ולאחר שעבר וסייר בה, בחר באזור הכפר הערבי אבו שוּשָׁה (תל גזר). המקום נראה לו בשל האדמה המשובחת והאוויר הנקי. העסקה לא יצאה אל הפועל משום שבעלי הקרקע דרשו מחיר מופקע.

ליוסף נבון, איש ממשפחה ספרדית מכובדת בירושלים, נודע על חיפושי לבונטין, והוא הציע לו לרכוש קרקע ב"אֶרֶד אֶל עַיוּן קָרָא", הנמצאת כשעת רכיבה מרמלה. הפור נפל והאדמה נרכשה בעזרתו של חיים אמזלג מיפו, בתמורה לעשרה פרנק לדונם.

בט"ו באב תרמ"ב, שלושים ואחד ביולי 1882, עלו מייסדי ראשון לציון על אדמתם. את השם למושבה לקחו מהפסוק: "ראשון לציון הנה הנם ולירושלים מבשר אתן" (ישעיה מ"א, כ"ז). פתח תקווה נעזבה זמן קצר קודם, והמתיישבים האמינו כי מושבתם היא הראשונה, אך מתיישבי פתח תקווה חזרו והקימו את מושבתם הרחק מהביצות. חלקם היו מנוטשי המקום, ועליהם נוספה קבוצת עולים מביאליסטוק. כך חזרה פתח תקווה להיות "אם המושבות".

לימים קם בראשון לציון גן הילדים הראשון הדובר עברית, וגם בית ספר עברי ראשון. כמה סמלי הוא כי ביום בו נוסדה ראשון לציון נולד בירושלים איתמר, "הילד העברי הראשון", בנם של אליעזר ודבורה בן יהודה. אתו עשו הוריו ניסיון לדבר רק עברית. הם מנעו מסביבתו שפה זרה, ומסיבה זו ויתרה אמו דבורה על עוזרת בית, למרות היותה חולנית הזקוקה לעזרה.

חודשיים לאחר ראשון לציון הוקמה ראש פינה בידי אגודה ליישוב ארץ ישראל שמקום מושבה ברומניה.

שלושה חודשים אחריה נוסדה זכרון יעקב, בכ"ד בכסלו תרס"ג, חמישה בדצמבר 1882. גם היא נוסדה בידי עולים מרומניה.

המושבה הבאה הייתה עקרון. הברון רוטשילד ביקש להקים מושבה קטנה ליהודים בעלי רקע חקלאי, שתהיה מושבה לדוגמה. נבחרו עשרה יהודים ליטאים שידעו את עבודת האדמה, ואליהם צורף יהודי משכיל כדי לעזור להם בענייניהם. אנשי הקבוצה עלו לארץ והתיישבו בבית הספר "מקווה ישראל". מנהל בית הספר ועסקן ציוני טרחו וחיפשו קרקע עבורם, אך בשל סכסוכים שפרצו בין השניים חמקו מידיהם שתי הזדמנויות לרכישת אדמה, האחת בהרטוב והשנייה באדמת דוראן. שוב נדחתה רכישת דוראן. לבסוף נרכשה אדמה מהכפר הערבי עקיר, מדרום לדוראן. באוקטובר 1883 עלו חברי הקבוצה על הקרקע. הם קראו למקום עקרון, בסוברם בטעות כי שם עמדה עקרון הפִּלִשתית. ב־1887 הוסב שם המקום למזכרת בתיה, לזכר אמו של הברון.

חמישה חודשים אחריה נוסדה ליד אגם החולה המושבה יסוד המעלה בידי קבוצה בת עשרים וארבעה חברים ממזריטש שבפולין ועמם בני בריסק שבליטא.

המושבה גדרה הוקמה בדצמבר 1884 בידי קבוצה של תשעה בילו"יים שעברה גלגולים ותלאות. את מושבתם הקימו סמוך לכפר הערבי העוין קַאטְרָה.

על שבע המושבות הללו נוספו שלוש התיישבויות משפחתיות:

"נחלת ראובן" הוקמה בידי ראובן לרר בוואדי חנין, בקיץ 1883. בתמורה לקרקע ברוסיה קיבל לרר אלף וארבע מאות דונם אדמה בוואדי חנין. באחת מהעדרויותיו מביתו נפטר בן זקוניו. אשתו עטפה את הגופה בסדין, סגרה את ילדיה האחרים בבית, ונשאה את בנה המת בזרועותיה עד ראשון לציון כדי להביאו לקבר ישראל. שמונה שנים לאחר שראובן לרר יסד את "נחלת ראובן" קמה במקום המושבה נס ציונה.

מהלך כשעה מיפו, בכפר הערבי סוּמֵיל (כיום – מתחם הרחובות ארלוזורוב, ז'בוטינסקי ואבן גבירול בתל אביב), רכש ב־1883 דב־דוד פלמן, גביר ממזריטש שבפולין, ארבעים דונם אדמה. בקיץ הראשון, בעודו עובד בפרדס, התייבש פלמן מהחום ומת. אשתו המשיכה את מפעלו, וקראה למקום "גינת דוד".

ההתיישבות השלישית, אחוזת "שושנת הירדן", הוקמה ב־1884 ממערב לגשר בנות יעקב על אלפיים ושמונה מאות דונם. מרדכי לובובסקי, שעלה מארצות־הברית, ביקש

להקים חווה בגליל יחד עם בניו. יוזמתם כשלה, וכעבור שלוש שנים עברו ליסוד המעלה הסמוכה.

משברים ראשונים וסיוע ראשון

ההתיישבויות הראשונות נוסדו בידי ציונים אידיאליסטים שהאמינו כי די באידאלים כדי להקים התיישבות בארץ ישראל. עם הזמן טפחה המציאות על פניהם. הנטיעות הצעירות דרשו השקעה שאת ניצני פירותיה יכלו לראות רק כעבור ארבע שנים ויותר. בינתיים היה עליהם להשקיע משאבים בנטיעות, ובו בזמן לכלכל את בני המשפחה, לדאוג לבריאות הילדים ולחינוכם, לחפור באר מים, וההוצאות רק גדלו ותפחו. הקדחת היכתה, האקלים הכביד, השלטון דרש שלמונים, השכנים העוינים לטשו עיניים וניסו לשלוח ידיים ברכוש, וכנופיות של שודדים בדווים ארבו בדרכים. במציאות זו התרוששו המושבות ואמצעיהן נידלדלו עד שהגיעו אל סף משבר. הגיע רגע האמת – להיות או לחדול?

בשעה קשה זו הוחלט לפנות ליהדות הגולה. הפנייה הראשונה יצאה מראשון לציון. התקבלה בה החלטה לשלוח את יוסף פיינברג, משכיל ודובר שפות, לגייס כספים. פיינברג עבר ממקום למקום, נפגש עם זה ועם אחר, עד שנתגלגל והגיע לברון אדמונד דה רוטשילד. פגישתו עם הברון התקיימה שלושה שבועות לאחר פגישת הברון עם הרב שמואל מוהליבר, שגם בה דובר בסיוע להתיישבות יהודים בארץ ישראל. הברון כבר היה מעודכן בקשיים שחוו ראשוני המתיישבים, והסכים לסייע לראשון לציון בחפירת באר למושבה.

הכספים שהעביר הברון למושבה אזלו כעבור זמן קצר, ושוב עמדו המתיישבים בפני שוקת שבורה. המושבה חזרה ופנתה לברון. הפעם התנה הברון את תמיכתו בהעברת אדמות המושבה לרשותו והפקדת ניהול ענייני המושבה בידי פקידיו. שנה לאחר הקמת ראשון לציון עברה המושבה לידי הברון, ולפקידיו ניתנה הזכות לפעול בה כבשלהם. ברבות השנים עברו מושבות נוספות לרשות הברון.

משנת 1884 ועד לשנת 1890 נעשו כמה ניסיונות להקים מושבות, אולם להוציא את בת שלמה ושפיה, שהוקמו בידי הברון כהרחבת זכרון יעקב, לא צלחו הניסיונות.

למרות המשברים לא אבד הזמן לריק. המתיישבים נטעו עוד כרם ועוד מטע, בנו בתים, הגדילו משפחות, הרחיבו רפתות ולולים, ופיתחו את החינוך ואת חיי הקהילה. כל יום שעבר חיזק את המושבות, חישל את המתיישבים, העמיק את האחיזה בקרקע, והוכיח ליהדות העולם כי הבלתי ייאמן קורה, כי ליהודים יכולת וכישורים לעבודת אדמה, ומושבות חקלאיות שנוסדו בארץ ישראל עומדות על רגליהן והופכות לעובדה. נכון כי הרגליים לא היו יציבות עדיין, והיו זקוקות לתמיכה, אך היה מקום לתקווה שהן תתחזקנה ותעמודנה בכוחות עצמן.

חלון הזדמנויות וחששות ראשונים בלב הערבים

ההגבלות שהטילו הטורקים על כניסת יהודים לארץ הוחמרו בשנת 1885, כאשר הפחה הירושלמי חשש פתאום שהיהודים יעלו בהמוניהם לארץ ויכבשוה. ההגבלות הוסרו רק כעבור ארבע שנים, בקיץ 1889, בעקבות פעילותו הנמרצת של היהודי אוסקר שטראוס, ציר ממשלת ארצות־הברית בטורקיה. אז נפתח הגל השני של העלייה הראשונה, שנמשך כשנתיים. כשהוסרו ההגבלות שהטילו הטורקים פנו "חובבי ציון" ברוסיה לממשלתם, וביקשו כי תסיר את התנגדותה לפעילותם, שנעשתה עד כה במחתרת. שלטונות רוסיה נענו לפנייה, ובאפריל 1890 הוקם "הוועד האודסאי", שמושבו היה באודסה. בישראל הוקם "ועד פועל" מטעמו בראשות זאב טיומקין.

בחלון ההזדמנויות בן השנתיים קמו ברוסיה אגודות לייסוד מושבות בארץ ישראל ונוסדו המושבות רחובות, חדרה, משמר הירדן, מוצא, באר טוביה ומטולה. בחלון הזדמנויות זה עלו לארץ סבי יהודה דנילביץ, שהגיע עם חידוש העלייה ב־1889, וסבתי אסתר־רחל שעלתה לארץ עם אביה ואחֶיה כשנתיים אחריו.

ב־1891 פורסמה במוסקבה פקודת גירוש לשלושים אלף יהודיה, ואחריה התרחב הגירוש לערים אחרות. התרבו מקרי שוד ופגיעה ביהודים, ודמם נעשה הפקר. במציאות זו הלך וגדל מספר היהודים שביקשו לצאת את המדינה, והפך לשטף שלא היה כמותו בעבר. מרביתם יצאו לארצות־הברית.

ביוני 1891 נתנו הערבים לראשונה פומבי לדעתם כי הרחבת ההתיישבות היהודית טומנת בחובה סיכון לערביי הארץ. נכבדים ערבים מירושלים פנו לממשלה הטורקית בקושטא בדרישה למנוע את המשך עליית היהודים לארץ. פנייתם הייתה כניסיונו של דון קישוט לעצור בעד טחנות הרוח, שכן הכול כבר נקבע והוחלט. לא בקושטא, ולא במוסקבה, גם לא בלונדון או בוושינגטון. התהליך כבר נקבע בידי שר ההיסטוריה, ודבר לא יכול היה לעמוד בדרכו.

עולים, יורדים, ושלטון פקידי הברון

בחלון ההזדמנויות שפתחו הטורקים בפני היהודים הגיעו לארץ עשרות אלפי עולים. רובם לא חשבו להישאר בה. הם ביקשו לעצור בארץ הקודש לכמה ימים בדרכם לאמריקה או לאירופה, לרחרח קמעא, לעלות למקומות הקדושים, ולהמשיך. אחרים, בעלי ממון, הגיעו במטרה לרכוש אדמה לעצמם ולבני משפחתם או בעבור אגודות יהודים שהתארגנו בגולה. לא מעטים מהם הגיעו אחוזי התלהבות, אך לאחר שרומו על ידי סרסורי אדמות, ויתרו על כוונותיהם וחזרו כלעומת שבאו.

סוג אחר של עולים, שכונו בפי כול ה"שְמֶנדְרִיקים", היו בוגרי ה"חדר". אלה היו אברכים סמוקי לחיים וטהורי כוונות, שהאמינו בכל לבם כי המשיח יגיע לארץ הקודש, ורצו להימנות על ראשוני מקבליו. המסכנים הללו, עטופי קפוטות וחבושי ירמולקות, לא יכלו לעבודה הקשה מתחת לשמש היוקדת, ובחרו לחזור לארצם ולעבודת הבורא.

בין הצעירים היו שהגיעו חסרי ממון ורק ביקשו לנסות את מזלם בארץ. לא תמיד משום אהבתם היתרה לארץ ישראל, אלא שיכולתם הכספית לא הספיקה לדרך ארוכה

מזו. משניסו את הארץ ועמדו על התנאים הקשים בה, ביקשו להמשיך את דרכם לארצות המערב. כמעט תמיד נפלו למעמסה על מוסדות צדקה ועל הוועד הפועל של "חובבי ציון", ובקושי הצליחו להיפטר מהם ולשלחם לדרכם.

היו אחרים, לא רבים, שיקדה בהם האמונה בחזון בית שלישי, וזו גברה על כל הקשיים שנקרו בדרכם. הם הסתפקו במועט, היו מוכנים לקבל עליהם כל עבודה, והתגוררו בתנאים שאינם תנאים. רובם עבדו במושבות בעבודת האדמה. פקידי הברון אסרו על פועלים לגור במושבותיו. משום כך היה עליהם לשרך את רגליהם שעות ארוכות ממקום העבודה למקום המגורים וחזרה.

הם התגוררו בצפיפות ובדוחק באוהלים, בסוכות, ברפתות ובאורוות, או בחדרים ששכרו בסביבה שרחשה רמשים וזוחלים, בחום הקיץ ובקור החורף. למרות הכול עשו הצעירים הללו את דרכם מכאן לשם כשמעדרים על כתפיהם ושירה עברית בפיהם. הם האמינו כי כך עם בונה את מולדתו – בשיר, במעדר, בתלם בשדה, ובהרבה אמונה בלב. על אלה נמנה סבי יהודה דנילביץ. בימיו הראשונים בארץ התגורר ביפו, ואת רגליו כיתת בכל בוקר לראשון לציון. בהליכה זו, בעיקר בשעות החשכה, היה משום סיכון. לצד הדרך שכן כפר ערבי עוין, יאזור, והשַׁבַּבְּניקים (הערבים הצעירים) זרקו אבנים וקראו לעבר היהודים קריאות גנאי שהובילו לא אחת להתכתשויות. הפועלים חיפשו מקום לינה קרוב לראשון לציון, וגם בטוח יותר, ומצאו את ואדי חנין, לא הרחק מביתו של ראובן לרר. גם סבי היה בין העוברים לשם. אז לא יכול היה לדעת כי בכך קבע את עתידו, להימנות על ראשוני רחובות, המושבה שקמה כמה חודשים אחר־כך.

פקידי הברון הקשיחו את יחסם לא רק כלפי הפועלים. היו ביניהם כאלה שהתעמרו גם באיכרים. יחסם הביא לא אחת להתנגחויות עם המתיישבים, שבסופן שילמו עליהן המתיישבים המעורבים בדבר מחיר יקר.

הפקיד בלוך, שהיה הפקיד הראשי בראשון לציון, פעל בנחישות לדכא כל יוזמה עצמית. הוא סגר את הספרייה שבה נאספו משכילי המושבה ודברו בתוכנו של ספר זה ואחר, מחשש למרד. מאותה סיבה אסר על אספות ציבור. המתיישבים הורשו לטעת רק גפנים, כדי להרבות בענבים ליקב של הברון. איכר לא הורשה לעבוד בשדהו של חברו או בכל עבודה צדדית, שכן "חרפה היא לבני הנדיב לעבוד אצל אחרים."

אירע שאחד האיכרים איבד את ממונו עד שהגיע לפת לחם. שני בניו ביקשו להיחלץ לעזרת אביהם ויצאו בחשאי לעבוד מחוץ למושבה. כשנתפסו, נקנסו בסכום עצום של מאתיים פרנק כל אחד, ובשל כך נאלצו לעזוב את הארץ ולהגר לאמריקה.

בשנת 1890 היו בראשון לציון ארבעים וחמישה איכרים וארבעים פקידים! עליהם נמנו גננים, עוזרים ראשיים, אדריכלים, רופא, חובשים, רוקחים, מורים, גבאי, חזן, שמש... כולם פקידי הברון, כולם סמוכים על שולחנו.

משכך היו פני הדברים, הגיעו האיכרים, שביסודם היו בעלי רצון, אמונה ואידיאלים, לידי ייאוש. בין היוצאים נגד הפקידים היו משפחות פיינברג, בלקינד וחנקין מראשון לציון, שהיו קשורות ביניהן בקשר דם. שלוש המשפחות הללו שילמו על צעדן זה,

ובשנת 1887 גורשו מהמושבה. יוסף פיינברג, שיצא בשליחות המושבה בראשית דרכה וגייס את תמיכת הברון, לא היה מוכן להיענות לדרישת הפקידים, וסירב לעזוב את ראשון לציון. מרבית מתיישבי המושבה אהבוהו וכיבדוהו, ועמדו לצדו במאבקו. נראה היה כי המרד עומד להתפשט במושבה, ואולי אף ביישוב כולו. יחד עם זה חששו כולם כי כתוצאה ממרד שיפרוץ יסתלק הברון רוטשילד מתמיכתו במפעל הציוני.

ברטה פיינברג, אשתו של יוסף, הצילה את המצב כשהחליטה בעד עזיבה בטרם יקשה לרדת מ"העץ הגבוה". היא פנתה אל התומכים בהם, ואמרה: "אומנם יודעת אני שבעוזבנו את המושבה אנחנו מביאים קורבן בשביל ראשון לציון, כי מושבה זו יקרה בעיניי, אבל אין לדעת כיצד יתייחס הברון לחברינו אם נישאר במושבה. אפשר מאוד שעל ידי זה יעזוב את מושבתנו לנפשה, ויחדל אולי להתעניין בארץ ישראל בכלל. אין אני רוצה לשאת באחריות לאבֵדה הזאת, והלוא הקרובים לברון מקווים שעזרתו לראשון לציון הינה רק הצעד הראשון בעבודתו בארץ ישראל..."

יוסף וברטה עברו ללוד. יוסף הקים שם מפעל לשמן, אך כשל, והם ידעו תלאות וסבל בשארית חייהם.

ג

דוראן

אייזנברג ביקש לייסד מושבה עצמאית

המגורים המשותפים בתנאים־לא־תנאים בוואדי חנין והניצול בעבודה הובילו את הפועלים לנסות ולהתארגן כדי להיטיב את מצבם. גם אהרון אייזנברג, שהיה שותף לשיחות ולוויכוחים בין הפועלים, ניסה לסייע להם.

אייזנברג קנה מראובן לרר שלוש מאות דונם אדמה, חילקה לכמה חלקות, ומכר אותן לפועלים שביקשו להתיישב במקום. עם פועלים אלה ביקש להקים מושבה עצמאית שאינה תלויה בפקידי הברון. כשניסה לעניינם בהצעתו לא גילו התלהבות, אם מחשש להתנכלות פקידי הברון או שלא האמינו ביכולתם הכלכלית להחזיק מעמד ארבע שנים, עד שהאדמה תניב את פרי עמלם.

משלא עלה בידו להקים מושבה בוואדי חנין, ביקש אייזנברג לנסות את מזלו בהקמת מושבה מדרום לוואדי חנין, כמחצית השעה הליכה, באדמת "דוראן".

אהרון אייזנברג נולד בעיר פינסק, שם יצא שמו כעילוי. בנישואיו לבלהה העמיד תנאי כי בבוא היום תעלה עמו לארץ ישראל. כשביקש לקיים את התנאי, ניסו הוריה של בלהה לעמוד בדרכם. גם רב העיר ניסה להשפיע עליהם לבל יסעו, וסיפר לבלהה סיפורי אימים על הארץ, אך היא השיבה לו: "אף על פי כן אני נוסעת. דווקא מפני שהסכנה גדולה לא אניח לבעלי לנסוע יחידי." הזוג הצעיר לא נעתר להפצרות ההורים ויצא לדרך עם שתי בנותיו הפעוטות.

בהגיעם ליפו קרע אייזנברג לגזרים את הדרכונים פן יתחרטו חס וחלילה ויבקשו לעזוב את הארץ. הם התיישבו ביפו, ואייזנברג החל לחפש עבודה. כשדובר על בניית בית כנסת גדול בראשון לציון, החליט ללמוד את מלאכת הסַתָּתוּת כדי להשתתף בהקמתו. את שעון היד שקיבל במתנה מאביו, שעון זהב יקר ערך, נתן לסַתָּת ערבי ביפו, ובתמורה לימדו הסתת הערבי את המלאכה. כשבית הכנסת בראשון לציון נבנה, היה כבר אייזנברג סתת מנוסה, וקיבל עליו את עבודת הסתתות בקבלנות.

בכל בוקר עשה את דרכו ברגל מיפו לראשון לציון, בעוד אשתו והבנות ממתינות לו בבית ביפו. האישה חשה בדידות רבה בהיותה לבדה בעיר, כי לא הבינה את השפה הערבית, וגם לא את שפת הלָדִינוֹ, בה דיברו שכניה היהודים.

באחד מימי השישי חלה אייזנברג במלריה, חש ברע במהלך עבודתו, ולא יכול היה לחזור לביתו. בשעות אחר הצהריים ראתה בלהה כי בעלה בושש לבוא, ודאגה פן אירע לו

דבר מה. גם מעות לרכישת מזון ושמן למאור לשבת לא היו בידה. כיוון שלא ידעה להחליף מילה עם שכניה, גברה מצוקתה שבעתיים. היא המתינה לבעלה בצד הדרך היוצאת לראשון לציון, אך לשווא. בעודה צופה אל הדרך ראתה מולה תהלוכה של ערבים לבושים חגיגית, חלקם הולכים ברגל ואחרים רכובים על גמלים. ההולכים ברגל הריעו בקול והנשים צקצקו בלשונן, שהרטיטה בפיהן כלשון נחש, וזרקו לעבר הרוכבים חפצים קטנים שנצצו באור השמש. כשחלפה התהלוכה ניגשה בלהה למקום, הסתכלה סביב וגילתה מטבעות כסף. אז הבינה כי המטבעות הוטלו לעבר זוג שזה עתה נישא. אספה אותן ומיהרה לחנות המכולת. כך הצליחה לרכוש מזון ושמן, ולקיים את מצוות השבת בביתה.

אייזנברג ויהודה גרזובסקי (גור), מורה מהמושבה עקרון, היו ידידים קרובים. הידידות בין השניים החלה כשרגלי גרזובסקי דרכו על אדמת הארץ. אז ראה מולו על הרציף בנמל יפו יהודי חסון בעל עיניים נוצצות ופנים טובות שבירכו לשלום כאילו היה חברו משכבר הימים. אותו יהודי, אהרון אייזנברג, שאלו: "מה אתה חושב לעשות בארץ?" וזה השיבו בשתי מילים: "לחיות בה". פני אייזנברג נהרו. הוא תפס את יד גרזובסקי, לחצה בחום ואמר: "אחי אתה!" כך נקשרה ביניהם ידידות הדוקה.

שני הידידים נפגשו בכל שבת, דיברו בשבחה של הארץ, הזכירו את עברה המפואר, והפליגו בדמיונם אל ימים בהם תיבנה מחדש בידי יהודים. בשעה קבועה יצאו מפתח ביתם – גרזובסקי מעקרון ואייזנברג מוואדי חנין. את נקודת המפגש קבעו במחצית הדרך, בחִ'רבֶּת דוראן. החִ'רבֶּה, או ה"בייקה", הייתה בית חומר בנוי אבנים ובוץ שעמד על ראש גבעה בצד הדרך. באותו זמן סברו כי השם דוראן שניתן לאזור הנו שיבוש ערבי של השם הארמי "תרעין", שני שערים, ומקורו בשם "שַעֲרַיִם", עיר בשפלה הנזכרת בספר יהושע, פרק ט"ו פסוק ל"ו.

אדמת דוראן הייתה שייכת אז למשפחה ערבית־נוצרית מיפו, משפחת רוק, שרכשה אותה מסוחר הקרקעות טיאן. המשפחה נמנתה לפי מקורותיה על צאצאי הצלבנים. אריסים משבט סְטרייה, שישב בין דוראן לרמלה, חכרו מידי המשפחה חלק מהאדמה.

באזור חִ'רבֶּת דוראן ולאורך הדרך שבין ואדי חנין לעקרון וגדרה שלטו השַבַּב של סטרייה, ואליהם חברו כנופיות מכפרי הסביבה. הם יידו אבנים בעוברים ושבים, קראו לעברם קריאות גנאי וניסו לשדוד אותם. מעטים העזו לעבור בדרך בשעות הלילה. לא אחת השאירו את הנשדדים בבגדיהם התחתונים ונעלמו כאילו פערה האדמה את פיה ובלעה אותם. לא רחוק מהבאר העתיקה בחִ'רבֶּת דוראן הסתעפו שלושה שבילים. האחד הוביל ליבנה וזרנוקה, השני לרמלה, והשלישי, "שביל הגנבים", הוביל אל "חור פטמה", מקום מסתור ששימש את הגנבים. הוא נקרא בשם בחורה שעמדה בראש הכנופייה ושלטה באנשיה ללא עוררין.

אנשי שבט סטרייה היו בדווים שעזבו את הנגב והתיישבו ליד רמלה, אם מחשש לנקמת דם או בשל בצורת קשה שפקדה את הנגב. בחודשי הקיץ נטו אוהֳליהם על אדמת דוראן, משני צִדי דרך המלך ובסמוך לבאר המים העתיקה, והשתמשו במי הבאר להשקיית עדריהם.

בז' באדר תרמ"ט, 1889, נפגשו שלושה ידידים על גבעת דוראן: אייזנברג, גרזובסקי ושמואל כהן מראשון לציון. אייזנברג נתן עיניו בנוף השומם שמסביב, הביט לימין ולשמאל, עצר לרגע, ואז פנה לשני ידידיו ואמר כי כולו אמונה שלא תחלוף שנה, ואדמה זו תיגאל מידי זרים. שני החברים ענו אחריו "אמן".

על פי המסורת, ז' באדר הוא יום הולדתו ויום מותו של משה רבנו. במקריות מעניינת ליווה יום זה בשנה את המושבה רחובות לאורך דרכה.

חלפו חודשים ארוכים ונראה היה כי הדברים שנשא אייזנברג על דוראן ועל חזון גאולתה נשכחו. אולי כך חשבו ידידיו, אך לא הוא. באחד הימים הגיעה לאוזניו ידיעה על רצונו של בעל הקרקע, בוטרוס רוק, למוכרה. את זאת שמע מיוסוף מלק, ידידו של רוק. מלק היה ערבי נוצרי שֶׁמוּנה מטעם הממשלה הטורקית על הערכת גובה המס לנישומים, והאמין בגאולת עם ישראל באדמתו על פי חישוב שערך בספר "דניאל". הוא גילה לאייזנברג כי הנהלת בית היתומים המיסיונרי שֶנֶלֶר בירושלים רוצה לקנות את הקרקע ולהקים עליה בית ספר חקלאי. גם יווני עשיר, כך אמר לו, מבקש לרכוש את האדמה כדי למוסרה במתנה לכנסייה היוונית.

אייזנברג נחרד כששמע את הדברים. הוא חשש כי חלומו על מושבה עברית באדמת דוראן ירד לטמיון, וגרוע מכך, הוא חשש פן יקום בית ספר מיסיונרי או כנסייה ואולי מנזר בין ראשון לציון למושבות הדרומיות. כעת ניצב בפני בעיה קשה. הוא לא ידע ממי לגייס כסף כדי להתמודד עם המבקשים לרכוש את המקום, והזמן דחק. לפקיד בלוך, הממונה מטעם הברון בראשון לציון, חשש לפנות. בלוך נהג לפגוע בפונים אליו ולהשפילם. כמוצא אחרון ניסה להעביר לידיו מכתב בעילום שם, באמצעות יחזקאל סוכובולסקי, שנהג לשבת עמו אחת לחודש בענייני חנותו. אייזנברג ביקשו לתחוב את המכתב בין ניירותיו של בלוך, מבלי שהלה יבחין בכך. במכתבו כתב כי אדמת דוראן עומדת להימכר לנוצרים למטרות דתיות, ויש ליידע בכך את הברון, שיזדרז ויציל את האדמה. סוכובולסקי פעל כבקשת אייזנברג, ובלוך אכן הגיב כהרגלו. במקום לפעול באופן ענייני, ניסה לגלות את זהות כותב המכתב כדי לפגוע בו.

אייזנברג ביקש להגיע ליהודים בעלי ממון שגילו התעניינות באדמת הארץ, אך לא ידע כיצד. ההזדמנות נקרתה בפניו כשנודע לו על "אגודת האלף", אחת מאגודות היהודים שהוקמו למטרה זו. אז פנה לישראל בלקינד, ביל"ויי שהקים אותה שנה בית ספר ביפו וגם ידע ערבית על בוריה, כדי שישוחח עם רוק בעניין המכירה. בלקינד נענה לבקשתו ונפגש עם רוק בחנותו של יהודה לייב חנקין, שם היה יושב מדי פעם בפעם. לשיחה בין השניים היטה אוזן יהושע חנקין, בנו של יהודה לייב, שהיה נשוי לאולגה, אחותו של ישראל בלקינד. בלקינד דיווח לאייזנברג מה המחיר שרוק דורש, הסביר לו את עניין שטר הבעלות, ה"קושאן", וכיוצא באלה, והציע כי גיסו, יהושע חנקין, ימשיך את הטיפול בנושא, כי הוא עצמו עסוק בענייני בית הספר. בלקינד אמר על יהושע כי גילה התעניינות בנושא, ויד המקרה היא שיש לו קשר טוב עם רוק, ממפגשיהם בחנותו של אביו.

אייזנברג לא הצליח להשפיע על בלקינד להמשיך במשא ומתן עם רוק, ובלית

ברירה קיבל את הצעתו ונפגש עם חנקין הצעיר. בפגישתם ביקש מחנקין להתמקח עם רוק על המחיר ועל תנאי התשלום, והבטיחו כי לא ייצא מקופח אם מאמציו יצלחו והעסקה תתממש. אולם, במקרה שיגיעו לחתימה על זיכרון דברים, כך הנחה אותו, עליו לעכב את התשלום הראשון, עד שיתקבל הכסף מ"אגודת האלף". יהושע חנקין שש למלא את השליחות שהטיל עליו אייזנברג, והחליט להמתין להזדמנות נאותה כדי לפגוש את רוק. ההזדמנות אכן נקרתה, כאילו משמים.

ג'יהאן, אשתו הצעירה והאהובה שבין שלוש נשותיו של רוק, לה קרא "רזאלה (איילה) שלי", כרעה ללדת. היא ביקשה שרק אולגה חנקין, "המיילדת המוסקובייה" (הרוסייה), כך נקראה בפי הערבים, תיילד את תינוקה. אולגה חנקין עבדה באותו זמן כאחות בבית־החולים של הברון יוסטינוב. היא נהגה לצאת ברכיבה על חמור כדי ליילד את נשות יפו והסביבה, ושמה יצא לפניה כמיילדת מעולה. בוטרוס רוק נענה לפניית אשתו, ואולגה הוזמנה ליילד את ג'יהאן.

הלידה עברה בשלום, ולאולגה ניתן הכבוד להגיש לבוטרוס את בנו, שנולד בריא ויפה כאמו. רוחו של בוטרוס הייתה טובה עליו, והוא ביקש לתת בידה של אולגה סכום כסף הוגן. כשפנה אליה בעניין התשלום, הפנתה אותו לבעלה יהושע, באומרה כי בענייני כספים מוטב שידבר עמו. בוטרוס, שתמיד נהג לעשות עסקים עם גברים, התפלא שכך נהוג גם אצל ה"מוסקובים".

שני הגברים נפגשו במשרדו של רוק. חנקין הקדים ובירך את האב המאושר על הולדת בנו, הרעיף עליו דברי שבח והלל, ואיחל לו כי הבן יגדל ויהיה חכם כאביו ויפה כאמו. המארח החזיר לחנקין במידה שווה, וכיבדו בשתייה קרה וחמה ובתופינים מתוקים. כשתמו התשבחות ההדדיות והמילים, ונדמה שהכול כבר נאמר, העלה חנקין את סיבת הפגישה.

רוק לא היה מופתע. דבר מכירת האדמה כבר נודע ביפו, והוא נפגש עם כמה אנשים, ובהם סרסורי קרקעות. הוא רק לא תיאר לעצמו שחנקין הצעיר, שהכירו כשונה לחלוטין מסרסורי הקרקעות שפגש, יהיה בין הפונים. ההיכרות ביניהם לא מנעה ממנו לנקוב במחיר כפול משוויה של האדמה. על כך השיבו חנקין כי בפניו עומדות אפשרויות אחרות, כדאיות יותר, פירט אחת לאחת את מגרעותיה של האדמה, והציע חצי ממחיר שוויה בשוק האדמות. כך ישבו השניים שעות ארוכות, לגמו לקרבם ספלי קפה, שיבחו את האדמה והיללוה, קילסו וניאצו, העלו והורידו, עד שסיכמו: אחד־עשר פרנק לדונם. על זיכרון הדברים חתמו בחנוכה תר"ן, דצמבר 1889, ובו העמיד בוטרוס תנאי: חנקין יעביר לידיו עשרת אלפים פרנקים כמקדמה. אם כעבור שלושה חודשים לא יצליח לגייס את יתרת הסכום, זיכרון הדברים יבוטל והמקדמה תישאר בידיו. ליהושע חנקין לא נותרה ברירה, והוא נאלץ לקבל את התנאי.

למעשה לא היה בידי חנקין סכום המקדמה הנדרש. הוא הסכים לתנאי משום שהאמין כי בזמן הקרוב יעבירו חברי "אגודת האלף" את הכסף, למרות שאייזנברג הזהירו מכך. אביו של יהושע חנקין, יהודה־לייב, נחלץ לעזרת בנו משום שהאמין כי יש לגאול את אדמת הארץ מידיים נוכריות. הוא נטל הלוואה בבנק, ותמורתה מִשכֵּן את חנותו ביפו.

בעת חתימת זיכרון הדברים התרשם יהושע חנקין כי רוק מפקפק ביכולתו לגייס את הסכום הנותר. נראה לו כי רוק קיווה בסתר לבו לזכות פעמיים. פעם אחת בסכום המקדמה, ופעם שנייה בעליית ערך הקרקע, שהרי ככל שיש יותר קופצים על הכלה, כך עולה סכום המוהר.

לרוע המזל פורקה "אגודת האלף" זמן קצר לאחר חתימת זיכרון הדברים עם רוק. אייזנברג גייס את ידידיו, ויחדיו ניסו לעזור לחנקין להשיג את עשרת אלפים הפרנקים כדי לשחרר את חנותו של אביו מהמִשכּוֹן. יהושע אייזנשטאט־ברזילי, רומנטיקן ציוני, יצא לרוסיה בניסיון לגייס כספים, אולם מאמציו כשלו. אייזנברג חדל מכל מלאכה וכיתת את רגליו ברחובות יפו, בניסיון להציל את החנות ואת האדמה. הוא לא קיבל תמיכה ועידוד מראשי הציבור היהודי בעיר. אלה פנו לו עורף וגילו אדישות מוחלטת לגאולת האדמה מידי נוכרים. כעבור ימים ולילות ארוכים בהם התרוצץ למען אדמת דוראן, ונפגש עם זה ועם אחר, והתריע מפני הקמת מוסד נוצרי, הבין אייזנברג כי כשל, והעסקה עומדת לחמוק מהידיים. הוא נתקף בייאוש, חש כי כוחותיו נטשוהו, ונטה לחדול ממאמציו. כשעמד להרים ידיים, הגיעו אליו שניים שזה מקרוב הגיעו לארץ ישראל, חיזקו את רוחו ועודדוהו להמשיך במאמציו. השניים עברו באדמת דוראן זמן קצר קודם לכן, וזו כבשה את לבם. היו אלה שמואל גורודסקי, חובב ציון, ויעקב קרלינסקי, צעיר ציוני נלהב. האדמה טובה היא, אמרו, והיו נכונים להימנות על הראשונים שישימו עליה את כספם. עידודם ותמיכתם השיבו את רוחו של אייזנברג, אך בתרומתם לא היה די כדי לגייס את מלוא סכום דמי הקדימה. שעבוד החנות העיק כריחיים על מצפונו, וכמובן גם על צווארם של בני משפחת חנקין.

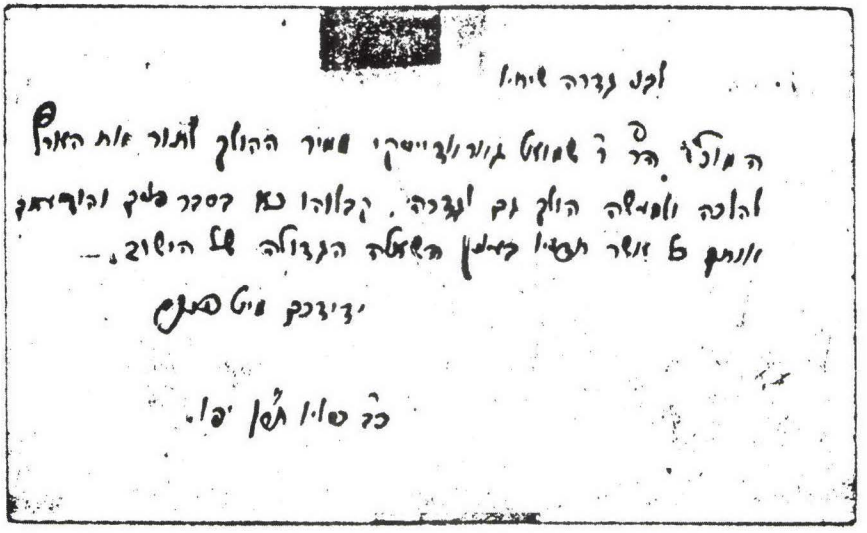
*

ביקשתי לנסות ולהבין מה הניע את גורודסקי וקרלינסקי לחשוק דווקא בדוראן, וכיצד ובאלו נסיבות הגיעו אליה, שהרי אז הייתה אדמתה שוממה וצחיחה כמו מרבית שטחה של הארץ. התקשיתי להבין מה גרם להם לחשוק דווקא בה, עד שרצו לקחת חלק ברכישתה ונטלו על עצמם הבטחות שעליהן התחייבו בפני אייזנברג. הסתקרנתי לפתור את המשבצת הזו בתשבץ הקמת המושבה, שכן הפרטים הקטנים הללו, הנסתרים מן העין, נושאים עמם תמיד נימה אישית והם אלה הפורטים על המיתרים המפיחים ביצירה את הנשמה. את החידה הזו ניסיתי לפענח בכתובים ולא הצלחתי. כמו תמיד, הייתה כאן יד המקרה שסייעה לי להגיע לפתרון התעלומה.

נינו של שמואל גורודסקי, אורי, הראה לי כבדרך אגב פיסת נייר קטנה, כביכול חסרת חשיבות, בתוך שלל ניירות, תמונות ומכתבים. על הנייר היו כתובות כמה שורות בכתב ידו ובחתימתו של יחיאל־מיכל פינס, שנודע כבר־סמכא. פינס היה זה שקנה עבור הבילויים את אדמת גדרה מכספי "חובבי ציון", חיבר למענם את השיר "חושו אחים, חושו", והיה להם כסנדק. כששמואל גורודסקי נפגש אתו ביפו, נתן פינס בידו את הנייר שנשא את התאריך כ"ב כסלו תר"ן, כמה ימים לפני חג החנוכה, סמוך

לחתימת זיכרון הדברים בין חנקין לרוק. הדברים שכתב הופנו לאנשי גדרה, ובהם ביקשם לעזור למחזיק הנייר:

לבני גדרה שיחיו.
המוכ"ז (מחזיק כתב זה) ר' שמואל גורודסקי ממיר (עיירה בביילורוסיה) ההולך לתור את הארץ להלכה ולמעשה הולך גם לגדרה. קבלוהו נא בסבר פנים והודיעו אותו כל אשר תדעו בסימן השאלה הגדולה של הישוב.
ידידכם מיכל פינס.
כ"ב כסליו תר"ן יפו.

בטוחני כי אז, כששמואל גורודסקי הגיע לגדרה, הציג בפני תושבי המקום את הנייר שנתן בידו פינס, ושאל את דעתם לגבי רכישת אדמה, המליצו לו על דוראן, שהייתה כשעת רכיבה ממושבתם. השמועות עברו אז מקצה אחד של הארץ אל הקצה השני. אנשי גדרה ידעו על הניסיונות שעשו הנוצרים לרכוש את האדמה, וגם על ניסיונותיו של אייזנברג. הדבר האחרון שרצו בשכנות למושבתם הוא מיסיון נוצרי או מנזר וכנסיה, וניסו להשפיע על יהודים לרכוש את המקום. יש להניח שהם לקחו את גורודסקי עמם, הראו לו את האדמה, דיברו בה טובות, והשפיעו עליו להיות בין רוכשיה. בינתיים זיכרון הדברים נחתם וכעבור זמן קצר עמד על סף ביטול. כשפגש גורודסקי ביפו את אייזנברג, אמר לו את דעתו על האדמה, עודד את רוחו, והציע עצמו כשותף ברכישתה. בטוחני כי כך אירע גם עם יעקב קרלינסקי.

*

המאמצים לגייס את מלוא סכום דמי הקדימה כשלו, ויהודה־לייב חנקין חשש כי יאבד את מקור פרנסתו. הוא הפציר בבנו יהושע להציע את האדמה למרבה במחיר, ולו גם לנוכרים, משום שנמאס לו מהדיבורים "חסרי התכלית" לדבריו, של היהודים.

ישראל בלקינד הגיע אל אייזנברג וגילה לו כי אנשי שנלר מירושלים, הלוטשים עיניהם אל האדמה, הציעו לחנקין את סכום דמי הקדימה שהפקיד בידי רוק, והם מוכנים להוסיף עליו רווח של עשרים אלף פרנקים. הוא גם ידע לספר כי אביו של יהושע חנקין אינו שלם עם מכירת האדמה לזרים, ועומד עמם על המקח בדורשו שלושים אלף פרנק, אולי כדי להרוויח זמן, עד שיימצאו קונים יהודים. בלקינד הוסיף ואמר כי ככל הידוע לו, נקבעה פגישה בין נציגי שנלר ליהושע חנקין, בניסיון להגיע לעמק השווה.

אייזנברג יצא לפגוש את חנקין בביתו, לדבר על לבו, ולנסות להניאו מלמכור את האדמה לנוצרים. הוא דיבר עמו על חשיבות הקמת מושבה עברית באדמת דוראן כרצף של מושבות ביהודה, על אלפי יהודים שעוד יגיעו ויתיישבו בארץ, על חזון בית שלישי ועל חלקו בבית זה. דיבר, ביקש, ניסה לטעת תקוות, אך נראה כי איחר את המועד. כשעמד מול יהושע חנקין המיוסר, הבין כי מצוקתו של יהושע הייתה מעבר לתחינות ולבקשות, והוא כבר השלים עם מכירת האדמה לידיים זרות. אייזנברג קלט אז כמה גדול החשש במשפחת חנקין מאיבוד החנות, ופנה לצאת. כשעמד בדלת היציאה, שמע מאחוריו קול שלא נשמע עד כה במהלך השיחה. הייתה זו אולגה חנקין, אשתו של יהושע, וקולה נשמע חד ונוקב. אולגה, שהייתה עדה לדיבורים, אך נמנעה מליטול חלק בהם, הכריזה כי אם האדמה תימכר לידיים זרות, תשלח יד בנפשה. השתיקה הארוכה שהשתררה בעקבות דבריה הגבירה עוד יותר את המתח בחדר הדחוס, וכמו העידה על משקלם של הדברים. חנקין הכיר את האופי ה"בלקינדי" של אשתו, אותה העריץ ואהב, וכשהביט בעיניה, ידע כי הוא חייב לחזור בו ממכירת האדמה לזרים. אז אמר כי יהיה מוכן ללכת לקראת אייזנברג ולהמתין עוד קצת, אך רק עוד קצת, ליהודים שיהיו מעוניינים באמת בקרקע, ולא יסובבוהו בכחש.

כך הצילה אולגה חנקין, "המיילדת המוסקובייה", את אדמת דוראן מנפילה לידיים נוכריות.

בנווה צדק התגוררה אז משפחה צעירה ואמידה, אברהם־יהושע דונדיקוב, אשתו גוסיה, וילדתם אסתר בת החמש. בסמוך התגוררו הוריה של גוסיה, יעקב־דב וחיה־לאה קיפניס. המשפחה עלתה לארץ מפלך ווהלין שברוסיה. השמועות שהתרוצצו ביפו בדבר רצונם של יהודים לרכוש אדמה מדרום לראשון לציון ולהקים עליה מושבה הגיעו גם לאוזניהם. הם שמעו גם שנוצרים מבקשים להקים שם מוסדות דת משלהם. עוד אמרו השמועות כי ההזדמנות עלולה להישמט מהידיים בשל מחסור מיידי במזומנים. בשיחות סביב שולחן המשפחה שנסבו בנושא זה לבטח נשמע היטב קולו של יעקב־דב קיפניס, שהיה מאמין גדול בגאולת העם היהודי בארצו. בלהט אמונתו סחף את בני משפחתו ובהם חתנו, עד שאמר "רוצה אני" להיות שותף בהקמת המושבה העצמאית

הראשונה ביישוב. אברהם־יהושע דונדיקוב נתן עשרת אלפים פרנקים לרכישת אלף דונם מאדמת דוראן.

חנותו של חנקין נפרתה ממִשכּוּן.

בעקבות מעשהו הנחשוני של דונדיקוב הצטרפו לרכישת האדמה יהודים נוספים: שמואל גורודסקי רכש שבע מאות דונם, יעקב קרלינסקי – שלוש מאות ושישים דונם עבור משפחתו שבגולה, אהרון אייזנברג – תשעים דונם, יחזקאל סוכובולסקי רכש מכספי התכשיטים של אשתו חמישים דונם. אליהם חברו אחרים, שקנו עוד שש מאות ועשרים דונם. נותרו עדיין כשמונת אלפים דונם שטרם נמצאו להם קונים.

בז' באדר תר"ן, 27 בפברואר 1890, נחתם החוזה הרשמי בין רוק לחנקין. במעמד החתימה העניק רוק לקונים זכות לעלות על הקרקע, למרות שרוב הסכום לא הועבר לידיו עדיין, ומימוש החוזה היה מותנה בהעברתו. הפעם כבר האמין ביכולתו של חנקין, וידע כי דין האדמה נחרץ.

למחרת בערב יצאו מיפו לדוראן שלושה רוכבים: יהושע חנקין, אחיו מנדל ואהרון אייזנברג. בחצות הלילה עלו לבייקה שבראש גבעת דוראן והעירו משנתו את שומר המקום מטעמו של רוק, סודני שחור גדול ממדים. הוא פתח בפניהם את דלת הבייקה אט אט, מפחד אורחים בלתי רצויים, כשידו האחת אוחזת ברובה. השלושה הרגיעוהו ונתנו בידו מכתב הכתוב בידי מעסיקו, בו נאמר כי מחזיקי המכתב הם בעליה החדשים של הקרקע, ועליו להראות להם את גבולותיה ולסייע להם ככל שיתבקש. הסודני פרש לפניהם מחצלת וכיבדם בקפה שחור. הוא סיפר על היתרונות של האדמה וגם על חסרונותיה, פירט מי השכנים, וסיכם כי עם הנץ החמה יראה להם את גבולות הנחלה.

טקס ייסוד המושבה החדשה

שבוע ימים לאחר חתימת החוזה בין רוק לחנקין, בחג הפורים, התאספו ובאו אל הבאר העתיקה בדוראן מוזמנים מיפו, מראשון לציון, מוואדי חנין, מעקרון ומגדרה. כולם ביקשו להגיע לטקס ייסוד המושבה החדשה. אהרון אייזנברג בירך את הנאספים ואת המקום, ואמר בדבריו: "אחיי, בני מאמינים אתם. עכשיו אתם רואים את השועלים, את הבדווים, את החורבן והשיממון. עוד תזכו ותראו שישבו זקנים וזקנות, וילדים ישחקו ברחובות היישוב החדש שייווסד פה." אייזנברג הזכיר בדבריו את מפעלו של הברון ואת כוונותיו הטובות, אך גם את הדרך הלא נכונה, לדבריו, בה הוא מגשים אותן. הוא סיים באומרו כי המושבה שתוקם בדוראן תהיה עצמאית ולא תזדקק לאפוטרופוס.

שמואל הוכברג מוואדי חנין, שנכח בטקס, תיארו כצנוע ושקט. טקס ההולם את האנשים שרכשו את המקום, ושלא מיהרו להכריז על כך בראש חוצות. רק לאחר שנתקיימה הקנייה אמרו: "סוף סוף השגנו את שאיפתנו. גאלנו את אדמת 'דוראן' מידי זרים, והיא עברה לידינו!" הוכברג תיאר את אנשי ראשון לציון וואדי חנין שהגיעו בעגלות ובסוסים כפלוגות חשמונאים הבאים לכבוש ערבה פראית. הם קשרו דגל

של מחנה יהודה, מקל פשוט וסוודר מתנוסס בראשו, ובדרכם לדוראן שרו את שירי הארץ: "עוד ארצנו", "חושו אחים חושו", "האח ראשון לציון", ו"התקווה". בהגיעם לגבעת חִ'רבֶּת דוראן נערכו מחדש, כאילו למתקפה אחרונה, ובקול ניצחון קראו: "חזק, הידד, חזק", ועשו הקפות מסביב לבאר. מדרום הופיעו אנשי גדרה והעקרונים, וכולם התקבצו וחיכו לגיבור היום, יהושע חנקין. כשזה הגיע רכוב על סוס אביר, זקנו מגודל ותלתלי ראשו גולשים על כתפיו, קיבלוהו הכול בקריאות שמחה ובמחיאות כפיים. היין נמזג לכוסות וכולם בירכו "שהחיינו". אז הגיע הרגע הגדול להחליט על השם שיינתן למקום. הועלו הצעות שונות, שקמו וירדו בסערת הרוחות. היו שהציעו: "מבשרת ציון". אחרים ביקשו שם שיצלצל יותר. ישראל בלקינד הציע שם צנוע המרמז לבאות: "רחובות". את השם לקח מספר בראשית פרק כ"ו, פסוק כ"ב: "ויקרא שמה רחובות, ויאמר כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ." הקהל קיבל את הצעתו ובירך על השם החדש. עם שקיעת החמה נפרדו איש מרעהו בְּבִרכה לגאול ולהיגאל ולבנות עשרות ומאות מושבות עבריות.

כך תיארה האיכרה והסופרת הארצישראלית נחמה פוחצ'בסקי (נפ"ש) מראשון לציון את טקס ייסוד "רחובות" במכתב שכתבה לאחיה יעקב־ישראל פיינשטיין, שהתגורר בצריצין (יותר מאוחר נקראה סטלינגרד, וכיום וולגוגרד) שעל גדת נהר הוולגה:

אחי היקר!

הנה חדשות נקרו בארצנו. חדשות אשר תשמחנה לב כל אוהבי שער ציון...

ביום הפורים נסענו כולנו מהמושבות הקרובות למקומנו החדש הזה, הנקרא בפי הערבים "דוראן". שמה באו ויתאספו כמאה וחמישים איש. מ'ראשון' באנו בחמש עגלות, אשר רק הנשים והטף ישבו בהן, והגברים הולכים ברגל מזה ומזה, ורוכבים בסוסים לנו מפנים ואחור. על כל הדרך מוואדי אל חנין עד דוראן שרו הגברים משירי ציון. בקורבנו אל מחוז חפצנו ירו הצעירים מקני רובה, וקול הידד נשמע עד למרחוק. כשעה אחרי בואנו שמה באו גם הגברים, וטרם עברנו הנה והנה לראות את פני האחוזה, והצו ניתן להתאסף כולנו אל מקום אחד... בבואנו מצאנו את כל הגברים יושבים על הארץ במעגל סביב. לפני איש אחד, אייזנברג שמו, הקריבו כוס יין, והוא פתח את פיו בדרשה נאה ונעימה... הוא דיבר ברגש ובטוב טעם עד כי עורר כל לב, ועיניים רבות נזלו דמעות. ככלותו לדבר מחאו כולם כף ויחד ההרים ענו הידד לקריאתו...

בבוא התור לישראל בלקינד, הביע הוא את חפצו לקרוא את המושב החדש בשם "רחובות", לאמור: עתה הרחיב השם לנו ונאחזנו על אדמת ציון בלי כל מכשול ומפריע.

השם הזה מצא חן בעיני כולם, ובפה אחד ענו כל פעם ויקראו: "תחי רחובות! תחי רחובות!"

עוד כשעה התמהמנו במקום הנחמד ההוא, עוד ברכות למאות נשמעו מכל פה, ואחרי כן שבנו על עקבנו ונלך איש איש למקומו.

האם לא מחזה נעים הוא, יעקב יקירי?
האם לא שווה לתת את כל מחמדי ארץ המערב בעד עונג אחד כזה?
היה שלום אחי יקירי, כחפץ אחותך אוהבתך בכל.

נפ"ש

נפ"ש, נחמה פוחצ'בסקי, בתם של יונה־צבי ובלומה פיינשטיין, הייתה נשואה למיכאל, 'מיכָל' פוחצ'בסקי, אחד הצעירים שהוכשרו על ידי הברון כמדריכים חקלאיים. בני הזוג התגוררו בראשון לציון. שם עסק מיכָל בנטיעות ובהדרכה חקלאית, ושתל את גן המושבה, הקיים עד היום. הוריה של נחמה עלו לארץ בעקבות בתם והתיישבו גם הם בראשון לציון. אחריהם עלה לארץ אחיה, יעקב־ישראל, עם אשתו וילדיו, והתיישב ברחובות. עמו הגיע לארץ ולרחובות בן דודו של מיכל פוחצ'בסקי, מרדכי שיינרמן, שעשה במושבה כשנה, ולימד את הילדים מקצועות שונים ובהם נגינה בכינור. עד היום יש לנכדו של מרדכי שיינרמן, אריאל שרון, שעשה גם הוא אי אלו שנים ברחובות, פינה חמה בלב לרחובות, שקלטה את אבי אביו בשנתו הראשונה בארץ.

יעקב־ישראל פיינשטיין היה סבא רבא של אשתי סמדר מצד אביה, אביו של סבה נתנאל, וסבו של אביה משה.

"מנוחה ונחלה"

המעשה הנחשוני נעשה, אך חָסַר עדיין מרבית הסכום להשלמת רכישת אדמת דוראן. חנקין, אייזנברג והאחרים ידעו כי אם לא יצטרפו קונים נוספים, יאבד החוזה עם רוק את תוקפו, והכספים שנתנו בידו עלולים לרדת לטמיון. אייזנברג וחנקין עמלו קשות, התרוצצו יומם ולילה כדי לעניין יהודים ברכישת האדמה, הפיצו ביישוב את יוזמתם להקמת מושבה עצמאית, וקראו ליהודים להצטרף.

ביום בו נחתם החוזה בין חנקין לרוק, ז' באדר תר"ן, הוקמה בוורשה שבפולין אגודת "מנוחה ונחלה". האגודה קמה הודות ליוזמה שיצאה מחמישה ידידים: אליהו־זאב לווין־אפשטיין, זאב גלוסקין, חיים כהן, מתתיהו כהן ואליעזר קפלן. החמישה נמנו על אגודה שנוסדה באודסה שנה קודם, אף היא בז' באדר, אגודת "בני משה", על שם אדון הנביאים, שכזכור, יום הולדתו ויום מותו חלו ביום זה. אגודת "בני משה" הוקמה בעקבות מאמרו של אחד העם "לא זה הדרך", שבו תקף את דרכם של חובבי ציון, על שאצה להם הדרך להתיישב בארץ מבלי שהכינו את העם כראוי. הוא האמין כי הדרך הנכונה היא בהכשרת הלבבות והשרשת הרעיון הלאומי בקרב יהודי הגולה, ורק מי שהוכשר לכך יעלה. עד אז, אליבא דאחד העם, אין להמשיך במעשה ההתיישבות שנתמך בכספי הברון ונשלט בידי פקידיו. מה שנעשה עד כה נעשה, ויש לעצור.

אחד העם עמד בראש אגודת "בני משה", והוא כתב לאגודה מצע בשם "דרך החיים". במצע נאמר כי על כל חבר לפעול למען הכלל, להכשיר את המבקשים לעלות לארץ מבחינה מוסרית ולחנכם ברוח לאומית. לדעתו, כך כתב, תנאי להצלחת מטרות האגודה הוא בבחירת חברים המסורים בלב ונפש לעם ישראל. מסיבה זו פעלה האגודה

בחשאיות־מה, למנוע כניסת חברים בלתי ראויים. למימון פעילות האגודה עסקו חבריה באיסוף כספים.

חברי אגודת "בני משה" עשו למענה ימים כלילות. פעם התלוננה אשתו של זאב גלוסקין באוזני רבו של בעלה ומורו מנוער כי בעלה עובד קשה למען יישוב ארץ ישראל, ואין היא רואה אותו די. על כך השיבה הרב הזקן, שהיה ציוני נלהב, כי: "בשעה שהגנרל יוצא למלחמה אין הוא שואל בעצת אשתו הגנרלית..."

באחת האספות לגיוס כספים שאלה אחת הנשים מתוך קהל המאזינים את לווין־אפשטיין ישירות: "מדוע אתה, האוסף כספים ליישוב הארץ, בוחר לשבת בגולה ואינך עושה מה שאתה מטיף לעשות?" דברי האישה, שנשאלו באופן כה ישיר ונוקב, הדהדו במוחו של לווין־אפשטיין ולא נתנו לו מנוח. הוא השמיע את הרהוריו על עלייה לארץ ישראל באוזני ארבעת ידידיו, והתברר שבדיעבד גם הם הרהרו בכך.

"חובבי ציון" בגולה, ובכללם חמשת הידידים, כאבו את ייסורי המתיישבים במושבות הראשונות. אלה כתבו להם על הקשיים ועל היחס המחפיר של פקידי הברון, וביקשו מהם לפעול למענם אצל הברון. כשהעלו "חובבי ציון" את הטענות בפני הברון, השיבם כי היהודים יוצאי רוסיה יודעים רק לקנטר ולעורר תלונות, אבל לא ליצור, וחתם את דבריו באומרו: "בעל המאה הוא גם בעל הדעה."

לנוכח תשובותיו של הברון ועל פי מצעו של אחד העם אמרו חמשת הידידים לייסד מושבה חדשה שאינה תלויה באפוטרופוס, ושתהיה אבן דרך למושבות עצמאיות נוספות. הם פנו למאירוביץ, אגרונום מראשון לציון, וביקשו שיכין להם אומדן עלויות של הקמת מושבה שכזו. מאירוביץ שלח להם חוברת שחיבר חמש שנים קודם בשם "עצה ותושיה", בה פורטו הצרכים והעלויות בהקמת מושבה בארץ ישראל. הערכותיו של מאירוביץ נראו אופטימיות מדי לחמישה, ורק העלו בהם סימני שאלה וחששות נוספים. הם התלבטו כלום יש בידיהם הידע, הנתונים והיכולת הדרושים להקמת מושבה, או שמא עליהם לוותר על הרעיון.

בעודם חוככים בדעתם, הגיעם עידוד ממקור בלתי צפוי. אחד מידידם, היושב עמם בוורשה, קיבל מכתב מארץ ישראל, מקרוב משפחתו, והציגו בפניהם. כותב המכתב היה יעקב קרלינסקי, מהראשונים שרכשו קרקע באדמת דוראן.

קרלינסקי סיפר במכתבו על קניית אדמת דוראן כהזדמנות עסקית וציונית שנקרתה בפניו. "הקרקע משובחת וממוקמת היטב," כתב, "וחלקה הגדול עדיין מוצע למכירה." בתיאוריו הוסיף מילים חמות על היזמים, שרוצים להקים במקום מושבה עצמאית, בלתי תלויה באפוטרופוס, ופירט את העלויות הדרושות להקמת המושבה. את מכתבו סיים בנימת דאגה לגבי עתיד העסקה, לא משום שאינה טובה, אלא בשל המחסור במזומנים. "אם חלילה תיכשל," אמר, "עלול הדבר לסתום את הגולל על הקמת מושבות עצמאיות בעתיד."

מכתבו של קרלינסקי הגיע לידי החמישה כאות משמים, בעיתוי בו נדה המטוטלת בין ייאוש לתקווה, בין יציאה לדרך לוויתור. הדברים שבמכתב הכריעו את הכף, והם קיבלו החלטה על הקמת מושבה בארץ ישראל. עתה דנו כיצד לקדם את הדברים, והחליטו

להקים אגודה בת שלושים חברים בעלי הון, שישקיעו כספים ברכישת קרקע בארץ. עוד החליטו, כי לאחר שהקרקע תירכש, תֻמַנה האגודה נציג מטעמה שישב בארץ ישראל, יפעל להקמת המושבה, וינהל אותה לאחר שתקום. האגודה תרבה בנטיעת כרמים ומטעים, וכשיגיע זמנם להניב, יעלו החברים האחרים לארץ, וגם הם יקימו בה את ביתם. החמישה צירפו אליהם את יעקב ברוידא, סוחר עשיר ובעל מעמד, אדוק ומבוגר בשנים, חשׁוך בנים, שקיבל על עצמו לעמוד בראש האגודה. הם ידעו כי בעל מוניטין כברוידא ימשוך לקבוצה חברים בעלי השפעה וממון. ברוידא מילא אחר הציפיות, ובזמן קצר ביקשו רבים להצטרף לאגודה, עד כי בלית ברירה היה צורך לדחות חלק מהפונים.

מקימי האגודה נתנו לה את השם "מנוחה ונחלה", והעמידו תנאי, שחבריה יהיו יהודים נאמנים ומסורים בכל לבם ליהדות המתעוררת לתחייה, שלא יהיו אנשי מחלוקת, כי אם אנשים שיוכלו להשתרש באדמת המושבה, לנטוע בתוכה רוח לאומית אמיתית, ולשרש מתוכה את כל המידות הרעות שנקנו במשך הדורות בארצות הגולה. הם ביקשו להגשים את הציפיות שבפסוקים מהם נטלו את שם האגודה: "כי לא באתם עד עתה אל המנוחה ואל הנחלה אשר ה' אלוהיך נותן לך, ועברתם את הירדן וישבתם בארץ אשר ה' אלהיכם מנחיל אתכם..." (דברים י"ב ט'-י').

פינס ביקש לצוד שתי ציפורים

חברי אגודת "מנוחה ונחלה" החליטו לשלוח את לווין־אפשטיין לארץ ישראל כדי להחליט על קרקע מתאימה להקמת מושבה ולדון ברכישתה. בהיותם להוטים להתנחל בארץ השביעוהו כי יחזור רק לאחר רכישת הקרקע. לווין־אפשטיין, שהיה אז צעיר וחסר ניסיון, קיבל פיק ברכיים נוכח המשימה שהוטלה על כתפיו, וביקש כי ברוידא המבוגר והמנוסה יצטרף אליו. הנהלת החברה דנה בבקשתו, אישרה אותה, והחליטה כי שניים נוספים יצטרפו אליהם: לייבוש דוידזון ובצלאל קורליאנדסקי. כן הוחלט כי הארבעה יצטרפו למשלחת של "חובבי ציון" בראשות הרב מוהליבר שיצאה לארץ באותו זמן. הרב מוהליבר היה גם הוא חבר "מנוחה ונחלה", והיה מקובל על "חובבי ציון" ועל היהדות הדתית. הוא היה ציוני חם שנודע בתמיכתו הנלהבת בהתיישבות וקרא לרבנים ברוסיה לייסד אגודות עלייה לארץ.

ללווין־אפשטיין לא היה זה עניין של מה־בכך לצאת לתקופה כה ארוכה מהבית, בשל מחלת בנו בן השנה שחלה בדלקת ריאות. הוא חשש כי בחוזרו לא ימצא את הבן בין החיים וחשב לוותר על הנסיעה. הרופא המשפחתי השפיע עליו כי ייסע, שהרי אינו יכול לעזור לילד במחלתו, והבטיחו כי יטפל בבנו במסירות ויבקרו מדי יום.

לפני יציאת המשלחת לארץ ישראל היה על אנשיה לשהות שבועיים באודסה, ולהשתתף באספה המכוננת של "הוועד האודסאי". לווין־אפשטיין התקשה להגיד לאשתו כי לאחר האספה באודסה ייסע לארץ ישראל לארבעה חודשים. רק לאחר שהגיע לאודסה, כשלא עמד מולה, הרהיב עוז בנפשו להודיעה כי הוא יוצא לארץ ישראל לתקופה ארוכה...

לאחר ימי הפסח, כשנסתיימה האספה, יצאו חברי המשלחת מאודסה ליפו. לווין־אפשטיין התעכב באודסה שבוע נוסף, ויצא אחריהם. כשירד מהאונייה בחוף יפו קיבלו את פניו ישראל בלקינד ויהושע חנקין, ולקחוהו לביתו של חנקין. שם, לאחר שנח קמעא, דיברו איתו על אדמת דוראן. ברוידא, קורליאנדסקי ודוידזון עשו את אותם ימים בירושלים.

בתום אותו יום, יומו הראשון בארץ ישראל, לקחו בלקינד וחנקין את לווין־אפשטיין לבית המלון של משה כהן הנמצא בשוק יפו. לאחר ימי ההפלגה הארוכים ישן לווין־אפשטיין כל אותו לילה כתינוק, ובשעות הבוקר המוקדמות חלם על ירושלים ועל אנשיה. בחלומו ראה את אנשי ירושלים יוצאים בהמוניהם לקבל את פני המשיח, והם עטופים לבן, וגם הוא בין היוצאים, עומד עמם ומצפה לשמוע את תקיעת השופר המבשר על הגעת המלך המשיח. והנה, בעוד הכול עומדים ופניהם אל השמים ואוזניהם כאפרכסת, נשמע קול שופר. תקיעה אחת, ועוד אחת. תקיעות שכאלה לא שמע מעודו. בעוד אלה נמשכות, ניעור משנתו ומחלומו המתוק. עיניו סונוורו לרגע מקרני השמש המכות בחלון, אך קול השופר נמשך ולא חדל. לווין־אפשטיין שפשף את עיניו, לוודא כי ניעור מהחלום, והנה אין זה חלום. קול השופר נשמע בבירור מתחת לחלונו. אז התעשת ונזכר כי הגיע לארץ ישראל, ושמח לגלות כי כך מקיצים את הישנים בארץ הקודש. בחיל ורעדה ניגש לחלון להתבונן בצדיק החרוץ התוקע בשופר בשעת בוקר כה מוקדמת, והנה, מתחת לחלונו המולת אדם ובהמה, סוחבים ודוחפים, והצדיק רתום לעגלה והוא מושך בה, ודמותו דמות סוס, אך לא סוס הוא. אוזניו ארוכות, רגליו קצרות, הוא מרים את ראשו מעלה כקורא לעזרת שמים, ומגרונו בוקע קול כקול שופר. כך התוודע לווין־אפשטיין לראשונה לחמור, שנער בשמחה על כי פגש בשוק את חברו...

כמה שעות אחר־כך הגיע אליו אייזנברג למלון, וגם הוא שוחח עמו על אדמת דוראן. עד להגעת שלושת ידידיו מירושלים ביקש לווין־אפשטיין ללמוד את הדברים הנוגעים לאדמת דוראן, אך נזהר מלהחליט על דעת עצמו או להבטיח. כשהגיעו חבריו כעבור יומיים ליפו, יצאו הארבעה לסיור במושבות כדי להתרשם מהן ומהארץ בטרם יחליטו על רכישת אדמה זו או אחרת. הם ביקרו בגדרה ובעקרון, היו בראשון לציון, משם המשיכו לפתח תקווה ועד לזכרון יעקב הגיעו. בסיורם ראו את כל אשר עשה ופעל הברון למען המושבות והבינו כמה מסירות השקיע "האיש הגדול הזה" ביישוב.

כשחזרו ליפו ביקשו לנוח קמעא לפני סיורם באדמת דוראן, אותה ביקשו לראות ביסודיות בטרם יחליטו אם לרוכשה. הימים היו ימי תחילת הקיץ החמים, ויפו הצפופה והלחה הוסיפה על תשישותם מהסיור בארץ. דוידזון וקורליאנדסקי הסתפקו במה שראו עד כה והרימו רגליהם חזרה לרוסיה. נותרו לווין־אפשטיין וברוידא. כשהגיעה השעה לצאת אל דוראן, ביקש ברוידא, שהיה מבוגר ועב בשר, להישאר במלון. לווין־אפשטיין יצא לשטח בחברת כמה איכרים מהמושבות השכנות כדי לקבל מהם חוות דעת על איכות האדמה. על פי עצתם לקח אתו כלי חפירה כדי לבודקה לעומק.

לווין־אפשטיין עבר עם האיכרים לאורכו ולרוחבו של השטח, חפרו בורות ובדקו

את טיב הקרקע. כשסיימו, הביעו האיכרים את דעתם ואמרו ששני שלישים מהשטח ראויים לנטיעות, והנותר מתאים לתבואה. כשחזר לווין־אפשטיין למלון בתום אותו יום, הציג לברוידא את הנתונים. הם הסכימו ביניהם כי אדמת דוראן ראויה למטרות האגודה גם על פי מיקומה, המבטיח הגנה, בהיותה בין ראשון לציון וואדי חנין מזה לעקרון וגדרה מזה. הצעות אחרות שניסו מתווכי קרקעות להציע ללווין־אפשטיין דחה על הסף. דוראן שבתה את לבו.

עתה ביקשו לערוך מדידות. לדעת במדויק את גודל השטח המוצע למכירה, לקבוע את גבולות המושבה שתקום ואת דרכיה. המודד מרדכי לובמן, שהיה מנהל בית הספר בראשון לציון, ביצע את המדידה, ולווין־אפשטיין ליווה אותו וסייע בידו.

השניים עשו את עבודות המדידה בימים החמים של השנה. בכל שטחה של דוראן לא נמצא, ולו עץ אחד לרפואה, גם לא אוהל או סוכה, והם עבדו כל היום תחת השמש הקופחת. שלושה ימים נמשכה עבודתם. בלילות לנו בראשון לציון, מושבתו של לובמן, ובבוקר, עם הנץ החמה, השכימו ויצאו לדוראן. לווין־אפשטיין סיפר בזיכרונותיו כי הם אכלו את הארוחה, שהורכבה מ"לחם מלופת בסרדיניות, ולקינוח מלפפונות טבולים בשמן הסרדיניות", כשהם מסתופפים בצל העגלה, לאחר שהתירו את הסוסים. "שמן הסרדיניות" הצמיא אותם מאוד, והמים שהביאו עמם לא הספיקו. בלית ברירה דלו מהבאר העתיקה מים מעופשים, שחורים כפחם. את המים סיננו כמה פעמים, הרתיחום, והכינו מהם תה. לאחר כל אלה לא התפלא לווין־אפשטיין שחלה בקדחת.

כשהגיעה שעתם של נציגי "מנוחה ונחלה", ברוידא ולווין־אפשטיין, לחתום עם חנקין על זיכרון הדברים, הֶעֱרים ברוידא קשיים ובא אל חנקין בתואנות ובתביעות שונות. חנקין הזדרז למלא כל תביעה שהעלה. אלה נסתיימו, ואחרות באו במקומן. חנקין התרשם כי ברוידא מבקש לעכב את הקנייה, ואולי אף להכשילה. אחת מתביעותיו הייתה כי ידאג לרישום כל אחת מהחלקות, חמישים במספר, על שם כל אחד מהרוכשים, חברי אגודת "מנוחה ונחלה". הליך כזה לא נעשה עד כה בארץ ישראל. הרישום הנהוג בארץ היה "מושע", רישום השטח על שם אחד או שניים מהבעלים, ללא חלוקה. ברוידא עמד על תנאי זה בכל תוקף, ורק לאחר מאמצים מרובים, זמן וכסף, הצליח חנקין למלא את דרישתו. אז גם רשם בנפרד את הקונים הראשונים, הפרטיים, את דונדיקוב, קרלינסקי, גורודסקי והאחרים.

לווין־אפשטיין וחנקין תהו מה הגורמים שהניעו את ברוידא לדרישות הבלתי מקובלות, וגילו כי ידיו של יחיאל־מיכל פינס מושכות בחוטיו. פינס, ציוני דתי אדוק, רב פעלים וזכויות שתיווך בעסקי קרקעות, ראה בחנקין הצעיר כמי שמשחק במגרש שלו, וניסה למנוע את העסקה. שני יראי השמים הללו, ברוידא ופינס, ישבו יחדיו ביפו בזמן שלווין־אפשטיין היה עסוק במדידות בדוראן, ופינס היה לוחש באוזנו של ברוידא ומלעיטו בדרישות שרק עקשן נחוש כחנקין יכול היה לעמוד בהן. פינס ביקש לתפוס שתי ציפורים במכה אחת. האחת – שחנקין יפסיד את המקדמה שנתן בידי רוק וידיר רגליו מעיסוק בקרקעות, והשנייה – כי הוא יהיה זה שימכור אדמה לברוידא.

התנהגותו של ברוידא העלתה את חמתו של לווין־אפשטיין. הוא דיווח עליה במכתב זועף להנהלת "מנוחה ונחלה" בוורשה, והוסיף כי בדיעבד הייתה זו טעות לשלוח את שניהם יחד, בבחינת "לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו..." הוא הציג בפניהם את השאלה: הכיצד זה מבקשים ממנו תוצאות, ואף השביעוהו שלא יחזור ללא שטר קנייה, שעה שברוידא עומד בדרכו? החברים מוורשה דאגו להעביר את תוכן המכתב לברוידא, והדבר נתן את תוצאותיו. ברוידא החל להטות אוזן גם ללווין־אפשטיין.

כשתם סל התביעות ונראה כי בא הקץ לייסורים ולמרורים שספג חנקין מברוידא, החליטו השניים לחתום על זיכרון דברים. החתימה הייתה אמורה להתבצע ביום שישי, ערב כניסת השבת. כל אותו זמן שהה אייזנברג ביפו וסייע ללווין־אפשטיין ולחנקין במאמציהם מול ברוידא, ולא הספיק לחזור לביתו שבוואדי חנין. מחשש לחילול השבת נשאר ביפו.

בבוקרו של יום ראשון מיהר אייזנברג לצאת מיפו לביתו. בהגיעו ליציאה משוק הדגים מיהר לקראתו לווין־אפשטיין והודיעו כי העסקה בוטלה בהשפעת המתנגדים לה, והוא וברוידא עומדים לארוז את חפציהם כדי לחזור לוורשה. הדברים הללו נחתו על אייזנברג כרעם ביום בהיר. לרגע חש רפיון בגופו ועמד להתעלף. לווין־אפשטיין הזדרז לאחוז בו, ואז ביקש אייזנברג לשמוע מה אירע בינתיים. כשלווין־אפשטיין החל לפרט באריכות את הסיבות שהביאו לכך, היסה אותו אייזנברג וגער בו כי הכול קרה בשל מורך לבו ופיק ברכיו מול ברוידא. הוא האשימו כי בחולשתו זו הוא חוטא ומביא אסון גדול על היישוב. אייזנברג התכוון לזעזע בדבריו את לווין־אפשטיין, לא לפגוע בו. הוא חיבב את הציוני החרוץ וטוב הלב, אך לא יכול היה להמשיך ולהבליג על הרפיון שגילה מול ברוידא, כשלנגד עיניו נגוז חלומו ועמד להתנפץ לרסיסים.

הדברים הבוטים שהשמיע אייזנברג עשו את שלהם. לווין־אפשטיין, שעד לפגישתו עם אייזנברג שרתה עליו רוח נכאה, התעשת, ובמשנה מרץ יצא למלון לפגוש את ברוידא. אז נצמד אליו שלושה ימים ולא עזבו. הרחיק ממנו את פינס והכריחו לשוב אל שולחן המשא ומתן. בתום שלושת הימים הללו, כשמוצו הדברים והטיעונים עד תום, נחתם בשעה טובה זיכרון הדברים בין ברוידא לחנקין. עתה היה על השלטון הטורקי לאשר את העסקה בלשכת רישום המקרקעין. אלא שלשלטון היה קצב משלו, הידוע באיטיותו: "יאַוואש, יאַוואש", אמרו שם, לאט לאט.

תשעה באב תר"ן היה יום הצום הראשון של לווין־אפשטיין בארץ ישראל. מצב רוחו היה בשפל המדרגה. לאות אחזה בו בשל התלאות שעברו עליו בימים האחרונים, וגם בשל החום והצום. גם מראה הארץ הוסיף על ייסורי לבו. השדות היו מכוסים אבק דרכים, העצים הבודדים שהיו אז בארץ נראו אפורים ומקומחים, ויפו זעקה אליו בעליבותה. מראה הארץ הזכיר לו את חורבן הבית שבגינו צם. במוצאי אותו יום עכור הגיע אליו חנקין ובישר לו כי שטרי המכירה נחתמו, והמכירה קיבלה את אישור השלטונות.

מצב רוחו העכור של לווין־אפשטיין השתנה בבת אחת מן הקצה אל הקצה. הוא לא יכול היה למשול ברוחו ופרץ בבכי, שהיה בכי של שמחה ועצב גם יחד, כשנזכר

באביו שרצה לעלות לארץ ישראל ולא זכה לכך. הנה, חמישה חודשים לאחר חתימת החוזה בין חנקין לבוטרוס רוק אושרה המכירה כדת וכדין. המושבה קיבלה גושפנקא חוקית, והייתה לעובדה מוגמרת. שישה ימים לאחר החתימה על שטרי המכירה הונחה אבן הפינה לבית הראשון במושבה.

בסופו של דבר יצאה רחובות נשכרת מתביעותיו הטרחניות של ברוידא. בפעם הראשונה בארץ ישראל שורטטו אדמות שנמדדו על גבי מפה, ועליה חתמו המוכרים והפקידות הטורקית. המדידה אפשרה הכנת תוכנית מתאר לייעוד הקרקעות, בציון בעלות הרוכשים, ותכנון שטחי ציבור ודרכים. אז גם גויס המודד משה סלור, תלמידו של מרדכי לובמן, והוא דאג לתכנן את הדרכים במושבה כך, שבמפגש ביניהן לא ייווצר צלב. דבר דומה עשה כשעבד שנים קודם בפתח תקווה.

הנאמנים יהודה־לייב דנילביץ ויוסף פלדמן
כשנסתיימה רכישת דוראן כדת וכדין עמדו ברוידא ולווין־אפשטיין לחזור לוורשה. לפני צאתם פנו לאהרון אייזנברג בוואדי חנין וביקשו כי יקבל עליו את ניהול העבודות החקלאיות של חברת "מנוחה ונחלה". אייזנברג השיב להם בשלילה בתואנה שנטל על עצמו לעבד ארבעה כרמים בוואדי חנין בנוסף לכרמו שלו, ולא נותר בידו זמן לעבודות נוספות. ברוידא ולווין־אפשטיין לא קיבלו את סירובו משום שבתקופת שהותם בארץ עמדו על כישוריו, ולא הכירו אדם אחר בשיעור קומתו. ביודעם כמה גדול הוא רצונו לראות את המושבה קמה ונבנית, השיבוהו כי ימתינו עם תחילת העבודות עד שיתפנה מעיסוקיו. הדברים הללו עשו את שלהם, ואייזנברג קיבל את התפקיד, כי לא הוא, האיש שחלם, יזם ופעל ימים כלילות להקמת המושבה, יעמיד את רצונו ונוחותו מול רצון הציבור. אולם שני תנאים העמיד: תנאי העסקתו ייקבעו בתום שנה לעבודתו בחברה, והוא יהיה רשאי להמשיך ולעסוק בו־זמנית בעבודה ציבורית בוואדי חנין. תנאיו התקבלו.

ברוידא ולווין־אפשטיין חזרו לוורשה. בהגיעם כינסו את חברי "מנוחה ונחלה" לאספה, אותה קיימו באולם חתונות במסווה של חתונה, בשל האיסור שהטיל השלטון על כינוס אספות ציבוריות. בכניסה לאולם העמידו צופה שמטרתו הייתה להתריע על הגעת משטרה, ואז שינתה האספה את פניה והייתה לחתונה עם חתן וכלה וכלי זמר... שלושה ימים ישבו ודנו בתקנות החברה עד שהגיעו להסכמות. התקנות הובאו כולן בספר שכונה "ספר הברית" – ברית בין בעלי הנחלות ברחובות. בספר מפורטים ענייני חלוקת האדמה, תכנון המושבה, נוהלים ונושאי הבנייה. ברוידא נבחר ליושב־ראש החברה, גלוסקין למזכיר, ולווין־אפשטיין למנהלה בארץ. לאחר שנבחר חזר לווין־אפשטיין לרחובות, הפעם עם משפחתו.

אייזנברג המשיך בינתיים להתגורר בוואדי חנין, וכל יום עשה את דרכו מוואדי חנין לרחובות. כשהושלמה בניית הבית הדו־קומתי של "מנוחה ונחלה", שהיה בין הבתים הראשונים במושבה החדשה, עבר להתגורר עם משפחתו בבית זה.

אייזנברג הביא עמו לרחובות ארבעה פועלים, שעל יכולותיהם, נאמנותם ומסירותם עמד בעת שהתגוררו בשכנותו בוואדי חנין, ועבדו לצדו בראשון לציון. את הארבעה הללו מינה למשגיחים בחברת "מנוחה ונחלה". לכל אחד הקצה תחום אחריות. אחד מהם היה סבי, יהודה דנילביץ, שהתמנה כאחראי על בעלי החיים ועל הכלים החקלאים של החברה. אייזנברג ידע כי ללא הנאמנים הללו יקשה עליו לנהל את השטח החקלאי הגדול של "מנוחה ונחלה", שמנה מעל חמשת אלפים דונם. את היתרונות בעבודה עם נאמן למד להכיר כשניהל את הכרמים בוואדי חנין. אז נעזר ביוסף פלדמן, שהתגורר בביתו, והשרה ביטחון על בני הבית בימים ובלילות שבהם נעדר אייזנברג מביתו לרגל פעילותו הציבורית.

יוסף פלדמן היה עשוי ללא חת, ולא חשש להתעמת עם ערבים שניסו להתנכל לתושבים בוואדי חנין. בין הערבים היה שודד בדווי מזוין שהציק לתושבי המקום דרך קבע ושדד מכל הבא ליד. באחד הימים, בעת שאייזנברג נעדר מהבית, ניסה לשדוד את בני הבית. כשהתקרב, שמע פלדמן את הקולות. תפסו, היכהו מכות נמרצות וגירשו מהמקום. הבדווי התרשם מן היהודי שהעז לקום נגדו, שלח לו גמל עמוס במתנות לאות ידידות בין שני גיבורי חיל, ולא הוסיף לנסות את מזלו בוואדי חנין.

פלדמן למד את מנהגי הערבים ואת שפתם, ובסכסוכים עמם ידע ליישב את הדברים לשביעות רצון הצדדים. בשל כישוריו אלה נבחר להיות מוכתר המושבה, שאז כבר נקראה "נס ציונה", וייצגה נאמנה בפני השלטון ביפו וברמלה כעשרים שנה.

אייזנברג דאג להשיג לפלדמן חלקת אדמה מאדמות "אל פרג'", לצד דרך המלך העוברת בין ואדי חנין לרחובות, במחיר נמוך ובתשלומים נוחים. את אדמתו היה פלדמן מעבד לאחר שעות עבודתו בכרם של אייזנברג.

יוסף פלדמן נטע באדמתו כרם ענבים. כרמו הצטיין ביבול גדול ואיכותי, והאגרונום של הברון ציינו לשבח. כשהברון ביקר בוואדי חנין נכנס לצריפו של פלדמן ונחרד מהתנאים שבהם התגוררה משפחתו ובה שני פעוטות. מיד הורה לרשום אותו בין מקבלי ההלוואה לבניית בית אבן.

אדמת "אל פרג'" נרכשה מערבי עשיר מרמלה. אייזנברג חילקה לחלקות, ומכר אותן לפועלים בתנאים נוחים. הראשונים שזכו בהן היו אלה שעבדו לצדו. בסמוך לאדמתו של פלדמן רכש סבי יהודה דנילביץ חמישים דונם. הוא עצמו לא נלהב לרכוש את האדמה, אך סבתי אסתר לחצה עליו, באומרה כי "אין אדם יודע מה ילד יום." סבי דמה באופיו לאביו ר' קלמן, שהיה איש של חסד וחמלה, ולא ראה בכסף וברכוש את עיקר הכול. סבתי הייתה מעשית ומחושבת ממנו. ככלל, בני המשפחה מצד סבתי, משפחת סקר, היו מעשיים יותר.

השכנים צמודי הקרקע, פלדמן ודנילביץ, עבדו זה לצד זה באדמה שנטעו, נעזרו האחד בשני, ולא אחת שמרו יחד בעונות הבשלת הפירות. הם התיידדו, וכמותם בניהם ובנותיהם, ולאחר שנים – גם נכדיהם. שני ילדיי, שלי ועומר, הנם מזיגה של השניים. יוסף פלדמן היה סבא רבא של סמדר רעייתי מצד אמה, אב ללאה זייצוב, וסב לזמירה פיינשטיין, אם אשתי.

ד

רחובות, צעדים ראשונים

בתים ראשונים ברחובות

מיקומם של שני בתי המגורים הראשונים ברחובות נקבע בידי שניים מרוכשי האדמה עוד בטרם נחתמו שטרי המכירה. אולגה חנקין חששה כי דבר העברת הקרקע לידי היהודים ייוודע לערביי האזור, והם יעלו על השטח, יטענו לזכויות אריסות, וידרשו פיצוי כספי תמורת זכויותיהם. דרישה שכזו עלולה הייתה לאיים על עתיד העסקה, שכן ספק אם הקונים יוכלו או ירצו לעמוד בהוצאה כספית נוספת. היא השפיעה על שניים מרוכשי האדמה, לייב יוספזון וניסן קנטרוביץ, לצאת לדוראן, לסמן את המקום בו חפצים הם להעמיד את ביתם, ו"להישאר בבית" – לא לאפשר לערבים לעלות על האדמה. כך יקבעו את ה"חזקה" על המקום. השניים שוכנעו לעשות כבקשתה לאחר שהתחייבה כי במקום שבו יבחרו, שם יקימו את ביתם.

יוספזון וקנטרוביץ יצאו מיפו ברגל והגיעו לדוראן בשעות הערב. רק שניהם היו במקום, הם ויללת תנים שפילחה את ציית השממה והקפיאה את הדם בעורקים. לא רחוק משם ראו כמה אוהלים שנטו ערבים, וחששו כי יבחינו בהם, ינסו להתקרב, ואולי אף לפגוע בהם. הם היו אמורים לשמור על המקום עוד באותו ערב, לא קרובים מדי זה לזה, כדי לייעל את שמירתם, אך קרובים מספיק כדי לשמוע זה את זה בעת הצורך. על כן החליטו לעלות על שתי הגבעות שמשני צדי דרך המלך. האחד על הגבעה המזרחית, וחברו על הגבעה המערבית. הם סיכמו ביניהם כי יתנו אות מוסכם ממרומי הגבעות, ואז יפסעו זה לקראת זה, ובעת הליכתם יקראו האחד בשם חברו בקול רם. במקום שבו ישמעו זה את קולו של זה יעצרו, ושם גם יקימו את ביתם. קנטרוביץ עלה על הגבעה המערבית, שעתידה הייתה להיקרא "גבעת דונדיקוב" או "גבעת האהבה", במעלה רחוב טלר של היום, ויוספזון עלה על הגבעה המזרחית, שבראשה נבנה לימים ביתו של דונדיקוב, במעלה רחוב יעקב של היום. קנטרוביץ, שהיה זריז מחברו ואולי הזריז במושבה, (בנו רחביה היה הילד הראשון שנולד ברחובות...) גמא את דרכו במורד הגבעה בצעדים רחבים ומהירים. רוח הערב שנשבה בעורפו והביאה לאוזניו את יללות התנים, אולי האיצה בו... ירד מן הגבעה, חצה את דרך המלך ממערב למזרח, ואז שמע את יוספזון קורא בשמו, ונעצר. יוספזון הספיק פחות מחברו. הבְּרִיזָה המערבית הנעימה שבאה מן הים ונשבה מולו במעלה הגבעה ליטפה את פניו וגרמה לו שלא למהר, שהרי זה מקום ראוי להקמת הבית, והוא נעצר כעבור מטרים ספורים, במחצית מורד הגבעה. כך נקבע מיקומם של שני הבתים. ביתו של יוספזון היה הראשון שנבנה

במושבה, ואבן הפינה שלו הונחה בט"ו באב תר"ן, אחד באוגוסט 1890. בית קנטרוביץ הוקם זמן קצר אחריו, בצדה המזרחי של דרך המלך, בפתח רחוב יעקב. שני הבתים עומדים על תִּלָּם עד היום.

כמה ימים אחריהם חברו אליהם מתיישבים נוספים. על בוני הבתים היה לצאת לבית הממשל ביפו כדי לחתום על הניירות לאישור הבנייה. יוספזון וקנטרוביץ המשיכו את ידידותם גם לאחר אותו לילה ויצאו יחדיו לבית הממשל ביפו. לשניים היה זוג נעליים אחד, שהיה מצרך יקר המציאות באותם ימים. את דרכם עשו ברגל, יחפים, שלא לבלות את הנעליים. כשהגיעו אל הפקיד הטורקי נכנסו אליו בנפרד, בהעבירם את הנעליים מיד ליד ומרגל לרגל.

בחדוות יצירה

העבודות במושבה החלו בחודשי הקיץ החמים. האדמה הייתה קשה בחודשים אלה, ולא ניתן היה לפלחה במחרשה. המתיישבים ניצלו את הזמן עד לגשמי היורה לבניית הבתים הראשונים.

אייזנברג, שהיה סתת והתמחה בבנייה, השגיח על בניית שלושת מבני "מנוחה ונחלה". הראשון היה בית בן שתי קומות, "בית הפקידות", שקומתו הראשונה יועדה למגורי משפחות עובדיה הבכירים של החברה, והשנייה – למרפאה. מעבר לרחוב, וממש מולו, הוקם צריף עץ גדול, שנקרא ה"שאלאש", צריף ברוסית, שהיה בנוי שלושה אגפים. אגף אחד שימש כמטבח לפועלים ודירה לטבח, האגף השני היה מעון לארבעת המשגיחים של חברת "מנוחה ונחלה", והאמצעי, הגדול, שימש לכמה מטרות: חדר אוכל לפועלים, חדר אספות, בית ספר וחדר תפילה. הבית השלישי של חברת "מנוחה ונחלה" הוקם כלשכה ובית מגורים למנהל החברה, לווין־אפשטיין. באחד מחדרי בית זה התגוררו סבי יהודה וסבתי אסתר לאחר שנישאו.

כעבור כמה חודשים, בחודש כסלו, כשירדו גשמים והאדמה רוותה בהם, החלו המתיישבים בעבודת הנטיעות. עם תחילת העבודות גויסו חמש מאות פועלים. מרביתם עבדו יום יומיים, וכשראו שהעבודה מעל ליכולתם, התייאשו והמשיכו בדרכם. במקומם הגיעו אחרים, וגם אלה ניסו את כוחם. מעטים החזיקו מעמד בעבודה זו כמה חודשים. לאורך החורף הראשון עברו במושבה, מתחילת העבודות ועד לבוא האביב, כחמשת אלפים פועלים. המושבה הצעירה דמתה לקן נמלים. הפועלים חפרו, עדרו והכשירו את הקרקע. את בורות הנטיעה הגדולים, ה"בַּחַר", חפרו לעומק שישים סנטימטר וניכשו בידיהם את העשבייה. משכו ותלשו את הַיַּבְּלִית, הקוֹסָב והחִילְפָּה בינות לגושי האדמה, והשליכום לשקים. שורות שורות של פועלים עמדו בתוך בורות ותעלות, חפרו, והעבירו את האדמה מצד לצד.

קשה הייתה עבודת הפועל. בשעת בוקר מוקדמת החל בעבודת ה"בחר", ועבד עד לשעות אחר הצהריים המאוחרות. את עבודתו עשה תחת השמש הקופחת ללא רחם בימי הקיץ, ובגשמי הזלעפות החודרים עד לשד העצמות בימי החורף. בין הפועלים הללו היו צעירים מאוד, נערים, כמעט ילדים. בשעות הלילה נדחסו בעליית גג, ברפת,

באורווה ובמרתף טחוב, בחום ובצינה. לרבים לא היה מקום לינה ברחובות, והיה עליהם להרחיק עד לרמלה או לוואדי חנין. העבודה הייתה קשה והמזון לא השביע דיו. התנאים הללו הפילו רבים למשכב. עשרות נשלחו לטיפול בחדרי החולים, ולמרבה הצער – גם לבית העלמין.

בערבים התכנסו הפועלים בחדר האוכל שבשלאש לארוחה היומית, החמה. בסיומה הושמעו מדי פעם הרצאות, ואחריהן יצאו הצעירים בשירה וריקודים עד לשעות הערב המאוחרות. לכל מושבה היה שיר משלה. שמואל כהן מראשון לציון, שהלחין את "התקווה" על פי ניגון סלאווי עממי, בא לרחובות להדריך את הפועלים בעבודת ה"בחר". הוא סיפר כי השיר של רחובות היה "התקווה", ואותו שרו הפועלים בצאתם לעבודה ובשובם. בפי הפועלים הושרו שירים שהזרימו רוח נעורים לרגליים, כמו: "יה חי לי לי", שחיבר הפועל הרחובותי נוח שפירא, "חושו אחים, חושו", "הלאה ירדן", "נגינתי בלילה", "ציון תמתי" ו"שמש אביב", או סתם איזה זמר'ל חזני או חסידי. שמחת היצירה, השירה והריקודים רוממו את הרוח, החיו את הנפש, דחקו את עליבות היומיום, והשכיחו לשעה קלה את הגעגועים לבית ולמשפחה.

הוועד נהג כבוד בפועלים ותיקן למענם תקנות רווחה. על התנהגות לא הולמת כלפיהם הגיב ביד קשה. קרה מקרה ומשגיח של איכר הרים ידו על פועל. כינס הוועד את תושבי המושבה ואת הפועלים, ויחדיו קיבלו החלטה שהאיכר ייקנס בארבעים פרנק והמשגיח יפוטר. במקרה אחר העליב פועל את חברו ברבים ונקנס בתשלום פח נפט, לחימום בית המדרש.

פועלי המושבה זכו לטיפול רפואי ולתרופות ללא תשלום. ב"בית הפקידות" של "מנוחה ונחלה" הוכשרו בקומה השנייה שני חדרי חולים שהכילו שמונה מיטות ומרפאה עם חובש. הרופא של ראשון לציון, ד"ר מזי"א, הגיע לרחובות בימים קבועים או שהוזעק למושבה במקרים דחופים.

לווין־אפשטיין סיפר עליו כי פעם, כשעמדו שניהם על ראש גבעה, ראו פועלים חוזרים מעבודתם בשדה, מעדריהם על כתפיהם, ובפיהם שירים ארץ ישראליים. ד"ר מזי"א לא משל ברוחו ופרץ בבכי, אף על פי שהיה "אדם בלתי סנטימנטלי", כפי שהעיד עליו לווין־אפשטיין.

שש מאות דונם ניטעו ברחובות בחורף הראשון. נטיעות בהיקף כזה התאפשרו הודות לחריצות הפועלים, שראו בעבודתם הגשמת החלום הציוני, ועשוה בחדווה של ממש. שמם של המוכשרים בעבודת המעדר נישא בפי כול. הם זכו למעמד והיו מופת לחיקוי.

מנהלי חברת "מנוחה ונחלה" נתנו את דעתם גם ליופיים החיצוני של הכרמים, ונטעו שדרות של עצי שקדים ותאנים מסביב לכרמי הגפן.

בחורף הראשון התכנסה בבית יוספזון אספה כללית של שישה־עשר ממייסדי רחובות. באספה הוחלט כי השם אותו הציע ישראל בלקינד, "רחובות", יהיה שמה הרשמי של המושבה. המשתתפים בחרו בוועד בן חמישה חברים, שלושה חברי "מנוחה ונחלה" ושניים פרטיים. לווין־אפשטיין נבחר לראשות הוועד, ואהרון אייזנברג התמנה לסגנו.

הוועד החליט לטעת עצי תות משני צדי רחובות המושבה, קבע סדרי שמירה, שחיטה וכשרות, בריאות, רישוי עסקים, מיסוי והסעות לראשון לציון וליפו. הוועד ביקש מהתושבים שלא יחקו את חיי המותרות הנהוגים במושבות הברון. לשם כך כינס אספה של כל חברי המושבה, ובה נקבע כי "כל הנאספים קיימו וקיבלו עליהם להשתדל בכל כוחם להתרחק מן הלוקסוס המכלה את ממונם של ישראל ומביא עליהם שממת גוף ונפש..."

בשנתה הראשונה של רחובות ביקר בה ובמושבות יהודה האחרות ד"ר הלל יפה, שהגיע אז לארץ לבדוק אפשרות להשתקע בה כרופא. הוא תיאר את רשמי סיורו בכתובים. בראשון לציון התרשם לרעה מפקיד הברון בלוך, שהיה יהודי אלזסי נמוך קומה, עגול, חצוף וצעקן, שחדר לפרטיותם של התושבים, הטיל עליהם עונשים וקנסות, והם תיעבו אותו. בוואדי חנין ראה עשרות חולים מוטלים בחוץ תחת עצים, סובלים מחום גבוה, ואין עמם רופא. הרושם שקיבל שם היה קשה ביותר. ברחובות התרשם לטובה מראשי המושבה, לווין־אפשטיין ואייזנברג. באשר לפועלים, הוא התרשם שהם צעירים משכילים, ולמרות העבודה הקשה, תנאי החיים הכמעט בלתי נסבלים והקדחת, הפגינו להיטות במעשיהם. הוא ציין לשבח גם את המטבח שהוקם לשרת את הפועלים ואת התקנות שהוועד תיקן לרווחתם. את רשמיו מרחובות סיים בדברים: "הכול הראה עוני ופשטות, אבל על הכול היה שרוי רוח של מרץ יוצא מגדר הרגיל ואמונה גדולה בעתיד."

האמונה הגדולה בעתיד הייתה אומנם נחלת הכול, אלא שלפתחו של עתיד זה ארבו סכנות ומשברים שאיימו לנתץ מה שהושג בעמל כה רב.

משטר שלמונים

לפני החתימה על העברת אדמות המושבה לקונים דאג חנקין להמציא רישיונות בנייה לרפתות ולאורוות. בשלב הראשון העמידו הטורקים קשיים במתן רישיונות לבניית בתי מגורים לתושבים. הפקידים הטורקים הבטיחו לחנקין כי יעלימו עין כאשר התושבים יסבו את המבנים שנועדו במקורם לבעלי חיים, למגורי תושבים. בינתיים הוחלפו הפקידים, ובטרם הספיק מושל המחוז החדש של יפו, הקאימקאם, לקבל "בקשיש", דרש את הריסת הבתים שהחלו בבנייתם.

המתיישבים הזדרזו לכסות את הבתים בגג לפני שהגיעו שליחי הקאימקאם, כי לפי חוקי הטורקים אסור היה להרוס מבנה מקורה, אלא בצו בית משפט. הוצאת צו שכזה היה הליך ארוך ומייגע לשני הצדדים, לבוני הבית ולמבקשים להורסו, והקנה זמן ליושבי הבית להגיע להסכם. השופטים הטורקים, שהעניין הונח לפתחם, היו בדרך כלל גמישים בהחלטותיהם, בהתאם לשלמונים שניתנו בידם.

בזמן הבנייה הציבו שומרים רכובים בארבע פינות המושבה שיתריעו מפני חיילים טורקים, כדי להזהיר את הבונים שעדיין לא הספיקו לכסות בית בגג. כשראו חיילים מרחוק, מיהרו הבנאים לנטוש את מלאכתם ולהסתתר, ואז נקראו נשות המושבה לצאת כשאבנים בכיסי סינריהן. הן נעמדו מסביב לבית ולא הניחו לחיילים להתקרב אליו.

כמעט תמיד הייתה זו בלהה אייזנברג שעמדה בראשן. חייל טורקי לא העז להרים ידו על אישה כי הייתה בכך פחיתות כבוד שלא תסולח, ונשות המושבה ניצלו זאת עד תום. בינתיים התאספו התלמידים מכיתת הלימוד, וכולם יחד יצרו מעגל. אם חייל ניסה להתפרץ מבעד למעגל, המטירו על ראשו מטר אבנים, והוא נסוג בבושת פנים לקול צחוקם של הנוכחים, ובכללם חבריו. בלהה חירפה וגידפה את החיילים בבליל של ארבע שפות: עברית, אידיש, רוסית וערבית. למזלה ולמזלם, לא הבינו את גידופיה...

פעם היכו הנשים את השומר הטורקי שהוצב במושבה משום שמנע מהן לשאוב מים מהבאר, בתואנה שהמים משמשים אותן לבניית הבתים. השומר נפצע, אולם כטורקי גאה לא הרים יד ולא החזיר מכות לנשים. לאחר התקרית מיהר לשים פעמיו ליפו, להתלונן לפני הקאימקאם, אלא שלווין־אפשטיין הקדימו, והשכיל לקנות את לב הקאימקאם. כשעמד לפניו המסכן ושטח את טענותיו אחת לאחת, הטיח בו הקאימקאם דברים קשים, וציווה עליו כי מאותו יום ואילך לא יַראה את פניו ברחובות.

עד סוף החורף הראשון עמדו במושבה ארבעה־עשר בתים. עשרה ברחוב הראשון, רחוב יעקב, שנקרא על שמו של יעקב ברוידה. עוד ארבעה בתים נבנו ברחובה השני של המושבה, הרחוב המקביל ליעקב מדרום, שאז עדיין לא נשא שם. הרישיונות לבניית הבתים ברחוב השני התקבלו הודות לקשריו של הברון רוטשילד אצל הטורקים, והמושבה כיבדה אותו כשקראה לרחוב: רחוב בנימין, על שמו.

בראשית דרכה של רחובות הנחה הברון את פקידיו לעזור למתיישבים החדשים. הנחייתו באה בעקבות מכתב שקיבל מראשי "מנוחה ונחלה" עוד לפני הקמת המושבה, וריגש אותו מאוד. הם ביקשו להודיע לו כי בכוונתם להקים מושבה עברית עצמאית. אין הם מבקשים ממנו דבר, אולם כיוון שהם רואים בו את פטרון היישוב, הם מוצאים לנכון לדווח לו על המעשה. ואכן, בבוא היום, כשנודע לפקידי הברון שהממשלה מקשה על תושבי רחובות ואינה מוכנה להעניק להם רישיון, "רוּפְּסִיָה", לבניית בתים ברחוב החדש, הפעילו את השפעתם בקושטא, והרישיון ניתן.

הרישיון המיוחל הגיע לידי המודיר, הפקיד הטורקי ברמלה. המודיר ביקש לנצל את ההזדמנות שנפלה לידיו כדי לזכות בבקשיש הגון. לקח עמו את הרישיון והביאו אל לווין־אפשטיין ברחובות. בהגיעו לביתו מצאו שוכב במיטתו בחום גבוה, אך הדבר לא מנע ממנו לנצל את ההזדמנות עד תומה כדי לסחוט ממנו "בקשיש", והוא נכנס אליו לחדר השינה כדי לדרוש תשלום עבור "מאמציו". לווין־אפשטיין הודה למודיר על שהטריח עצמו ובא עד אליו, אך לא התכוון לתת בידו דבר. לא די שהמנוול לא עזר בהשגת הרישיון, אלא שניסה לחבל ולהפריע לרחובות בכל הזדמנות שנקרתה לידו. המודיר העקשן לא הראה נכונות לצאת מהבית. הוא נעמד במרכז החדר, והפליג בדיבורו בזכות מאמציו להשגת הרישיון, ולולא הוא, מי יודע איך היה הדבר מסתיים. לדבריו, הוא עשה כך... ופעל אחרת...

לווין־אפשטיין המסכן, חולה וחצי מעולף, עצם את עיניו ועשה עצמו נוחר, כדי שהמודיר יחשוב שנרדם ויילך. כשראה המודיר שלווין־אפשטיין אינו מתרשם מנאומו, והוא עקבי בסירובו, פשט את מדיו והשתרע לידו במיטה. לווין־אפשטיין, שתמיד תרם

למושבה מאונו ומהונו, החליט כי לכול יש גבול, ואת גופו לא יתרום לטורקי, גם לא למען רחובות. ניתר מהמיטה, הוציא מטבעות מכיס מעילו, והזדרז לשלשלם בידי המודיר העקשן.

*

השידוך של סבתי

שלמה־זלמן סקר לא התמהמה, ולאחר שסיים את בניית הבית והנגרייה בנווה צדק החל לעבוד בנגרייה במרץ רב. הוא לא ידע אם יהיה בה כדי לפרנס את משפחתו, ואם יוכל להביא לארץ את אשתו ובנותיו או שמא ייאלץ לחשוב על פתרון אחר, לכן רצה למהר וללבן את סימני השאלה.

בתו אסתר אהבה את הארץ. החלומות שטוותה עוד במולדתה הרחוקה על ארץ ישראל התגשמו בזה אחר זה: שמש בהירה, שמים כחולים וציוץ של ציפורים קיבלו את פניה בכל בוקר כשהציצה מהחלון. בכל מקום אליו פנתה פגשה פועלים ומתיישבים מהמושבות, עובדי אדמה זקופי קומה, שלא כמו היהודים שהכירה בעיירות הרחוקות. היא חשה אווירת חופש ותחושת שייכות. כך דמיינה וחלמה שארץ ישראל תיראה, וכך ציפתה שאנשיה ייראו. בסתר לבה קיוותה כי גם חלומה הפרטי יתגשם, והיא תקים את ביתה באחת המושבות החדשות לצדו של חלוץ.

החיים בנווה צדק עלו על מסלולם. שלמה־זלמן התמסר לעבודתו, ואת מוצרי העץ שהוציא מתחת ידיו שיווק ביפו ובמושבות הקרובות, הרבה הודות ליחזקאל סוכובולסקי, שעמד בהבטחתו וקישרו עם בני המושבות. אסתר שקדה על עבודות הבית ועל הטיפול בילדים, ואלה התרגלו חיש קל למקומם החדש. היא דאגה לשחרר את אביה מטרדות הבית כדי שיהיה בידו די זמן לעבודה בנגרייה. שיצליח, ויוכל לאחד את המשפחה במהרה. לבו של אביה נכמר לא אחת על בתו כשראה אותה טורחת מבוקר עד ערב, מנקה, מבשלת, מכבסת, ודואגת שדבר לא יחסר לו ולילדים. מדי פעם בפעם עלה בראשו הרהור, וללבו התגנבה חרטה, שמא הטיל על כתפיה מעמסה כבדה מדי לגילה הצעיר, אולם אז הציץ בעיניה, ניסה ללכוד את מבטה, ושאל: "מרוצה?" חיוכה הרחב, הברק שבעיניה, והתשובה שיצאה מלבה אכן העידו: "מרוצה".

אל בית המשפחה החלו להגיע מחזרים ושדכנים. שמעה של נערה פנויה בארץ ישראל יצא למרחוק. מעטות הרווקות שהגיעו לארץ בגפן. הן הגיעו בדרך כלל עם הוריהן ואחיהן, ומאחר שבחורים רבים הגיעו לארץ בודדים, היה מחסור בולט ברווקות. אסתר גילתה לאביה את רצונה כי חתנה המיועד יעמוד בשני תנאים: התנאי האחד – עליו להיות שומר מצוות, והתנאי השני – עליו להיות איש אדמה המבקש להקים את ביתו באחת המושבות.

דודתי לאה סיפרה לי, בסגנונה האופייני, מה ששמעה בעניין זה מאמה: "כשהחלו לנהור התרנגולים הצעירים לבית המשפחה בניסיון לרכוש את לבה של אימא, היא פסלה אותם בזה אחר זה. הנוצות והכרבולות לא עשו עליה כל רושם. את הראשון

שהגיע פסלה משום שניגן בכינור, ואצבעותיו היו עדינות מדי לטעמה. "באצבעות שכאלה לא יוכל להחזיק מעדר", אמרה. השני היה מעומלן ומגוהץ מצווארון חולצתו ועד שרוכי נעליו. עליו אמרה: "זה לא יתמיד בעבודת החקלאות." כך דחתה אותם בזה אחר זה. כשהגיע אבי יהודה, הוא מילא אחר הדרישות. אני חושבת שבצעירותו היה גם נאה, וזה לבטח לא הזיק. הוא מצא חן גם בעיני סבי, אביה של אימא. כמדומני שהוא שמע על אבא של אבי, ר' קלמן, ואולי גם הכיר אותו, שהרי היו מאותה עיירה, וסיפר על אודותיו לאמי. הדברים שאמר עליו לבטח נעמו לאוזניה, ואני מניחה שאלה נוספו על מה שכבר חשה כלפי אבא, והם אולי שהכריעו את הכף.

אבי ישב עם המשפחה שעות ארוכות וריתקם בסיפוריו על הארץ. הוא סיפר על הימים בהם התגורר בוואדי חנין, על עבודתו בראשון לציון, על יחסם של פקידי הברון לפועלים ולמתיישבים, שהיה בין הגורמים אשר בגללם עבר לרחובות, ועל הקמת רחובות כמושבה אחרת, עצמאית. הוא סיפר על אגודת "מנוחה ונחלה", על עבודתו בחברה ועל אנשיה, שהם הגונים ומקפידים בהלכות הדת. מילים אלה היו חשובות לאימא, והן דיברו אל לבה. אבא הרשים אותה כצעיר הגון וטוב לב, האוהב את הארץ ואת המושבה שבה הוא מבקש להקים את ביתו. כמדומני שהיא חיבבה אותו דֵי בהתחלה, ומצאה בו את התגשמות מאווייה. כשביקש את ידה, נענתה לו מיד".

באותו זמן ממש בישר אביה של אסתר לה ולאחֶיה על החלטתו להביא את אמם ואת אחיותיהם לארץ ישראל. הבשורה הסבה לה קורת רוח מרובה והוסיפה על זו שנבעה מהצעת הנישואים של יהודה, שהרי לבשורה זו ציפו היא ואחיה מאז יומם הראשון בארץ.

סבי וסבתי ניסחו פנייה לוועד המושבה ברחובות, בה ביקשו כי הוועד יאשר את מגוריה של סבתי ברחובות. הפנייה הייתה נחוצה אף כי סבי התגורר במושבה מזה כשנתיים, מיום הקמתה. נוהל זה אולי למדה רחובות ממושבות הברון. שם הפקידים החליטו מי רשאי להתגורר במושבה ומי לא. לשמחתי גיליתי שהמסמך נשמר בידי המשפחה. להלן הנוסח:

כבוד חברי ועד המושבה רחובות,

יהי ה' עמכם!

זה כשתי שנים שאני עמכם, ועבדתי עבודתי בבית הפקידות מיום היווסד המושבה עד עתה, וכל מעשיי לא נעלמו מאתכם. עתה באה עת אשר ציווה כל אדם ביום ברֹא ה' את האדם, כי לא טוב היות האדם לבדו, וגם עליי. והנני עומד לקחת לי אישה אשר ארשתי לי, והנני מבקש מכבודכם שתרשוני לקחת את אשתי ולקבוע לי מקום במושבתכם, כי מצבי לא יתנני להיות אנוכי פה ואשתי במקום אחר, כי שכרי לא יישא הוצאות כאלה, ולכן הנני מפיל תחינתי לפני כבודכם שתחנוני ותרחמוני ותתנו לי רישיון לשכור לי בית דירה במושבתכם, למען אוכל לגור אצלכם ולחיות בעמל כפיי אשר יחוננני ה' כאשר ידעתם גם אתם, ויתן ה'

מרחיב גבול רחובות באנשים ישרים והגונים אשר ירחיבו את גבולה, ותשב שקט ושלווה על יישוב ארצנו הקדושה ועל פריה אשר יתננה ה' כחפצי גם אני, החפץ בשלומכם ובהצלחתכם.

יהודה לייב בן רבי קלמן דנילביץ שנת תרנ"ב.

חודש לאחר אירוסי בני הזוג התקיימה החתונה בחצר הבית בנווה צדק. כשסבי יהודה עמד שם מתחת לחופה והביט לימין ולשמאל, לבטח העיבה על שמחתו העובדה שלא פגש בין הפנים שהקיפוהו את פניהם של בני משפחתו. גם סבתי אסתר חשה בוודאי כמותו, כשאמה ואחיותיה לא היו לידה ביום כלולותיה. אולי מצאה נחמה פורתא באישור שקיבלה מוועד רחובות להתגורר יחד עם בעלה במושבה לאחר נישואיהם.

לספוג את המראות

צמד הסוסים משך אחריו את עגלת העץ גבוהת הדפנות העמוסה לעייפה ברהיטים וכלי בית. העגלון, ולצדו בני הזוג שזה עתה נישאו, יצאו השכם בבוקר מיפו ועשו את דרכם למושבה רחובות. כשהעגלה עברה בסמטאות המובילות אל דרך המלך הנמתחת מיפו לירושלים, הייתה העיר שרויה עדיין בתרדמת הלילה. כעבור כמחצית השעה חלפה העגלה ליד בית הספר מקווה ישראל, ועצרה לחנייתה הראשונה בסַבִּיל, שוקת המים. הטורקים קבעו את הסביל כדי שישמש את העוברים והשבים. שם היו עוצרים לחניה, שותים, ומשקים את הסוסים בטרם המשיכו בדרך. המוסלמים שטפו במימיו את פניהם ואת כפות ידיהם ורגליהם, ופרשו לצד הדרך למלא אחר מצוות הנביא. בעוברם את יאזור הורה להם העגלון לרדת ולדחוף את העגלה. החול העמוק הקשה על הסוסים, והנוסעים הוותיקים ידעו כי במקום זה יש לדחוף את העגלה עד לכפר בית דָּגָן. לפיכך, כשנשאלו העגלונים לפני היציאה לדרך כמה זמן אורכת הנסיעה מיפו לראשון לציון, היו משיבים: שעה. כשחלפה שעה, והנוסע, שזו לו הפעם הראשונה בדרך, חזר ושאל: הכיצד נאמר לו שעה והוא עדיין במחצית הדרך? השיבו העגלון כי הנסיעה אורכת שעה וההליכה ברגל נמשכת עוד כשעתיים.

בבית דג'ן פנתה העגלה דרומה והמשיכה לראשון לציון. ב'ראשון' חצתה כרמי גפנים הנטועים שורות שורות, ועל שריגיהן תלויים ענבים קטנים שצבעם הירוק החל להתכהות. מ'ראשון' המשיכה העגלה לוואדי חנין וחלפה בסמוך לפרדסו של מייסד המקום, ראובן לרר. משם המשיכה עוד כעשר דקות במישור שבין ואדי חנין לרחובות, ואחריו שרכה דרכה במעלה הר החול המקדם את פני הבאים לרחובות. כך נסעה בדרך המלך עד שהגיעה לפתח הרחוב הראשון של המושבה, רחוב יעקב. העגלה נכנסה לרחוב, חלפה על פני כמה בתים שנבנו משני צדיו, עלתה במעלה הגבעה החולית, ועצרה מול פתח ביתו של ראש הוועד, שהיה ביתה של חברת "מנוחה ונחלה". הבית עתיד היה להיות גם משכנם של בני הזוג דנילביץ בעשרים ושמונה השנים הבאות.

מראה הרחוב, המושבה, והנופים שנפרשו ממרומי הגבעה לרגליה של אסתר הרחיבו את לבה ונסכו בה תחושה של שיכרון חושים. היא חשה כי זה המקום אותו

ראתה בעיני רוחה כבית חלומותיה. הכול נראה כה יפה, פשוט וצנוע. נאים היו עצי התות משני צדי הרחוב, הבתים על גגותיהם האדומים, חצרותיהם הרחבות, הרפתות והאורוות שבחצרות, הלולים ושובכי היונים. האנשים נראו מהלכים לאורך הרחוב כאילו זמנם בידם. הם נראו אנשי אדמה המסתפקים במועט, וצנועים כמו המושבה, כמו הבתים והחצרות.

אסתר לא מיהרה להיכנס אל תוך הבית. היא עמדה נפעמת במקומה והשקיפה סביבה ממרומי הגבעה. גמאה בשקיקה את מראה המושבה ונופיה, ולא שבעה. את קולו של יהודה, שהפציר בה לעזור ולפרוק את תכולת העגלה, לא שמעה. גם לא את קולו של העגלון. את עיניה נשאה אל אופק המזרח, אל מעבר לגבעות, שמאחוריהן התגלו במלוא הדרם ותפארתם הרי יהודה המעורפלים בכחול, ומחביאים בינותם את ירושלים. אסתר חשה לרגע כאילו רגליה ניתקות מן הקרקע, והיא נישאת משם אל עבר עיר הקודש, וסובבת בסמטאותיה ובין בתיה, ובאה אל הכותל המערבי. לרגע חשה סחרחורת קלה, מין תחושה של ערפול, וניעורה מחלומה כשיד בוטחת אחזה בה, ידו של יהודה, ששאל מתוך דאגה: "קרה לך דבר מה? את חשה בטוב?"

"כן, כן, הכל בסדר, לא קרה דבר," השיבה, ומתוך הרגל, או אולי מתוך הערפול, הוסיפה: "מרוצה", והתפלאה כשיהודה פער מולה עיניים תמהות...

מעברו השני של הרחוב עמד בית קומתיים הבנוי בטעם. חזית חצרו רחבה, אך חשופה לחלוטין, מלבד שורת עצי אקליפטוס צעירים ורעננים המובילים מהרחוב עד לפתחו. כך נראה ביתה של משפחת דונדיקוב. אברהם־יהושע דונדיקוב, שהציל את אדמת רחובות כשהניח עליה את כספו, הספיק לבנות את הבית, לטעת את עצי האקליפטוס, וזמן קצר אחר־כך הלך לעולמו. בבית התגוררו אלמנתו גוסיה ושתי בנותיו, אסתר בת השש ונחמה בת החצי שנה. בצדו של הבית התגוררו הוריה של גוסיה, חיה־לאה ויעקב קיפניס, שהכול קראו לו בחיבה ר' יענקלה. בחזית הבית, בצד הרחוב, עמד צריף קטן ממדים, צריף שמירה, ובסמוך לצריף פעמון גדול, פעמון המושבה.

הפעמון צלצל חמש פעמים ביום, ולכל צלצול היה טעמו המיוחד. פעם קיצר ופעם האריך, הכול לפי המאורע. הצלצול הראשון, בשבע בבוקר, קרא לאנשי המושבה לצאת לעבודה. באחת־עשרה ושלושים הודיע על הפסקת אוכל. כעבור שעה קרא לחזרה לעבודה, ובארבע אחר הצהריים קרא לסיומה. הצלצול האחרון, בערב, הזכיר לשומרים כי הגיעה עת השמירה. לאחר צלצול זה חל איסור על זרים לעבור במושבה. שני צלצולים נוספים היו שמורים לפעמון. האחד היה צלצול של חרדה, בעת התנכלות למושבה או למי מאנשיה, ואז היה מזעיק את הגברים. אלה היו אוחזים בנשק ויוצאים אל מקום האירוע. צלצול אחר, שהיה עליז ומתנגן, ערב ביותר לאוזניהם של התושבים כי הזמין לשמחות במושבה.

אירע פעם וקולו של הפעמון נשמע במושבה בצלצול שאינו מן המניין בחצות הליל, והוא צלצל פעם אחר פעם ולא חדל. לא היה זה צלצול של אזעקה, גם לא של שמחה, ובוודאי שלא קרא את הפועלים לעבודתם. הגברים התהפכו מצד לצד על משכבם והתלבטו אם לצאת מהמיטות לאחר יום עבודה מפרך. הפעמון דחק ולא

חדל, וקרא וגנח וממש ביקש, עד שבלית ברירה נעתרו הגברים ויצאו אליו בזה אחר זה. בעודם מדדים בחשכה בכותונותיהם הלבנות, כאילו היו רוחות רפאים, נתגלתה לעיניהם פרה שקול הפעמון ערב לאוזניה, והיא אחזה בפיה בחבל התלוי בענבלו ומשכה ולא הרפתה, והקיצה מתנומתה את המושבה כולה...

השומע לראשונה את הפעמון היה ניטע לרגע במקומו, ודמו היה קופא בעורקיו. צלצולו הצורמני הזכיר את הכנסיות הנוצריות בעיירות המרוחקות, המנוכרות. ואומנם, הוא נקנה מכנסייה שכזו, אך עבר הֶכשֵׁר למהדרין כשהגיע לרחובות. לעתים היה קולו נשמע יבבני, בכייני משהו. מביני דבר תלו צליל זה בגעגועים שהיו פוקדים אותו לימי תפארתו בימי בחרותו, עת היה קורא לקהל המאמינים ממרומי צריחיה הגותיים של כנסייתו המהודרת, המעוטרת בתמשיחי מלאכים העולים ומתפנקים לאורך קירותיה.

בכניסה לרחוב יעקב, סמוך לדרך המלך, שתיקרא בבוא היום רחוב הרצל, שכן בית הפקידות של חברת "מנוחה ונחלה". אהרון אייזנברג התגורר עם משפחתו באחד מחדרי הקומה התחתונה של הבית, ובחדר שלידו התגורר שלמה גולדין, מזכיר ועד המושבה ואגודת "מנוחה ונחלה".

ב־1896 נולד לבני הזוג אייזנברג בנם עובד. לרגל האירוע נטע האב הגאה עץ אקליפטוס בחזית הבית, ממש מול חלון החדר בו נולד הבן. העץ גדל והתפתח עם השנים, וידע תלאות וסבל כמו מושבתו, אך עמד בהם גא ורם. במלחמת העצמאות הפציצו המצרים את רחובות והרסו את הבית, שאז שימש כבית מועצת המושבה. העץ נפגע קשה, והיו שהציעו לעוקרו, אך חכמי הלב במושבה לא נתנו לעשות את העוול הזה. העץ נשאר עומד, ונשא על גזעו את פצעי הפצצה שצרבו את בשרו וגילפוהו. כמה שנים אחר כך נשרפה החנות שהוקמה במקום בית המועצה, והעץ נשרף עמה כמעט כליל. גם הפעם היו שהציעו לעוקרו, ושוב נזעקו תומכיו, הגנו עליו ממש בגופם, והוא חזר ולבלב מחדש. בפעם השלישית ניצל העץ בעת שאחד מענפיו נפל על מדרכת הרחוב, ושוב ביקשו לעוקרו. גם הפעם היו שעמדו בפרץ, והוחלט לקצץ ממנו רק את הענפים היבשים, המאיימים. כך נכרך גורלו של העץ בגורל מושבתו, שברבות הימים הפכה לעיר, נישא למרום גובהו, ושוחק לשנים ולזמן. הכול הוא יודע – הכול כבר ראה.

בין שני הבתים של חברת "מנוחה ונחלה", זה שבכניסה לרחוב וזה שעל ראש הגבעה, ניצב ביתה של בתיה מקוב. בתיה מקוב, ממייסדות המושבה, הייתה בפולין אשת עסקים מצליחה שעה שבעלה שקד על לימודיו כתלמיד חכם. כשביקשה לעלות לארץ ישראל מיאן בעלה להצטרף אליה. נוכח רצונה העיקש הזמינה בעלה לדין תורה בפני רב, בתואנה שדעתה נטרפה עליה, ודרש למנות עליה אפוטרופוס. בתיה השיבה לרב כי אם דעתה נטרפה, הרי לפי דין תורה בעלה פטור ממנה, ומכאן שהיא פטורה ממנו. נטלה עמה את הבנים והבנות הלא נשואים ויצאה לארץ ישראל. ברחובות קנתה מאתיים וארבעים דונם אדמה ונטעה בהם כרם, שהיה מהמשובחים במושבה. את תוכנית ביתה שרטטה בעצמה, ואת חומרי הבנייה בחרה במו ידיה. על בעלי המלאכה השגיחה

יום יום, והנחתה אותם בעבודתם. לא רק בכרם עשתה חיל, אלא גם בביתה ובחצרה, ברפת ובלול. בחצרה בנתה "טַבּוּן", שהיה התנור הראשון במושבה, והנשים באו לאפות את לחמן אצלה על פי תור שקבעה להן. היא הייתה האישה היחידה באספה המייסדת, ולא נבחרה לוועד רק בשל היותה אישה. בשל כך נטרה טינה לראשי המושבה.

מעברו השני של הרחוב גבל ביתו של קנטרוביץ בדרך המלך, ולידו עמד השאלאש, מול בית הפקידות. מעל לשאלאש, במעלה גבעת הרחוב, בינו לבין בית דונדיקוב, עמד הבית הראשון במושבה, בית יוספזון.

שוטה גדול או מלאך

יהודית ואליהו־זאב לווין־אפשטיין יצאו לקבל את פני שכנתם החדשה אסתר. שניהם פסעו לקראתה כשחיוך רחב על פניהם, והזמינו אותה ואת יהודה לתה ועוגה. בני הזוג לווין־אפשטיין נודעו במושבה כמארחים למופת. כל מי שהגיע לביתם התקבל במאור פנים וביחס לבבי וחם. הם היו הרוח החיה באירועים ובשמחות במושבה. תמיד הגיעו, והביאו עמם מצב רוח טוב וגם בדיחות וחידודים שטרם נשמעו במושבה.

בביתם היו ארבעה חדרים, מסדרון רחב, מטבח ומרתף. בשני חדרים התגוררה משפחתו של לווין־אפשטיין, חדר אחד שימש לו ללשכה, ועוד חדר נועד לאורחיו. עתה, משנישא יהודה, אחד מארבעת המשגיחים באגודת "מנוחה ונחלה", אפשרה לו האגודה להתגורר בחדר זה עם בת זוגו. בחצר הבית היו לול תרנגולות, רפת, אורווה גדולה לסוסים, פרדות וחמורים ששימשו לצורכי אגודת "מנוחה ונחלה", כלי עבודה ועגלות משא.

בזמן שישבו ושתו תה סיפרו בני הזוג לווין־אפשטיין לאסתר על המושבה ואנשיה, סיפורים שאותם לא הספיקה עדיין לשמוע מיהודה. הם סיפרו על הבעיות הצצות ועולות במושבה מעת לעת, על הטורקים המבקשים להכביד את עולם ומבקשים שלמונים על כל צעד ושעל, על הקשיים בטיפול במתיישבים שאינם רגילים לעבודת האדמה ולניהול משק חקלאי, ועל השכנים הערבים, הלוטשים עיניים בקנאה אל היהודים, שהצליחו להקים בזמן קצר מה שהם עצמם לא הצליחו לעשות כל השנים. לווין־אפשטיין ניהל את המושבה ביד רמה. עם זאת ידע להקרין מנועם הליכותיו, והדבר לא היה לו קל כלל ועיקר. לא מעטים מצאן מרעיתו היו יוצאי ה"שטייטלך", העיירות, הרגילים לידם הקשה של השלטונות, ובין לבין למדו "להסתדר" ולשרוד. בארץ ישראל לקח להם זמן להתרגל לגישה שונה, לאחד משלהם, הבא לקראתם ביד רכה ובניחותא. קשתה עליהם הגמילה מההרגלים הישנים, ולא אחת היו מביטים בו ותוהים: "הלנו הוא, אם לצרינו?"

את שכר עבודתו מאגודת "מנוחה ונחלה" תרם לווין־אפשטיין לצדקה ולהכנסת אורחים. שכר מהמושבה לא נטל, אף כי עמד בראשה וטרח למענה יומם ולילה. הוא הסתפק בהכנסות שבאו לו מבית מסחר לספרים שהיה בבעלות משפחתו בוורשה. בני הזוג פתחו את ביתם להכנסת אורחים, וכשגדל מספרם של אלה, פינו להם את חדר המיטות, והם עצמם ישנו על הרצפה בפרוזדור הבית.

לווין־אפשטיין התחיל את יומו השכם בבוקר, כשיצא על חמורו לבקר בשטחי הנטיעות, וסיימו בשעות הקטנות של הלילה, כשהמושבה הקטנה נמה את שנתה. מנורת הנפט שבחלונו דלקה שעות ארוכות, בעודו יושב רכון על ספרי החשבונות של אגודת "מנוחה ונחלה" ועל ענייני המושבה שבראשה עמד. שמונה־עשרה שעות ביממה עבד, ולא ראה בכך קורבן. להפך! עוד היה אסיר תודה לחברי האגודה על כי נתנו בידו את הזכות לבנות את ארץ ישראל. לא אחת, כשתושבי המושבה עברו ליד ביתו וראו את האור בחלונו בשעות הקטנות של הלילה, נכנסו אליו ושטחו בפניו את בקשותיהם. אירע פעם שאיכר נכנס אליו בשעה שתיים לפנות בוקר, בשעה שטיפל בענייני חברת "מנוחה ונחלה". הוא לא יכול היה למשול ברוחו, וגער באיכר. זה התנצל ואמר כי בשעות הבוקר עליו להיות ביפו, ובלי מכתב התחייבות מראש הוועד לא יוכל לרכוש חומרי בניין. נתרצה לווין־אפשטין ונתן בידו את המכתב המבוקש.

אליעזר קפלן, חבר בכיר ב"מנוחה ונחלה", נשלח לרחובות מטעם ועד החברה בוורשה לערוך ביקורת על פעילותו של מנהל החברה ברחובות. כששב משליחותו דיווח לוועד על התפתחות המושבה ועל עבודתו של לווין־אפשטיין, ואמר עליו כי קיימות שתי אפשרויות לגביו: או שהוא מלאך או שהוא שוטה גדול. לדבריו, אדם נורמלי לא יתמסר כל כולו לעבודה כמוהו, בלי ליטול לעצמו דבר. בעקבות דבריו לא הוסיפה האגודה לשלוח אנשי ביקורת לרחובות.

ברחובות הוקירו כולם את לווין־אפשטיין על חוכמתו ויושרו, והעריכו את מסירותו ואת אהבתו למושבה ואנשיה. התושבים ידעו כי פיו ולבו חד הם. רוח זאת הנחיל לחבריו בוועד המושבה ואמר להם: "לא שררה אתם נוטלים, כי אם שירות לציבור אתם עושים."

לא אחת היה עליו לקבל החלטות מורכבות שקבעו לאנשים את עתידם וגורלם. מקרים כאלה ביכר להביא לידיעת הכלל ולהכרעתו. המקרה הראשון שהיה בעל אופי כזה אירע בשנתה הראשונה של המושבה.

אחד האיכרים, בעל משפחה, בית וכרם, עסק בהובלת נוסעים מרחובות ליפו ובחזרה. באחת מנסיעותיו, בעת שחזר מיפו, נסעה עמו בעגלה אשתו הצעירה של אחד הפועלים. עצר בצד הדרך, כפה עצמו בכוח על האישה וביצע בה את זממו. המסכנה לא העזה לספר לבעלה, אולם שכנתה הבחינה שאינה חדלה לבכות, והצליחה לדובבה. כשנודע הדבר לבעלה, ביקש להרוג את האיכר. בקושי עצרו בעדו אנשי המושבה מלבצע את זממו, בהבטיחם כי הנושא ייחקר והאיכר יישא במלוא העונש אם יתברר כי אכן כך קרה. חברי הוועד בראשות לווין־אפשטיין זימנו אליהם את שני הצדדים וחקרום ארוכות. הנאשם הכחיש את דברי האישה מכל וכול. חברי הוועד החליטו כי המקרה רגיש ומורכב, וביקשו להביאו להכרעת כלל תושבי המושבה. באספה הכללית השמיעו שני הצדדים את גרסתם. חברי המושבה הביעו את דעתם, והכול נרשם בפרוטוקול. בדעת הרוב נקבע כי בתוך שבועיים על הנאשם ומשפחתו לעזוב את המושבה על מנת שלא לחזור אליה.

כשהביא לווין־אפשטיין את ההחלטה בפני הנאשם, השיבו זה כי אם יגלה שהוא,

לווין־אפשטיין, עמד מאחרי ההחלטה, ינקום בו ויהרגהו. על כך השיבו לווין־אפשטיין כי אינו חושש, שכן דרכו של אדם למות פעם אחת, אולם אם יראהו מתקרב אליו, יראה עצמו חופשי להורגו, בבחינת "הבא להורגך – השכם להורגו".

הנאשם ניסה לפעול לשינוי הגזרה אצל השלטונות ברמלה ואצל הקונסול הרוסי, בהיותו נתין רוסי, וגם אל פקיד הברון בראשון לציון פנה. כולם דחוהו מעליהם, מלבד הפקיד בראשון לציון, שביקש מחברי הוועד לרכך את הגזרה. חברי ועד רחובות לא נעתרו לכך, בנימוק שעצם היותו במושבה מהווה סיכון חיים, שהרי הבעל הנפגע נשבע שאם יישאר במושבה ישפוך את דמו.

הנאשם יצא מהמושבה, אך ללא אשתו וילדיו. לווין־אפשטיין פנה אל האישה וביקשה לעזוב גם כן. האישה סירבה בטענה שהיא וילדיה לא חטאו, ואין בכוונתם לשאת בתוצאות המעשה שעשה בעלה. על כך השיבה לווין־אפשטין כי אין בכוונתו לגרשה בכוח, אולם איש במושבה לא ידבר עמה, והיא וילדיה ינודו. הוא הוסיף ואמר כי אם תחליט לעזוב את המושבה, ידאג להעמיד לרשותה עגלה שתוביל אותה ואת ילדיה עם חפציהם לכל מקום שתבחר. כעבור שלושה ימים באה אל לווין־אפשטיין וביקשה לצאת את המושבה. רכושה של המשפחה נמכר במחיר הוגן בידי ועדה שהוקמה במיוחד לצורך המכירה, והסכום הועבר לידיה במלואו. בסופו של דבר התאחדה המשפחה מחדש ועברה להתגורר במושבה בגליל. זמן קצר אחר־כך נפטר האיש מקדחת. ילדיו חלו אף הם במחלה, ונפטרו אחריו.

במקרה אחר, שאירע בחג הפורים, היה דווקא קורטוב של הומור. בערב החג נאספו ובאו בני המושבה לחצרו של לווין־אפשטיין, למסיבה שהתקיימה תחת עצי התות, לאור עששיות. התושבים הביאו עמם יין, עוגות ופירות, הניחום על שולחן ארוך מכוסה במפה, שתו, שבעו, ויצאו בריקודים, שנמשכו עד אור הבוקר. אחד האורחים, ר' שמואל, לא לקח חלק בשמחה וישב בצד בפנים זעופות. ניגש אליו ר' זאב, איכר צעיר ואמיד שכבר רווה כוסית אחת או שתיים, ושאלו לסיבת הדבר. השיבו ר' שמואל כי סוסו מת בבוקרו של אותו יום, והדבר מעכיר את רוחו. ביקש ר' זאב לעודדו ואמר לו שעליו לקום ולשמוח, שהרי מחר יהיה יום חדש וגם סוס חדש. כשזה שמע את הדברים המאוששים התעשת, קם, שתה, רקד, ושכח את סוסו המת.

למחרת בא ר' שמואל אל ר' זאב ודרש סוס בתואנה שכך הבטיחו בליל אמש. ר' זאב השיבו כי התכוון בדבריו שבפורים יש לרקוד ולשמוח, אך לרגע לא חשב או התכוון לקנות לו סוס חדש. הגיע ר' שמואל אל לווין־אפשטיין ושטח בפניו את טענותיו. לווין־אפשטיין זימן אליו את הצד השני, שמע גם אותו, אך התקשה להחליט, והעלה את המחלוקת בפני הוועד. הוועד דן בסוגיה, ולאחר שהחברים ירדו לעומקן של מילים וכוונות, פסקו לטובת ר' זאב. ר' שמואל לא ויתר, וחזר והגיש קובלנה בפני הרב של יפו, אך הרב שב וחיזק את החלטת הוועד. ר' שמואל חש כי יצא קירח מכאן ומכאן, פעם אחת על כי הפסיד סוס, ופעם שנייה על כי רקד לחינם...

להבדיל ממקרה זה ואחרים, אירעו במושבה גם מקרים טרגיים. באביב הראשון של המושבה, עוד בטרם מלאה שנה להקמתה, אירע אסון כבד. הצעיר יעקב קרלינסקי, שנמנה על רוכשי האדמה הראשונים, וכזכור הצליח לרתום במכתבו את אנשי "מנוחה ונחלה" להקמת המושבה, נפל מסוסו בעת שעשה בשליחות ציבורית, ומת.

על אף גילו הצעיר, עשרים שנה בלבד, נמנה קרלינסקי על ועד המושבה ונודע כמי שדאגתו נתונה לפועלים. סיפרו על קרלינסקי כי אף על פי שבא מבית עשיר ולא היה פועל, היה אח ורע לפועלים ודאג להם דאגה אבהית. ביוזמתו הוקם מטבח הפועלים במושבה.

בעיתון "המליץ" כתבו עליו לאחר לכתו כי "מאז שנוסדה רחובות לא ישב לאכול ולשתות בטרם אכלו ושתו הפועלים." את מותו מצא כשיצא לתור נחלה להתיישבות פועלים, בהאמינו כי "אפשר לייסד אחוזה ממסד ועד הטפחות דווקא בפועלים מקרב אחינו." בדרכו לתור אחר הנחלה נפל מסוסו ושבר את מפרקתו.

עד לאותו יום לא נתנו חברי הוועד את דעתם על עולם של מטה, והנה המת מוטל לפניהם, ומקום לקוברו אַיִן. הוצע להביאו לקבורה בנחלתו שלו, אך ד"ר מזי"א, שהוזעק לרחובות, התנגד להצעה בשל קרבת הנחלה לבתי המושבה. לווין־אפשטיין הציע להקדיש להקמת בית עלמין חמישה דונם מאדמת "מנוחה ונחלה", את חלקה שישים ותשע, גבעה חולית ממזרח למושבה, שנמצאה ראויה לכך. כשהעלה את הצעתו בפני ועד "מנוחה ונחלה", נענה בשלילה. בסופו של דבר תרם לווין־אפשטיין חמישה דונם מאדמתו הפרטית לחברת "מנוחה ונחלה" בתמורה לחלקה שישים ותשע, שהוקדשה לבית העלמין. מאותו יום ואילך נעשה "שישים ותשע" קוד רחובותי לעולם שכולו טוב.

קרלינסקי הובא לקבורה בראש הגבעה. מעל קברו הוקם מבנה קָטָן ממדים, אותו בנה אפרים חרל"פ, שדאג להבטיח לעצמו מקום מקוּרה לצד ידידו המת.

ההצלחה של רחובות כמושבה, ושל לווין־אפשטיין העומד בראשה, הגיעה לידיעת יהודי ארצות־הברית באמצעות עיתונים שהופצו בעולם היהודי.

יהודים ציונים מארצות־הברית הקימו חברה שמטרתה הקמת מושבה עברית בארץ ישראל. הם שלחו לארץ שליחים שבאו ועברו בה לאורכה ולרוחבה בחפשם אחר מקום ראוי למטרתם. שני שליחים הגיעו לרחובות אל לווין־אפשטיין, וביקשו ללמוד מניסיונו על הקמת מושבה בישראל. שליח אחד התגורר בביתו והשני בביתו של גולדין. זה שהתגורר בבית לווין־אפשטיין כתב מכתבים לשבועון יהודי בניו־יורק, שאחיו הוציאו לאור, ובהם תיאר את הארץ ואת אנשיה. בתיאוריו הביא גם את סיפורו של בִּלעם, חמורו של לווין־אפשטיין מרחובות, והסיפור שיעשע מאוד את קוראיו. הוא סיפר כי ניסה לרכוב עליו, אך החמור היה עקשן, ומשום מה לא נעתר לו. כשניסה לרכוב עליו בכוח, הסתובב החמור סביב עצמו בניסיון להשליכו מעליו, אך הוא אחז בו היטב ולא הניח לחמור להפילו. משנוכח בלעם כי הרוכב על שניים עקשן לא פחות מהרכוב על ארבע, דהר במורד הגבעה, ולפתע הושיט את שתי רגליו הקדמיות לפנים ועצר בבת אחת. הרוכב הושלך מעל לראשו ומצא עצמו מתפלש באדמת רחובות. מושבה לא

הקימו אנשי החברה בסופו של דבר, אך סיפורים על רחובות שמעו גם שמעו, ובהם כיכב בלעם, החמור החכם.

בזכות תבונתו, טוב לבו ומוסריותו של לווין־אפשטיין ניצלה רחובות מתשלומי מס גבוהים לשלטון הטורקי. ומעשה שהיה כך היה: רחובות הייתה כפופה אדמניסטרטיבית לרמלה, ומתפקידה של מועצת רמלה היה לגבות מהמושבה מסים, בהם מס על הקרקע, "וֶרקו", ומס מעשר על היבול, "עוּשֶׁר", ולהעבירם לידי השלטון. ככל שעלתה גביית המס מהמושבה, כן פחת בהתאם נתח המס שנגבה מתושבי רמלה. מועצת העיר הערבית בחרה משלחת, "קוֹמִיסְיָה", בת חמישה אנשים, שיצאה לרחובות לקבוע את גובה מס היבול. הם לא הודיעו מראש על בואם לאנשי המושבה, ובבואם עברו בין כרמי המושבה כדי להעריך את יבולי אותה שנה. בעודם עושים את דרכם בין הכרמים חלה אחד מהם במלריה, וארבעת חבריו השאירוהו במקום משכבו והמשיכו במשימתם כאילו לא קרה דבר. החולה הגיע אל המושבה בשארית כוחותיו ונשכב מעולף סמוך לפתח ביתו של לווין־אפשטיין. איש במושבה לא ידע מיהו משום שבמצבו לא יכול היה להזדהות. לווין־אפשטיין פתח את דלת ביתו, גררו פנימה, הזעיק את החובש והחל לטפל בו. כשהתאושש החולה וניעור מעלפונו, התיישב לשולחן בחברת בני הבית וסעד עמם את ארוחת הצהריים. בעודם יושבים וסועדים הגיעו ארבעת חברי המשלחת אל ביתו של לווין־אפשטיין. כשראה אותם החולה מול עיניו, הטיח בהם קללות וגידופים על שהפקירו אותו לנפשו, וכמעט מת בשל כך. אלו לא נשארו חייבים. הם השיבו לו בדברים וקיללו אותו. כמעט והתפתחה תגרה ביניהם. קם לווין־אפשטיין ממקומו, הרגיע את הצדדים ודאג כי כולם יאכלו וישבעו. אותו מטופל לא שכח את הטובה הגדולה שעשה לו לווין־אפשטיין, וגמל למושבה כששמר על זכויותיה בוועדה כאילו היה נציגה. הוא לא נתן כי יסטו בהערכת המס כהוא זה.

כעשר שנים עמד לווין־אפשטיין בראש המושבה וניהל את ענייניה. תרומתו לביסוס המושבה ולפיתוחה הייתה גדולה. הוא השכיל ליצור מערכת יחסים טובה בין המושבה לחברת "מנוחה ונחלה", שליוותה את המושבה בשנותיה הראשונות, ופיתח יחסים טובים עם השלטון, עם הברון ופקידיו, ועם השכנים הערבים. לא תמיד הצליח, אך תמיד חתר לכך. הוא וסגנו אהרון אייזנברג, שהחליפו בתפקיד, היו ממעצבי פניה. בתום עשר השנים הללו יצא לווין־אפשטיין לאמריקה בשליחות אגודת "כרמל", ששיווקה שם את יינות יקבי הברון.

ימיה הראשונים של אסתר במושבה

הימים הראשונים במושבה לא היו קלים לאסתר. המחשבות על אביה ואחיה שהשאירה בנווה צדק ייסרו אותה, אם כי הידיעה שאמה ואחיותיה תגענה בקרוב ניחמה אותה קמעא. המעבר למקומה החדש היה כרוך בקשיי הסתגלות, אף כי חשה שכאן ביתה החל ביומה הראשון ברחובות.

יומה החל בשעות הבוקר המוקדמות. בשעה שיהודה יצא לחצר להכין את בהמות המשא ואת הכלים ליום העבודה החדש, אסתר הכינה לו צידה: לחם שחור, בצל יבש, ביצה קשה וזיתים. יחדיו שתו תה של בוקר, אכלו פרוסת לחם מרוחה בדבש או בריבה, מסוג הריבות שלמדה להכין מפירות העונה, ונפרדה ממנו לשלום.

כשיצא, התפנתה לעבודות הבית – שטפה את הרצפה, אוררה את המצעים והמזרנים בשמש, וגם בישלה בכל יום מחדש בשל העדר אמצעים לשימור המזון. שלוש פעמים בשבוע לשה בצק, וכשתפח הביאה אותו לטבון של שכנתה בתיה מקוב, לאפותו ללחם. בחצר גידלה את ירקות העונה: בצל, צנון, חסה, מלפפון ופטרוזיליה. מה שלא גידלה בחצר השלימה בקנייה מהרוכלים הערבים שמכרו את מרכולתם בשוק המושבה. את הפרה שברפת חלבה פעמיים ביום: בבוקר, לפני המרעה, ולפנות ערב, כשחזרה. מנשות המושבה למדה להכין מוצרים מהחלב: שמנת, חמאה, לבן וגבינות. כעבור זמן רכשה פרה נוספת, ואחריה עוד אחת, הגדילה את תוצרת החלב ומכרה למשפחות שלא החזיקו פרות. יום קבוע בשבוע עמלה על עבודת הכביסה. כל העבודות הללו בבית ובמשק היו כרוכות במאמץ ניכר משום שמים זורמים וחשמל לא היו עדיין במושבה. המים הגיעו לבתים מהבאר העתיקה בפחים, אותם הביא על גבי חמורו שואב המים הבדווי אבו־חילווה. המים היו דלוחים, עכורים, ולפני שתייתם סוננו פעמים מספר והורתחו. כיוון שהמים היו במשורה, רחצו את הגוף בדרך כלל פעם בשבוע, בגיגית או במקלחת שהתקינו מקופסת מתכת מחוררת ותלויה על חוט. כשסימה ברוידא, אשתו של יעקב ברוידא, תרמה כסף לבניית מקווה, הקימו בית מרחץ צמוד למקווה, וקבעו ימי רחצה נפרדים לנשים ולגברים. כל איכר חויב לתרום זמורות להסקת תנור בית המרחץ.

שוק המושבה היה מול ביתה של אסתר, בחזית בית דונדיקוב, ליד הפעמון. שם מכרו ערביות מכפרי הסביבה ומרמלה את תוצרתן: ירקות, אבטיחים, סברס, תאנים, שמן זית ושומשום, חלבה, קמרדין (ממתק עשוי ממשמש) וליפה לרחצה. מה שלא ניתן היה לרכוש בשוק, קנו ברמלה או ביפו. אם לאחר כל אלה נותר בידה של אסתר זמן פנוי, הייתה לוקחת לידה את הספר "צאינה וראינה" שהביאה עמה מהעיירה, ואת שמו ביטאה במבטא אידישאי: צֶנֶה רֶנֶה, וישבה בחצר לקרוא בו. גם בשבתות הייתה מעיינת בו. הספר הוא פרפרזה אידישאית על התורה. הוא נכתב במאה השש־עשרה, והיה נפוץ מאוד בקרב נשים. הן עיינו בו כבספר קריאה כי נכתבו בו אגדות מהמדרש, סיפורים מלווים בהערות מוסר, וממנו ניתן היה ללמוד על ארץ ישראל וירושלים.

צעירי המושבה

כמו תמיד בין צעירים, לצעירי המושבה לא היו הרבה סיבות לדאגה. לבטח פחות מאלה של בעלי המשפחות, ולאחר שעות העבודה היה להם זמן פנוי למכביר. מרביתם היו בני איכרים שעבדו לצד הוריהם או בודדים שהגיעו לארץ בגפם לנחלה שהוריהם רכשו, והמתינו בגולה להנבת פירותיהם הראשונים. ביום עבדו הצעירים במשק החקלאי ובשעות הערב חיפשו עיסוקים כדי להעביר את זמנם במושבה המשמימה.

לעתים הוזמנו לבתיהם של מכובדי המושבה לארוחות ערב או לנשפים. כך ניסו

המבוגרים למשוך אותם לפוליטיקה המקומית או להכיר להם את בנותיהם הבוגרות. אירועים אלה היו כבדים ורציניים מדי לטעמם, משום שתמיד נהגו להסב אל השולחן, לדבר בכובד ראש, ולהתווכח במהלך הארוחה.

בנשפים שרו בניצוחו של צבי קליינר או שערכו משחקי חברה. כך גם בשמחות המשפחתיות. הפעמון קרא אז את הצלצול השמור לאירועים מעין אלה, והכול התקבצו ובאו, וחגגו עם בעלי השמחה. לשולחן הוגשו תבשילים שונים, דגים מלוחים, זיתים, עוגות, עוגיות ויין, הכול בהתאם לאירוע וליכולת הכספית של המזמינים.

ברחובות לא התקיימו נשפי ריקודים כמו בראשון לציון. אוכלוסייתה של רחובות לא התאימה לנשפים שכאלה. האדוקים ראו בכך פריצות, המשכילים נשאו על כתפיהם את דאגות העולם ולא השחיתו את זמנם לריק, וקשי היום היו טרודים למצוא את לחמם. להם בוודאי לא היה זמן לנשפים.

צעירי רחובות קינאו בצעירי ראשון לציון. שם היו בנות יפות ומטופחות, וצעירי 'ראשון' (במלעיל כמובן) ידעו לשמוח ולערוך נשפים ומסיבות. בנשפי 'ראשון' שרו שירים עליזים, רקדו עם הבנות הצעירות עד אור הבוקר, ולחשו באוזניהן לחישות נועזות שכמותן לא נשמעו ברחובות. צעירי רחובות ניסו להגיע לנשפי 'ראשון', ומדי פעם בפעם הזמינו את ה'ראשוניות' לאירועים שיזמו במושבתם.

משה סמילנסקי, אחד הצעירים שבו עוד ידובר, תיאר נשף שהתקיים בראשון לציון, אליו הזמינו ידידו הטוב אליעזר מרגולין, שהיה מנוסה עם בנות המקום. מרגולין הצליח לפתותו לבוא עמו כשגילה באוזניו כי בנשף תהיה "שחורת העיניים" ועוד כמניין צעירות בגילאי שש־עשרה עד שמונה־עשרה, והן כולן חינניות, ויודעות לרקוד ולפטפט צרפתית. סמילנסקי נענה לידידו, בא לנשף ומצא בו אווירה ספוגה בריחות המשכרים של הנערות. המוזמנים רקדו, פיצחו "פיסטוק שאמי" ואז מצא את אשר חיפש, את בחירת לבו "שחורת העיניים". זו גילתה לו את לבה והוסיפה כי חבל שעזב את ראשון לציון לטובת רחובות. הוא, המסכן, התעצב אל לבו והרהר לעצמו: האומנם?

צעירי רחובות, שמנו כעשרים בחורים, ניסו לארגן שמחות. את הכסף להוצאות הכרוכות בכך חסכו מעבודות שנטלו בקבלנות: חפירת בורות, גיזום כרמים וכיוצא באלה. במזומנים שהרויחו קנו יין, דגים מלוחים, זיתים ולחם. מרגולין, שידע לפגוע ברובהו אל חוט השערה, הביא יונים. ביום השמחה צירפו אליהם מבנות רחובות, וכשמספר הבנות נפל ממספר הבחורים, יצא מרגולין לראשון לציון בעגלה רתומה לסוס והביא מבנות המקום.

לא אחת יצאו להם הצעירים סתם כך להשתכר מיופיים של לילות ירח בין כרמי המושבה ומטעמם המתוק של הענבים, וגם יצאו לבקר את חבריהם במושבות שכנות.

באחד הערבים, סיפר סמילנסקי, יצאו לבקר את אחותו בעקרון, ועמם יהודית לווין־אפשטיין וגוסי דונדיקוב, האלמנה. הם יצאו בעגלות, בחמורים ובסוסים, שיירה של ממש. כשהגיעו לעקרון, שהייתה מושבה עוד יותר מנומנמת מרחובות ושקועה בשנת לילה מתוקה, הקיפו את חצר הפקידות בריקודים וב"רונדו" עליז. הרחובותים הוציאו

את המושבה מתנומתה, והעקרונים נעמדו בחזיתות הבתים בפיג'מות מפוספסות ותלו עיניים מעורפלות בצעירים העליזים העורכים הילולה וחינגא כשל שמחת תורה, רוקדים וסובבים במעגלים...

צעירים שביקשו להתייחד עם בנות זוגם בחרו בגבעה המערבית במושבה, גבעת דונדיקוב. בהיותה עשויה כורכר, התאימה לאיסוף הגורן. איכרים שקצרו את התבואה בימי הקיץ ריכזוה על הגבעה בערמות. בלילות שמרו בעלי הגרנות על הערמות מפני חמדנים, והצעירים נשארו לישון למרגלותיהן עד אור הבוקר. ביניהם היו לא מעט זוגות אוהבים, שבחרו בערמות המרוחקות, המבודדות. הלחישות ופרצי הצחוק של הנערות גילו את מקומם, אך זה לא מנע מהם לחזור ולנסות להתחבא מעיני כול. סמילנסקי, שגם לו הייתה גורן בגבעה, פלט פעם בלי משים את הכינוי "גבעת האהבה" שהתגלגל על לשונו, ומאז נקראה הגבעה בשם זה.

ממרומי הגבעה נשקף נוף מרהיב עין. מצפון נגלתה אחוזת ואדי חנין הקטנה, ובהמשכה, בין גבעות החול, נחבאה ראשון לציון. במערב הרחוק נראו בתי הכפר הערבי יבנה, וביניהם היתמרו דקלים ומסגדים. מעבר להם בהקו חולות זהובים שהשתרעו עד לקו הים הארוך והכסוף, הנושק לקו השמים. במזרח, מעל לבתי המושבה ומעל לגבעות שמאחוריהם נראו במלוא הדרם רכסי הרי יהודה, ובדרום הציצו בתיה של המושבה גדרה.

לא רק האוהבים אימצו את "גבעת האהבה". רבים מתושבי המושבה נהגו לעלות אליה כדי למצוא בה מפלט מהחום בערבי הקיץ ולזכות בבריזה נעימה ובמרגוע לנפש, שכמותן ניתן למצוא רק במקומות הגבוהים. הילדים עלו על הגבעה בימי החופשה מהלימודים "להתאוורר" מהמורים, המורים באו לנוח מהתלמידים, חברי הוועד – כדי לשכוח לרגע את טרוניות התושבים, וכל האחרים – להדחיק מעליהם את עול היומיום.

עם השנים אימצו גם מושבות אחרות את השם "גבעת האהבה", ולכל מושבה הייתה גבעת אהבה משלה. שהרי במקום בו יש צעירים יש אהבות והתבודדויות, והגרנות שעל הגבעות משכו אותם אליהן כדבורים אל הצוף, ואלה ביקשו לטעום מהמתוק המתוק הזה.

כשהוקמו בתים על "גבעת האהבה" ברחובות, עברו האוהבים לגבעה אחרת. הם לא שכחו כמובן לקחת עמם את כינויה של הגבעה, והעניקוהו לגבעה החדשה. כשנבנתה גם זו, המשיכו הצעירים בנדודיהם, והכינוי נדד עמם. אני עצמי הכרתי שלוש גבעות אהבה ברחובות. לא בדקתי, אולי קיימות גבעות נוספות שהתכבדו בתואר זה.

מצבם הקשה של הפועלים הצעירים ועבודתם הבלתי מאורגנת חרו לרבים במושבה. הוועד ישב לטכס עצה כיצד יוכל להיטיב את מצבם. אייזנברג הציע לארגן את הפועלים כארגון צבאי, הירדכי, והתנדב לסייע בכך. הוא איחד שמונים איש, שנראו לו הטובים בחבורה, והיו הרוח החיה במחנה הפועלים. מינה בראשם את אפרים חרל"פ, מתחתיו

שרי עשרות, והפקיד בידם את ניהול הסדר במטבח, את חדר החולים ואת השמירה במושבה. הפועלים־השומרים הכינו רשימות של עבודה ושמירה, וקבעו ששומרי הלילה יהיו חופשיים מעבודת היום. את שכר השמירה העבירו להוצאות חדר החולים. היה זה ארגון שני של פועלים בארץ, והוא קיבל את השם "ארגון העשרות". גם את הארגון הראשון הקים אייזנברג, היה זה בראשון לציון בשנת 1886, והוא נקרא אז "אגודת הפועלים".

כל מי שנכנס לארגון קיבל עליו בשבועה שלא יעזוב את הארץ. סיסמתם הייתה: "לחיים ולמוות בארץ". חברי הארגון חויבו לעסוק בהתעמלות ובלימוד תכסיסי מלחמה, כגרעין לצבא עברי שישחרר את הארץ ביום מן הימים. הארגון הכניס סדר ומשמעת בחיי הפועלים, ואלה ניכרו בכול. פעילותם המאורגנת תרמה ליחסים טובים בינם לבין האיכרים ולאווירה טובה במושבה. כשחלה מי מבני המושבה ולא היה לו קרוב שיסעדו, היו חברי ארגון העשרות מתנדבים לשבת לידו יומם ולילה ללא תשלום.

המטרה העיקרית שעמדה מול עיניו של אייזנברג כשיסד את הארגון הייתה הקמת כוח מגן עברי, ולא בכדי. בעת שהתגורר בוואדי חנין חווה את רצח אברהם ילובסקי, שלא היה מוגן, וכנראה שנרצח רק בשל היותו יהודי. אברהם ילובסקי הגיע לוואדי חנין בשנת 1887 ורכש מאה דונם אדמה מראובן לרר. בשל עבודתו כנפח הרחיק את ביתו ממגורי הפועלים, שלא להפריע לשכניו בהלמות פטישיו. ילובסקי התחבב על היהודים ועל הערבים כאחד על שהיה שמח בחלקו, והשרה מרוחו הטובה על לקוחותיו ואורחיו. הוא נחשב כבעל מקצוע בנפחות. בעודו מפרזל את הסוסים, משחיז אתים ומעדרים, מתקן עגלות ומתקין מחרשות, נהג לתבל את מלאכתו בסיפורי אגדות שנעמו לאוזני לקוחותיו.

בשנת 1888, בחודש טבת, ניתכו ממטרים עזים בארץ, וואדי חנין עלה על גדותיו. ביתו של ילובסקי, שהיה עשוי טין, החל להיסדק וסיכן את בני הבית. אהרון אייזנברג הציע לילובסקי להצטרף עם אשתו וילדיו למשפחתו, בחדרם שבמרתף ביתו של לרר, העשוי אבן, עד שוך הסערה. ילובסקי קיבל את ההצעה והעביר את משפחתו, אך הוא עצמו חזר אל ביתו, להשגיח על הבית ועל כלי העבודה, והבטיח לבני משפחתו לשוב למחרת עם שחר.

למחרת היום, משככה סערת הגשמים, השעות נקפו וילובסקי לא הגיע, יצא אייזנברג לביתו ומצאו שוכב מרוטש בין כלי הנפחות, ובידו פטיש כבד להגנה מפני תוקפיו. הרצח נחרת עמוק בזיכרונו של אייזנברג. הוא נשבע כי יעשה כל שביכולתו למנוע הישנות הרג דומה.

שיווק הענבים

ברחובות, כמו במושבות הברון, הרבו בנטיעת גפנים ליין. כאשר לווין־אפשטיין התעניין מהם הגידולים החקלאיים הצפויים להיות רווחיים, עודדוהו כולם לטעת ענבים ליין. הגדיל לעשות אגרונום מומחה לגידול ענבים שהברון הביא לארץ. זה אמר ללווין־אפשטיין כי "יבוא יום וכולכם תהיו רוטשילדים קטנים." כאשר העלה

לווין־אפשטיין את שאלת השיווק, השיבו האגרונום כי הקונים עוד יריבו על הענבים. לווין־אפשטיין, שהיה חסר ניסיון בתחום זה, שוכנע מהדברים והחליט על נטיעת גפנים בקנה מידה רחב.

כשהכרמים החלו להניב, עלתה בין איכרי רחובות מחלוקת שהעכירה את האווירה במושבה ויצרה שני מחנות. הצעירים, ובראשם סמילנסקי, מרגולין ובתיה מקוב, שלמרות היותה מבוגרת בגילה, הייתה צעירה ברוחה, רצו להמשיך את עצמאות המושבה, ודרשו להקים יקב ברחובות, כדי שלא להיות תלויים ביקב הברון ובגחמות פקידיו. הם הביאו כדוגמה את הצלחת הגרמנים ביקב שהקימו בשרונה. מולם עמד מחנה הרוב, ובראשם לווין־אפשטיין והנהלת "מנוחה ונחלה", שביקשו לשווק את הענבים ליקב הברון. הם טענו כי די להם בהוצאות נטיעת הכרמים ובעיבודם, ואין להוסיף הוצאות לבניית יקב. הם הוסיפו ואמרו כי עבודת הכרם אינה דומה לשיווק היין, ולכך דרוש ידע מסחרי ושיווקי, שאינו מצוי בידי אנשי רחובות.

ראשי "מנוחה ונחלה" היו החלטיים בדעתם, ופעלו כדי לרכוש את לב פקידות הברון. קנו לבתו של אליהו שייד, הפקיד הראשי, גביע זהב גדול, מתנה נאה ליום כלולותיה, חרתו עליו בעברית "מזל טוב", ולגן ברחובות קראו בשמו: "גן אליהו". גם בתו של הפקיד הממונה על היקב בראשון לציון יצאה נשכרת. היא קיבלה פסנתר.

לווין־אפשטיין וגלוסקין יצאו לפגוש את הברון בפריז. הברון נענה לבקשתם. הוא הסכים לקלוט את ענבי רחובות ביקב בראשון לציון, ולשלם מחיר זהה לזה שקיבלו האיכרים במושבותיו, שהיה מחיר מסובסד. הוא ביקש מהשניים כי חברת "מנוחה ונחלה", שהוכיחה יכולת עשייה, תפעל לשווק את יינות היקב בשווקים חדשים, שעדיין לא הגיעו אליהם. השניים נעתרו כמובן לבקשת הברון, וכעבור שנתיים, באפריל 1896, הקימה חברת "מנוחה ונחלה" חברת מניות לשיווק ענבי הברון ברוסיה. לחברה קראו בשם "כרמל". השם נבחר על היותו בעל צליל יפה בכל השפות, במטרה לחדור בעתיד לשווקים בארצות נוספות. בתקנון החברה החדשה נקבע כי עשרים אחוזים מרווחיה יוקדשו לטובת ארץ ישראל. ראשיה חששו לכתוב סעיף זה כלשונו מתוך חשש מפני השלטונות, וכתבו כי האחוזים הללו יינתנו לגלוסקין, שנבחר לעמוד בראש החברה. חברת "כרמל" החלה לשאת רווחים כבר בראשית דרכה, וכפי שצפו ראשיה, היא פיתחה קווי שיווק בארצות נוספות, ובהן ארצות הברית. מעשרים האחוזים שעמדו לזכות גלוסקין לפיתוח הארץ קנתה החברה חמישה־עשר דונם ברחוב יעקב ברחובות, ובשנת 1900 בנתה עליהם בית ספר בנוי אבן. ב־1907 בנתה גן ילדים, גם הוא מאבן, ואת בית העם. אבן הפינה לבית העם הונחה בז' באדר תרע"ב, 1912. הבית נקרא על שמו של גלוסקין, שקבע כי התרומה תינתן לרחובות, מושבה אותה אהב במיוחד, והיא אהבה אותו.

חברת "כרמל" אומנם שיווקה בהצלחה את יינות הברון, אך עדיין נשארו עודפים גדולים של יין ביקבים, משום שפקידי הברון לא השכילו לשווק את הנותר. הם שרפו את היין לאלכוהול, ומכרוהו בתמורה כספית נמוכה. הכורמים ספגו הפסדים, וביקשו

להרחיב את המכירות בארץ ישראל ובארצות השכנות: מצרים, טורקיה וסוריה, ופנו בעניין זה לגלוסקין. גלוסקין בדק את הביקוש ליין בארצות אלה, ובפגישתו עם הברון הציג בפניו את הממצאים. הברון התרשם מהנתונים והחליט להקים חברה שתשווק את יינותיו במזרח. בחברה החדשה – "כרמל מזרחי" – שהוקמה בנובמבר 1902, החזיק הברון רוטשילד בחמישים אחוזים, "חובבי ציון" ברוסיה החזיקו בעשרים וחמישה אחוזים, ועשרים וחמישה אחוזים נותרו בידי הכורמים שגידלו את הענבים. עם השנים עברו יקבי הברון וחברת השיווק לידי הכורמים. הם התאגדו באגודה אחת גדולה, וקראו לה "אגודת הכורמים".

נס ציונה – מושבה שכנה לרחובות

אהרון אייזנברג, שלפני הקמת רחובות ניסה להקים מושבה בוואדי חנין, קיבל כעבור שנים סיוע מכיוון בלתי צפוי. מיכאל הלפרין, בעל אמצעים, רכש מאה ושבעים דונם מראובן לדר וביקש להקים בוואדי חנין מושבת פועלים. השניים חברו ופעלו יחדיו לקידום הרעיון.

בלבו של הלפרין יקדה אהבת ציון, ובהתנהלותו עשה רושם מוזר משהו, בין הוזה לחוזה. הוא נולד בווילנה. אביו היה עשיר מופלג, וכגודל עושרו כן קמצנותו. בנו היה ההפך הגמור מאביו – סוציאליסט שבז לכסף, עד כי דומה היה שביקש לבזבז את כל הרכוש והכספים שאביו צבר.

בשנת 1885 עלה הלפרין לארץ ישראל. קנה מגרש ביפו והקים עליו בית חרושת. את המכונות הביא מחוץ לארץ, וכשסוף סוף החל בית החרושת לפעול ולייצר, ארגן את פועלי המפעל לשביתה נגד מעסיקם...

במהלך מופע קרקס שהתקיים ביפו פנה מנהל הקרקס אל הקהל ושאל מי ירהיב עוז להיכנס אל כלוב האריות. ארבעה התנדבו, אך לא היה ביניהם אף יהודי אחד. הכול שאלו האין בין היהודים, ולו גם גיבור חַיִל אחד, שייטול נפשו בכפו ויעז להתקרב לאריות? מיכאל הלפרין ראה עצמו נפגע בשם העם היהודי והתנדב להיכנס אל הכלוב. הקהל הוכה בתדהמה בעת שהדלת נפתחה, והלפרין נכנס פנימה. הוא נעמד עמידה מתוחה מול האריות ושר את "התקווה". בסיום השירה קד לקהל המריע ויצא מהכלוב. בעלי אוזן רגישה שנכחו במקום נשבעו כי מימיהם לא שמעו גרסה כה מהירה של שירת "התקווה"...

בכ"א בטבת תרנ"א, אחד בינואר 1891, התקיימה בוואדי חנין שמחה משולשת. המשפחות הניחו את אבן הפינה לבית מיכאל הלפרין ולמושבת הפועלים, חנכו את "הבית המשותף" שבנה אייזנברג לכמה מהמשפחות, וקיימו את טקס ברית המילה לבנם של בלהה ואהרון אייזנברג, בן־כרמי. בן־כרמי נולד לאחר שלוש בנות, ונקרא בשם הכרם שנטע אביו באותו זמן. מוזמנים רבים הגיעו לשמחה, ובהם מנהיגי היישוב ונכבדים מיפו.

בשעות הערב החורפי והקר ישבו האורחים מסביב למדורה לחמם את איבריהם

הקפואים ולסעוד את לבם. לפתע פרץ אל מרכז המעגל מיכאל הלפרין רכוב על סוס לבן, ניתר כפרש אביר עם סוסו מעל למדורה, ובעוד האורחים משתאים נוכח המלודרמה, שלף את חרבו וקרא בקול: "בדמי אני נשבע, אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי. בדם ואש יהודה נפלה, ובדם ואש תקום!" בעודו קורא, הניף את חרבו והיכה בה על ידו, שהחלה נוטפת דם. אחר שלף דגל שהיה מקופל תחת ידו, חיברו אל מקל והניפו אל על. לדגל היה רקע לבן, שני פסים כחולים לאורכו בשני צדדיו, במרכזו מגן דוד כחול, ועליו רקום באותיות זהב "נס ציונה".

להלפרין הייתה יד גם ברכישת אדמת חדרה, לצד אייזנברג וחנקין. ראשוני חדרה סבלו מהקדחת בראשית דרכם, ורבים מהם נפטרו מהמחלה. לא היו בית ומשפחה שלא ידעו כמה וכמה מתים. אישה אחת שקברה את בעלה וארבעה מילדיה ביקשה כי את גופת ילדה הרביעי יוציאו מהחלון. אולי בכך תקום סגולה לילד החמישי, האחרון, וחי. ראשי היישוב הגיעו לביתה, ניסו לשכנעה לעזוב את המקום, והתחייבו לסייע לה במקומה החדש, אך היא סירבה: "מאדמה זו לא זזים," אמרה. ילדה החמישי נפטר, והיא הלכה אחריו זמן קצר אחר כך.

כשדומה היה כי כלו כל הקצים והמקום ייעזב, הגיעו לחדרה חברים מרחובות והפיחו במתיישבים רוח חיים. המתיישבים ערכו לכבודם שולחן ועליו יין ולחם, כשלפתע נשמעה שעטת פרסות סוסים מתקרבת למקום. המתיישבים ואורחיהם מיהרו לאחוז בנשק, מחשש להתקפת בדווים. לפתע נשמעה מפי הרוכבים שירה אדירה: "שאו ציונה נס ודגל"... מיכאל הלפרין הגיע למקום בראש קבוצה של שלושים רוכבים, חברי "ארגון העשרות", והניף את דגלו אל על. הוא ניתר מגב סוסו, הרים כוסית, והשביע את הקהל כי יילחמו כולם יחד עד טיפת דמם האחרונה על הארץ הזו, עד שתקום מדינה עברית בארץ ישראל.

כשאיבד את הונו, הרחיק נדוד לגליל והצטרף לאגודת "השומר". חברי האגודה צירפו אותו אליהם כמחווה לציוני חולם ומגשים, אולם לשמור לא נתנו לו, בשל גילו המתקדם. חסר כול עבר הלפרין לתל אביב, ולפרנסתו שמר בגימנסיה "הרצליה". בגימנסיה הלהיב את הצעירים בכוח אישיותו וסיפוריו המרתקים, והם הלכו שבי אחריו. חסר מנוחה חזר לגליל עם כלבו הנאמן "עַז", אותו קיבל במתנה מידידו יוסף טרומפלדור.

בימיו האחרונים אושפז בבית החולים בצפת. "עַז" רבץ ליד מיטתו, ומיאן לעזוב את בעליו. כך החזיר נשמתו לבורא. "עַז" הכריז על מותו ביבבות קורעות לב שהתגלגלו והדהדו ברחבי הגליל. כעבור שלושה חודשים נשמעו יבבותיו מסמרות השיער של "עַז" שנית, כאשר יוסף טרומפלדור נפל בהגנה על חוות תל־חי.

ה

יחסי שכנים

הכמעשה בני יפת נעשה?

האריסים הבדווים בני שבט סטרייה שישבו על אדמת דוראן עמדו על זכותם להמשיך את ישיבתם במקום גם לאחר שהחליפה ידיים. הם טענו כי אין בחילופי הידיים למנוע מהם את הזכות להמשיך את ישיבתם על הקרקע. יהושע חנקין הוזעק לפתור את המחלוקת ופסק כי הבדווים צודקים. זכותם עומדת להם. בפשרה עמם הוחלט כי ירחיקו את האוהלים מקרבת בתי המושבה והם יורשו להמשיך ולעבד את שטחי הבּוּר שברשות הרבים, בתנאי שלא יתקרבו עם העדרים לנטיעות הצעירות. הבדווים קיבלו את הפשרה, אולם העלימו עין בשעה שהעדרים חדרו לשטחי המטעים.

יום אחד נתפס עדר צאן בשעה שליחך בתאווה עלי גפן רכים ורעננים בכרמו של אחד האיכרים. שומרי המושבה מיהרו למקום וביקשו להניס את העדר. הרועה הבדווי לא נרתע מהשומרים. הוא שלף את חרבו והתייצב מולם, מוכן להשיב מלחמה שערה. אחד השומרים ירה באוויר כדי להרתיעו, וזה הפיל עצמו על הקרקע כאילו נפגע ומת.

הבדווים נזעקו למקום התקרית בהמוניהם, מי ברגל ומי על גמל, מי על חמור ומי על סוס. הנשים מיהרו גם הן להצטרף, זעקו, ביכו וקוננו, וכל המחנה הגדול הזה ביקש ליטול את ה"מת" ולהביאו למאהל.

הפעמון השמיע את קריאת האזעקה, והגברים הזדרזו להגיע למקום. השומר שירה חזר ואמר, ועמד על כך שירה באוויר, ואין זה מתקבל על הדעת שהבדווי נפגע. לדעתו, מטרת הבדווי הייתה לעורר מדנים בין היהודים לבדווים. אנשי המושבה מנעו מהבדווים לקחת את ה"גופה", שמא יעלימוה ויבקשו "גוֹם", נקמת דם או כופר נפש. למקום הוזעק חובש המושבה, שבא ובדק את הבדווי ארוכות. כשניסה לפקוח את עיניו קבע שהוא חי, אולם כשניסה לדוקרו במחט בכפות רגליו ולדגדגו בעלה של עץ, סבר שהוא מת. כדי ליישב את המבוכה הודיעו המתיישבים לבדווים כי ה"גופה" תילקח למושבה, והם יודיעו למשטרה הטורקית על האירוע. המשטרה תגיע ותחקור, ותחליט מה ייעשה בו.

כשחזרו למושבה והבדווי עמם, הורה לווין־אפשטיין להשכיבו בלשכתו, ו"לטפל" בו טיפול יסודי. הוא הנחה את אנשיו להכות, לצבוט, לדגדג ולדקור, עד שייעור לחיים. הם עשו כדבריו, אך דבר לא עזר. הבדווי המשיך להעמיד פני מת. לאחר שחבורת המטפלים ספקה כפיים בייאוש, העלה אחד המשגיחים הצעה מקורית. עד שתגיע ועדת החקירה מרמלה, יסגרו את הבדווי במרתף הבית. המשגיח ידע היטב מה הוא שח, שכן

מרתף זה דמה לגיהינום עלי אדמות. לא היו בו חלונות והיה טחוב וחם באופן בלתי נסבל, והמוני חרקים, מקקים, זוחלים, רמשים ופשפשים עשו בו כבשלהם – הילכו וזחלו על הרצפה, עלו וירדו לאורך הקירות, ורק ארבו לבשר חי. לווין־אפשטיין בירך על ההצעה. הוא ידע כי אין מבחן טוב מזה.

כשנסגרה דלת המרתף על הבדווי, כרו האנשים אוזניהם בעברה השני וניסו לשמוע מה מתרחש בפנים. הזוחלים למיניהם גילו את האורח הבלתי צפוי ושמו פעמיהם לקראתו בפיות פעורים, בעוקצים שלופים ובגפיים דביקות. הקיפוהו מכל עבר וחדרו אל מתחת לבגדיו, נברו וכרסמו, נשכו ועקצו. לא חלפו אלא רגעים ספורים, ומתוך המרתף עלו קולות שהלכו וגברו מדקה לדקה. היו בהן הצלפות וחבטות, הלקאות עצמיות והכאות, עד שהפכו ל"ברקים ורעמים". המסכן ניסה להרחיקם מעליו תוך שהוא הורג בהם, משתולל ומגדף, צורח במלוא גרונו וקורא לעזרה. לווין־אפשטיין ואנשיו עמדו בחוץ, התמוגגו מכל רגע, ולא מיהרו לפתוח את הדלת. הם ביקשו ללמדו לקח שלא ישכח כל ימיו, ואותו יספר גם לחבריו. רק כעבור שעה ארוכה, כשהגיעה למושבה המשלחת הטורקית, פתחו את דלת המרתף והוציאוהו, ואז היה מראהו כמי שאומנם חזר מעולם שכולו טוב. זמן ממושך אחר מקרה זה נמנע הבדווי מלהתקרב למושבה. לבסוף, כשאזר אומץ ובא, כונה בפי תושבי המושבה "ולד מת".

לא עבר זמן רב ופרץ סכסוך נוסף, הפעם עם הבדווים שמצפון לרחובות, פלג של שבט סטרייה. אלה ביקשו לנצל את הדרך המובילה למושבה מנס ציונה ועולה ב"הר החול", ולגדל עליה ירקות. לאורך הדרך עברו חמורים, סוסים וגמלים, והפרשותיהם דישנו את אדמתה והפרוה. הבדווים שתלו לאורכה ירקות וחפרו שתי תעלות לרוחבה, אחת למרגלות "הר החול", והשנייה בראש ההר, כדי למנוע מעוברים ושבים לעבור בה ולרמוס את השתילים. בלית ברירה נאלצו עוברי הדרך לאוגפה כדי שלא למצוא עצמם בתוך התעלות, ואז שקעו בחול. צעירי המושבה לא ויתרו והזדרזו לכסות את התעלות שחפרו הבדווים, אך אלה שבו וכרו אותן מחדש. אלה כורים ואלה מכסים, וכך חוזר חלילה. ועד המושבה ראה במעשה הבדווים התגרות, שכן לא יכול היה להשלים עם חסימת הכניסה למושבה, וקיבל החלטה לשים לדבר סוף. חמישים מאנשי המושבה הצטיידו במקלות עבים ויצאו למקום. ארבעים ארבו בסתר, ועשרה נשלחו לכסות את התעלות בחול. כשעמדו לסיים את עבודתם, הזדרזו הבדווים לכרותן מחדש. העשרה החלו להכותם, ואליהם חברו ארבעים חבריהם. הבדווים הוכו מכות נמרצות ומיהרו להסתלק מהמקום. בערבו של יום הגיעה משלחת זקנים מהשבט וביקשה סולחה עם היהודים. חברי ועד המושבה הזמינום לשאלאש, פתחו שולחן והזמינום לשבת עמם.

הזמן חלף לו, הסולחה נשכחה, והבדווים חזרו להציק למושבה. הם רעו את עדריהם בשדות הבור שבמושבה, ולא ניסו למנוע בעדם מלחדור לשטחי המטעים. הבקשות של האיכרים כי יתרחקו מהנטיעות הצעירות נפלו על אוזניים ערלות. תקריות כאלה חזרו והתרחשו, ובכולן הייתה יד הבדווים על התחתונה, על כן ביקשו לקחת נקם. הבדווים מצפון עשו יד אחת עם אחיהם מדרום, ויחד עמם ביקשו להתנפל על המושבה.

פעמון המושבה צלצל, ומול הבדווים התייצבו עשרים ושישה גברים מזוינים. מאחוריהם התייצבו הנשים, מצוידות באבנים. הצעירים ביקשו לפרוץ אל מחנה הבדווים, אך בשל נחיתותם המספרית עצר ראש הוועד בעדם. שני המחנות ניצבו זה מול זה.

ראש הוועד הורה לשלוח שני רצים, האחד יצא לראשון לציון להזעיק עזרה והשני לרמלה, לקרוא למקום את השלטונות. בעודם עומדים אלה מול אלה, מחנה היהודים מול מחנה הבדווים, התפרץ אל שורות הבדווים יהודי נמוך קומה, ברל'ה הנפח, כשבידו מוט ברזל, והיכה בהם על ימין ועל שמאל. אלה לא נשארו חייבים, והמטירו על ראשו ברד אבנים. ברל'ה נפגע מהאבנים ואפו נשבר, אך הוא המשיך להכות ולא הרפה. מעשה גבורתו של ברל'ה הפיח עוז במחנה היהודים והאחרים הצטרפו אליו. הערבים היו רבים, אך היהודים היו נחושים מהם וידם גברה, עד שהבדווים נסוגו בבושת פנים. החיילים הטורקים הגיעו מרמלה רק למחרת בבוקר. הקצין הטורקי שאל את לווין־אפשטיין כיצד יוכל לדעתו למנוע הצקות חוזרות של הבדווים. לווין־אפשטיין השיבו כי יש להרחיק מהמושבה את המאהלים של הבדווים: הן אלה שמדרום למושבה, והן אלה שמצפון לה. הקצין קיבל את ההצעה והורה לחייליו לעשות כדבריו. הבדווים היו מנוסים במאבקים שכאלה עם השלטונות, ולפני שהחיילים הגיעו, הסתלקו הגברים מהמאהל והשאירו אחריהם את הנשים, ביודעם כי הטורקים אינם נוגעים בנשים לרעה. החיילים, שגם הם היו למודי ניסיון במגעם עם הבדווים, התיישבו במאהל בין הנשים ועשו בו כבשלהם. הגברים, ששמרו על קשר עין עם המאהל, הבינו כי עד שיחזרו, עלולים החיילים לערוך פוגרום ולא להשאיר דבר. הם מיהרו לחזור, קיפלו את האוהלים, לקחו עמם את הנשים והמקנה, והתרחקו מגבולות המושבה. היחסים עם הבדווים מצפון נרגעו לשנים ארוכות. השיח' שלהם היה אדם חכם, והבין כי רק טובה תצמח לו מיחסים טובים עם היהודים.

על חוכמתו עמד לווין־אפשטיין כעבור שנים, כשהקיסר וילהלם השני ביקר בארץ והטורקים רצו ביקרו. הם חייבו את הבנקים המקומיים לשאת בנטל הוצאות הביקור, כחצי מיליון פרנק, ששימשו בין היתר לסלילת כבישים למרכבה המלכותית. השיח' אמר ללווין־אפשטיין כי לדעתו אומות העולם טועות כשהן רוצות להוציא את הטורקים מהארץ בכוח. די אם ישלחו לארץ בכל שנה כמה אורחים רמי מעלה. לאחר כמה ביקורים כאלו הארץ תתרוקן מכספים ונכסים, וכשהטורקים יגלו שהארץ ריקה מנכסיה, ילכו להם.

כשנה לאחר הקמת רחובות פרץ סכסוך בין אנשי המושבה לערביי הכפר זרנוקה, גם הפעם – על רקע חדירת עדרים לשטחי הנטיעות. איכר שניזוק מחדירת עדר צאן נעזר בשומרים, והם לכדו את העדר והובילוהו להסגר במושבה עד לבירור מידת הנזק. לראש כפר זרנוקה, שהיה שותף בעדר, היה חשבון קודם עם רחובות. עד להגעת שכניו החדשים עבדו צעירי הכפר באדמותיו, שהיו מרבית אדמות הכפר. הוא ניצלם, רדה בהם, ואת התמורה על עבודתם שילם בקמח ובמצרכי מזון, שבקושי אפשרו את קיומם.

כשקמה רחובות, בחרו הצעירים לעוזבו לטובת היהודים, ששילמו להם בעין יפה, וגם התייחסו אליהם בכבוד. ראש הכפר נשאר ללא פועלים. הוא ביקש לנצל את התקרית כדי ליזום סכסוך עם היהודים, ובכך למנוע מצעירי הכפר לעבוד במושבה.

בשעה שהגברים עבדו בשדות נכנס ראש הכפר למושבה רכוב על סוסו, בעוד אנשיו ממתינים לא הרחק משם. בדרכו פגש את אחד הפועלים ושאלו היכן יוכל לפגוש את ראש הוועד. אותו פועל עלה זה לא כבר מרוסיה והספיק ללמוד שתיים שלוש מילים בערבית. לרוע המזל היו אלה קללות ששמע מחבריו, ובוודאי לא ידע את משמעותן. כיוון שלא ידע מה להשיב, הוא חזר על מילים אלה באוזני ראש הכפר. חמתו של ראש הכפר בערה בו כששמע את הקללות. הוא אותת לאנשיו, והם נכנסו למושבה, ניפצו את שמשות הבתים ובזזו את החנות היחידה, של הלל אהרונוביץ. מול המון זועם זה לא יכלו התושבים המעטים שהיו במקום לעשות דבר. היחיד שהעז לעמוד מול המתפרעים היה ערבי מרמלה, שהצליח להרחיקם כשאמר כי אם ייערך משפט, יעיד על מה שראו עיניו. לווין־אפשטיין מיהר להגיש תלונה נגד המתפרעים, וזו הועברה לטיפולו של קאימקאם עזה. הקאימקאם שוכנע בצדקתם של בני רחובות, ושלח מחלקת חיילים לאסור את הפורעים. גם בפעם הזו לא מצאו החיילים את הגברים בכפר. גם הפעם הזדרזו הגברים לחזור רק לאחר שהחיילים התמקמו בכפר ועשו בו כבשלהם. עשרים ושלושה מהגברים נאסרו והוחזקו בבית הסוהר ברמלה שלושה וחצי חודשים, עד לתחילת משפטם. ראש הכפר פנה לתושבי רחובות וביקשם שלא ידרשו עונש מאסר לאנשיו. הוא נשבע בנביא שבני הכפר לא יתקרבו למושבה, אלא בהסכמת הוועד. בני המושבה לא רצו להעמיק את הקרע עם שכניהם ונעתרו לבקשתו.

זמן קצר אחר כך אירע סכסוך עם אנשי הכפר הערבי עקיר. בליל סדר פסח תרנ"ב, 1892, הזעיק הפעמון את התושבים. הגברים התחמשו ומיהרו לצאת לעבר הקולות שעלו מדרום המושבה. התברר כי שני איכרים שיצאו לטייל להנאתם בין הכרמים לאחר קריאת ההגדה, גילו בכרם של אחד מהם עדר פרות המלחך בהנאה את העלים הירוקים, וצעקו על הרועים. אלה השיבו בצעקות, והתפתחה תקרית. בעזרת האיכרים שנזעקו לעזרתם הורו השניים לרועי העדר להוביל את הפרות למושבה, ולהכניסן להסגר לאחת הרפתות. הפרות הערביות, שהיו מורגלות לעמוד תחת כיפת השמים, סירבו להיכנס לרפת. כשניסו להכניסן בכוח, נעמדו בעיגול, הרכינו ראש זו אל זו, ואת אחוריהן הפנו לאנשים. כך לא ניתן היה להזיזן ממקומן. הרועים נדרשו להפעיל כוח, ורק לאחר משיכות, חבטות וגערות, הצליחו בכך. למחרת הגיעו נכבדי הכפר ודנו עם ועד המושבה על תשלום הפיצויים. הסכום הגבוה שנדרשו לשלם הוציא מהם את החשק לרעות את עדריהם בתחום המושבה למשך זמן ארוך.

במפגש שבין שני העולמות – זה של הערבים וזה של היהודים יוצאי מזרח־אירופה – צצו הגישות השונות לחיים והבדלי המנטליות שלהם, והובילו לאי־הבנות ולמתחים. מכאן ועד לחיכוכים הייתה קצרה הדרך. מדי פעם בפעם צצו עילות חדשות לסכסוכים, והצל שהחל להעיב על היחסים שבין ערבים ליהודים הפך ברבות השניים לעבים כבדים.

חברי הנהלת "מנוחה ונחלה" בוורשה לא ראו בעין יפה את סכסוכי רחובות עם השכנים הערבים. חמתם בערה בהם כשקראו את מכתבו של לווין־אפשטיין, ממנו למדו על הסכסוכים הללו. יותר מכול כעסו על נקמת המתיישבים בערבים, כשפגעו להם בכמה בתים. הם חשבו כי אפשר אחרת, וגם הביעו את דעתם על כך: "הדבר עשה שרטת בלבנו מדי קוראנו אותו... הכמעשה בני יפת לבני שֵם פה, נעשה אנחנו שם?!"

גם אחד העם זעם על ההתנהגות השגויה, לדעתו, של המתיישבים היהודים ביחסיהם עם שכניהם הערבים. באונייה שהחזירה אותו מיפו לאודסה ב־1891 כתב את המאמר "אמת מארץ ישראל", בו דרש מהמתיישבים להיות זהירים עם הערבים שבתוכם הם באים לגור, ולנהוג עמם באהבה ובכבוד, וּבטח וָבטח בצדק ובמשפט. אחד העם בא בטענות אל היהודים שהיו "עבדים בארץ גלותם" ועתה באו אל מקום של חרות ומתהלכים כ"עבד כי ימלוך". מתייחסים אל הערבים באיבה, משיגים את גבולם שלא בצדק, מכים בהם, ועוד מתפארים בהתנהגותם זו. בדבריו הזהיר אחד העם את המתיישבים האומרים כי הערבי מכבד רק את מי שמראה גבורה ואומץ. בכך הם צודקים, אמר, אולם טועים הם טעות מרה כשחושבים הם שהוא מכבד את אלה גם במקרים של עושק וגזל שלא כדין. אז אולי יחריש הערבי ויתאפק, ואפילו שנים ארוכות, אבל הוא שומר את הדברים עמוק בלבו, והוא "נוקם ונוטר מאין כמוהו."

משה סמילנסקי הצעיר

איכרי רחובות נהגו לקנות בחורף זבל צאן מרועי זרנוקה לדישון בורות הנטיעה. ראש הכפר, אותו אדם שנטר טינה לבני המושבה, החליט לדרוש תשלום עבור כניסת יהודים לכפרו. לווין־אפשטיין נפגש עמו בניסיון להניאו מכוונתו, אך זה לא חזר בו. בתגובה הודיע לווין־אפשטיין כי ערביי זרנוקה העובדים ברחובות ישלמו למימון הוצאות כניסת היהודים לזרנוקה סך של פרנק אחד לעובד. הסכסוך העמיק והתרחב עד כי הוחלט לאסור על בני זרנוקה לעבוד במושבה.

למשה סמילנסקי הצעיר חרה דבר הסכסוך עם השכנים. הוא חשב כי יש לפתח יחסי שכנות טובים ועזרה הדדית שבסופו של דבר יהיו לתועלת שני הצדדים. למרות גילו הצעיר – אז היה כבן עשרים – השמיע את הדברים, והוסיף עליהם כי על היהודים לעשות הכול כדי למצוא דרך אל לב הערבים.

כשנטע את כרמו ברחובות חישב ומצא כי עליו להעסיק שישה עובדים יהודים וחמישה ערבים. ועד המושבה ביקשו להקפיד כי בין הערבים לא יהיו מאנשי זרנוקה. הם הזהירוהו כי בני הכפר מנסים לעשות כמעשה הגבעונים ליהושע ולהסתיר את זהותם.

סמילנסקי נשמע להוראות הוועד ובחר בפועלים ערבים מאנשי עזה, שקבעו את מקום לינתם הזמני ביבנה. הפועלים עבדו במסירות ובחריצות, ועל כך גמל להם והוסיף על שכרם. כעבור שבוע ימים בא אליו שליח מהוועד והודיעו כי שניים מפועליו הם מאנשי זרנוקה, ובהעסיקו אותם הוא עובר על הלאו המפורש שקבע הוועד.

סמילנסקי חקר ובדק, והתברר לו כי אומנם נכון הדבר. הוא שוחח עם השניים הללו, והם השיבוהו כי היו זקוקים נואשות לעבודה, להביא מזון לבני ביתם הרעבים, לכן נאלצו לרמותו. סמילנסקי לא רצה לפגוע בהם ולפטרם. לבו נכמר על המסכנים הללו. בחפשו אחר מוצא פנה אל הוועד וביקש הסכמה להיכנס לעובי הקורה בניסיון לפתור את הסכסוך. חברי הוועד נענו לבקשתו ונתנו לו את ברכת הדרך.

למחרת דיבר סמילנסקי עם שני פועליו ואמר להם כי למרות שהתרשם כי טובים הם ונאמנים, עליהם להיפרד, מן אַלָּה הוא הדבר. הפועלים התחננו על נפשם וביקשו שיעשה בהם ככל שיבקש, יקצץ בשכרם או יוסיף עליהם עבודה, ובלבד שלא יגרשם, כי בכך הוא גוזר מוות ברעב על משפחותיהם. על כך השיבם סמילנסקי כי אלו הן הוראות ועד המושבה שבאו בתגובה על התגרות ראש כפרם, אך אולי, במאמץ משותף, יוכלו למצוא מוצא לסכסוך. עליהם לדבר עם אנשי הכפר המבקשים לעבוד ברחובות כדי שישפיעו על ראש הכפר להיפגש עם חברי הוועד, להתנצל ולחזור בו מדרישותיו. הוא מצדו ידבר עם חברי הוועד וישפיע עליהם לקבל את התנצלותו של ראש הכפר, ובזה יסתיים הסכסוך.

למחרת היום, כשעבד סמילנסקי בכרמו, הגיע אליו שליח מהכפר וביקש לשוחח עמו בארבע עיניים. הוא לחש באוזנו כי משלחת מזרנוקה, ובראשה ראש הכפר, ממתינה לו בגבול המושבה ומבקשת לשוחח עמו.

לא עבר יום, ובין כפר זרנוקה לוועד המושבה התקיימה סולחה. פועלי זרנוקה חזרו לעבוד ברחובות ושמו של משה סמילנסקי הצעיר נישא בפי כול כמי שהצליח לגשר על הסכסוך עם השכנים. הוא זכה לכבוד וזמן קצר אחר־כך נבחר לוועד כנציג הצעירים. לאורך השנים מילא משה סמילנסקי תפקידים ציבוריים חשובים ברחובות וביישוב. בחוכמתו ובתבונתו ידע לסייע למושבה בשעותיה הקשות. סמילנסקי ורחובות היו קשורים זה בזו, כאילו היה בשר מבשרה.

משה סמילנסקי נולד בז׳ באדר תרל״ד, 1874, באוקראינה. אביו עיבד אדמות שחכר מאחוזות, וממנו למד את עבודת האדמה. ב־1890, כשהיה בן שש־עשרה וחצי, עלה לארץ ישראל, ובעקבותיו עלו לארץ קרובי משפחתו. אביו הגיע לבקר אותו ואת אחותו שפרה לאחר שהיו בארץ כשנה, ובהשפעתם רכש אלף דונם בחדרה, שהוקמה אז. משה ושפרה החלו לעבד את אדמת אביהם, וכעבור זמן קצר חלו בקדחת מיתושי הביצות שבמקום. בשל כך עזבו את חדרה ועברו להתגורר בראשון לציון. כשהוריהם הגיעו לבקרם בפעם השנייה, נחרדו ממראה פניהם, והפצירו בהם לחזור עמם לרוסיה. האח והאחות סירבו להיענות לבקשת ההורים. הארץ אחזה בהם כבמגנט. משה השיבם: ״לא אלך ולא אזוז מפה, איני יכול!״

שבורי לב חזרו ההורים לרוסיה, בחששם מהצפוי לילדיהם. שפרה התחתנה, ילדה בת, ונפטרה זמן קצר אחר־כך מהקדחת, בגיל שלושים ואחת. ב־1893 עבר משה לרחובות, קנה אדמה, בנה בית ונטע כרם. כל אותו זמן המשיך לסבול מהקדחת, ששבה ופקדה אותו.

ברחובות בלט סמילנסקי הצעיר כחקלאי, כפעיל ציבור וכמי ששלח ידו בכתיבה. בשנים הראשונות של בית הספר עסק בהוראה לצד ידידו הטוב אליעזר מרגולין. הוא ראה עצמו כתלמידו של אחד העם, ונהג לפנות אליו ב"אדוני ומורי". בכתביו הִרבָּה להביא תיאורים מרתקים ושופעי חיים על ימי העלייה הראשונה ודמויותיה. רחובות יצאה נשכרת מבחירת הצעיר בן התשע־עשרה להתיישב בתוכה. התיאורים שתיאר את הווי החיים, את הנופים והאנשים במושבה, את השכנים הערבים והיחסים עמם, מהווים נכס תרבותי והיסטורי. את דעתו על יחסי יהודים וערבים הביע כשכתב: "אין אנחנו בודדים ויחידים בארץ הזאת. יושבים בה אנשים שבאו אליה לפנינו, והגורל גזר עלינו להיות עמהם שכנים לנצח. אין אנו יכולים להתנכר להם ולבנות חומה סינית בינינו וביניהם". במאמרו "מעשינו" הוא הציע ליהודים כיצד עליהם לפעול: "אנו צריכים ואנו מוכרחים לבקש ולמצוא דרך באמצע. לא קלה היא כלל וכלל... ואף על פי כן, מוכרחים אנו לגשור גשר בינינו וביניהם... מעשינו הרחיקונו, מעשינו יקרבונו".

משה סמילנסקי נשא לאישה את צילה, בתם של מינה וישראל טלר, שהיה מורה במושבה. לימים, בעודו נשוי ואב לשלושה, נמשך אל אסתר, בתה של גוסיה דונדיקוב. את אסתר פגש לראשונה עוד ביומו הראשון במושבה, כשישבה בכיתת הלימוד. היא הייתה אז בת שמונה, והוא בן תשע־עשרה. כשתלתה בו הילדה היפה את זוג עיני ה"תכלת־ים" שלה, לא יכול היה להרחיקה מלבו גם כעבור שנים. לאמה חרה על יחסי בתה עם סמילנסקי הנשוי, והיא שלחה אותה ללמוד בברלין. משה ואסתר החליפו ביניהם מכתבים, בהם תיאר לה את האירועים הפוקדים את היישוב ואת המושבה, שטח בפניה את רגשותיו ושח לה על געגועיו אליה.

בשנת 1936, כשנתיים לאחר פטירת צילה אשתו, נשא סמילנסקי את אסתר לאישה. היא חיכתה לו כל השנים, והייתה אז בת חמישים. ילדים משותפים לא היו להם. שבע־עשרה שנים נמשכו חייהם זה לצד זו, עד למותו ב־1953. באותן שנים התגוררו בבית דונדיקוב שעל גבעת רחוב יעקב. אסתר הייתה אז גננת ברחובות.

שַׁיָה, בנם של צילה ומשה סמילנסקי, הנשוי לגאולה, נכדתו של ניסן קנטרוביץ, סיפר לי כי ביקר את אסתר בביתה ברחובות כשהייתה כמעט בת מאה. הוא שאל לשלומה ואם היא מרוצה מחייה, וביקש לשמוע כיצד היא מעבירה את הימים. תשובתה הייתה כי היא עסוקה בתכנון המאה הבאה שלה... כמה חודשים לאחר ביקורו הלכה לעולמה.

כמו רבים מהצעירים, משה סמילנסקי הסתקרן מאורח חיי בני הארץ הערבים וממנהגיהם. בעיני רוחו דימה קשר בין אבותינו הקדמונים ליושבי הארץ הערבים, כאילו חיבר חוט נסתר בין העבר להווה. הערבים, ובעיקר הבדווים שבהם, הזכירו לו באורח חייהם את בני ישראל שחיו בארץ לפני אלפי שנים, כפי שהצטיירו בסיפורי המקרא. הדבר ניכר כמעט בכל שטחי החיים. כאבותינו הקדמונים נדדו גם הם עם עדרי צאנם בחפשם מקום מרעה, ומשמצאו, נטו בו את אוהליהם, העשויים כמו אז משְׂעָר

עיזים, והושיבו בהם את משפחותיהם. כמו הקדמונים כיסו את ראשיהם בכָּפייה להגנה מפני השמש הקופחת, והידקו אותה בעֲקָל. על גופם עטו עַבָּיות רחבות, ויחפים עשו את דרכם במדבר, בין הוואדיות וההרים. בקבלת האורחים רחבת הלב ובכֵּרה שהציעו לאורחיהם עמד לנגד עיניו אברהם, האב המשותף ליצחק וישמעאל, ששחט בן בקר רך וטוב לכבוד המלאכים שהגיעו לאוהלו באלוני ממרא, והציע להם את משכבו. הוא וצעירים אחרים ביקשו להכיר את חיי הערבים, התעניינו ברזי הארץ וצפונותיה, ולמדו מהם את דרכיה. כל אלו גירו את דמיונם, שבו את לבם, ולא אחת ביקשו לחקותם. אף שגלה ישראל מארצו, לא גלתה הארץ מלב העם.

משה סמילנסקי הרבה לכתוב על בני הארץ, ולעתים נגע בנושאים ש"שומר נפשו ירחק מהם". כך היה בעת שלבו נהה אחר לטיפה, נערה ערבייה שעבדה בכרמו בשנתו הראשונה ברחובות.

לטיפה הייתה בתו של ראש כפר זרנוקה, עליו כבר סופר. היא באה לעבוד אצלו כי נזקקה לכסף לקניית צמר לרקמה, וגם רצתה לספק את סקרנותה לגבי השכנים היהודים שזה מקרוב הגיעו. אביה היה קמצן גדול, ולפיכך לא העזה לבקש ממנו דבר. היא הייתה יפת תואר, קטנה, ורזה כילדה, אבל עיניה הגדולות היו עיני אישה ופניה השחרחרים הביעו חן מיוחד במינו. לבו של סמילנסקי נפעם כשהבחין בנערה לראשונה, עד שהתקשה להמיש את מבטו ממנה.

מאז אותו יום בו הגיעה אל כרמו חש כי יש לו עניין חדש בעבודתו בכרם. על העבודה המהנה ועל הנופים היפים של המושבה נוספו שתי עיניה של לטיפה: "מי שלא ראה את עיני לטיפה, לא ידע עיניים יפות מימיו," כך חשב. היא השתלטה על לבו עד כי החל לחשוש שלא יוכל בלעדיה. כשחש עיצבון בלבו ורוחו נעכרה, היה מעלה בדמיונו את דמותה, ויגונו סר מעליו.

באחד הימים, בעודו רוכב על חמורו, פִּגשה מהלכת מן הבאר וכד מים על ראשה. הוא עצר את חמורו ושאל לשלומה. היא השיבה בעצב כי אביה אוסר עליה להמשיך ולעבוד אצלו. סמילנסקי חש צביטה בלבו כששמע את הדברים. הוא ידע כי היום בו תחדל להגיע לכרמו יהיה לו יום מר. הוא לא רצה כי תבחין באכזבתו, והשיבה כי אולי מוטב כך, אולי מוטב שתעשה כרצון אביה. לטיפה, שמזה זמן חשה ברגשותיו כלפיה, הופתעה מתגובתו, והוסיפה כי אביה רוצה להשיאה לבנו של שיח', אך טוב לה מותה מחייה לצד בן השיח'. היא שאלה האם נכון הדבר כי אצל היהודים לוקחים רק אישה אחת, ובוחרים בה מתוך אהבה, ואין מכים אותה? כשהשיב בחיוב, אמרה בעצב כי אצלם מוכרים את הנשים כמו שמוכרים חמורים. לטיפה הפתיעה אותו וסיפרה שאביה אמר לה כי לו היה הוא, סמילנסקי, מוסלמי, היה נותן לו אותה לאישה. על זה השיב סמילנסקי כי אם היא תהיה ליהודייה, ייקחנה לאישה. לטיפה מיהרה להרחיק מחשבה זו מראשו באומרה כי במקרה כזה, אביה יהרוג את שניהם.

כעבור כמה ימים, בעוד סמילנסקי עובד בכרם עם פועליו ולטיפה עמם, הגיע אביה רכוב על סוס לבן. הוא בירך את הפועלים, אולם כשהבחין בבתו, הרים עליה

את קולו וגער בה על כי היא עובדת אצל היהודים, שהרי פקד עליה שלא לעבוד אצל הכופרים. בתוך כך הרים את מקלו על ראשה והיכה בה פעם אחר פעם. סמילנסקי ביקש להתפרץ אל השיח' ולעצור בעדו, אך ניטע במקומו. עיניה היפות והשחורות של לטיפה שמלאו עצב ודמעות פגשו את עיניו והתחננו: אנא, עצור בעדך, למען שנינו. לטיפה לא הוסיפה לעבוד בכרם, והכרם איבד מקסמו.

על אהבתו הנכזבת ללטיפה שנלקחה ממנו שח סמילנסקי בחשאי לחברו לזר, אליעזר מרגולין. לזר הציע את עזרתו. הוא ידאג להביאה בסתר, כך אמר. יש לו חברים טובים בכפר ויוכל לסדר זאת. סמילנסקי נרתע והשיבו כי חלילה לו הדבר, הכיצד יישא ערבייה לאישה? לזר פרץ בצחוק רועם והשיבו כי לא לכך התכוון. אילו היה הוא עצמו נושא כל אישה שידע, כי אז היו לו כעשר נשים, ובהן רוסיות, יהודיות וערביות, והוא רק בן שמונה־עשרה... סמילנסקי התוודה בפניו כי עדיין לא ידע אישה, והראשונה עמה יהיה, יישאנה לאישה. כששמע לזר את הדברים, כרע על ברכיו לפני חברו, חיבק את שתי רגליו, ואמר כי כך ייעשה לאדם קדוש... הוא הוסיף כי לבו נכמר עליו משום שלא טעם את הטוב שבחיים, ואת סודו זה אף בנות ראשון לציון יודעות, ועל כן הן מגחכות עליו...

מרגולין וסמילנסקי — ידידות אמיצה

סמילנסקי פגש את אליעזר מרגולין לראשונה עוד בימיו הראשונים במושבה, כשצבי קליינר, הרוח החיה של רחובות בשנותיה הראשונות, לקחו עמו והראה לו את הבתים והתושבים. כשהגיעו לבית משפחת מרגולין, שהיה שייך קודם לקרלינסקי, ועמד בסמוך לבית "מנוחה ונחלה", ביתו של לווין־אפשטיין, ראה בפינת החדר עלם צעיר, גבה קומה וזקוף כארז. מוצקותו ויופיו המרשים ריתקו אליו את מבטי סמילנסקי. פניו של הצעיר נראו חלקים ושזופים, טל של ילדות שפוך עליהם וחן מיוחד להם. מתוך עיניו השחורות נשקפה נפש גלויה ויפה. שניהם היו אז צעירים. מרגולין – בן שמונה־עשרה וסמילנסקי בן תשע־עשרה. במושבה נהגו לקרוא לאליעזר מרגולין: לזר.

מרגולין לא ידע באותה עת אידיש ועברית. הוא ידע רק רוסית וקצת ערבית וצרפתית, ובחברת ידידו סמילנסקי חש כגוי גמור. משפחתו הגיעה לארץ מהעיר בלגורוד שברוסיה, עיר ללא יהודים. ערבית הצליח ללמוד מהערבים, וצרפתית למד מבנות ראשון לציון... את הארץ אהב מהיום הראשון בו דרך על אדמתה, ונקשר אליה אף כי לא הספיק לעבור בה כמעט. ככל שגברה הערכתו לידידו סמילנסקי על ידיעתו את השפה העברית, כך פחתה הערכתו כשהדבר נגע בענייני נשים. בחקלאות היו שניהם מביני עניין באותה מידה. הם עזרו זה לזה וחלקו ביניהם את ידיעותיהם. אביו של לזר היה קשיש, אחיו הבכור נשאר ברוסיה, ואחותו עברה לראשון לציון, שם עבדה כמיילדת. אח נוסף היה עיוור ועסק בנגינה בכינור. האחריות על המשק המשפחתי נפלה על כתפי לזר, שעשה את עבודתו לשביעות רצון אביו. הערבים העריצו את מרגולין הצעיר על היותו רַכָּב מעולה, וגם משום שקלע ברובהו אל חוט השערה תוך דהירה על סוס. הם כינוהו חוואג'ה נָזָר.

שני הידידים עשו להם מנהג קבוע. בכל שנה, בתום עונת הבציר או בימי חול המועד פסח יצאו לתור את הארץ. אז היו בוחרים יעד ומסלול, הצטיידו בצידה, ויצאו ברכיבה על סוסים לימים מספר. אם חלו שיבושים ועיכובים בדרכם אל היעד, נגרמו אלה תמיד בגין עיניו ולבו של מרגולין, שהלכו שבי אחרי ערבייה יפה שפסעה לה בין השבילים לבדה. כשזו הייתה עוברת בדרכם וכד חרס נישא על ראשה המיתמר מעל לצווארה הענוג, שמלתה המשתפלת לכל אורכה ציירה לעיניו המשתאות את קימורי גופה, ומבטה נתקל במבטו, היה סוסו פונה בעקבותיה כאילו בלי משים. הרוכב וסוסו יכלו לפסוע כך אחריה עד לכפרה, ממש עד סמוך לפתח ביתה, עד לסכנה הגדולה האורבת שם. רגע לפני שפורענות הייתה עלולה לרדת על ראשם היה סמילנסקי אוחז בחוזקה בידידו, מחזירו אל עולמו, וממלט את שניהם כל עוד רוחם בם.

באחד מימי חול המועד פסח ירדו השניים דרומה אל הנגב. הם עברו את גדרה והגיעו לכפר יָסוּר. באותם ימי אביב, שהגיעו בתום חורף גשום, נגלו לעיניהם גבעות יפות ומוריקות שהזכירו להם את נופיה הנאים של מושבתם. המבט שהחליפו ביניהם אמר: "יפה היא ארצנו."

כשעברו את קסטינה הערבית נגלה לעיניהם אגם שנוצר מגשמי החורף, ואווזי בר שייטו בו להנאתם. לשמחתם לא היה גבול. הייתה זו הפעם הראשונה שראו בארץ אווזים, ואלו כמו הביאו להם דרישת שלום ממולדת רחוקה. בעודם מתפעלים מיפי האגם ומהאווזים ומעלים זיכרונות על האגמים והנופים הרחוקים ההם, הבחין סמילנסקי כי לזר אינו עמו. עיניו וסוסו נשאוהו אחר נערה ערבייה שחצתה את הדרך מולם. קומתה כתמר, עור פניה לבן, שלא כבנות המקום, ואישוני עיניה שחורים כגחלים של אש. כשהבחינה בעיני לזר היוצאות מחוריהן נבהלה, ומיהרה להתרחק לעבר הכפר.

לזר הציע לידידו לסור אחריה אל הכפר ולערוך ביקור אצל המוכתר. "אני מוכרח לדעת מי היא ערבייה זאת..."

"מטורף", השיבו סמילנסקי. "הרוצה אתה להמיט עלינו אסון? האינך יודע עד כמה מסוכן להתחקות אחר עקבות אישה ערבייה?" לאחר שתיאר בקצרה את הגורל המצפה להם מידי קרוביה של הנערה, חבט בסוסו ומיהר להתרחק מהמקום מבלי שציפה לתגובת חברו.

לפני שעת הצהריים הגיעו לפלוג'ה, כפר גדול המשתפל מגבעה עד לְבקעה. בלב הבקעה ראו כיכר שוק ובה חנויות, והמוני אדם מתווכחים וקונים. לכאן הגיעו מרחוק פלחים חובשי כפיות אפורות, בדווים בעביות שחורות ומוגרבים והינדים ובני תימן. שני הרוכבים נכנסו לתוך השוק ושם מצאו מה שחיפשו. ליד חנות בשר ששימשה גם כמסעדה חיכה להם ידידם הבדווי פייסל. את פייסל הכירו השניים ברחובות. יום אחד נאלץ לברוח מבני שבטו בשל מעשה שעשה, אותו לא גילה לאיש. הוא מצא מקלט אצל הרועה הערבי של העדר ברחובות, והתיידד עם לזר וסמילנסקי. במחווה של ידידות אמיצה היה נותן את סוסתו האצילה אַסִילָה ללזר כשביקש להרשים בחורה חדשה או לרגל אירועים מיוחדים שהתקיימו במושבה. סמילנסקי ולזר פעלו יחדיו והשפיעו על הוועד להעסיקו כשומר במושבה.

השלושה התיישבו ליד שולחן במסעדת הבשר בשוק והזמינו סלט עגבניות עם פלפל חריף, צלי כבש, פיתות חמות וקנקן מים קרים.

בשוק נפוצה השמועה על האורחים יוצאי הדופן, ומיד נקהלה סביבם להקת עושי להטים ואתם קוף כרוך בחבל שעלה וירד והתהפך באוויר, תזמורת של חלילן המכה בתוף ובמצלתיים, וארבע זמרות שגם רקדו. המון אדם הלך בעקבות הלהקה ממקום למקום, הריע ומחא כף.

שלושת הידידים סיימו את ארוחתם, שילמו לבעל המקום, השליכו כמה מטבעות לחבורת המבדרים ויצאו לדרכם. החורף שחלף בורך בגשמים רבים, והנגב כולו התעטף בירק. הם חשו כאילו המרבד הגדול והירוק הזה נפרש לכבודם, והם נענו לו ברצון ועברו בעדו. המישורים והמרחבים האין סופיים הללו, הנושקים לקו האופק, שבו והזכירו למרגולין ולסמילנסקי מראות ילדות, ואלה חזרו וריגשו אותם מאוד. את הלילה עשו השלושה במאהל של שבט ערב־א־תיאהא. פייסל היה מיודד עם שייח' השבט, והשייח', שציפה לבואם, אירחם ביד רחבה.

למחרת יצאו השלושה לדרכם בחזרה צפונה, לעבר רחובות. בעת רכיבתם סיפר לזר לפייסל על הערבייה היפה שפגש בדרך, וביקשו לבדוק עבורו מי היא. כל הדרך חזר והילל את יופיה ואת עיניה היוקדות, וביטא את רצונו להכירה. בלעדיה, אמר, חייו אינם חיים, והשמיע עוד דברי הבאי כהנה וכהנה. בעוברם ליד הכפר קסטינה הפנה פייסל את סוסתו לדרך המובילה לכפר, ולזר וסמילנסקי המשיכו את דרכם לרחובות.

למחרת הגיע פייסל אל לזר ובפיו בשורות שלא ערבו לאוזניו. הערבייה היפה היא אשתו החדשה של שיח' קסטינה. איש עשיר, תקיף ונרגן. השיח' הביאה מרחוק, מכפר רוחנייה שבהרי מנשה. הוא שילם לאביה מאתיים נפוליאונים, מחיר שכמותו לא שולם מעולם בעבור אישה, כמחירם של שמונה סוסים אצילים. השיח' פגש בנערה במקרה כשעבר בכפר רוחנייה, חמד אותה, וביקש את ידה מאביה, ראש הכפר. האב לא רצה לחתן את בתו עם השיח' המבוגר, וגם מיאן לשולחה עד לדרום הרחוק, ונקב במוהר דמיוני. בינתיים כבר יקדה להבה בלבו של השיח' והוא היה מוכן לשלם בעדה כל סכום שנדרש ממנו. הביאה לכפרו, ושם הוא דואג לשומרה מכל משמר. הנשים מלוות אותה בכפר בכל צעדיה. דבר מפגשה בדרך עם שני הרוכבים הזרים נודע לו, והוא פקד כי לא תצא מביתה עד שיתגלה מי הם השניים.

לזר נעצב לשמע הדברים, וימים רבים התהלך כצל. פייסל ניסה לנחמו באומרו כי ימצא לו שחורת עיניים ובהירת עור בשבט סטרייה, אך לזר למוד הניסיון ידע כי אין בסטרייה ולו גם אחת שתדמה לה. כעבור כמה ימים בהם התהפך על משכבו מצד לצד, הציע לסמילנסקי לרכב עמו לצפון ולבקר בכפר רוחנייה. שם, אמר, אולי ימצא את שערגה נפשו ואינה נותנת לו מנוח. סמילנסקי חייך. בסתר לבו ציפה כי ידידו יבוא אליו בבקשה שכזו.

בתום עבודות הכרם יצאו סמילנסקי, לזר ופייסל, חמושים ברובים, ברכיבה צפונה. הם רכבו לרמלה, משם המשיכו למִידְיָה, היא מודיעין העתיקה, חלפו ליד תשעה קברים חצובים בסלע, שנקראו בפי הערבים "קבור אל יהוד", ולימים קרא להם החוקר ומורה

הדרך זאב וילנאי "קברי החשמונאים", ומשם עשו את דרכם אל מדרונות הרי אפרים. למחרת עם ערב הגיעו למחוז חפצם, לכפר רוחנייה.

סמוך לבאר שלצד הדרך המובילה לכפר עמדה קבוצת נשים שהחזיקו בידיהן כדים. מעל הבאר עמד פלאח רחב ממדים ושאב עבורן ממימיה. שלושת הרוכבים קרבו וביקשו מים לשתייה, להם ולסוסיהם. הפלאח מיהר להיענות לבקשתם. הנשים הסתופפו בצד כשהן מסתירות את פניהן ברעלות. בטרם כיסו את הפנים הספיק לזר להבחין בעורן הלבן ובעיניהן היוקדות. גם גזרתן הנאה וזקיפות קומתן לא נעלמו מעיניו. נראה כי מצא את שערגה נפשו אליה.

שואב המים שאל את השלושה אם הם באים מזמרין (זכרון יעקב) לקנות פחמים. בעוד סמילנסקי בורר את מילותיו בקפידה, נחפז לזר להשיבו כי לא אל שחור הפחמים נשואות עיניהם, כי אם אל לובן עורן של בנות הכפר, שתהילת יופיין יצאה בכל הארץ.

מקבוצת הנשים נשמעה צווחה ואחריה נשמעו קולות מבוכה ומחאה. הן התבוננו בבעתה אל השלושה ועיניהן זרו תמרות אש ואימה מבעד לרעלות. אחת הנשים, המבוגרת שבחבורה, ניגשה אל לזר וביקשה "בשם אלוהים" כי ימהרו להסתלק מהמקום בטרם יהיה מאוחר מדי.

פייסל ניסה לרכך את דברי לזר, אך הערביות לא הקשיבו לדבריו. הן פנו במעלה הדרך המובילה לכפר והחישו את צעדיהן. שואב המים הציע לשלושה למהר ולהסתלק מהמקום בטרם ייוודעו בכפר הדברים שהשמיע לזר, והוסיף כי אנשי הכפר קנאים לבנותיהם וגם אוהבי מדנים הם. לזר ניסה להסביר לשואב המים כי הוא מהרהר בבנות הכפר מזה זמן רב, ושהם הגיעו מרחוק, מדרום הארץ, וכוונותיו טובות הן ו... בעודו שוקד על הסבריו, נשמעו קולות קרב המתגלגלים ובאים. מיד לאחריהם התגלו השבאבניקים רצים לעברם, ובידיהם מקלות, קלשונים ומעדרים. כל עוד נפשם בם עלו השלושה על סוסיהם ונמלטו מהמקום בדהרה.

בימי הבציר, וזמן מה לפניהם, כשהענבים החלו לשנות את צבעם ולהמתיק, הקימו הכורמים סוכות שמירה בכרמים. את הסוכות בנו בשתי קומות על ארבע כלונסאות עץ, לצפות על הכרם כולו. הקומה הראשונה שימשה מחסן והשנייה – סוכת השומר. סוכתו של מרגולין הייתה היפה שבסוכות. ידידיו הבדווים השאילו לו שטיחים, אותם פרש על הרצפה, ועל קירות העץ תלה רובים, אקדחים, פגיונות, חרבות ורמחים. ידידו הכושי, משוכני חולות נבי רובין, שהיה אומן בקליעת קנים, קלע עבורו רהיטים לישיבה ולשכיבה. בפינת הסוכה הניח כדי מים וכלים להכנת קפה: מַחמָסָה – לקליית פולי הקפה על הגחלים; ג'ורוֹן – עלי ומכתש לריסוקם לאבקה; ופינגַ'אן, הכד הקטן לבישול הקפה. הכול ידעו שאצל לזר ימצאו קפה מריר וחזק מאין כמותו, ובסוכתו יאכלו את האבטיחים וענבי המוסקט המתוקים ביותר. הצעירים באו, שתו ואכלו בסוכתו עד לשעות הלילה המאוחרות.

הכורמים העבירו את הענבים ליקב בסלי נצרים, אותם קשרו על גבי גמלים.

בעגלות לא יכלו להעבירם בשל הדרכים החוליות. הכורמים שכרו לעונת הבציר גמלים מהשֵיח'ים הערבים, ואלה שלחו עמם נערים שינהגו בהם. הכורמים ליוו את המשלוח או ששלחו נאמן מטעמם כדי להבטיח שהענבים יגיעו אל היקב בשלמותם.

באחת ההובלות פגשה אורחת הגמלים של סמילנסקי את זו של מרגולין, ושתי האורחות המשיכו את דרכן יחדיו. בעודם מתקרבים לראשון לציון הבחינו מרחוק בערבים הרצים מולם, מנופפים בידיהם וקוראים קריאות. כשקרבו, סיפרו כי ליד היקב פרצה קטטה גדולה בין יהודים לערבים, ומוטב שיסובו על מקומם ויסתלקו מהמקום. מובילי הגמלים נבהלו וביקשו להצטרף לבורחים עם הגמלים וסלי הענבים שעל גבם, אך מרגולין וסמילנסקי עצרו בעדם. לאחר דין ודברים הוחלט כי המובילים יחזרו לרחובות, ימתינו שם, ושני היהודים ימשיכו וינהגו את הגמלים ליקב, יפרקו את סלי הענבים, ובחוזרם ייפגשו ברחובות.

כשסמילנסקי ולזר התקרבו ליקב ראו בחזית חצרו עשרות יהודים עומדים במעגל, מנופפים בידיהם וצועקים על בדווי שעמד כמעט עירום במרכז המעגל. בגופו ובפניו נראו פצעים שותתי דם, ושאריות כותונתו המגואלת בדם כיסתה על מותניו. בידו אחז הבדווי חרב שלופה ונופף בה לימין ולשמאל בזריזות מופלאה. עיניו יקדו כלפידי אש והביעו כעס, אך גם אומץ, ומפיו השמיע צעקות פראיות. הצעירים המשולהבים שהקיפוהו סגרו עליו, ועודדו זה את זה לאחוז בו ולהכותו, אך הוא הבריחם בחרבו. בכל פעם שניסו להתקרב אליו ולשלוח בו יד, נסוגו חזרה מלהט חרבו ומשאגותיו הפראיות.

פניו של לזר האדימו כאש. יחסי הכוחות הבלתי הוגנים הכעיסוהו. הוא התקדם לעבר הצעירים וקרא להם להרפות מהבדווי. "חרפה היא – הרבים מול האחד!" קרא, וביקש להבקיע דרכו אל הבדווי. הסובבים הפנו מבטים זועמים לעברו של מרגולין, ונראה לרגע כי גם הוא צפוי לנחת זרועם. סמילנסקי מיהר להתייצב לצד חברו, וקרא גם הוא להרפות מהצעיר. אנשי ראשון לציון הכירו את סמילנסקי ונזהרו מלפגוע בו. בינתיים התקרב מרגולין אל הבדווי וקרא לו בערבית השגורה בפי הבדווים: "עליי ועל צווארי, לא אתן להפיל ארצה שערה משערות ראשך!" זה היסס לרגע, הביט בעיני לזר, והושיט לו את חרבו. מרגולין הפנה את מבטו לבחורים מסביב ואמר כי כל המתקרב אל הבדווי מתחייב בנפשו.

התברר כי התגרה פרצה על רקע מריבה בין הפלחים לבדווים בתור למסירת הענבים, והתפתחה לכדי הרמת ידיים. היהודים שניסו להפריד בין הנצים נגררו לתגרה וחבטו בשני הצדדים. כשראו הבדווים והפלחים כי היהודים מפליאים בהם את מכותיהם, נמלטו מהמקום. הבדווי הצעיר, בנו של שיח' שבט תֶּרַבִּין שבנגב, שאביו השכיר את גמליו ליהודים, נקלע למקום, ובראותו את הבדווים בורחים, חרה לו הדבר והוא קרא להם לחזור. אלה היו מפוחדים, לא שמו לבם אליו והמשיכו לברוח. כנראה שאמר כי בושה היא לברוח, ואולי הוסיף על כך עוד מילה או שתיים בזכות הכבוד. היהודים שמעו את דבריו, חשבו כי בא לגדף אותם, ובחרו בו כמטרה לזעמם. הוא סירב למחול על כבודו ובחר לספוג מכות ולא לברוח.

מרגולין עטפו בחולצתו והגיש לו מים. כשנרגע, לקחו לצד והושיבו במקום מוצל. סמילנסקי הוריד בינתיים את סלי הענבים, וכשסיים לפרוק את שתי אורחות הגמלים, שלו ושל לזר, שלחו שניהם את הבדווי לדרכו ויצאו בחזרה לרחובות.

באחד מימי הסתיו, כחודשיים לאחר המקרה, בא פייסל למרגולין וגילה לו כי אביו של חסן, הבדווי שלעזרתו בא בראשון לציון, מבקש לבוא בימים הקרובים ולבקר אותו ואת סמילנסקי. הוא רוצה לראות את גיבורי החיל שהגנו על בנו.

כעבור שלושה ימים הגיע השיח' ועמו עשרה מאנשיו, לרבות חסן, ובידם מנחה כיד המלך, תשורה למרגולין וסמילנסקי: פולי קפה ארוזים בסל נצרים, תמרים מארם נהריים, דבלי תאנים מחברון, שמן זית ושומשמין משכם, ואבטיחים מחאן יונס. האורחים התקבלו בבית משפחת מרגולין ושם כובדו בבשר כבש ואורז שפייסל טרח והכין מראש. גם אנשי הוועד הגיעו לקבלת הפנים, וישבו עם האורחים שעות ארוכות. בערבו של יום הזמינו האורחים את מארחיהם לביקור גומלין בשבט ויצאו לדרכם.

נקבע זמן לביקור, אך זה נדחה בשל סכסוך שפרץ בין שבט תֶּרַבִּין לשבט עֲזָאזְמֶה. כשהסכסוך הסתיים בניצחונם של אנשי שבט תרבין, התאפשר הביקור. מרגולין, סמילנסקי ופייסל יצאו לעת ערב ברכיבה לנגב, רכבו כל אותו הלילה, ולקראת שעות הצהריים, בהתקרבם למאהל השבט, ראו לפניהם ענן אבק עולה ומיתמר וקרב אליהם. מתוך הענן הגיחו רוכבים בדווים על סוסים אצילים ובראשם חסן, על סוסה שחורה כפחם, והם עטויים עביות וכפיות, ובידיהם חרבות המונפות אל על. הבדווים הקיפום והריעו ממושכות. חסן ירד מסוסתו וכמוהו עשו שלושת האורחים. הם התחבקו ממושכות, החליפו ביניהם ברכות, חזרו ועלו על הסוסים ובאו אל המאהל.

לאחר קבלת הפנים והסעודה הדשנה החלו הדיבורים על הארץ ואנשיה. לזר הביע בפני הבדווים את אכזבתו על שאין כל עץ ושיח במרחב הגדול של הנגב. השיבו השיח' כי אבותיהם הקדמונים ציוום לזרוע באדמה תבואה ולא לטעת בה עצים, למען לא יסתירו מעיניהם את האדמה הקדושה. אבותיהם גם ציוום לא להקים בית אבן, שיסודותיו פוצעים את לב האדמה. עליהם לשבת באוהלי צמר, שיריעותיהם ארוגות בידי נשותיהם.

כל אותו יום המה השבט מבקרים שבאו לראות את האורחים, ששמעם כמגני בן השיח' הלך לפניהם, ולכבדם. הם נכנסו ובאו אל האוהל, לחצו את ידי מרגולין וסמילנסקי, וברכום. בסוף היום לקחם השיח' עמו והראה להם את עושרו: את מרבץ הגמלים, הבקר והצאן, ואת אסמי התבואה. רק אל בית הנשים לא הביאם. לא עזרו רמזיו של לזר. השיח' שם עצמו כאינו מבין. בהגיע שעת הערב שבו אל האוהל הגדול לאכול ולשתות. בסיום הארוחה קמו גברי השבט ופתחו בריקוד דַּבְקָה מסורתי ברחבה שלפני האוהל, בשתי שורות, ברגליים רוקעות ובידיים שלובות. כשהריקודים התלהטו הניף אחד הרוקדים את חרבו וחבריו הקיפוהו במעגל. הם הניפו את חרבותיהם אחריו, חרב נגעה בחרב, וקול שקשוק החרבות נשמע עד למרחוק. מתוך האוהלים, בינות ליריעות, הציצו ברוקדים עיניים שחורות ויוקדות כפחם, ולזר התעצב על כי אינו נמנה בין הרוקדים...

למחרת עם שחר, לאחר שהבטיחו להמשיך ולהיפגש, נפרדו השלושה לשלום ממארחיהם ויצאו לדרכם בחזרה לרחובות.

באירועים הקשורים בהגנה על רחובות ועל המושבות השכנות שפנו אליה בבקשת עזרה, תמיד עמדו מרגולין וסמילנסקי במרכז העניינים.

ב־1897 הוקמה באר טוביה בעזרת אגודת "חובבי ציון". האגודה שלחה לבאר טוביה שלושים משפחות של פועלים ותיקים ממושבות יהודה, שהיו בעלי ידע וניסיון בעבודה חקלאית. למשפחות התלווה אגרונום שהתמחה בגידולי שדה, כדי לגוון את הגידולים החקלאיים. האגרונום, שהיה חדש בארץ, לא הכיר את מנהגי המקום ולא ידע כיצד יש לנהוג ביחסים עם השכנים הערבים. כשפרצה תגרה בין יהודים לערבים זמן קצר לאחר שהגיע, נתקף בבהלה, פתח באש מאקדחו לעבר הערבים והרג אחד מהם. הידיעה פשטה במהירות בין כפרי הסביבה, וערבים חמושים באו וצבאו על המושבה הצעירה.

הידיעה על תקיפת באר טוביה הגיעה לרחובות בערבו של אותו יום. הפעמון הזעיק את צעירי המושבה, וחמישה־עשר רוכבים חמושים יצאו מרחובות לבאר טוביה. בהגיעם לגדרה נודע להם מפי הצעירים במקום כי עשו ניסיון להגיע למושבה המותקפת, אך נבלמו בידי חיילים טורקים. אלה מנעו כל גישה למושבה הקטנה, שאנשיה נמצאים בסכנת חיים. סמילנסקי הורה לצעירי רחובות לחזור על עקבותיהם, מלבד לזר ופייסל, ויצא עמם לבאר טוביה. פייסל הוביל את שני ידידיו בזהירות ובחשאי בינות למשמרות הטורקיים ולמאות הערבים שצרו על המושבה, והביאם עד לבית הקיצוני. הם דפקו על דלת הכניסה.

"מי שם?" נשמע קול מפוחד מתוך הבית.

סמילנסקי, שהיה מוכר במושבות יהודה, הזדהה. הנער שפתח בפניו את הדלת היה בעבר תלמידו ברחובות. הוא ראה לפניו את מורו וקרא לבני הבית: "אנשי רחובות."

הפנים העגומות אורו. יושבי הבית ניעורו לחיים.

"ידעתי שאתם, צעירי רחובות, תבואו!" הוסיף האב.

השלושה ביקשו לשמוע את פרטי האירוע, ובני הבית תיארו בפניהם את הדברים באידיש מתובלת בערבית, כדי שגם פייסל יבין את הנאמר. בינתיים התאספו ובאו שכנים שביקשו גם הם לזכות במנת עידוד מהביקור. פייסל ידע טוב מכולם מה צפוי להם בעקבות הרג הערבי, אם לא יגיעו בזמן הקרוב לידי הסכם עם משפחתו, והציע להרחיק את האגרונום מהמקום, לשלם כופר נפש ככל שיידרש, ולהגיע לסולחה עם הכפר. התושבים קיבלו את ההצעה פה אחד. השלושה יצאו את המושבה בדרכם חזרה לרחובות, כדי שנוכחותם במקום לא תסבך את המושבה עם המשלחת הטורקית, האמורה להגיע ולחקור את התקרית.

בסופו של דבר לא הגיעה המושבה לעמק השווה עם הערבים, והעניינים התגלגלו כפי שפייסל חזה מראש. המושבה הסתבכה במשפט ארוך ומייגע שעלה לה הון עתק, עד כי היה עליהם למכור אדמות למימון ההוצאות. לאחר ששילמו את הוצאות המשפט,

הוסיפו עליהם כופר נפש, וסילקו את האגרונום מהמקום, נכרתה סולחה עם הפלחים.

אליעזר מרגולין היה דמות סמכותית עם כריזמה של מנהיג בעל הבנה טבעית בצורכי הגנה וביטחון. כעשר שנים התגורר ברחובות. בסופן יצא מהמושבה ומהארץ שכה אהב, בניגוד לרצונו.

שני הוריו נפטרו תוך חודש ימים, ואף שהיה בן עשרים ושלוש, בוגר בנפשו ורב פעלים ומעשים, חש עצמו מיותם, כאוב ומיוסר. אביו השאיר אחריו חובות שהתגלגלו שנים אצל מלווים בריבית ביפו, למרות שמשקם החקלאי היה משק למופת. לאחר מות אביו סבל לזר מהצקותיהם הבלתי פוסקות של המלווים מיפו, ולולא אחותו שעצרה בעדו, היה מכה אותם. דואב ומר לב עלה לקבר הוריו בכל פעם שהדבר התאפשר בידו. פעם נלוותה אליו אחותו, ובפעמים אחרות היה זה ידידו סמילנסקי. גם בלילות היה בא ושופך את מר לבו בפני הקברים. המחשבה לברוח מהנושים נתקעה עמוק במוחו, ולא יכול היה להשתחרר ממנה. לילה אחד ישב עם סמילנסקי ליד המצבה שהקים להוריו. לפתע אחז בידיו של חברו ואמר: "הישבע לי שתשמור על קברי הוריי כשאברח מפה, ואני נשבע לך כי שוב אשוב עם הצי הבריטי, שיבוא לשחרר את הארץ מידי הטורקים... ואז גם אשתחרר מידי ה'עלוקות', המלווים בריבית."

שני החברים נשבעו זה לזה, ושניהם קיימו את השבועה.

1

דת, חינוך, בריאות וחסד

רפואה ודת

בחנוכה תרנ"ד, 1893, נולד הבן הראשון לאסתר ויהודה. ניסיון קודם שעשו להביא ילד לעולם לא צלח. עתה, משעלה הדבר בידם, ונולד להם בן בריא, בחרו בשם: נתנאל.

כמו הנשים האחרות במושבה, גם אסתר ילדה את תינוקה בביתה, בחדר שברחוב יעקב. המיילדת, גברת פוקסמן, הוזעקה ליילד את התינוק, וכהרגלה עשתה את עבודתה נאמנה.

את ברית המילה חגגו בחצר הבית. לשם הוזמנו תושבי המושבה וגם הוריה של אסתר, אחיה ואחיותיה, שבאו מנווה צדק. כולם הרימו כוסית לחיי הרך הנולד, למשפחה שעוד תתרחב ותגדל, למושבתם רחובות ולתפארת עם ישראל בארץ אבותיו.

הנשים לקחו עליהן סיכון לא מבוטל בהביאן ילדים לעולם. אמהות לא מעטות נפטרו לאחר הלידה כתוצאה מאֶלַח דם, זיהום, שאז לא עמדו על פִּשרו. ההרעלה התפשטה כתוצאה מחיידקים שהתפשטו בדם עקב התנאים ההיגייניים הירודים, כמו ידי מטפלים שלא היו נקיות, או עקב שימוש שעשו במכשירים לא סטריליים.

כשהזיהומים התפשטו בגופם של חולים קצרו ידי הרופאים מלהושיע. לזיהומים החיצוניים השתמשו ביוד או בנוזל שנקרא מי בּוֹרוב. להקזת דם השתמשו בעלוקות, בזמן הצטננות הצמידו לגוף החולה כוסות רוח, ועל כוויות הניחו בצל ועגבניות. במצבים שבהם נדרש טיפול כירורגי שלחו את החולים לירושלים. טלטולי הדרך בתנאים ירודים, והזמן שארכה הנסיעה, רק החמירו את מצב החולים, ורבים נפטרו בטרם הגיעם אל בית החולים.

במכתב ששלח ד"ר הלל יפה בפברואר 1894 לברון רוטשילד, שתמיד גילה התעניינות במתיישבים ובבריאותם, הוא דיווח לו על המחלות ביישוב וביקשו לשלוח לו דוד לחיטוי ומכונה להכנת קרח, לקירור משקאות מוגזים. משקאות כאלה ביקש ד"ר יפה לתת לחולי הקדחת המקיאים רוב הזמן, כדי להפחית מהקאותיהם למען יוכלו לבלוע את התרופות. במילים אלה פירט במכתבו לברון את התרופות שבהן הוא משתמש לריפוי חולים:

1. שמן קיק טוב למחלת הבורדם ושלשול תינוקות, וכן לריפוי חיצוני.
2. מלח אנגלי פועל על הכבד.
3. מלח מגנזיה צריך לחוקן.

4. מן נותנים בכמות גדולה נגד דלקת הסמפונות.
5. אותן תרופות משמשות גם לבהמות.

ד"ר הלל יפה עבר ביישוב, נתן עצות רפואיות, וגילה התעניינות גם בנושאים שמחוץ לתחום הרפואה. בסגנונו הבוטה והנחרץ השיב לידידו, חובב ציון מאודסה, ששאלו לגבי אדיקות המתיישבים, כך: "על מושבות הברון, שם מבקשים מהאיכרים אדיקות, הם אינם אדוקים כלל ועיקר. אדוקים עד כדי טמטום הם איכרי פתח תקווה. בחדרה כולם חרדים, וכך גם במשמר הירדן. בגדרה אין הם אדוקים כלל, ורחובות כמוה כחדרה: אינני רואה, איך יוכל ראש הוועד להפיץ דתיות. לו יכול להביא קצת בינה ושכל תחת קנאות וטמטום מוח!"

כשפרצה מגפת הכולרה ב־1902 פנו הטורקים לד"ר יפה וביקשו את עזרתו. המגפה הגיעה לארץ ישראל ממצרים, וסימניה היו הקאות ושלשולים מימיים, איבוד נוזלים, לעתים עד להתייבשות הגוף, וכשהגיעה לכך הסתיימה במות החולה. מחשש לעין הרע לא קראו למגפה כולרה, שנשמע כמו חולי רע, וקראו לה "המחלה". היא התפשטה בכפרים ערביים ובערים שמרבית אוכלוסייתן ערבית, שבהם לא הקפידו על כללי התברואה. בעזה נפטרו שלושת אלפים איש, חמישה־עשר אחוז מאוכלוסיית העיר. בלוד נפטרו שבע מאות תושבים וביפו שלוש מאות. באחדים מהכפרים הערביים נמחקה מרבית האוכלוסייה. את קברי המתים הרחיקו מן הערים מחשש להתפשטות המחלה. הקהילה היהודית ביפו רכשה אדמה מצפון לעיר לקבורת שמונת מתיה. כשהוקמה תל אביב הובאו מתיה לקבורה בבית קברות זה, הנמצא ברחוב טרומפלדור. בית הקברות ברחוב טרומפלדור הינו כנראה היחיד בעולם שקדם לעירו.

השלטונות הטורקיים ומועצת העיר יפו שלחו ועדה רפואית של שלושה רופאים למקומות בהם היכתה המחלה כדי שינסו לעמוד על מקורה וימליצו כיצד למנוע את התפשטותה. בראש הוועדה העמידו את ד"ר הלל יפה. בכפר זרנוקה שליד רחובות נתגלו לעיני השלושה מחזות מחרידים. לתושבי הכפר נודע מראש על בוא המשלחת והם הסתירו את החולים ב"מַטְמוֹרוֹת", בורות יבשים מתחת לאדמה, שבהם החזיקו את התבואה, מחשש להסגר כפוי מצד השלטונות. החולים הקיאו ושלשלו בקברים החיים הללו עד שהמוות בא וחילצם מייסוריהם. כך, פחות או יותר, היה גם במקומות אחרים שבהם ביקרו. המשלחת חזרה ליפו ודיווחה על הממצאים. מיד ננקטו אמצעי מניעה. מונתה ועדה סניטרית והודפסו כרוזים בערבית, עברית וצרפתית, שבהם פורטו כללי ההיגיינה, דרכי חיטוי האוכל וכיוצא באלה.

המושבות הטילו סגר בשעריהן ומנעו כניסת זרים, אלא אם הציגו אישורים על בדיקות רפואיות. גם ברחובות הציבו משמרות במבואות המושבה. תחילה הוחלט שהתושבים יחלקו ביניהם את השמירה, אולם משהכביד הנטל, מינה הוועד שני מפקחים בשכר. אחד מהם היה אפרים חרל"פ, שהיה העובד המנהלי הראשון בשכר.

רחובות – עברית היא!

בחודשים הראשונים להקמת רחובות שקדו מקימיה על הבנייה ועל החקלאות, עד כי שכחו לתת את דעתם על צורכי החינוך של הילדים, כך העיד לווין־אפשטיין. כשסוף סוף נזכרו, הביאו מלמד, כינסו את כל הילדים מגיל שש עד עשר בכיתה אחת, ושיכנוה במטבח הפועלים אשר בשלאש, שהרי כך או כך, כולם היו באותה רמת ידע. המקום נראה והתנהל יותר כ"חדר" מאשר ככיתת לימוד בבית ספר. כעבור כמה חודשים הבינו כי יש להפריד את הילדים לשתי כיתות לימוד, כי הגדולים קלטו את חומר הלימוד מהר והקטנים נשארו מאחור. כשהגיעו למושבה פועלים נוספים, בעלי משפחות עם ילדיהם, הוסיפו עוד כיתת לימוד.

תוכנית הלימודים נקבעה על ידי אנשי "מנוחה ונחלה", וכללה: תנ"ך, פירוש רש"י לתורה, משניות וגמרא, דיני תפילות וברכות, פירוש התפילות, הלכות שבת ומועדים, מצוות התלויות בארץ, חשבון, דברי ימי ישראל, דברי ימי העמים, ידיעות בטבע הנוגעות לחקלאות, וגאוגרפיה. כך היה על הנייר, אלא שבמציאות למדו רק לימודי דת.

הנהלת החברה קבעה הוראות לתלמידים:

1. עד גיל שלוש־עשרה הילדים מתפללים שחרית וערבית בציבור בכל יום.
2. לכל הילדים תלבושת אחת: צניף (כובע), טלית ומעיל עליון, ולנערות: אפוד.
3. בכל חג – טיולים, ובאחד מימי חול המועד טיול לירושלים ולמקומות הקדושים.
4. שפת הלימוד והדיבור תהא עברית, שפה נוספת – שפת המדינה.

גם בהוראות הללו הקפידו רק במה שנגע בענייני דת.

כשהצפיפות גברה, עברו לחדר בבית אחד התושבים, ואחריו – לצריף עץ, ואז כבר היו ארבע כיתות, שנקראו מחלקות. ארבעים ילדים למדו מפי שלושה מורים. האחד היה פועל חקלאי שמאס בעבודה הקשה תחת קרני השמש היוקדות ובחר לעבוד בהוראה למרות שלא הייתה לו הכשרה לכך. השני הגיע זה מקרוב מגליציה, ידע את סיפורי התנ"ך, וריתק בהם את תלמידיו. בשעות הפנאי סיפר להם מעשיות על שדים ורוחות ומלאכי חבלה, שהטילו פחד על הילדים... את פרקי הנבואה קרא בהתלהבות ובניגון מיוחד, ואם התלמידים למדו את שיעורם בעל־פה, היה מוציא את כינורו הישן ומנגן בפניהם פרקי חזנות. חסרונו היה שהרבה לכעוס, ואז היה צובט וחובט בתלמידיו בחוזקה. המורה השלישי היה אברך צנום ושברירי מירושלים שלבש מכנסים שחורים וקצרים שנקשרו מתחת לברכיו, וגרביים לבנים ארוכים. על חולצתו לבש כפתן משי שחור, חגור באבנט רחב, ועל ראשו כובע לבד רחב שוליים. התלמידים התקלסו בו על צורתו. המסכן ירא להביט אל פני אישה, וכשהגיע תור תלמידה לקרוא, הפנה את מבטו לשמים כשואל: "מאין יבוא עזרי?" הוא גם נמנע מלעבור בין נשים. התלמידות הכינו לו מארבים בדרכו, ולא אחת מנעו בתעלוליהן את כניסתו לכיתה.

השינוי חל בסוף שנת 1896, כשהגיעו מורים חדשים, ובהם ישראל טלר, ויצחק כהן. אחריהם הגיע המורה המצוין שמחה וילקומיץ. וילקומיץ הרשים הן בהופעתו והן בכישוריו הדידקטיים. הוא היה רזה וגבה קומה, חיוור פנים ושחור שיער. עיניו

היו יפות וחולמות, קולו ערב ועמוק, וזקנו העגלגל עיטר את פניו המחודדים. הוא היה המורה הראשון ברחובות שסיים בית מדרש למורים, והגיע למושבה בעקבות לחצם של הצעירים, שרצו בשינוי. כשנכנס לכיתת הלימוד הבין את הטעות שעשה. לפני כניסתו העידו פניו על מרץ והחלטיות, אולם כששאל את התלמידים שאלות, ואלה ענו לו תשובות מעולם אחר, נעשו פניו עייפים. הניצוץ שבעיניו הועם, וייאוש ניבט מהן. פניו נראו כשואלים: "האין זה חלום רע?" הוא יצא לרגע לשאוף אויר צח, נח קמעא, וכשסב על עקביו, חזר נחוש כדי להשקיע בבית הספר את מרב זמנו וכוחו. למקצועות הנלמדים הוסיף טבע, לימודי לשון, היסטוריה וגאוגרפיה. הוא ישב עם תלמידיו שעות ארוכות בכל יום, סייע להם בהכנת שיעורי הבית, והשתדל לגשר על הפערים העצומים בין ידיעות התלמידים לדרישות התוכנית. בסיומו של יום נהג לשבת עם לווין־אפשטיין, והשניים טרחו ושקדו על שיפור תוכנית הלימודים, שתהא רחבה ותעשיר את ידיעות התלמידים.

כשסיימו לקבוע את התוכנית, הציע וילקומיץ כי התלמידים ילמדו במבטא ספרדי, שעל פי דעתו היה המבטא הנכון. לווין־אפשטיין נתן לכך את הסכמתו העקרונית, מאחר והיה עליו לצאת לחו"ל, ולא הייתה שהות בידו לעסוק בנושא, אולם טרם צאתו שלח מכתבים לחמישה־עשר חכמי ישראל היושבים בגולה וביקש את עצתם כיצד לנהוג בעניין המבטא. התשובות התמהמהו, ובינתיים התרגלו כולם למבטא הספרדי. גם יתר המושבות הלכו בדרכה של רחובות, והחליפו את המבטא האשכנזי בספרדי.

כשחזר לווין־אפשטיין לרחובות כעבור תשעה חודשים מצא את המושבה כמרקחה, והכול בשל תוכנית הלימודים.

החרדים מאנשי היישוב הישן בירושלים ניסו כל העת להשפיע על תוכנית הלימודים ברחובות, וגם ביקשו להפריד בין בנים לבנות בכיתות הלימוד. ראשי המושבה נמנעו מלריב עמם, קיבלו חלק מדרישותיהם, ואף קראו לבית הספר "תלמוד תורה", למרות שפעל כבית ספר לכל דבר ועניין. אנשי היישוב הישן לא הסתפקו בזה. הם רצו להוציא מתוכנית הלימודים את כל המקצועות החילוניים, ודרשו ששפת הדיבור תהיה אידיש. לימוד ודיבור בעברית, ובמיוחד במבטא ספרדי, היה להם כדגל אדום. כה חשוב היה בעיניהם נושא החינוך, עד כי הבטיחו לאותם תושבים שיאותו ללמד את ילדיהם על פי דרישתם כי יקימו עבורם "תלמוד תורה" בנוסח ירושלמי ויממנו מכספם מלמד מירושלים למרות יכולתיהם הכספיות, שהיו דלות. במושבה התגורר זוג חסידים שעמד עמם בקשר שוטף ועדכן אותם בכל המתרחש במושבה, בעיקר בתחום בית הספר ותכני הלימוד. כשהתייאשו החסידים מתוכנית הלימודים של בית הספר, הקימו לילדיהם תלמוד תורה בנוסח ירושלמי, וניסו להשפיע על אחרים לשלוח לשם גם את ילדיהם, אך נחלו אכזבה. הורים לא הסכימו שילדיהם יפסידו לימודים כלליים. היו משפחות שחשבו כי הילדים אינם מקבלים חינוך דתי מספיק ומימנו רב שהגיע לבתיהם לאחר שעות הלימוד הרגילות ולימד את ילדיהם לימודי דת. על אלה נמנו משפחות חביבי, בריסקין, לוצקי, נוטמן וגם דנילביץ.

דודתי לאה סיפרה לי כי הוריה ראו את החינוך הכללי כחשוב ביותר, אך בהיותם

דתיים הקפידו משך כל השנים שהילדים יקבלו בבית שיעורי דת מעבר למה שלמדו בבית הספר, אף על פי ששיעורים אלה היו כרוכים בהוצאה גבוהה, והמצב הכלכלי בבית המשפחה לא אִפשר בשנים הראשונות הוצאות מעבר לצרכים היומיומיים.

בקיץ 1900 נחנך בניין בית הספר שנבנה מאבן, תרומת חברת "כרמל". טקס חנוכת הבית נפתח בכניסת לווין־אפשטיין, גלוסקין, הורים ותושבים נרגשים לבית הספר הישן. הם הוציאו את הילדים מהצריף והעמידום בשתי שורות, שורה של בנים ושורה של בנות. לווין־אפשטיין דיבר בעברית על המחווה שעשו בעלי חברת "כרמל" לרחובות, ואמר לתלמידים שעליהם לעמוד בציפיות. להיות לאנשים טובים ומועילים, בנים נאמנים לשם, לעם ולארץ, ולהיות לברכה לכל ישראל. בתום דבריו פסעו כולם בשירה לבית הספר החדש. שם דיבר בפניהם גלוסקין, ובסיום דבריו קבע את המזוזה במשקוף הכניסה ונתן בידי לווין־אפשטיין את מפתחות בית הספר. לווין־אפשטיין פתח את דלת הכניסה, הילדים נכנסו והתיישבו במקומותיהם החדשים, וצבי קליינר ניצח על המקהלה ב"מזמור שיר חנוכת הבית לדוד". ככלות הזמרה התייצב הנער מאיר יעקובזון וקרא את השיר "חנוכת בית תלמוד תורה". אחריו התפללו כולם תפילת מנחה ויצאו להפסקה. בהפסקה חילקו אנשי הוועד מתנות לילדים והוסיפו ממתקים ועגבים, למען יזכרו את "היום הגדול והמתוק הזה".

התלמידים למדו בעברית ודיברו ביניהם עברית. בחושיהם החדים הבינו כי תחייה לאומית ותחיית השפה העברית חד הם, ולמדו עברית ברצון ובשקיקה. לווין־אפשטיין סיפר כי בנו שמואל אמר לו פעם דבר־מה בעברית. הוא לא הצליח לשמוע היטב את דברי הבן, וביקשו לחזור עליהם. בנו חשב לרגע כי אביו לא הבין את העברית שבפיו, והתנצל על כי אינו יודע כיצד אומרים זאת באידיש. לווין־אפשטיין ראה בכך הוכחה שהילדים אינם מתרגמים את האידיש לעברית, והם "חולמים עברית בשנתם", ובירך על כך.

ההורים דיברו ביניהם אידיש, וכשרצו להסתיר דבר־מה מהילדים, עברו לרוסית. הנשים, ששהו בביתן רוב שעות היום, התקשו ללמוד עברית, משום שכמעט ולא עשו בה שימוש. כדי לתקשר עם הפועלים הערבים למדו ערבית. גם סבתי אסתר לא הצליחה ללמוד עברית, אך ערבית למדה עקב הצורך להחליף מילים עם הפועלים הערבים ועם רועה העדר. סבי למד לדבר עברית בעבודתו עם פועלים יהודים, עם מעסיקיו בחברת "מנוחה ונחלה", וגם מידידיו במושבה למד. מרדכי נחמני (גורודנסקי), מראשוני רחובות, שעלה גם הוא מנייסביז' והיה קנאי לשפה העברית, לא הסכים לדבר עם סבתי אף על פי ששניהם באו מאותה עיירה, ואולי גם הייתה ביניהם קרבה משפחתית, רק משום שלא ידעה להשיבו בעברית.

ילדי המושבה, שעם הוריהם דיברו אידיש ובבית הספר דיברו עברית, התבלבלו לא אחת בין השפות, ופלטו מבלי משים מזה ומזה באותו משפט: "דער שומר רייט על סוס" ו"בכד האדום יש קלטֶה מים". אני זוכר שאבי ודודיי, אחיו ואחיותיו, שידעו עברית, אידיש, ערבית וטורקית, פלטו לא אחת בליל של שפות באותו משפט, ואז, מול עיניו התוהות של העומד מולם התעשתו, חייכו ותיקנו.

צעירי רחובות הקימו אגודה שבה הייתה חובת דיבור בשפה העברית. המושבות האחרות למדו מהם והלכו בעקבותיהם. בזכרון יעקב הטילו קנסות על מי שלא דיבר עברית, ובכסף קנו ספרי לימוד בעברית.

בשנת 1902 הביע אליעזר בן יהודה את אכזבתו כשגילה שהעברית אינה שגורה דייה במושבות. הוא ראה באמהות הצעירות ובילדים הרכים בגני הילדים את המנוף להפצת העברית בארץ ישראל, ושיקע את מוחו במחשבה כיצד להביאם לידי כך. לו ידע, אולי היה מציע את השיטה בה נקטו בני רחובות שנים קודם, כשביקשו להטמיע בציבור את השם העברי שנתנו למושבתם. כל תושב שהמשיך לקרוא לרחובות "דוראן", "זכה" בנעיצת סיכה בישבנו, עד שחזר בו ואמר "רחובות". בלהה אייזנברג חילקה את הסיכות בין הילדים, והיא זו שניצחה על הנעיצות.

בנו וממשיך דרכו, איתמר בן אב"י, ביקר ברחובות שלושה שבועות לאחר הדברים אותם אמר אביו על המושבות. הוא התרשם דווקא לטובה מהדיבור בעברית במושבה וכתב עליה מילות הערכה ב"השקפה", במאמר "רחובות עברית", אותו הקדיש לנעריה ונערותיה של רחובות: "ובצילצול מפולש, חודר, מסלסל, יוצאות מפיותיהם המילים. ולא צרפתית, לא גרמנית, לא ז'רגונית נעלגה, לא איטלקית חזקה, הם מפליטים מבין שיניהם. לא! הם מדברים עברית. בצחוק – עברית, בוויכוח – עברית. ולפעמים, בריב – רגע, גם כן עברית; תמיד עברית.

ואלה לא "רוחות מנשבות" כמו שמכנים אותם אחדים מן הנואשים בשפתנו. לא! אלה הן הרוחות שתקרבנה עצמות יבשות, שתקרומנה עור ותעוררנה עם שלם לתחיה... והתלהבותם עולה לשמים. הם עברים אמיתיים ומתגדרים בזה, שאצלם מדברים עברית רב יתר מהמושבות האחרות – ־ – ־ רחובות – עברית היא!"

הזמן מתקן הכול

אנשי היישוב הישן לא ראו בעין יפה את גלי העלייה לארץ. הם חששו כי המתיישבים החדשים "ישחיתו" את הארץ וישנו את תדמיתם בעיני התורמים מהגולה. הם ראו עצמם כממשיכי התנאים והאמוראים השוקדים על שמירת המסורת וערכי הדת בארץ הקודש, והיו מודאגים שמא התורמים יגלו שיהודים יכולים להתקיים בארץ ישראל על עמל כפיהם. אולי חששו מפני שותפים בכספי החלוקה. לווין־אפשטיין אמר עליהם כי פחדו שמא הארץ תחדל להיות רק מקום לתפילות שבאים אליו כדי למות בו, אלא גם מקום לחיות בו.

יכולתם של החרדים להשפיע הייתה מוגבלת, והנזק שגרמו פה ושם היה מזערי. מלבד ניסיונם להכניס שינויים בתוכנית הלימודים, הם ניסו למנוע את העלאת ההצגה "זרובבל" ברחובות.

בחול המועד פסח תרנ"ה, 1895, ביקשו צעירי רחובות להעלות בפני תושבי המושבה ואורחים מבחוץ את ההצגה "זרובבל", אותה כתב משה ליליינבלום ותרגם לעברית דוד ילין. ההצגה סיפרה על שיבת ציון אחרי חורבן בית ראשון ועל זרובבל, שהנהיג את

היהודים בשובם. בטקסט המקורי משתתפות בהצגה נשים, אולם הצעירים לא רצו להכעיס את הזקנים ואת האדוקים, וגברים מילאו את מקומן. כתירוץ להתנגדותם להעלאת ההצגה ניסו החסידים וכמה מהזקנים לטעון כי בכוונת צעירי רחובות להציג מחזה הכולל סממני מרד בשלטון.

בחול המועד פסח הגיעו למושבה שש מאות אורחים מהמושבות ומיפו כדי לצפות בהצגה ולחוג את החג עם בני רחובות. כאשר הכול היה מוכן ועמדו לפתוח בהופעה, הגיע פקיד מטעם השלטון ובידו צו מניעה. הצעירים לא ויתרו. קבוצה מטעמם יצאה ליפו לפגוש את ד"ר שטיין, רופא ממשלתי שהיה מקורב לקאימקאם של יפו, להשפיע עליו שיבטל את הצו. חבריהם נשארו ברחובות, להנעים את זמנם של האורחים בשירה ומחול. ד"ר שטיין נפגש עם הקאימקאם, הצו בוטל, והמשלחת חזרה לרחובות עוד באותו לילה. בשל השעה המאוחרת דחו את העלאת ההצגה לליל המחרת, וכל האורחים נשארו במושבה וחגגו עד אור הבוקר.

צבי קליינר פעל יותר מכולם להעלאת ההצגה, בעוד אשתו גיטל מסייעת לידו. גיטל הייתה בתם של אברהם־משה ורחל הרשנזון. בני הזוג הרשנזון הגיעו לרחובות בגיל מבוגר, בראש משפחה שמנתה עשרים נפש, והייתה המשפחה הגדולה במושבה, שבט של ממש. היו בהם שבעת הבנים והבנות של בני הזוג, שלושה חתנים ונכדים.

בזמן ההכנות להצגה הייתה גיטל בחודש השלישי להריונה. היא טיפלה באורחים שהגיעו לרחובות במרץ רב, וכשנדחתה ההצגה לערב שלמחרת, לקחה על עצמה לדאוג למקום לינה לכולם. ההתרוצצויות והמאמצים שעשתה התישו את כוחה, והיא הפילה את עוברה ונפטרה. המתנגדים להצגה רמזו כי בפטירתה הם רואים אות משמים. קליינר נתקף מרה שחורה, סבב ברחבי הארץ וחיפש מזור לנפשו הדואבת. רק בתום תקופת נדודים ארוכה יכול היה לחזור למושבה, אל שני ילדיו הקטנים. כעבור זמן נשא אישה שנייה וירד עמה לארצות־הברית. שם עבד כחזן.

ההצגה עוררה פולמוס חריף בין המחנות ביישוב. אנשי רחובות האשימו את הרב של יפו ואת יחיאל־מיכל פינס בהלשנה לשלטונות, ולא בכדי. פינס נטר טינה לאנשי רחובות מאז הקמתה, כשנכשל ניסיונו להציע אדמה לאנשיה. אך לא רק בשל כך. הוא הצטרף כחבר לאגודת "בני משה", שרבים ממייסדי רחובות נמנו על מקימיה והיו בין חבריה, אך סולק משורותיה בידי אחד העם. לא ייפלא על כן מדוע התנגח לא אחת עם אנשי רחובות.

העיתון הירושלמי "חבצלת" בישר לקוראיו כי בתאטרון שהתקיים ברחובות יצאה אשת ראש הוועד במחול על הבמה, וגם אשתו של אייזנברג יצאה במחול "קוזאקים". העיתון, יישר קו עם אנשי היישוב הישן, וכתב מה שקוראיו רצו לקרוא. הם דאגו לשלוח עותק אחד לוורשה, אל יעקב ברוידא, להעיד על "הידרדרות" המושבה.

זמן קצר לאחר העלאת ההצגה ברחובות הגיע ברוידא לביקור בארץ. במהלך ביקורו יצא בלוויית לווין־אפשטיין לירושלים. בעת שפסעו ברחובות העיר ניגש אליהם יהודי חרדי ואמר לברוידא כי שגה כשהשיב לאנשי ירושלים שהם טועים. הם בדקו שנית,

כך אמר, והוכח כי הכול אמת: בתשעה באב ערכו בביתו של לווין־אפשטיין ברית מילה, והייתה שם שמחה גדולה ומשתה גדול. ברוידא השיבו בכעס שתשעה באב אינו יום כיפור, וברית מילה אינו נשף שעשועים, וביקשו כי אנשי ירושלים יניחו לו מהסתותיהם. כשהסתלק, שאל לווין־אפשטיין את ברוידא לפשר הדברים, וזה השיבו כי החרדים מירושלים כתבו לו כי ראש ועד רחובות ערך ביום כיפור משתה גדול בביתו. על דברי הסתה אלה השיבם כי בהכירו את לווין־אפשטיין ברור לו שהדברים הללו אינם נכונים. עתה בא אליו זה, ובפיו גרסה מתוקנת לגרסה הקודמת. החרדי לא ידע שהוא מדבר בנוכחות לווין־אפשטיין.

החסידים מרחובות והחרדים מירושלים לא חדלו מהסתתם. הם כתבו מכתבים להנהלת "מנוחה ונחלה" בוורשה שהופנו בעיקר לברוידא, ובהם שפכו קיתונות של לעז על החינוך, על היחס לדת, ועל ההפקרות שפשתה לדבריהם ברחובות. בערוב ימיו לא היו לברוידא כוחות נפש לבדוק את אמיתות דברי הדיבה שהוציאו על רחובות, אותה ראה כיציר כפיו. הוא קיבלם כתורה מסיני וכתב ללווין־אפשטיין שהוא מיצר על כי אנשי המושבה העמידו "עגל" בתוכנית בית הספר, וכולו חרטה על הקמת רחובות. כמחאה, כך כתב, הוא נותן הוראה להפסיק את עיבוד כרמיו במושבה, ומצדו, "שילכו לאבדון." הדברים הללו השפיעו על בריאותו הגופנית והנפשית עד שנפל למשכב ואושפז. זמן קצר לאחר ביקורו האחרון בארץ נפטר בוורשה.

דווקא לווין־אפשטיין, שאמור היה להיפגע יותר מכול על הדברים שאמרו עליו ועל מושבתו, ידע לקבל את המתחים שבין המחנות בשוויון נפש. הוא אמר שאין לדחוק לשינוי, כי בסופו של דבר, הדברים יבואו על תיקונם בעצמם. כדוגמה הביא סיפור שאירע ברחובות:

באחת השבתות יצאה קבוצת פועלים מהמושבה לבקר את חבריהם בנס ציונה. לפני שהגיעו ל"הר החול" שמעו זעקות של נשים וילדים העולות ובאות מנס ציונה. ההר הפריע להם לראות את הצועקים, והם חשבו כי ערבים תוקפים את המושבה הקטנה. מבלי לבזבז זמן שבו על עקבותיהם וצלצלו בפעמון האזעקה. קבוצת רוכבים, ובהם אברך מלומד מירושלים, התחמשה ויצאה בדהרה לנס ציונה, שהרי פיקוח נפש דוחה שבת. בהגיעם לפאתי המושבה גילו התקהלות גדולה של נשים וילדים. התברר כי נחש ארסי עבר ביניהם, והם נבהלו, צעקו ורצו אחריו במקלות. לאחר שהצעירים עזרו להם להרוג את הנחש שאלו עצמם כיצד יחזרו לרחובות, על הסוסים או ברגל? שהרי כבר לא קיים פיקוח נפש. הקושיה הופנתה לאברך. זה שקל את הדברים, ולבסוף השיבם כי עליהם לחזור ברכיבה. נימוקו היה כי אם יחזרו ברגל, יתעייפו, ובפעם הבאה שיוזעקו בשבת, יחשבו פעמיים אם לצאת, ואז ייתכן שיהיה בכך פיקוח נפש אמיתי.

בית הכנסת הגדול או התרומה המובטחת

אבן הפינה לבית הכנסת הגדול שבמעלה רחוב בנימין הונחה בשנת 1896. על מגילת קלף כתבו דברי הודיה לקדוש ברוך הוא על שהעניק למושבה מטובו, וכי הבית שייבנה יהיה

מעון לשבתו. גם הוסיפו מילות תודה לתורמי בית הכנסת, יעקב וסימה ברוידא. סימה ברוידא התנתה את התרומה בסך חמשת אלפים רובל בקריאת הבית על שם אמה שרה.

בינתיים נקפו השנים והגברת ברוידא לא העבירה את הכסף. המושבה גדלה, ועמה גדל הצורך בבית כנסת שיכיל את קהל המושבה. שבע שנים חלפו מאז הנחת אבן הפינה, והבית לא נבנה עדיין. הוועד כתב בדחילו ורחימו לסימה ברוידא, שאז כבר הייתה אלמנה, הזכיר במכתבו את התרומה שלא נתקבלה, וחזר ופירט את הצורך בבית הכנסת. חברי הוועד חששו כי סימה תחזור בה מהבטחתה משום כעסו של בעלה על המושבה בשנותיו האחרונות. הוועד התכנס ודן באפשרויות העומדות בפניו אם הגב׳ ברודיא לא תעביר את הכסף. את הלבטים העלו על הכתב והעבירו ללווין־אפשטיין, שבאותו זמן ישב בארצות־הברית מטעם חברת "כרמל". הם גילו לו כי אם לא יקבלו את כספי התרומה, בכוונתם לבנות את הבית בכספי המושבה המושקעים בבנק, צעד העלול להעמיד את המושבה בקשיי תשלומים ואשראי. לווין־אפשטיין חשש מצעד זה. כתב גם הוא לסימה ברוידא, והפציר בה להעביר את הסכום שהבטיחה. הגב׳ ברוידא השיבה כי היא מוכנה להיענות לבקשת אנשי רחובות, אולם תרומתה תעמוד על ארבעת אלפים רובל. כתב לה הוועד כי תוכנית בית הכנסת נקבעה בהתאם להבטחתה לתרום סכום של חמשת אלפים רובל, ואין באפשרותם לסטות ממנה. אולם, אם תתעקש להסתפק בארבעת אלפים רובל, ייאלצו למצוא תורמים נוספים, והבית ייקרא גם על שמם. לכך לא הייתה מוכנה הגברת ברוידא, והעבירה לידי הוועד את מלוא הסכום. בית הכנסת הגדול, "אוהל שרה", הנקרא על שם אמה של הגברת ברוידא, נחנך ב־1903, והוא ניצב לתפארה עד היום במרומי גבעת רחוב בנימין.

למידה בדרך הקשה

שש שנים לאחר היווסדה מנתה המושבה שלוש מאות נפש, אך גם מספר זה לא מנע יצירת מעמדות חברתיים. במעמד העליון היו האיכרים. מתחתם – בעלי מלאכה וחנוונים, ובמעמד הנמוך – פועלים שאינם תושבים. ל"מעמד הביניים" ולבני המעמד הנמוך לא ניתנה הזכות לבחור ולהיבחר לוועד המושבה. כפיצוי פטרו אותם ממסי ועד בסך חצי נפוליאון לשנה. דעת הנמנים על "מעמד הביניים" לא הייתה נוחה מאפליה זו, עד שיום אחד קמו והכריזו על חרם שירותים במושבה. החרם זיעזע את התושבים בבחינת "לא ייעשה כדבר הזה במקומנו," והרוחות געשו. הוועד הציע הצעת פשרה. הם יהיו רשאים להצביע לוועד, אך לא יוכלו להיבחר. ההצעה פעלה ההפך מהמצופה. הם לא היו מוכנים להנציח את קיפוחם, ואיימו להחריף את המאבק. משה סמילנסקי, החבר הצעיר בוועד, התייצב לצדם באומרו כי אין הדבר ראוי ויאה שברחובות יהיו מחנות, ועל כולם להיות שווים. הוועד קיבל את דבריו, ומאז חסל סדר מעמדות ברחובות. המושבה הצעירה למדה להתאים את דרכה לעובדות החיים ולמציאות.

מרדכי מרגולין, אביו של לזר, השכיר חדר בביתו לזוג הצעיר סחרוב, שאז לא היו עדיין חברי מושבה. מרגולין, שהיה חבר ועד, שכח כי חל איסור להשכיר חדרים למי שאינם

נמנים על חברי המושבה. כשנודע הדבר ברבים הורה לו הוועד להוציא את בני הזוג מביתו. כשפנה אליהם וביקשם לפנות את החדר, התנגד הבעל ואמר כי קיים ביניהם חוזה, ואין בכוונתו לקבל עליו את דין הוועד. כחבר ועד לא יכול היה מרגולין לוותר, ובין השניים פרץ ויכוח, שהגיע עד לתגרת ידיים. כשדבר התגרה הגיע לידיעת הוועד, החליט כי לא יהיה כדבר הזה ברחובות, ואם איסור כלשהו מביא אנשים לידי הרמת ידיים, יש לבטלו. כך בטלה הגזרה.

בשנה בה הונחה אבן הפינה לבית הכנסת, שנת 1896, יסדו חמישים ושניים מחברי המושבה קופה לגמילות חסדים וקראו לה על שמו של ראש הוועד אליהו־זאב לווין־אפשטיין – "חסד אליהו". כך ביקשו להוקיר את לווין־אפשטיין על מעשיו ותרומתו למושבה. הם קבעו כי בכל שנה, בסיום הבציר, יתרמו החברים לקופה, ובכסף שייאסף יסייעו לנזקקים במושבה. הם ראו בזה את רצון השם ומצווה נעלה, וכתבו בפרוטוקול כי בכך יואיל האל, והמושבה תעלה מעלה על גרם ההצלחה והאושר, "והשם יזכה לראות בשכלול המושבה בחומר וברוח, ועיניו יראו וישמחו." בין חברי הקופה נמנו אהרון אייזנברג, משה סמילנסקי, אליעזר מרגולין ויחזקאל סוכובולסקי. לשמחתי גיליתי ברשימת החברים גם את שמו של סבי.

באותה שנה באה אגודת "חובבי ציון" בברלין, שנקראה חברת "עזרא", לעזרת פועלים ותיקים במושבה, כדי שיישארו בה ויכו שורשים בארץ. כיצד הגיעו דווקא לרחובות?

חובב ציון נלהב נשא בגולה אישה, וביקש מאורחיו כי במקום מתנות ירימו תרומה כספית לפועלים בארץ ישראל. החתן עמד על כך ששמות התורמים וסכום התרומה יפורסמו בעיתון. בתחילה גיחכו עליו ועל רעיונו יוצא הדופן, אך הדבר הפך לנוהג בנישואי זוגות בגולה. כשעבר זמן נאסף סכום כסף גדול, ו"חובבי ציון" באודסה התלבטו כיצד לנצלו לרווחת הפועלים. הפנו את השאלה לוועד הפועל בארץ, וזה ביקש את דעתם של חברי הוועדים במושבות. באספה שאורגנה לשם כך הועלו כמה הצעות. אחת מהן הייתה של לווין־אפשטיין. הוא הציע להקים שכונות פועלים במושבות, בהן יהיו משקי עזר למשפחות הפועלים. הם ימשיכו לעבוד במושבות וברבות השנים יהפכו גם הם לאיכרים. שתי הצעות הקדימו את זו של לווין־אפשטיין במניין הקולות, לכן הצעתו לא התקבלה. הסיפור כולו ובו פירוט ההצעות הובא בהרחבה בעתונות היהודית בעולם.

הצעת לווין־אפשטיין קנתה את עיני חברת "עזרא", שפעלה בברלין. החברה פנתה אליו וביקשה שיערוך תוכנית ליישוב חמש משפחות פועלים. היא אימצה את התוכנית, וביקשה ליישמה ברחובות תחת עינו הפקוחה של מתכננה. החברה קנתה חמישים דונם מחברת "מנוחה ונחלה" וחילקה את השטח לחמש חלקות. על כל חלקה בנתה בית ובו שני חדרים, מטבח ומרפסת, הוסיפה רפת ולול, סייעה ברכישת פרה ותרנגולות, והושיבה בהן חמש משפחות פועלים. המשפחות שבחרה היו: אלטשולר, נחמני, אושרוב, גבריאלוב ומשפחת זלמן אייזנברג. הרחוב שבו נבנו הבתים נקרא

רחוב "עזרא", כשם החברה. הודות לרעיון מקורי זה נהנו חמש המשפחות הללו מבתים משלהן וממשקי עזר, והן אומנם העמיקו שורשים בארץ ובמושבה והיו לאיכרים. כך קם רחוב עזרא.

בשנת 1898 היו במושבה חמישים ושישה בתים, שמונה־עשרה רפתות וחנות אחת. באותה שנה השיגה המושבה רישיון לבניית שלושים בתים נוספים. מרבית התושבים קיבלו עליהם את הנתינות העותמנית. בודדים המשיכו להחזיק בנתינות ארץ מוצאם. רוב המשפחות נמנו על יוצאי רוסיה ומזרח אירופה. שלוש משפחות באו מארצות המערב, ומשפחה אחת באה מפָּרס, משפחת חביבי. את אליהו חביבי פגשתי כחודשיים לפני מותו. ברוח העליצות שבה התאפיין, ביקשתיו לספר לי "כיצד מתנהלים החיים במשפחה פרסית המוקפת באשכנזים." הוא השיבני כי אומנם בתחילה לא היה הדבר פשוט להוריו. התגובות היו מעורבות, ואף היו פה ושם אי נעימויות. עם הזמן הדברים הסתדרו איכשהו. בני המושבה גילו כי "השד" אינו נורא כל כך, וגם המשפחה "התקלקלה", היא "השתכנזה". אמו למדה להכין גפילטע פיש ואביו דווקא אהב את זה... הוריו, יחזקאל ואסתר, נישאו בירושלים כשאביו היה בן שש־עשרה ואמו בת שתים־עשרה. למחרת החתונה הלכו ברגל לרחובות, לחפש עבודה. הזמן עשה את שלו. הם התאקלמו במושבה, ואביו קנה אדמה ונטע בה שקדים. כשהרוח העיפה את השקדים מהמטע של אהרונוביץ למטע שלו, נהג לאסוף את השקדים ולהחזירם. סייעה לו העובדה כי השקדים של אהרונוביץ היו מזן שונה. אביו נהג על פי כלל שהיה שגור בפיו: "תשב עקום, אבל תדבר ישר." חביבי זכר בנוסטלגיה את הגמלים עם הפעמונים לצווארם שנשאו על גבם סלי שקדים ופרקו אותם בחצר המשפחה. ארבעים פועלים ישבו וקלפום משעה חמש לפנות בוקר בעבור גרוש אחד לפח שקדים קלופים. הוא גם נזכר, בחיוך רחב, בעמינדב אלטשולר שינק חלב מאמו, משום שלאמו של עמינדב, מַחְלֶה, לא הספיק החלב, וכשגדל והיה עובר ליד בית חביבי, היה קורא לעבר החלון: "שלום אימא"...

*

בשנת 1898 מנתה משפחת דנילביץ חמש נפשות. על נתנאל נוספו פרידה, שנולדה שנה וחצי אחריו, ויצחק, שנולד בחורף 1898. החיים בחדר הצפוף לא היו פשוטים, והייתה בהם צניעות והסתפקות במועט. כך אמרה דודתי לאה, והוסיפה כי אז לא היו לאנשים עיניים גדולות ולא נהגו להתבונן בצלחתו של השכן. גם אם העיפו במקרה מבט שלא במתכוון, לא גילו בשום מקום דשא ירוק יותר.

באותן שנים עבד סבי יהודה מבוקר עד ערב בכרמי חברת "מנוחה ונחלה". בכל חורף עסקו בנטיעות. חפרו בורות ונטעו שתילים באדמה הרוויה במי הגשמים. כל השנה חרשו בין שורות העצים, עדרו, וניקו את סביבתם מעשבייה שכיסתה את השטח, שהתחרתה בעצים על המים, ואיימה על שורשיהם. בעונות הפרי עסקו בקטיף ובבציר. אלפי פועלים באו ועבדו במושבה. תמיד הייתה דרישה לעוד ועוד ידיים עובדות. אחת לשבוע יצא סבי ליפו להביא לרחובות פועלים מבין העולים שירדו מהאונייה זה עתה,

וגם לקנות כלי עבודה לחברת "מנוחה ונחלה". את הפועלים החדשים קיבלה רחובות בגבעת החול שבכניסה למושבה. על הגבעה העמידו שולחנות וספסלים, ועליהם מֵחם גדול לתה, לחם ויין. בנסיעותיו ליפו היה סבי מבקר בבית משפחת סקר, משפחתה של סבתי אסתר, ומביא להם ממעשה ידי בתם: גבינות, חמאה, שמנת וריבות, וגם פירות וירקות טריים וביצים. מיפו חזר עם סוכריות לילדים, קמרדין וחלבה. ימי הנסיעות ליפו היו כימי חג בשני הבתים, בזה שברחובות וגם בזה שבנווה צדק.

ז

הרצל ברחובות

מלך היהודים

בסוף שנת 1898 עברה ביישוב שמועה כי בנימין זאב הרצל הגיע לארץ, והוא מבקש לבקר במושבות. הידיעה על בואו של הרצל התפשטה ביישוב כאש בשדה קוצים, והסעירה את הלבבות. הנה מלך היהודים מגיע לבקר את מגשימי חזונו! הקול שבישר על בואו היה כקול פעמוני הגאולה, והכניס רוח תזזית ביישוב.

רבים מהיהודים בעולם, ובעיקר במזרח אירופה, וכמובן גם המתיישבים, ראו בהרצל את הקברניט המוביל את המפעל הלאומי, שנרתם במסירות אין קץ לגאולת האומה מתוך תחושה של ייעוד ושליחות מבלי לדרוש כל תמורה על מאמציו – עבד לציונות מתוך בחירה. הרצל ניחן בתכונות רבגוניות: יכולת ראיית הנולד, פקחות ושנינות, היגיון חריף, ויכולת רטורית ודיפלומטית נדירה. היה בו רוך לב ותמימות מחד גיסא, ותקיפות ואדנות מאידך גיסא. הוא היה פייטן וחוזה. על אלה נוספה הופעתו המרשימה. כבר בתחילת פעילותו הציונית זכה להערצה, והיה לאגדה עוד בחייו. ההערכה אליו גברה בעקבות הופעותיו בפני מלכים ורוזנים, והשתדלויותיו אצל השולטן הטורקי למען יישוב יהודים בארץ ישראל. ביקורו המפתיע בא כדי לפגוש את קיסר גרמניה וילהלם השני, שבא לארץ לביקור. הקיסר הודיע להרצל כי יהיה מוכן לפוגשו בירושלים, והרצל תלה בפגישה זו את התקווה כי בעקבותיה יקדם הקיסר את עניינו התנועה הציונית אצל השולטן ויפרוש את חסותו על חברת זיכיון להתיישבות יהודים בארץ ישראל שהרצל ביקש להקים.

רץ הגיע לרחובות ובידו מברק אל ראש הוועד. במברק נאמר כי הרצל מבקר זה עתה בראשון לציון ושם עורכים לכבודו נשף וקבלת פנים. עם ערב יחזור ליפו, ולמחרת בבוקר יֵצֵא לרחובות. הידיעה עברה במושבה מפה לאוזן. כולם התרגשו כל כך לשומעה, עד שחדלו מכל מלאכה והמתינו בדריכות לשמוע מחברי הוועד על חלקו של כל אחד מהם בסדר יום המחרת.

הוועד ישב שעות ארוכות ודן בתוכנית הביקור. לאחר שהתוכנית התקבלה על דעת רוב החברים העבירוה בין חברי המושבה. אותו לילה היה ליל שימורים. כולם עסקו בניקוי המושבה ובמירוקה. סיידו את קירות הבתים וניקו את החצרות, עד שהמושבה הבהיקה בניקיונה. מורי בית הספר והתלמידים שקדו על שירת המקהלה. נקבע כי שישה־עשר מצעירי המושבה יקבלו את כרכרת הרצל כשהם רכובים על סוסיהם החל

מיציאתה את גבול נס ציונה, וילווה לרחובות, אל מרכז המושבה. שם יקבלו את פני הרצל חברי הוועד והזקנים בלחם ומלח, והמקהלה תשיר משיריה. הזקנים וחברי הוועד ילווהו לגבעת רחוב יעקב, אל בית ראש הוועד. שם יוכל להשקיף על המושבה ועל נופיה ולהתרשם מיופיה והתפתחותה. בבית ראש הוועד יתכבד הרצל בארוחה, והוא וראש הוועד יישאו דברים. אם יחפוץ, יוכל, לאחר הארוחה, לבקר בבתי התושבים, ואחר כך ימשיך את דרכו למושבות שמדרום לרחובות.

נקבעו שישה־עשר רוכבים, ובהם משה סמילנסקי, האחים יעקב ועזרא פורר, ברל׳ה הנפח, צבי קליינר ואיצ׳ה־וֶלֶה אלטשולר. למפקדם התמנה אליעזר מרגולין, שקיבל מפייסל את סוסתו האצילה לצורך זה. לזר פקד על הרוכבים לרחוץ את סוסיהם ולהבריש, ולמרוח בשמן את האוכפים ואת רצועות העור, למען יבהיקו בשמש. הוא הדריך את הרוכבים בסדר הרכיבה, ההגעה לכרכרה, וההקפות שיערכו סביבה, וערך להם חזרות.

למחרת בבוקר אסף ר׳ יענקלה קיפניס את הזקנים לתפילה מיוחדת. אחרי התפילה מיהר אל בית ראש הוועד כשמצנפת משי לראשו, קפוטת קטיפה לגופו ואבנט משי חגור למותניו. הוא ביקש לקבל את פניו של הרצל בספר תורה. ראש הוועד נענה לבקשתו ברצון. עלמות המושבה לבשו שמלות לבנות וענדו לראשן סרטים כחולים. הגברים לבשו חליפות חג וכובעים, ויצאו עם משפחותיהם לדרך המלך, לקבל את פניו של מלך היהודים. לפתע הגיעו מעקרון שני רוכבים. השמועה על קבלת הפנים הרכובה ברחובות הגיעה לעקרון, והם ביקשו להתלוות לכיתת הרוכבים. מרגולין אישר את הצטרפותם, אלא שאז התברר כי השניים הגיעו על גבי פרדות... מרגולין לא רצה לאכזבם, והורה להם לרכב בסוף קבוצת הרוכבים, בתקווה שלא ייראו לעיניו של הרצל.

בהגיע השעה היעודה יצאו הרוכבים אל גבעת החול בצפון המושבה. לפני הגבעה ירדו מהסוסים במדרון אחורי, כדי להופיע לפני הרצל במפתיע, בדהרה. לזר פקד על אחד החברים לצפות לעבר הדרך כדי להתריע בעוד מועד בצאת הכרכרה מנס ציונה. כל האחרים התיישבו במעגל, העיפו מבטים זה בזה, והעיניים אמרו הכול. בכל כמה דקות ניתר אחד היושבים ממקומו וביקש לצפות גם הוא לעבר הדרך. אולי יתמזל מזלו, והוא יזכה לראות ראשון את הכרכרה. לזר הרגיע את האנשים, ודרש משמעת צבאית.

״קוניאק, מעט קוניאק״, הציע אלטשולר, שנקרא גם בכינוי ״הששון חיים״. ״צריך להשתיק את הנשמה... היא מתפוצצת...״

הוא קיבל את הסכמת לזר, יצא למושבה להביא בקבוק, וחזר עם שניים... ״לחיים, לחיי הרצל, לחיי התחייה, לחיי רחובות.״ קליינר ניסה לשיר, אך המילים נעתקו מפיו.

״מרכבות באות!״ נשמע קול הצופה. זיק חשמל עבר בין האנשים. כולם זינקו על סוסיהם והתייצבו בשתי שורות, שניים שניים.

מעבר נס ציונה התגלגלו ובאו שתי מרכבות. ״לחכות עד שתצאנה מגבול נס ציונה״, קרא סמילנסקי.

"קדימה!" פקד מרגולין, והרוכבים דפקו בסוסיהם וטסו לקראת המרכבות.

חיש קל גמאו את המרחק, ובהגיעם לכרכרות הקיפון וקראו: "יחי הרצל! הידד, ד"ר הרצל! תחי רחובות!" כך חזרו וקראו, והקיפו את הכרכרות סחור סחור.

הכרכרה של הרצל עצרה ודלתה נפתחה. הרוכבים ניתרו מגב הסוסים ומיהרו לקראתו. הרצל יצא מהכרכרה, צעד לעומתם שני צעדים ונעצר. עיניו השחורות, הגדולות והחודרניות, שעצב עמוק טמון בהן, עברו מאחד לאחד, וליטפום במבט. נשימתם נעתקה נוכח דמותו רבת הרושם. זקנו השחור העשוי כשל מלך אשורי, מצחו הרם, ואפילו חיוכו הקל, שנראה כאילו נבע ממקור של עצב, נסכו בו הוד והדר של מלכות.

הרצל התקרב אל הרוכבים. הוא לא יכול היה לעצור בעד התרגשותו ועיניו מלאו דמעות. בפעם הראשונה ראה רוכבים יהודים בארץ הקודש הרוכבים כיחידה צבאית מגובשת.

"רחובות שולחת את ברכתה לד"ר הרצל," קרא משה סמילנסקי בקול חנוק מהתרגשות, שכמעט ולא נשמע.

"הידד, הידד," השיבוהו חבריו. "יחי הרצל! תחי רחובות!"

הרצל ניסה להשיב דבר־מה לקבוצת הרוכבים, אך התקשה, ורק שפתיו מלמלו את המילים. נראה כי גרונו נשנק. כך עמד מולם דקות ארוכות, עד שביקש להמשיך בדרכו למושבה.

"על הסוסים!" פקד מרגולין. הרוכבים זינקו על סוסיהם והרצל חזר אל מרכבתו, אך את דלתה השאיר פתוחה, כי ביקש לראות את הרוכבים ברכיבתם.

"יחי הרצל! תחי רחובות!" קראו הרוכבים בלוותם את המרכבה. הסוסה האצילה שעליה רכב לזר, אסילה, כמו הבינה את גודל המעמד וטסה לה כחץ מקשת במעגלים מסביב למרכבה, בעוד הרוכב דבוק אליה כבשר אחד.

הכרכרה נכנסה לרחובות ועברה בתווך, בין אנשי המושבה שעמדו בשני צדי הדרך והריעו לכבודו של האורח. בהגיעה אל מול שורת הזקנים וחברי הוועד, עצרה הכרכרה במקומה. הרוכבים הקדימוה ונעמדו בשתי שורות. דלת הכרכרה נפתחה, והרצל יצא אל האנשים. חברי הוועד והזקנים, ועמם ר' יענקלה וספר התורה בידיו, ניגשו אל הרצל והגישו לו לחם ומלח. מאחורי הזקנים הצטופפו ובאו כל בני המושבה, ואחריהם שורות התלמידים. לווין־אפשטיין ניגש אל הרצל, הציג עצמו, לחץ את ידו ובירכו. לאחר דברי הברכה הציג בפניו את חברי הוועד ואת הזקנים.

לפתע יצא מתוך שורת הזקנים ר' יענקלה, ניגש אל הרצל, הושיט לו את ידו הרזה והגרומה, הרימה אל על ובירך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". אחר כך הסב את פניו אל עבר קהל האנשים, וקרא: "יום טוב יהודים! יום טוב!" ועיניו ברקו כאש. כל הקהל ענה בקול אדיר: "יחי הרצל! תחי רחובות!"

שתי שורות התלמידים ניגשו אל הרצל, ואחת התלמידות הגישה לו זר פרחים. הרצל הודה לה ונשקה על מצחה. הילדה פתחה בשירת "התקווה", התלמידים אחריה, וכל הקהל הצטרף אליהם. כולם עמדו דום והרצל עמם.

מבינות לעצים הציצו עיני ערבים שעבדו במושבה, ולחשו: "מַלֶךְ אַל יַהוּד," מלך היהודים...

ראש הוועד הוביל את הרצל במעלה רחוב יעקב, וכל הקהל מאחוריהם. בהגיעם אל ראש הגבעה הגיעו יהודים ספרדים מרמלה והביאו עמם ברכה להרצל. שניים מהם, זקנים מאוד, כרעו על ברכיהם ונישקו את עקבותיו של הרצל בחול. הרצל נבהל ונסוג לאחור. כל הנוכחים הופתעו. הם לא הבינו את פשר המעשה. "כך ייעשה למשיח בן יוסף," הסבירו. "למען לא יאחרו לבוא פעמיו של משיח בן דוד ..."

הרצל הוזמן להיכנס אל בית ראש הוועד ואחריו נכנסו חברי הוועד, הזקנים והמכובדים. הקהל הגדול המתין בחוץ לקבל את פני האורח בצאתו. הרצל הוזמן לשולחן האוכל שהוכן מבעוד מועד, ובסיום הארוחה הרים כוסית ודיבר אל היושבים בגרמנית. הם לא הבינו את דבריו, אך לא היה צורך בכך. הופעתו המרשימה והמקרינה, נועם הליכותיו ודיבורו הרך שבו את לבם, ודי היה להם בזה. כשסיים את דבריו נשא ראש הוועד דברים בזכות האורח רם המעלה וניסה להסביר לו את תולדות רחובות. בתום הדברים ביקש הרצל כי ילווהו לטיול קצר במושבה, להציץ בבתי תושביה. ראש הוועד יצא עמו, וחברי הוועד והתושבים אחריהם.

בסיום הביקור ליוו כולם את הרצל לכרכרה. נאמרו דברי פרדה אחרונים, נלחצו לחיצות ידיים, וכשפנה הרצל לעלות במדרגות הכרכרה, נשמע קול בכי מתוך קהל המלווים. היה זה ברל'ה הנפח, גיבור רחובות, שלא יכול היה למשול ברוחו. הרצל ניגש אליו וביקש להרגיעו. כשנדמה היה כי חדל מבכיו, חזר הרצל אל הכרכרה. עודו עולה במדרגות נשמע שוב בכיו של ברל'ה. המסכן לא הצליח לכלוא את רגשותיו. הרצל ירד מהכרכרה, ניגש אליו והניח ידו על כתפו, הרכין אליו את ראשו, ודיבר באוזנו חרישית, כדבר אב אל בנו. כך עמדו השניים דקות ארוכות עד שפסקו עוויתות הבכי של ברל'ה, וחיוך קל התפשט על פניו. רק אז פנה הרצל אל הכרכרה, וביקש כי הפרשים לא ילווהו בצאתו מהמושבה. אולי ביקש לנצור בזיכרונו את עוצמת החוויה שבקבלת הפנים.

מה לחש הרצל לברל'ה לא נודע במושבה לעולם. ברל'ה שמר את הדברים בלבו. יש הסוברים שאמר כי לשניהם הזמן דוחק. על שניהם להזדרז בעבודת החישול. זו של ברל'ה בחישול ברזל למחרשות, לעבודת האדמה, ושלו, של הרצל, בחישול העם לשובו לאדמתו.

בכתביו ציין הרצל כי הופעת פרשי רחובות הייתה החוויה המרשימה ביותר שלו בארץ ישראל. כך תיאר אותם: "גדוד פרשים הסתער לקראתנו לפני המושבה רחובות, כעשרים בחורים, שערכו לפנינו מין "פנטזיה", הריעו בשירים עבריים וסבו כעדת דבורים על עגלתנו. עיניי מלאו דמעות בראותי את הרוכבים הזריזים והאמיצים האלה... הידד! קראו בקול ויינשאו בדהרה על סוסיהם הערביים בדרך השדות. לי הזכירו את רוכבי ה־FAR WEST שבערבות אמריקה..."

את התרשמותו מקבלת הפנים של אנשי רחובות סיכם כך: "לפי אמצעיהם של עניים אלה, הייתה זו קבלת פנים מלכותית." ("מבחר כתבי הרצל", כרך תשיעי.)

*

בן דודי שאול, בנה של יהודית, שמע מדודנו נתנאל, שהיה בן חמש בזמן ביקור הרצל ברחובות, כי אביו יהודה נשאו על כתפיו בעת הביקור כדי שיוכל לצפות בו. על אף גילו הצעיר זכר כל פרט. על כולם, גם על הזקנים והטף, הותיר ביקורו של "מלך היהודים" רושם בל יימחה. באותם ימים, ימי המאבק על ההישרדות, קיננה בלב רבים התחושה כי העם היהודי אדיש למפעל ההתיישבות בארץ ישראל והם נשכחו מהלבבות. הרצל הביא עמו אור גדול בביקורו, והוכיח כי העולם היהודי לא שכח את ההתיישבות ואת המתיישבים. הוא חיזק אותם ממש בעיתוי המתאים, כשהיו זקוקים לו, וביקורו העניק להם כוחות מחודשים.

דודתי יהודית גילתה לי כי שולחן האוכל שעליו סעד הרצל בביתו של ראש הוועד היה השולחן של הוריה. המשפחה התגוררה באותם ימים לצד משפחת לווין־אפשטיין, ובחדרם היה שולחן אוכל גדול, מעשה ידיו של שלמה־זלמן סקר. כשביקש ראש הוועד לארח את הרצל על שולחן רחב ממדים שכזה, שאל את השולחן מהוריה.

"והיכן השולחן היום?" שאלתי את דודתי.

"השולחן עבר עמנו לבית שאבא בנה בהמשך הרחוב. הוא שימש נאמנה את משפחתנו משך שנים ארוכות. היה זה שולחן גדול מאוד, ארוך ורחב, עם הרבה כיסאות. ברבות השנים, לאחר שהוריי נפטרו והבית התרוקן מבני המשפחה, עבר אחי מרדכי להתגורר בו. משפחתו מנתה חמש נפשות, לא כמותנו, אחת־עשרה נפשות, ולא היה להם צורך בשולחן גדול. השולחן עצמו כבר היה אז לבטח ישן ולא במצב טוב. אחי הוציא אותו מהבית, עד שנרקב בחצר."

"וכך נתתם במשפחה לשולחן שעליו אכל הרצל להירקב בחצר?" חזרתי ושאלתי. "והנוסטלגיה דודה, מה עם הנוסטלגיה?"

"נו, טוב," השיבה, "את זו עדיין לא הכירו באותם ימים..."

גדול חסידיו של הרצל במושבה

ר' יענקלה קיפניס, הזקן החביב של רחובות, היה גדול חסידיו של הרצל במושבה. הוא חישב עוד ברוסיה בספרו "הקץ" את מועד תחילתה של גאולת העם בארצו, ונתן בו סימנים.

ר' יענקלה נולד בווהלין שברוסיה בשנת 1832, והיה מחסידי האדמו"ר מהורוסטופול. הוא נודע אז ברבים בטוב לבו. לחצר ביתו הגיעו תמיד יהודים שנזקקו לעזרה, והוא לא היה מאכזבם. בחג השבועות נהג לערוך בביתו סעודת חלב לעניים, ולא פסק ממנהגו זה גם בשנים קשות. כשהיה מוציא על סעודה זו את פרוטתו האחרונה, נמנע מלהביט בפניה של אשתו. סיפרו עליו כי בשמחת תורה היה רוקד עד אור הבוקר, וכשהיה מרקד לפני הרבי, נזעקו הכול לראותו וטיפסו על ספי החלונות להציץ ב"קוזק".

"הסופות בנגב" פקחו את עיני הצעירים היהודים ברוסיה וגם את עיניו. הצעירים בגילאי העשרים פנו לתנועת "חיבת ציון", והוא עשה זאת בהיותו בן למעלה מחמישים,

כשהיה אב לבנים ובנות נשואים. אז קם והכריז בגלוי בחוגי החסידים ובפני רבו כי דרכם אינה נכונה, וכי צודקים הם אלה הפונים לציון משום שזוהי הדרך היחידה להצלת העם ולאתחלתא דגאולה. על דבריו אלה ספג מכות מחסידי העיירה. הכיצד אינו מוכן לחכות למשיח?

בשנת 1887 עלה לארץ ישראל עם רעייתו חנה־לאה, בתו גוסיה, וחתנו אברהם־יהושע דונדיקוב. המשפחה התיישבה בנווה צדק, ועברה לרחובות אחרי שדונדיקוב רכש אלף דונם מאדמתה. אז עלו לארץ שני בניו של ר׳ יענקלה, משה ודוד. משה הצטרף למשפחה ברחובות, ובה הקים את ביתו. לר׳ יענקלה, שהיה חדור אהבת ציון והתגורר בסמוך לבתו ולבעלה בנווה צדק, היה חלק ברכישת דוראן כשחזר ודיבר באוזני חתנו בזכות גאולת אדמת הארץ.

במושבה היה ר׳ יענקלה סנגורם של הצעירים, וקטרג קשות על הזקנים, שהיו אדוקים מדי לטעמו. הוא אמר על נכדתו, שדיברה עברית במבטא ספרדי, כי היא שקולה כנגד מאה רבנים היושבים בטומאת הגולה. כאשר הזכיר את הרצל יקדו עיניו כגחלים. הוא כתב אליו מכתבים וביקש לקבל סימנים לחיזוק חישוביו בגאולה. כשהתבשר על הגעתו לארץ ישראל ראה בזה את הסימן הגדול לגאולה, וכל היום היה חוזר ומדבר בעניין זה. אם ניסה מישהו לסתור את דבריו, היה סותם את פי הדובר בכף ידו, ואומר: ״רשע, אל תחטא בשפתיך! בנפשך הדבר!״

כשהציע הרצל את אוגנדה כמקום מפלט לעם היהודי כמוצא של פשרה, היה זה כאילו ספג ר׳ יענקלה סטירת לחי מצלצלת. הוא פירש זאת בכך שהרצל נשבה בידי השפעות זרות, אך לא חדל להיות מעריצו הגדול.

כשהגיעה הידיעה על מותו של הרצל, כשש שנים לאחר ביקורו בארץ ישראל, לא הוציא ר׳ יענקלה מילה מפיו. עיניו דיברו בעדו, כאילו אמרו: ידעתי, ידעתי זאת בחישוביי. כשעמדו המספידים והספידו את הרצל, עמד בקהל ושתק שתיקה קשה ומעיקה. איומה הייתה שתיקתו וכואבת מכל בכי ונהי ודמעות.

חמישים שנה חי ר׳ יענקלה בגולה ועשרים ושבע שנים בארץ ישראל, שהייתה כל עולמו. הוא הובא לקבורה ברחובות ב־1909. כל בני המושבה, ובעיקר הצעירים, ליוהו למנוחתו האחרונה וביכוהו ביחד עם בני משפחתו.

שנים לפני שנפטר נקב ר׳ יענקלה בחודש כסלו תרע״ח, נובמבר 1917, כמועד לגאולת העם היהודי בארץ ישראל. אכן, בחודש זה נכנסו הבריטים לארץ, ואז גם הצהיר שר החוץ שלהם, הלורד בלפור, כי ממשלת בריטניה תומכת בבית לאומי ליהודים בארץ ישראל.

מות הרצל

בנימין זאב הרצל נפטר בכ׳ בתמוז תרס״ד, שלושה ביולי 1904. העם היהודי נעטף בעצב כבד על מות בכיר בניו.

ביום בו הגיעה לרחובות הידיעה על מותו של הרצל, וכבר יום קודם, כשידעו שמצבו אנוש, עמדו אנשי המושבה בפנים נפולות ליד הבאר העתיקה וחיכו לחדשות על

מצבו. כשהגיעה בשורת האיוב קרה דבר שלא כדרך הטבע. הבאר נזדעזעה, הצינורות התכופפו ועמם המשאבה. הכיפה והבניין שעל הבאר נהרסו, ומְכָל המים שעל גג הכיפה נטה על צדו. התופעה נראתה כרעידת אדמה מקומית. במושבה פירשו את הדבר כאות משמים. כאילו הבאר התחלחלה מחמת הצער על האסון, ואז תקפה אותה עווית ומימיה געשו. שנים לאחר שקרה הדבר השאירו את הצינורות במצבם כמצבת זיכרון לִבְכִיָה של האדמה על מותו של "מלך היהודים".

עם קבלת הידיעה התכנס ועד המושבה, והחליט כי ביום הקבורה יינשא הספד לזכר המת, ייאספו כספים להזכרת נשמתו, ויישלחו מברקי תנחומים לוועד הפועל של ההסתדרות הציונית.

באותו יום שבתה רחובות מכל מלאכה. בית הספר נסגר ואנשי המושבה הגיעו לבית הכנסת לתפילה. לאחר התפילה הועמדה במה מחוץ לבית הכנסת, ואייזנברג עמד עליה והספיד את המת. כמחצית השעה נשא את דבריו וכולם הזילו דמעה. בקהל היו כאלה שהריגוש והחום הכבד ששרר אותו יום הביאום לכדי עילפון. בכל רחבי הארץ, בערים ובמושבות, הקימו במות בבתי הכנסת ובבתי הספר. כל העם עטה אבל ושכול על הדמות הנערצת בעולם היהודי.

ח

תמורות

מפקידות הברון לחברת יק"א

הברון רוטשילד הגיע לרחובות זמן קצר לאחר ביקורו של הרצל. זה היה ביקורו השלישי של הברון בארץ ישראל, והראשון ברחובות. את ביקורו הקדימו שמועות שעברו מפה לאוזן, כי הוא מבקש למשוך את ידו מפעילותו למען היישוב.

לרחובות הגיע הברון מדרום, מהמושבה עקרון. גם אותו קיבלה מחלקת הפרשים בתרועות ובהקפות. הרוכבים הובילו את כרכרת הברון למרכז המושבה, ושם נערכה לו קבלת פנים דומה לזו שנערכה להרצל. הברון פנה לחברי הוועד, שאלם אם רחובות זקוקה לדבר־מה, והציע את עזרתו. ראש הוועד הודה לו על רצונו הטוב, והוסיף כי רחובות מוקירה כל מה שעשה למען היישוב היהודי, ומודה לו באופן מיוחד על שהורה לפקידיו לעזור למושבה בהשגת הרישיונות לבתים. כהוקרה על מעשה זה החליט הוועד לקרוא לרחוב בו נבנו הבתים בשמו – רחוב בנימין. המילים הללו ריגשו את הברון. הוא נשא דברים חמים בפני קהל התושבים, והעלה את חשיבות ההתיישבות בציון, ואת אמונתו בדרך בה הם הולכים. את דבריו סיים באומרו: "הידעתם למה עזר לכם האלוהים? כי מאמינים אתם..." ואז נשא עיניו אל האופק הרחב, והוסיף: "עוד נזכה ונראה מושבות עבריות על פני השטח הזה."

בביקור הברון התממשו השמועות, אך לא במלואן. הברון הודיע על העברת ניהול המושבות שהיו עד כה באחריותו לידי חברת יק"א, "איגוד יהודי להתיישבות", חברת ניהול מקצועית שיסד הברון הירש. כמו כן יצאה הודעה בשמו על התאמת מחיר הענבים למחיר השוק, שמשמעותה ביטול הסובסידיה והפחתה ניכרת של התמורה למגדלים. הודעה זו נפלה ביישוב כרעם ביום בהיר. סימני שאלה גדולים ריחפו לגבי המשך התמיכה במתיישבים. הכול ידעו כי חברת יק"א אינה הברון, וענף גידול הענבים, שהוא הענף העיקרי במושבות, עלול לעמוד בסכנת כיליון. למרות החרדות והחששות חשו התושבים עמוק בלבם כי הברון לא ייתן ליציר טיפוחיו לרדת לטמיון. ואכן, הברון התחייב לתרום לפעילות חברת יק"א חמישה־עשר מיליון פרנק, שיתפרסו לאורך עשר שנים.

הברון העביר את הניהול לידי יק"א מכמה סיבות, בהן בריאותיות. אולי השפיעו על החלטתו גם דברים אשר נגעו בעקיפין לרחובות, ששמע מפי ידידו פרופסור יוסף הלוי, ועליהם סיפר לווין־אפשטיין.

פרופסור הלוי, שפעל באותן שנים למען יהודי אתיופיה, שנקראה אז חבש, עבר ברחובות ושהה בה כמה ימים. בימים שעשה ברחובות נשא בפני תושבי המושבה שלוש הרצאות, ובהן סיפר על חבש הרחוקה ועל היהודים היושבים בקרבה. בימים אלה התקרב אל לווין־אפשטיין ונקשרה ביניהם ידידות עמוקה. הוא ביקש לשמוע מלווין־אפשטיין אומדן של העלויות הכספיות הכרוכות בהקמת מושבה כדוגמת רחובות ובניהולה. פרופסור הלוי ביקש את הנתונים לצורך השוואה עם המושבות שבניהול הברון. לווין־אפשטיין, שידע על קרבתו של הלוי לברון, חשש שמא יגלו פקידיו כי הנתונים יצאו מפיו, והפקידים, שיחסיהם אתו ועם המושבה עד אז היו טובים, ישנו את טעמם. לאחר שהלוי הבטיחו כי לא יגלה לברון היכן למד את הנתונים, הסכים לווין־אפשטיין לתת לו את המידע. העלויות היו נמוכות, כמובן, מאלה של מושבות הברון. זמן קצר אחר־כך נפגש הלוי עם הברון, ולאחר פגישתם הגיע לארץ מומחה שבא לבדוק את הנתונים לעומקם. קרוב לוודאי כי לתוצאות הבדיקה היה משקל בשיקולי הברון.

על קנקנם של פקידי הברון ודרך ניהולם עמדו גם במושבה העצמאית רחובות. במושבות הברון שילמו לכל הפועלים היהודים שכר שווה, לרבות אלה שהגיעו לעבודה לאו דווקא בשביל לעבוד. פעם באו פקידי הברון לוועד רחובות בטענות על כך שברחובות משלמים לפועלים יהודים שכר גבוה מזה שהם משלמים בראשון לציון. הם לא היו מוכנים להשלים עם תשובת ראש הוועד, שאמר כי ברחובות משלמים לעובד בהתאם לתפוקתו.

אגרונום של הברון שביקר ברחובות אמר בסעודת צהריים שסעד בביתו של לווין־אפשטיין כי המחיר שפועלים יהודים מקבלים ברחובות הוא גבוה ומיותר, שכן "האמת סוף סוף לעולם עומדת, כי ליהודים ניתנו מוחות חזקים, אך ידיים ורגליים חלשות." לווין־אפשטיין בחר לא להתווכח אתו. במקום זה לקחו אחרי הארוחה אל הכרם הסמוך לביתו. כאשר ראה האגרונום את חבורת הפועלים היהודים עושים את עבודתם במרץ רב, שפשף את עיניו בתימהון ולא הוסיף מילה.

רחובות קשרה קשרים עם חברת יק"א שלוש שנים לפני שהחליפה את פקידי הברון. כשעשרים משפחות מהמושבה נזקקו להלוואה לפיתוח המשק החקלאי, פנו לנשיא חברת יק"א בפריז. כך כתב בשמם הוועד לנשיא יק"א:

> מקומה של מושבתנו במרכז פלשתינה הים־תיכונית... כיוון שהמושבה בנויה על גבעה גבוהה יחסית ופתוחה לרוח מן הים, אין בקרבתה ביצות ממאירות... מושבתנו היא הראשונה שנוסדה לפי מחשבה ותכנון מוקדמים, ולכן ידעה להימנע מן הטעויות של אחיותיה הבכורות... טבעה של אדמתנו הראה על גפנים כגידול המתאים ביותר. כמו כן נטענו גם עצי פרי אחרים, כגון שקדים, מישמש, אפרסקים ועצי תות. לא לנו לשפוט מה התפקיד שמושבתנו ממלאת במפעל הגדול של יישוב ארץ הקודש. נאמר רק כי מלאנו את אשר הוטל עלינו. הקמנו מושבה במקום בו רעו בדווים את עדריהם, הפכנו גבעות ושדות שהיו מכוסים בקוצים ובעשבים שוטים לכרמים יפים, עוררנו לחיים מדבר שהיה מסוכן לעבור בו אפילו ביום,

נטשנו את חיי העיר כדי להיות לאיכרים עובדי אדמה. אנו מחנכים את ילדינו להיות אנשים ישרים, יהודים טובים, ועובדי אדמה. אנו מחנכים אותם לדעת כי העבודה היא אומנם מטלה, אבל גם מקור הנאה לכל אחד ואחד...

בסיום המכתב הציע הוועד לנשיא החברה לשלוח למושבה נציג שיתרשם מפיתוחה, ובהתאם לכך ימליץ על גובה ההלוואה שהחברה תיתן.

בשנה הראשונה של המאה העשרים, השנה הראשונה להעברת האחריות הניהולית של מושבות הברון לידי חברת יק"א, חל משבר במושבות, אך עם הזמן הלך מצבן והשתפר. במצבם הקשה חיפשו האיכרים ידיים זולות לעבודה בחקלאות, והעסיקו פועלים ערבים. ברחובות דאגו להעסיק מאלה ומאלה, כדי שיהודים יישארו בארץ. כשפועלים ערבים תפסו את מקום היהודים, התרחקו האיכרים ובניהם מעבודה והפכו למשגיחים ולמנהלים. במצב זה פג הקסם שהיה בעבודה החקלאית. צעירים איבדו עניין, מאסו באידיאלים, וכשאלה נשחקו, מצאו עצמם בחלל ריק. העתיד נראה מעורפל ומעורר חששות. באין דרך קמו צעירים ועזבו את הארץ. הכול ידעו כי יישוב המושתת על מספר מצומצם של משגיחים יהודים המפקחים על מאות ואלפי פועלים ערבים, חסר עתיד הוא.

אותו זמן נשלח אחד העם לארץ ישראל מטעם "חובבי ציון" כדי לבחון את מצב היישוב במעבר שבין אפוטרופסות הברון ליק"א. בביקורו דיבר קשות נגד הפקידות ונגד האפוטרופסות, שנטלה מהמתיישבים את היוזמה העצמית והחניקה אצלם את הרצון ליזום. קריאתו באה לאחר שגילה כי המחירים שקיבלו הכורמים עבור הענבים אינם מחירי שוק, אלא כספי תמיכה. אז גם נודע לו כי מצבו הכלכלי של היקב בכי רע, והוא עלול לקרוס ולגרור עמו את מגדלי הענבים. אחד העם יצא בקריאה למושבות, ואמר כי עליהן לעמוד בזכות עצמן, ואם אינן יכולות, מוטב כי יוותרו על הדרך.

ברחובות עשה אחד העם עשרה ימים, בהם התגורר בביתה של בתיה מקוב. לימים נקרא הרחוב הסמוך לביתה על שמו. הוא השמיע באוזני המתיישבים דברים ישירים ובוטים, שלא תמיד נעמו לאוזניהם. בשיחה שקיים עם קבוצה מצעירי רחובות בביתו של סמילנסקי, פנה אליו אחד הצעירים ואמר:

"התרשני לשאול אותך שאלה?"

"שאל."

"האם תאשימני אם אעזוב את הארץ וארד לאמריקה?"

אחד העם חשב רגעים מספר, ואחריהם השיב:

"התוכל לעבוד בארץ ולחיות ללא עזרת התמיכה?"

"לא."

"החיים בארץ ישראל על התמיכה חמורים בעיניי מהאפשרות לחיות באמריקה על העבודה," השיב אחד העם.

הדברים עשו רושם כבד ומעיק על החבורה כולה. אחד העם הציע לצעירים לעקור

את כרמי הענבים, מלבד הרווחיים שבהם, להתרכז בנטיעת מטעים, ועם השנים להחליט על נטיעת גפנים בהתאם לדרישת השוק. הוא הוסיף ואמר כי "רק אז יהיה הדבר מתנהל בדרך הטבע."

בראשון לציון ביקר אחד העם בזמן שנציג יק"א הגיע למקום. כשראה את האיכרים צובאים על פתחו של "המלך החדש" ופניהם מביעות חשש וכניעה, הטיח בהם דברים קשים על היותם בעבר שואפי גדולות והפכו להיות נתמכים שאיבדו את הדרך.

יק"א פיטרה את פקידי הברון וקיצצה במשרות הניהול ובשירותים הציבוריים. היא הפסיקה את סבסוד הענבים, עצרה את נטיעת כרמי היין, ועודדה עקירת גפנים תמורת פיצוי כספי. בימים אלה, כשסימני השאלה ריחפו מעל לראשי המתיישבים, כתבה לאה ראב מפתח תקווה לבעלה יהודה, שהיה אז בשליחות בפריז, על פקידי יק"א כי "טועים הם טעות גדולה אם הם מדמים בנפשם שיהפכו את ארצנו לארגנטינה, ויבריחו אותנו מכאן. לא! הורינו שפכו כאן את דמם, וגם אנחנו. לא נזוז מן המקום המקודש בדם. עלינו להישאר וללחום עד כלות כוחותינו..."

החששות פחתו עם הזמן. החברה מימנה לאיכרים נטיעת מטעים במקום הכרמים שנעקרו, הרחיבה את ההתיישבות, רכשה קרקעות והקימה יישובים. בגליל הוקמו המושבות יבנאל, סג'רה, כפר תבור, בית גן, ומלחמיה (מנחמיה). בשרון הוקמה כפר סבא, ובכרמל – עתלית וגבעת עדה. האיכרים למדו כי חלפה תקופת "על חשבון הברון", ואם ברצונם לשרוד, עליהם לתכנן את צעדיהם בתבונה.

במלאת שמונה־עשרה שנה להתיישבות היהודית בארץ ישראל נראה היה כי תמה ביישוב תקופת הינקות, ובהעברת האחריות הניהולית לידי חברת יק"א החלה תקופת הגמילה. בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהבריטים החליפו את הטורקים בשלטונם על הארץ, החלה תקופת הבגרות. ואכן, בגישתה המקצועית והעניינית גמלה חברת יק"א את היישוב מהרגליו הישנים.

מכרמים לפרדסים

לווין־אפשטיין סייע לזאב גלוסקין בענייני חברת "כרמל" ששיווקה את ענבי הברון, ובתחילת שנת 1900 יצא לחודשיים לאמריקה. כששב לרחובות נודע לו כי בכפר הערבי נענע פרצה מגפה, וזו הפילה חללים רבים. בעקבות זאת הטילה רחובות איסור על ערביי נענע להיכנס לתחום המושבה, ולפועלים מכפרים אחרים, שעבדו ברחובות, נאמר שלא להיכנס לנענע, שמא יידבקו גם הם וידביקו את תושבי המושבה. לווין־אפשטיין דיווח לפחה הטורקי על דבר המגפה וביקש לשלוח לכפר מומחים, לטפל בחולים ולעצור את התפשטות המגפה. הפחה פעל כבקשתו. כעבור שבוע ימים נודע ללווין־אפשטין כי הפחה כועס עליו, באומרו כי הטריחו לשווא וגם גרם הפסד כספי לאוצר הטורקי, משום שבכפר אין כל מגפה ו"כולם בריאים".

כעבור כמה ימים נודעה ללווין־אפשטיין האמת המרה. המומחים חששו להיכנס לכפר מחשש להידבקות, וקראו אליהם את המוכתר. הם קיבלו ממנו בקשיש כדי שלא

יטילו סגר על הכפר, ודיווחו לפחה כי אין כל מגפה. במקום להביע תודה ללווין־אפשטיין על התרעתו, נזף בו הפחה.

בקיץ אותה שנה יצא לווין־אפשטיין עם משפחתו לארצות־הברית לשליחות ארוכת שנים מטעם חברת "כרמל". ממלא מקומו בתפקיד, אהרון אייזנברג, נבחר להחליפו. קשה הייתה ללווין־אפשטיין הפרדה מהמושבה ומנופיה. הוא הקדיש לרחובות עשר שנים, עליהן אמר כי היו היפות בחייו. הפרדה מאנשי רחובות קשתה עליו כפי שקשתה עליהם. עיניו מלאו דמעות כשיצא מהמושבה, והוא לא יכול היה לעצור בעדן. כשהמתין עם משפחתו ביפו להפלגת האונייה, הפתיעוהו צעירי המושבה ערב ההפלגה והזמינוהו עם בני משפחתו לסעודה במלון. שם נאמו בפניו נאומי ברכה, ובסופם הגישו לו נייר קלף, עליו כתבו דברי תודה ותשבחות על פועלו כל השנים למען המושבה. למחרת ליוו אותו אל האונייה ונפרדו ממנו בחום בדרכו לאמריקה.

עם היכנסו לתפקידו ביקש ראש הוועד החדש, אהרון אייזנברג, להתמקד בשני נושאים: בהקמת יקב ברחובות ובהרחבת גבולות המושבה. הוא דאג כי למשלחת היישוב שיצאה לאודסה בימים שבין העברת ניהול המושבות מידי הברון ליק"א, יצטרפו שלושה מאנשי רחובות: סמילנסקי, יצחק גורודייסקי ואפרים חרל"פ. משלחת היישוב יצאה לפגוש את "חובבי ציון" ולשדלם כי ישפיעו על הברון להעביר את ניהול המושבות לידי המתיישבים ולא ליק"א. המשלחת כשלה במשימותיה. מטרת אייזנברג בצירופם של אנשי רחובות למשלחת הייתה להשיג הלוואה להקמת יקב ברחובות, וגם מטרה זו לא הושגה. כעבור שלוש שנים, ב־1903, קיבלה המושבה הלוואה מחברת "כרמל" להקמת גת. בכסף נרכש מגרש בצפון המושבה. באותה שנה התארגנו ברחובות כמה כורמים ויסדו חברת מניות לייצור יין בשם "אגודת הכורמים". בתחילה ייצרו את היין במרתף של ניסן קנטרוביץ, משם עברו למגרש שרכשו בצפון המושבה, בין הרחובות אייזנברג וגורדון דהיום. ארבע שנים אחר־כך כשל היקב והאגודה התפרקה. כשהוקמה חברת "אגודת הכורמים" הארצית, שקיבלה לידיה את יקבי הברון, הצטרפו כורמי רחובות לאגודה הגדולה. היקב שהקימו במושבה לא היה הניסיון הראשון שעשו אנשי רחובות לייצר יין. לפניהם הקימו כמה איכרים יקבים משלהם, והגדול מכולם היה של קהאן, רב קהילת יהודי פרנקפורט. אחיו פעל בשמו ועשה עבורו את העבודה ברחובות, אך כעבור זמן, משעה שדעתו של הרב לא הייתה נוחה ממידת אדיקותם של אנשי רחובות, החליט על סגירת היקב.

הגת לסחיטת ענבים נבנתה רק ב־1907, במגרש שנרכש מכספי ההלוואה של חברת "כרמל". שם נסחטו הענבים לתירוש, והתירוש הועבר בחביות על גבי עגלות ליקב בראשון לציון. החביות והעגלות החליפו את הסלים והגמלים, ומנעו את הנזקים שנגרמו לענבים כתוצאה מטלטולי הדרך לראשון לציון. שש עשרה שנים אחר הקמת הגת נבנו במקום בְּרֵכות להחזקת היין, העומדות במקום עד היום.

להרחבת המושבה רכש אייזנברג שלוש מאות דונם אדמה מערביי רמלה. לאדמה זו קרא "קדימה" – אות וסימן לבאות. את האדמה מכר בחלקים לבני איכרים ולפועלים. בין רוכשי האדמה היה זלמן מינקוב, שב־1904 נטע פרדס הדרים באדמתו. פרדסו היה

הפרדס היהודי הראשון שניטע ברחובות, והוא הקפיד כי רק יהודים יעבדו בו. פרדס אחר, בגבול רחובות, כבר היה לפני כן בידיים יהודיות, באדמת יאסין, שסופחה מאוחר יותר למושבה. אדמת יאסין, שמנתה מאתיים דונם והייתה בה באר מים, נרכשה בידי ארבעה שותפים: יחזקאל סוכובולסקי, מיכל כהן, אשר כהן ושמואל אוסטשינסקי.

הצלחת פרדס מינקוב ופרדס יאסין עודדו את אנשי רחובות להמשיך בנטיעת פרדסים. האיכרים שהלכו בעקבותיהם היו פיינשטיין, סמילנסקי ויעקובזון, ועם השנים נוספו רבים אחרים. ענף הפרדסנות הפיח רוח חדשה בחקלאות בארץ, ובפרט ברחובות, כשאדמתה ואקלימה התגלו כמתאימים לגידול הדרים.

פרדסנות עברית ומשפחת פלמן

הפרדסנות העברית בארץ ישראל קדמה להקמת המושבות הראשונות. הרב יהודה מֵרָגוּזָה רכש מערבים פרדס נטוש ב־1842, במרחק שעת הליכה מיפו. בשנת 1855 קנה ממנו משה מונטיפיורי את הפרדס, על מנת לספק מקום עבודה ליהודי היישוב הישן. בסופו של דבר, רק יהודים בודדים עבדו בפרדס, ורק חלק מהזמן, והפועלים הערבים לא עיבדוהו כראוי. על שטח הפרדס משתרעת היום שכונת מונטיפיורי בתל אביב.

בשנת 1872 עשה בית הספר החקלאי מקווה ישראל ניסיון בגידול אתרוגים. הניסיון צלח וכעבור שמונה־עשרה שנה, ב־1890, ניטע בבית הספר פרדס ראוי לשמו בשטח של שישים דונם.

היהודי הראשון שנטע פרדס במו ידיו, עבד בו, ונחשב לאבי הפרדסנות העברית, היה דב דוד פלמן. ואם פלמן היה אבי הפרדסנות, הרי אשתו איטה הייתה אם הפרדסנות, בהמשיכה את מפעלו אחרי מותו למעלה מחמישים שנה. פרדסם עמד ליד הכפר הערבי סוּמֵיל, במרחק של כשעת הליכה מיפו. הוותיקים זוכרים עדיין את שרידיו ב"גן הדסה". רחוב "הפרדס" הסמוך, המקביל לרחוב אבן גבירול, בא להזכיר את פרדס פלמן.

דוד פלמן היה יצרן נברשות בעיר מזריץ' שבפולין. את נברשותיו שיווק בהצלחה בגרמניה, והפיק רווחים נאים. מרווחיו תרם הרבה לצדקה, ובגיל שלושים נבחר לפרנס הקהילה בעירו. כשהחלה תנועת "חיבת ציון" בפולין, היה בין המצטרפים הראשונים לתנועה. כשבחרו נבחרי העיר נציג שיצא לארץ ישראל בראשית תרמ"ג, 1882, לתור אחר מקום ראוי להקמת התיישבות, הצטרף אליו פלמן על חשבונו שלו. השניים תרו בארץ אחר מקום כזה, אולם לפלמן לא הייתה סבלנות להמתין עד שאנשי עירו הקימו את יסוד המעלה, והוא רכש ארבעים דונם ליד הכפר סומיל. באדמה שקנה עמד בית, ובחלק מהשטח היה נטוע פרדס הדרים מוזנח. פלמן רכש פרות, זרע חיטה, הוסיף עצי הדר, החליף עצים חלשים בחדשים, ושיפץ את הבית כדי להכינו לקליטת בני משפחתו. לאחר שהפקיד הכול בידי ערבי נאמן, יצא למזריץ' לחסל את עסקיו ולהביא את משפחתו לאחוזה. בחורף 1884 חזר, ואתו אשתו איטה וילדיו, אמו הזקנה, שוחט, שהיה גם מלמד לילדים, וגם משרתת גויה שרצתה להישאר עם המשפחה.

בכל בוקר, לאחר תפילת שחרית, רכב פלמן ליפו על חמורו והוביל לשוק את תוצרת החלב והירקות שגידל באחוזתו. את יומו סיים בתפילת ערבית ובלימוד דף גמרא. הוא שמח בחלקו על כי זכה לחיות בארץ ישראל ולעבד את אדמתה. רק דבר אחד העיב על שמחתו, אי יכולתו ללכת בשבת ליפו להתפלל במניין, משום שיפו הייתה מרוחקת מביתו מעבר לתחום שבת.

המשפחה התחבבה על שכניה הערבים, בני הכפר סומיל, ואלה עזרו לה בכול. כחצי שנה לאחר שהתיישבו במקום עבד פלמן שעות ארוכות בשמש הארצישראלית היוקדת והתייבש. משחש ברע הובהל אל רופא ביפו, וזה אִבחנו בטעות כחולה קדחת ונתן לו כינין. במצבו הייתה תרופה זו הרת אסון, והוא נפטר.

שבועיים אחרי מותו לקחה איטה את בתה בת השנתיים חולת הקדחת ליפו על גבי חמור, אך מצב הילדה הלך והחמיר, והיא נפטרה. זמן קצר אחר־כך נפטרה מקדחת בת נוספת. תוך חודשיים איבדה איטה את בעלה ואת שתי בנותיה. ראשי היישוב הפצירו בה שתעזוב את המקום ותעבור ליפו, אך היא התעקשה להישאר. גם היא חלתה בקדחת, אולם לא נרתעה, והמשיכה לעבוד בפרדס. את תכשיטיה מכרה כדי להביא מירושלים מלמדים לילדים, וגם לקחה הלוואה מהברון והשקיעה בפרדס. את ההלוואה החזירה עד לפרוטה האחרונה.

לאחר חמש שנים בהן ידעה המשפחה עמל ותלאות הגיע עת הקטיף הראשון ב"אחוזה המזריצ'ית" שנקראה גם "גינת דוד", על שם אבי המשפחה. לקטיף באו אורחים מיפו, מירושלים ומפתח תקווה, שביקשו לזכות במצוות קטיף פרי הדר יהודי ראשון בארץ ישראל. בחרדת קודש נקטפו הפירות, הונחו בארגזי עץ, ונשלחו בספינה מיפו לאודסה. המשלוח הראשון לא זכה לתמורה ראויה משום שבני המשפחה לא הכירו עדיין היטב את מלאכת האריזה והשיווק, אך המשלוחים הבאים הניבו הכנסה נאה.

בצד הצלחת הפרדס הציקו למשפחה שודדים בדווים שניסו לחמוס, ופלחים ערבים שניסו לגנוב. שיח' אבו ג'ברא, השיח' של סומיל, פרש את חסותו על המשפחה, מנע פגיעות בה, וגם דאג שהגנבות תוחזרנה לבעלת האחוזה.

הבנים גדלו באחוזת "גינת דוד", נשאו נשים, ונולדו להם ילדים. כשהגיע גילם של הנכדים לבוא בשערי בית הספר, לחצו הכלות להעתיק את מגורי המשפחה לנווה צדק. בפעם הראשונה מזה עשרים שנה נכנעה איטה ועברה עמם. בכל יום עשתה את דרכה לפרדס וטיפלה בעצים באהבה רבה. גזמה, השקתה, דישנה ועדרה את העשבייה.

בשנת 1934, לאחר שמלאו לפרדס חמישים שנה, ערכו נכבדי העיר תל אביב לאיטה מסיבה גדולה בבית מלון, והנציב הבריטי שלח לה את ברכתו. כעבור שנתיים מכרה המשפחה את הפרדס, ועל מקומו נבנו בתים. ביום בו עלה הדחפור על הפרדס ועקר את העצים נשבר לבה של איטה, והיא החזירה את נשמתה לבורא.

הבנים הלכו בדרכי הוריהם. הבן אהרון, שהיה בן שבע־עשרה כשהוקמה האחוזה, נעשה מומחה לגידול הדרים. בשנת 1891 כתב ספר "מעין גנים – הלכות נטיעת גנים ופרדסים בארץ הקודש". ראשי חברת "מנוחה ונחלה" הזמינוהו לרחובות עוד בראשית

דרכה של המושבה, כדי שיחווה את דעתו על גידול הדרים באדמתה. לאחר שבדק, המליץ למנהלי החברה לטעת הדרים ברחובות, אך הוסיף כי יש לתת את הדעת על המרחק ליפו, נמל משלוח הפרי. בולמוס נטיעת גפנים ליקבי הברון גבר אז על כל שיקול הגיוני, שכן כולם רצו להיות "רוטשילדים קטנים", והמלצתו נדחתה. אחיו נחמן, שהתבקש לחוות את דעתו באותה שאלה בפתח תקווה, המליץ לראשי המושבה להרבות בנטיעת הדרים, ודעתו התקבלה. הוא נטע את הפרדס הראשון בפתח תקווה וליווה את גידולו. כעבור כמה שנים הייתה פתח תקווה למושבה הראשונה שהתבססה על גידול הדרים והוקמה בה אגודת "פרדס" לשיווקם. נחמן פלמן המשיך לפעול לפיתוח ענף הפרדסנות ונטע פרדסים במקומות שונים ברחבי הארץ. את ידו שלח גם בשיווק יינות היקבים הקטנים לחו"ל, ובהם היינות שיוצרו ברחובות. הוא נמנה על מקימי "אחוזת בית", ובנה את אחד הבתים הראשונים בתל אביב. בתו השנייה, אסתר, נישאה למשה ברייל, אחיה הבכור של אמי.

מלכה ללא כתר

במלאות לה עשור, יפה הייתה המושבה רחובות. את הבאים בשעריה קיבלה בגוונים שונים של ירוק שהקנו לה הנטיעות השונות שניטעו סביבה והקיפוה. לאורך רחובותיה ניצבו עצי תות בשורות, אלה מול אלה, כמשמר כבוד לפוסעים לאורכם. בימות הקיץ החמים הוריקו העצים, שפעו עלים, ופרשו את צלם הרחב והטוב על העוברים והשבים. מעבר לחומות האבן העבות שהסתירו את החצרות הצטנעו בתים נמוכים שהבהיקו מלובן הסיד והיו מקורים ברעפים אדומים. היו בתים שהתנאו בצמד "שומרי סף", שני דקלי ושינגטוניות, שעמדו בפתחיהם כשני שומרי ראש תמירי קומה, זקופים וגאים. בחצרות עלו והעניפו עצי נוי ופרי: קזוארינה, אזדרכת, ברוש, אקליפטוס, חרוב, לימון, תאנה, וכמובן תות. היו חצרות שמלאו בעצים עד שהיוו חורשות של ממש. במרבית החצרות היו מבנים לבעלי חיים, לולים ושובכי יונים, וגם רפתות ואורוות. תרנגולות התרוצצו בחצרות בשעות היום, ניקרו וחיטטו בקרקע בחפשן אחר זרעונים ותולעים, ומעליהן תרו להקות יונים, שניסו להתחרות בהן על מזונן. השכם בבוקר הקיצה קריאת הגבר את השקועים עדיין בתנומת הלילה, והקימה את המושבה ליום חדש. הגברים יצאו לעבודת השדה – מי ברגל, מי על גבי חמור, ומי בעגלה הרתומה לצמד פרדות. בפי כול התגלגלה שירה עברית שהתנגנה והדהדה בינות לשדות המושבה ושביליה. הנשים מיהרו עם דליי הפח בידיהן לחליבה ראשונה של בוקר, וכשסיימו, האיצו בילדים לצאת לבית הספר. ציידום בכריך משוח בשיר֫ס, בצל מטוגן בשמן, וחזרו אל עבודתן – חבצו את החלב לחמאה ולגבינה, כבשו זיתים ודג מלוח, רקחו ריבה, ניקו, בישלו, שטפו, כיבסו ורחצו – מבוקר עד ערב, ומעולם לא התלוננו.

ביום שישי, ערב כניסת השבת, שבתה המושבה מכל מלאכתה. אז הבהיקו בתיה בנקיונם, ומלאו בריחות תבשילים ומאפים שריחפו בחלל האוויר וגלשו אל החצרות, ומהן אל הרחובות. היו אלה ניחוחות השמורים במושבה לימי שבתות וחגים. בזוג הפמוטים שבארון החלון העמידה אם המשפחה את נרות השבת, הדליקה אותן ובירכה

עליהן. על השולחן פרשה מפה צחורה, ועליה הניחה חלה מכוסה במפית וכוס של יין לקידוש. שכינת השבת ירדה על הכול. אפילו בעלי החיים כמו חשו במעמד, ונמנעו מלהרים קול. ראשוני המתפללים, לבושי לבן, פסעו בדרכם אל בית הכנסת כשטליתות וסידורים בידיהם, בירכו זה את זה ב"גוט שַבֶּס רֶב אִיד", שבת שלום ר' יהודי, או שהסתפקו ב"שבת שלום".

*

לא אשכח את ערב השבת שלי בארץ בקיץ 1986, שהיה הראשון בתום ארבע שנות שליחות בחו"ל. נשענתי על מעקה המרפסת והתבוננתי אל הרחוב. הייתה זו שעת בין הערביים. כדור השמש ירד אל פאתי הרקיע, ובטרם נשק לאופק המערב שלח קרני אור אחרונות וצבע בהן את שמי המושבה בכתום־ארגמן. הקרניים הפציעו מבעד לצמרות הקזוארינות שהתנגנו מצד לצד עם משבי הרוח, והיו כמשחקות עמן בתופסת. קולות אחרונים סגרו את ימות החול, וארשת של נינוחות רוגעת נמסכה בכול ודחקה את שאון היומיום. בכביש הילך לו יהודי עבדקן. שני פעוטות אחזו בידיו, והוא הסביר להם את מהות השבת או אולי סיפר להם סיפור מהמקרא. הם הלכו אל בית הכנסת לאטם, מנותקים מסביבתם ומרוכזים בעצמם ובסיפור. הכול נראה אז אחרת. דומה כי השמים האהילו ממעל בחופה של משי, חופת שבת. היה משהו אחר באוויר. הקולות, המראות, הריחות והצבעים, הכול היה שונה. ארבע שנים בחו"ל לא חוויתי שבת ארץ ישראלית, וזמן ממושך זה רק הֶעֱצים את חווייתי. נדמה לי כי חשתי אז לראשונה את השראת השכינה.

כך ירדה אז השכינה בלילות השבת ופרשה את חופתה על המושבה של פעם, המושבה הקטנה, המהודרת ביופיה הצנוע, כמו הייתה מלכה, מלכה ללא כתר. היא עטפה את הבתים ואת האנשים, וליוותה את סבי וסבתי בדרכם לבית הכנסת עם ילדיהם שאחזו בהם. השבת והשכינה המשיכו ללוות את המושבה במשך השנים ולא עזבוה.

חשבתי אז לעצמי כי המקום היחיד בעולם שנתברך בשכינה, בו ניתן ממש לחוש בה, הוא כאן, בארץ. ברכת אלוהים שאין לה תחליף. לצערי, אני מוצא עצמי חוזר ושואל כיום אם נדע להמשיך ולשמור עליה, כדי שהיא תשמור עלינו.

בזכותן

מי שדחפו לעשייה הגדולה שנעשתה ביישוב היו הנשים. קשה לשער כיצד, ואם בכלל, היו קמות המושבות הראשונות לולא עמידתן הנחושה, אמונתן ועוז רוחן: נשות פתח תקווה שעצרו בגופן את מחרשות הערבים, נשות חדרה שלא נכנעו לקדחת, פייגה לרר שנשאה את בנה המת לקבורה יהודית בראשון לציון, ברטה פיינברג שבעוז רוחה בחרה לגלות ממושבתה כדי שהברון לא יפגע ביישוב, איטה פלמן שהתעקשה כל ימיה להמשיך את מפעל בעלה, אולגה חנקין שהצילה את אדמת רחובות, בלהה אייזנברג שהלכה למדבר אחר בעלה, בתיה מקוב שבחרה ללכת למדבר גם ללא בעלה, וסבתי, שדחפה את משפחתה לעלות לארץ ולא הסכימה לעוזבה גם בימים הקשים שהתרגשו על המשפחה. כמותן היו רבות אחרות שסיפורי גבורתן נותרו עלומים.

על האישה ברחובות כתב משה סמילנסקי:

המלט לאבני היסוד של רחובות הייתה האישה, האם של המושבה.

קשים היו חיי האישה במושבה בתנאים החדשים של עבודת האדמה. תחת צלילי השירה החדשה של המעדר, המחרשה והמזמרה עמדה האם אפופת עשן התנור הפרימיטיבי, ספוגה ריח הבישול ורטובה ממי הכביסה, והֶנָּה חרדה לילד הקודח, לילדה שעיניה נפחו, והנה חבלי לידה. כזה היה גורל האישה הרחובותית בתקופה הראשונה. אסירת עבודה הייתה, ללא קרן אורה של שמש, ללא ריח שדה. הבישול, הכביסה, האפייה והטיפול בילדים גזלו את כל זמנה. ובאילו תנאים נעשתה עבודתה של האישה! מה דל היה החומר שממנו הייתה צריכה להכין את מאכלי הבית. מאין יצרה יש כלשהו? צרות ההסקה גרמו לאישה עבודת פרך ממש. והמים... מים היו מביאים בפח. על פי רוב היו המים מעורבים בחול ועלוקות, ומי הפח צריכים היו להספיק לא רק לשתייה ולבישול, כי אם גם לכביסה ולמרחץ.

הגברים ידעו את צער היצירה, אבל גם את שמחתה ידעו. האישה ידעה רק את הצער. ואף על פי כן שמרה על רוחה הטוב. לא התאוננה, לא רגנה, ונשאה את סבלה בחשאי ובגבורה נפשית.

בצאת הגברים בלילות אל השדות לקול צלצול האזעקה של הפעמון, היו הנשים יושבות ומחכות בלב דואג לבעליהן או לאחיהן, ובינתיים חיממו את הקומקומים והכינו להם תה חם, לכשיישובו עייפים ואחוזי צינה. האישה עמדה בניסיון קשה מאוד כשהוחלט להנהיג בבית הספר את כל הלימודים רק בעברית. הילדים התחילו לפטפט בעברית ונפגם המגע בין הילד לאמו, שעל פי רוב לא ידעה עברית, והייתה לאם אילמת. ורע מזה. נמצאו גברים בעלי השכלה שאמרו לנשים כי ילדיהן יגדלו מטומטמים, כי בשפה המתה אי אפשר לפתח את מחשבתו של הילד... אבל האישה הרגישה באיזה אופן פלאי, שכאן צפון הסוד הגדול של תחיית העם. היא קיבלה עליה ברצון את גזר הדין, ואף אימצה את רוח אותם גברים שפקפקו עדיין. הנשים, הן שהתחילו לגמגם עברית... אך למדו לדבר עברית מתוך שמיעה בלבד.

על סבתי אסתר, על גבורתה, ועל אורח החיים של פעם ידעה לספר אילנה, בתו של דודי יצחק, שזכתה להכירה מקרוב, לטעום מאותו אורח חיים, ולעמוד במקצת על הקשיים שידעו אז הנשים. ומה שלא טעמה בעצמה, שמעה ממקור ראשון. וכך סיפרה:

"סבתא הייתה אישה מיוחדת: דתית, קנאית, וחרוצה כמו נמלה. מבוקר עד ערב עבדה במשק ובבית, ובלילות הייתה מדליקה את פנסי הלוקס שהאירו את חשכת הליל. ברחובות שרתה אפלה. לא היו פנסי חשמל ולא היו מדרכות, וגם לא כבישים.

מכונות כביסה לא היו, וסבתא הייתה כובסת את הכביסה בחצר. תחילה נעזרה בערבייה, ואחרי כן נעזרה בבחורה תימנייה, מרים, שבאה בלבושה המסורתי. יום כביסה היה מתחיל בחמש בבוקר. מרים הכובסת הכינה את העצים, הבעירה בהם אש וחיממה מים בדוד ובפיילה (בגיגית). בררה את הכביסה הלבנה, הפרידה אותה

מהכביסה הכהה וכיבסה ביד, בסבון כביסה עשוי שמן זית שיצרו בשכם. יום שלם הייתה מרים הכובסת עמלה, וסבתא או הבנות הגדולות עזרו לידה. את הכביסה הלבנה הרתיחו, שטפו בכחול ואחרי כן שטפו גם בעמילן, להקשותה. לבסוף תלו את הכבסים על החבל, ולפנות ערב הורידו כביסה צחורה המדיפה ריח ניחוח.

עכשיו בא תור הגיהוץ. לא היו מגהצי חשמל. השתמשו במגהצי פחמים, שהיו כבדים. לפני הגיהוץ הכינו את הפחמים והכניסום לתוך המגהץ. זו הייתה עבודה קשה ומפרכת. בימי הקיץ החמים הוסיף המגהץ מחומו, והיה זה כמעט בלתי נסבל. אני זוכרת עדיין את ריח הסדינים של סבתי ושל אמי.

כילדה אהבתי מאוד את יום הכביסה. הייתי מתרוצצת מסביב לכובסת, יושבת אתה ישיבה מזרחית ועוזרת לה. מביאה את העמילן והכחול מהבית, אך יותר מכול אהבתי לשבת לידה ולאכול יחד אתה את ארוחת הבוקר שהביאה מהבית: פיתה שנאפתה בטבון, פול, סמנה, ירקות וביצים. אומנם האוכל שלה לא היה טוב מהאוכל של סבתא, אך תמיד, האוכל של הזולת טעים יותר...

סבתא הקפידה מאוד על שמירת הכשרות. אהבתי להיות בביתה בהכנות לפסח. היא הייתה קושרת את כל הסירים והמכסים והולכת להכשיר אותם. היה בא אדם עם חבית גדולה, מעמיד אותה על אבנים, ממלא אותה במים ומבעיר תחתיה אש. כשרתחו המים הכניס פנימה אבנים, ואז היה אומר ברכה ומכניס את כל הסירים, המכסים והמחבתות לחבית. כולם היו עומדים בתור, וכל אחד הכשיר את הכלים בתורו. כלי זכוכית סבתא השרתה במים שלושה ימים.

סבא, אותו לא הכרתי, אך שמעתי עליו במשפחה, היה נוהג לנסוע מדי פעם ליפו, לערוך קניות. אומנם הייתה חנות מכולת אחת ברחובות, אך נמכרו בה מעט מאוד מצרכים. פעם לא היו קונים בקילוגרמים ובגרמים, אלא בשקים ובפחים. המזון היה דל ובסיסי מאוד. היו קונים שקי סוכר, אורז, גריסים, פחים מלאים בשמן, תמרים וגם חלבה. כשהגיע למושבה סוחר עם תיק ובו חבילת חלבה, הייתה חגיגה. במושבה הייתה טחנת קמח, ולשם היה סבא לוקח את גרעיני החיטה וטוחן אותם בעצמו. את המצרכים שמרו במרתף הבית. שם היה קריר, והאוכל נשמר לאורך זמן.

סבתא סיפרה לי כי יום אחד באו חיילים טורקים ורצו לפרוץ למרתף ולקחת מזון. היא נעמדה בפתח ואמרה להם: "לפני שתיקחו את האוכל מילדיי, תצטרכו להרוג אותי," והם הלכו. האישה הזו הייתה לביאה. היא לא הייתה נותנת להם לקחת את האוכל, והגנה עליו בחירוף נפש."

שכן חדש למשפחה — הזואולוג אהרוני

את בני הזוג לווין־אפשטיין שיצאו לאמריקה החליפו דיירים חדשים, יהודית וישראל אהרוני. סבי וסבתי וארבעת ילדיהם: נתנאל, פרידה, יצחק ומרים, שנולדה באותה שנה, שנת 1900, עברו לחדרים בהם התגוררה משפחת לווין־אפשטיין, והזוג הצעיר אהרוני

קיבלו את החדר בו הם גרו. יהודית, בתו של שלמה גולדין, גזבר "מנוחה ונחלה" וחבר הוועד הראשון, נישאה לזואולוג והמחנך ישראל אהרוני שעלה לארץ ישראל מפראג, והגיע לרחובות. ברחובות התמנה אהרוני למנהל בית הספר, והקים את גן הילדים הראשון במושבה, שהיה הגן העברי השני בארץ, אחרי זה של ראשון לציון. יהודית אייזנברג, ולימים הררי, בתם של בלהה ואהרון, הייתה הגננת, וכעבור חצי שנה עברה לירושלים, שם קיבלה משרת הוראה.

יהודית אמרה על עבודתה כי הייתה קלה ומהנה, ולא היה עליה להתאמץ כגננת ברחובות. כל המושבה היא חומר להוראה, לשיחה, לסיפורים ואגדות, ובכל עונה יש חידושים ושינויים בטבע, אמרה, ולילדים יש תמיד עניין ונושאים די והותר.

אהרוני גידל בחצר הבית בנות יענה ועופות, ובתוך הבית חנט מאות פרפרים וציפורים. פעם רדף בנגב אחרי היען האחרון שחי בארץ בטבע. ילדי המושבה הגיעו לחדר מגוריו כדי להתבונן בבעלי הכנף השונים וללמוד עליהם, והבית המה מבקרים בכל שעות היום. לימים יצא שמו של פרופסור אהרוני למרחוק. הוא התפרסם בגילוי בעלי חיים שסברו כי נכחדו מהעולם, והוזמן להיות חבר בסגל ההוראה של האוניברסיטה העברית.

דודתי לאה סיפרה כי פעם, בעת שאִמה היניקה את אחיה מרדכי, זחל לעברה נחש מנחשיו של אהרוני וביקש גם הוא לעלות אליה ולהתרפק בזרועותיה. כשהבחינה בו, הזעיקה את אהרוני. הוא מיהר אליה, תפס את הנחש בשתי אצבעות והכניסו בחזרה לכלי הזכוכית. התברר שהיה זה צפע, שהכשתו קטלנית.

הסופר יהואש, הוא שלמה בלומגרטן, שעזב את ניו־יורק ובא לרחובות כדי להקים בה את ביתו, שמע על אהרוני עוד בהיותו באמריקה. כיוון שפחד מנחשים, החליט להרהיב עוז בנפשו ולהגיע לביתו של הזואולוג, להתבונן בנחשים המזדחלים בצנצנות ולשמוע עליהם מפי המומחה. אולי כך ייגמל מפחדיו. יצא מחדרו שבבית המלון, מלון קליביצקי שברחוב בנימין, ובדרכו עבר בשוק הערבים, ליד הפעמון. הוא חצה את הרחוב ונעמד מול ביתו של אהרוני. לפתע הושיט לו עוף משונה את צווארו הארוך מעבר לחומת החצר, הרחיב כלפיו עיני זכוכית, התבונן בו ארוכות בתהייה, וכאילו שְׁאֵלוֹ, ממש כרחובותי: "של מי אתה?" ומבלי שהמתין לתשובה, הידס ברגליו כנרגז, והסתלק בחופזה לפינת החצר הרחוקה. זה היה יען, כמובן.

פרופסור אהרוני יצא אל יהואש והזמינו לביתו. בתוך הבית הראה לו את הצנצנות עם הנחשים, העכברים והעקרבים, הלטאות והצפרדעים, ועוד המון יצורים בלתי מוכרים לו שהיו נתונים בתוך אלכוהול בצנצנות זכוכית.

כשהגיעה כיתת ילדים אל הבית, נכנסו פנימה קבוצות קבוצות. כל אחד מהם ביקש למשש ולגעת, ואהרוני לא קיפח אף אחד מהם. הוא הסביר להם כיצד הציפורים אוכלות וישנות, איך הן בונות את קנן, ואיך הן לומדות להתגונן מפני תוקפים. את דבריו השלים בהלצות ובחידודי לשון. הילדים צחקו והמורים עמם, ואחריהם החיפושיות והזבובים המיובשים שעל הקיר, והלטאות בצנצנות... כולם, כולם צחקו...

ט

ימי העלייה השנייה

מייאוש לתקווה

בראשית המאה העשרים כמעט ולא הגיעו לארץ עולים. בתקופת המשבר שבמעבר בין הברון לחברת יק"א הועמקה האבטלה וגברה הירידה. חברת יק"א הוסיפה על כך ומימנה דמי נסיעה לאלה שביקשו להגר. על ימי דכדוך אלה נכתב בעתון "הצבי": "קריזיס (משבר) פתאומי בא להישוב בכלל. ואלה הצעירים מה חטאו? פסה העבודה, הרעב יציק". ואליעזר בן יהודה הוסיף: "בכל המושבות שולט רוח נכאה, רוח עצב ותוגה, רוח של יאוש". בשלהי 1903 חל שינוי כלשהו באווירה עם הגעתם של צעירים יהודים מהעיר הומֶל שבביילורוסיה, שנמנו על כוח יהודי שיצא להגן על הקהילה מול פורעים רוסים. אחריהם הגיעו צעירים מרחבי רוסיה וממזרח אירופה שבאו ממניעים ציוניים, אשר התחזקו בעקבות הפרעות ביהודי קישינב, שפרצו באפריל אותה שנה. צעירים אלה היו אידיאליסטים שהושפעו מתנועות סוציאליסטיות אשר פעלו אותן שנים באירופה. הם רצו לראות בבית לאומי יהודי בארץ ישראל פתרון לתחלואי הגולה ברוח הסוציאליזם. את ערכיהם ביקשו ליישם בכל שטחי החיים – בחקלאות, בבניין ובשמירה.

בתחילה עלו בודדים, ואחריהם באו קבוצות קטנות ומלוכדות. משה סמילנסקי הביע פליאה למראה הצעירים היהודים שבאו לארץ ישראל וביקשו לחיות בה מעמל כפיהם, תופעה שכמעט ונשתכחה. משב רוח רענן עבר על המושבות, והוציאן מהשיתוק הזמני שאחז בהן.

הצעירים החדשים ביקשו לדחוק את רגלי הערבים מהעבודה ומהשמירה, אולם האיכרים לא הזדרזו לוותר עליהם. הערבים היו זולים מהיהודים, פיתחו מיומנויות בעבודת החקלאות, ולא מעטים מהם נעשו עם השנים בני בית במשפחות האיכרים. על רקע זה נוצרו מתחים בין הצעירים ל"פיאודלים" הוותיקים. המתחים התחזקו נוכח הפרשי הגילים, תפיסות העולם השונות ביחס לערכי דת ומסורת, רכוש וממון, ויחסים עם השכנים הערבים, שבמשך השנים למדו הוותיקים להחשיבם.

ד"ר ארתור רופין, ראש המשרד הארצישראלי, שייצג את ההסתדרות הציונית העולמית בארץ ישראל, היה ער למתחים אלו ופעל להפחית מעוצמתם. הוא יצר קשר בין ההסתדרות הציונית לצעירי העלייה השנייה, סייע להם להחדיר את עקרונות כיבוש העבודה והשמירה, וכוונם להקמת קבוצות וקיבוצים. ההסתדרות הציונית סייעה לבני העלייה השנייה לקדם גם את החינוך, הבריאות והביטחון הסוציאלי. חותמם של אלה בא לידי ביטוי בשנים הבאות.

דמויות מימי העלייה השנייה ברחובות

אנשי העלייה השנייה הגיעו בעיקר למושבות, כי רק בהן יכלו לעסוק בעבודת האדמה, עליה חלמו בשבתם בגולה. הם עבדו בכרמים, בפרדסים, במטעים ובכל עבודה שהזדמנה לידיהם. שנים לאחר שיהודים התרחקו מעבודה במעדר, שבה ואחזה בו יד עברית. גם הלבבות הצעירים שבו והפיחו רוח של התחדשות בשדות הארץ, ומילאום בקולות ישנים־חדשים של זמרה עברית. לאחר שעות העבודה קיימו הפועלים אספות, דיברו והתווכחו על עבודה ועל שמירה, על מושבות ועל איכרים, על התומכים בעבודה עברית ועל המתנגדים לה, על ניצול ועל סוציאליזם – נושאים העומדים ברומו של עולם ובענייני דיומא. המפגשים הללו והוויכוחים שהתקיימו ברחובות ובמושבות האחרות הובילו להקמת מפלגת "הפועל הצעיר".

חברי מפלגת "הפועל הצעיר" הדפיסו עיתון, ולעורכו התמנה יוסף אהרונוביץ. אהרונוביץ עבד ברחובות שלוש שנים ובהן פעל למען הפועלים. ב־1921 התמנה למנהלו הראשון של בנק הפועלים. לידו עזרו זאב סמילנסקי, אחיינו של משה, וצבי סוכובולסקי, אחיו של יחזקאל, שהיה מזכיר הפועלים ברחובות. הם כתבו בעיתון כי "תהילתה של רחובות יצאה כבר למרחוק, עד שצעירים רבים בגולה חולמים שכאשר יבואו לארץ ישראל ישתקעו ברחובות ויעבדו בה."

ואכן, הפועלים הצעירים אהבו את רחובות, ורבים מהם ביקשו לעשות בה את צעדיהם הראשונים. עבדו זמן מה והמשיכו נדוד, להגשים את עצמם, להקים נקודות התיישבות משלהם. צעירי רחובות מצאו בפועלים הצעירים מה שהיה בהם עצמם וכמעט נשכח, ויצרו עמם קשרים קרובים. לא תמיד ולא כולם. לא אחת העיבו על היחסים רגשי נחיתות שהיו לעתים לבני איכרים שעסקו בחקלאות, ועקב כך לא עלתה השכלתם על שמונה שנות לימוד. לעומתם, רבים מהפועלים היו בוגרי תיכון ואוניברסיטאות. הם עבדו תחת השגחתם של הצעירים המקומיים הללו, וגם התחרו בהם על לבן של הצעירות. במקרים בודדים הביאו המתחים להרמת ידיים.

את הפועל אהרון־דוד גורדון, הידוע בכינויו: אַ. דֶ. גורדון, אהבו כולם, איכרים ופועלים כאחד. גורדון עלה לארץ בגיל ארבעים ושמונה לאחר מות הוריו, ולמרות שהיה המבוגר בפועלים, ולא חזק בגופו, בחר לעצמו את העבודות הקשות ביותר. הוא דגל בעבודה כערך, ובחזונו ראה את תחיית העם היהודי באמצעות העבודה. אישיותו המרשימה, חוכמתו, חביבותו ופשטותו קירבו אליו את כולם. מדי פעם בפעם התאספו פועלים ובני המושבה בשאלאש, ופתחו בשירה ובריקודים, במעגלים צפופים. מעגל הקיף מעגל, ושירה אדירה עלתה מהגרונות כמו איימה לעקור את קירות הצריף. הריקוד הפך לאקסטזה משולהבת, ובמרכז החדר קם מעגל אחד קטן ובו א. ד. גורדון. הוא לא חדל מריקודו לרגע קט, והקהל המשיך ללוותו בשירה ובמחיאות כפיים. הוא רקד ורקד, וניסה לגרור עמו אל תוך המעגל צעיר זה או אחר, אך התֵּשֶׁם בעודו ממשיך לרקוד. את ידיו הרים גבוה, טופף ברגליו, עיניו זרו אש, והוא הרעים בקולו: "חברים, לשמוח! לשמוח! פריילך! פריילך!" כך שלהב את הצעירים, כרב המצווה את תלמידיו. הוא רקד עד כלות הכוחות. רק לאחר

שהסובבים חששו כי בריאותו תיפגע, היו עוצרים את השירה והריקוד, ומובילים את הקשיש לשבת על ספסל.

גורדון נסע לגליל, חלה שם בקדחת וסבל סבל ממושך. בכתביו, במעשיו ובדבריו היה לנושא דגל תנועת העבודה. הוא נפטר בדגניה בגיל שישים ושש.

גם הפועל שמעון קושניר אהב את רחובות, וכך תיארה בעיני פועל בספרו "אנשי נבו": "נופה החדש של רחובות היה כמרגיע ומפייס. רעננות ימי חודש שבט ניכרה בשדות ובכרמי השקדים, העומדים בפריחה לבנה וורודה... בתי המושבה עטורים שדרות עצי ברושים, אקליפטוסים וגינות נוי. גם פני האיכרים נראו אדיבים וידידותיים."

לאחדים מהפועלים הייתה רחובות נוחה יותר מכפי שציפו, והם הרי באו להגשים את חלומם בעבודה קשה. לא את נוחיותם חיפשו. לבית משפחת סבי וסבתי הגיעו צעירים יוצאי העיירה נייסביז', והם אירחו את הצעירים הללו בביתם ביד רחבה, בהתחשב בתנאים. סבתי בישלה ואפתה את המאכלים שהיו רגילים להם מבית הוריהם שבעיירה, והצעירים אכלו, התרחצו וישנו בביתם. הם חשו בבית משפחתנו לא רק ככני אותה עיירה, אלא ממש ככני בית. לא נשארו מהם ברחובות, אולי דווקא בזכות אותם תנאים טובים. על תנאים שכאלה כתבה הצעירה שרה חנקין. היא סיפרה כי בשבתות ערכו טיולים בסביבה, הייתה להם עבודה טובה, מגורים נוחים, אוכל טוב, ואפילו חסכו כסף בקופה המשותפת. יום אחד עשו חשבון נפש והחליטו כי לא לשם כך באו לארץ, שהרי מטרתם הייתה לעבוד קשה ולהכין את הקרקע לבאים אחריהם. לפיכך החליטו לעזוב את רחובות וללכת לגליל, אולי שם ימצאו אתגר ראוי.

בין אנשי העלייה השנייה הבולטים שעברו ברחובות, בנוסף לגורדון ואהרונוביץ, היו יוסף ברץ, ברוך צ'יז'יק, יוסף וייץ, נוח נפתולסקי, חיים יפה, בן־ציון ישראלי, ורחל המשוררת.

רחל הגיעה לרחובות ב־1909 עם אחיותיה שושנה ובת שבע. האחיות שכרו חדר בבית הקומתיים הוורוד, בית יעקב ברוידא, ומשום כך קיבל הבית את השם "מגדל שלוש האחיות". הבית עומד עד היום ברחוב "מנוחה ונחלה", הרחוב שנקרא בז'רגון הרחובותי "רחוב המיליונרים", על שום הבתים המהודרים שנבנו לאורכו. האחיות נדרו ללמוד עברית. הן ביקרו בגן הילדים של הגננת חנה וייסמן כדי לשמוע את השפה מפי עוללים, וגם למדו אצל המורה יהודה טלר. בכספי אביהן רכשו פסנתר, ושושנה ובת שבע ניגנו בערבים מיצירות בטהובן, מוצרט ושופן, בשתי ידיים וגם בארבע. הצעירים במושבה, בני האיכרים והפועלים, נהרו אל החדר כדי ליהנות מקצת תרבות ושירה. האחיות הילכו עליהם קסם והפיחו רוח חיים במושבה המנומנמת. לאחר הנגינה יצאו בחדוות נעורים וטיילו שעות ארוכות בכרמי המושבה. לעתים עלו אל גבעת האהבה. שם הייתה רחל מתרפקת על נוח נפתולסקי, מבריקה רעיונות על שירת האדם, ומדברת בהתלהבות על שירתם של משוררים גדולים. את דבריה הייתה מתבלת ברשמי התפעלות מהמכורה החדשה, שמיה ושדותיה, הריה וכרמיה.

צעירי הארץ עשו רושם כביר על העלמות שהגיעו לא מכבר מרוסיה וממזרח אירופה. הן, שהיו מורגלות לראות יהודים שחוחי גו וחיוורי פנים, שעולמם נסב על

גמרא ומשניות, פגשו אנשי אדמה צעירים וחסונים, היודעים לדהור על סוסים ולצלוף אל המטרה – "קוזקים" יהודים שכאלה לא ראו עיניהן מעולם. רחל שמה עיניה בנועז מכולם, נקדימון אלטשולר. על נקדימון סיפרו כי היה דוהר על סוסו בעמידה, אוחז את המושכות בין שיניו, בידיו רובה, וצולף אל המטרה כחוט השערה. איש אינו יודע מה היה נקדימון לרחל, שכן הייתה כדבורה המרחפת בין הפרחים וממשיכה בדרכה.

ברחובות עבדה רחל בפרדסו של מינקוב. שם עבדו גם רבים מידידיה הפועלים, ובהם נוח נפתולסקי, שהיה אחראי על ההשקיה. היא הושפעה מרעיונות הפועלים אנשי העלייה השנייה על התחדשות האדם בעבודתו, ואהבה מאוד את אדמת הארץ. על עבודתה נהגה לומר: "מנגנת במעדר ומציירת על האדמה." בשהייתה ברחובות חשה כי לא מיצתה את עצמה וביקשה להתמחות בחקלאות. כך הגיעה לחוות הלימוד החקלאית לנערות בכינרת של חנה מייזל, אותה פגשה ביפו ביומה הראשון בארץ.

בכינרת הושפעה רחל מא. ד. גורדון, ולו הקדישה את שירה הראשון בעברית, "הלך נפש". סמוך למלחמת העולם הראשונה נשלחה לצרפת ללמוד חקלאות וציור. בשל המלחמה לא יכלה לחזור לארץ ונסעה לרוסיה. שם טיפלה בילדי פליטים יהודים, ומהם נדבקה במחלת השחפת. אחרי המלחמה חזרה לדגניה, ובה כתבה רבים משיריה.

בשל מחלתה לא הורשתה רחל לעבוד עם ילדים, ואולצה לעזוב את עמק הירדן. היא היטלטלה ממקום למקום, וכשמצבה החמיר נשלחה להחלמה במושבה גדרה. שיריה האחרונים שיקפו את מצבה העגום ונשאו נימה פסימית, מלנכולית. כשאפסו סיכוייה להחלים, נשלחה בעגלה רתומה לסוס לתל אביב, לבית־החולים הדסה.

בדרכה מגדרה לתל אביב עברה העגלה ברחובות, ואז ביקשה להיפרד מנקדימון, אלוף נעוריה. כך סיפר נקדימון אלטשולר על הפרדה מרחל:

"יצאתי אליה. היא שכבה בעגלה, שלד אדם. לא צריך היה לומר לי דבר. פניה היו קמוטות ונפולות ושער ראשה היה יבש. עמדתי לפניה והתבוננו האחד בשני. לא יכולתי להתאפק והתחלתי להתייפח כילד. עיניה הכחולות היפות התבוננו בי, ודמעה ניבטה בהן. חשתי, היא אינה מסוגלת לבכות והיא זועקת באֵלם כחיה פצועה אשר חושיה מנבאים לה את מותה. ידענו אז שנינו כי לא ניפגש יותר. כך המשכתי לעמוד לפניה, עד שאמרה לי "שלום נקדימון." השבתי "שלום רחל." נשקתי אותה ונפרדתי ממנה. העגלון זירז את הסוסים, והעגלה עם רחל נתרחקה ממני."

היא נתנה בידו את תמונתה ומאחור כתבה לו הקדשה : "לנקדימון, אהבת נעוריי, הלא תזכרני?"

באפריל 1931 נפטרה רחל, והיא רק בת ארבעים ואחת. על פי בקשתה הובאה לקבורה בבית הקברות של קבוצת כינרת. על קברה הפתוח קראו משירה "תמורה":

הגוף הרפה הזה,
הלב הזה העגום
יהיה לרבוא גרגרים של עפר פורה,

לכוחות אדמה הצופים ליורה
ופורצים עליזים לרום.

עם רדת היורה אשתרבב למרחב
בין סדקי ארוני
בין גושי אדמה רוויים
ואציץ לעיניים לאות השרב
בעיניי – עשבים.

וגם:
אם צו הגורל
לחיות רחוקה מגבולייך -
תתניני כינרת,
לנוח בבית קברותייך...

*

נקדימון אלטשולר היה השלישי משמת ילדיהם של איצֶ׳ה־וֶלֶה, יצחק־זאב, שכונה בפי כול "הששון חיים", ומַחלֶה אלטשולר. על נקדימון סיפר סמילנסקי כי פְּגָשׁוֹ לראשונה נחבא בתעלה כשהיה כבן שנתיים, לבוש כותונת דקה, עירום למחצה, יחף וגלוי ראש. "של מי אתה?" שאל סמילנסקי, שאולי אז הטביע לראשונה מטבע לשוני זה בלקסיקון של רחובות.

הפעוט לא היסס, והשיבו: "של אבא."

וכך, בכל פעם היה פוגשו באותה תעלה, מסתתר מאמו שביקשה לרחצו ולהלבישו. הילד היה מסתובב שעות בין כרמי רחובות ומטעיה. לא הבחין בין "שלי" ל"שלך" וגם לא הבדיל בין יום ללילה. דרך ארץ לא ידע, ולא הבחין בין צעיר למבוגר. כיבד את החזק ובז לחלש. כשביקשו הוריו לחנכו, בבחינת "חוסך שבטו – שונא בנו", קראו לשכן, שמואל אייזנברג. אמו הייתה חולת לב ולא היה לה כוח להכותו, ולאביו היה דווקא לב חזק, אך לבו היה רך מכדי להכותו.

פעם ראה סמילנסקי שני ילדים נצים ונקדימון עומד בצד ומתבונן. כשהתקרב, הבחין כי הקטן בין השניים הוא עמינדב, אחיו של נקדימון. שאלו סמילנסקי מדוע אינו עוזר לאחיו. השיבו נקדימון: "בל יהי חלש".

כשגדל במקצת ביקש לקנות לעצמו סוס ורובה כדי להכין עצמו למלחמה. למעשה הוא החל בהכנות לכך בעודו ילד. כשראה ברחוב סוס עומד ללא בעליו, היה קופץ עליו כשד ומדהירו, לא אחת כשפניו אל אחורי הסוס... את הרובה שהיה בבית אביו הסתירו מפניו, שמא יעשה בו שימוש. תמורת מצרך זה או אחר שסחב מהבית והביא לשומר, קיבל את רובהו לירייה אחת או שתיים.

כשהגיע לגיל בר מצווה, הציקו לו חבריו כי יישא דרשה. הוא נעמד על הכיסא

והחל לדבר כמצופה מבר מצווה, אלא שאז עצר את דבריו והוסיף רק משפט אחד: "הלוואי שיקום דור של נערים חדשים אשר יֵדעו להכות..."

בראשית שנות השלושים, ואז כבר היה לאיש, הייתה תנופת נטיעת פרדסים. משה סמילנסקי, שהכירו כמי שידו בכול, פנה אליו בבקשה שיצא לארצות השכנות וימצא זבל פרות לדישון השתילים הצעירים. נקדימון נסע לסוריה ושם מצא את מבוקשו. הוא קנה את הזבל מבעלי הרפתות ושלחו בקרונות רכבת לרחובות.

הדרישה לזבל הלכה וגברה, הכנסותיו של נקדימון גדלו, והוא לקח משכנתא גבוהה לזמן קצר, לבניית ביתו ברחובות. ב־1935, זמן קצר לאחר שחתם בבנק על כתב ההתחייבות למשכנתא, תקפה איטליה את חבש. הדי המשבר שקדם למלחמת העולם השנייה הגיעו עד לשערי הארץ והשפיעו על הפרדסנות. הנטיעות נעצרו, ועמן גם הדרישה לזבל פרות.

נקדימון חזר לרחובות. תוך זמן קצר הלכו חובות המשכנתא ותפחו. מנהל הבנק הציק לו, והוא לא ידע מנוח. פעם גם נאסר ברמלה ושוחרר. הנושים רדפו אחריו והוא ניסה להניח את דעתם, אך לא הצליח. פנה למנהל הבנק וביקש ארכה ופריסת תשלומים נוחה, אך כל בקשותיו נפלו על אוזניים אטומות. אדם אחר אולי היה מתייאש, אך לא נקדימון אלטשולר.

הוא הצטייד בחבל ונכנס לבנק, נטל שולחן, העמידו מתחת למוט ברזל שעבר לאורך התקרה, ועלה על השולחן. את קצהו האחד של החבל ליפף סביב מוט הברזל, הידקו בקשר, ואת הקצה השני קשר כעניבה וכרך סביב צווארו. בעוד החבל כרוך לצווארו עשה עצמו כמבקש לנתר מהשולחן אל מותו. מנהל הבנק הזדרז ובא אליו, אחריו הפקידים, ואחריהם כל קהל הלקוחות. תוך זמן קצר הוזעקו למקום מכובדי המושבה, ואחריהם התושבים, שעזבו הכול ובאו.

מושבה שלמה הקיפה את הבנק, כרעה ברך, והתחננה לפניו: "נקדימון, אנא ממך, אנחנו זקוקים לך, אנחנו אוהבים אותך, הישאר אתנו." מיד הפנו האנשים את זעמם וטרוניותיהם אל המנהל ואל פקידי הבנק על שהציקו לו וירדו לחייו. המתקהלים הרימו קול ואיימו כי לעולם לא ייכנסו עוד בשערי הבנק. מפה ועד להיענות המנהל לכל דרישותיו של נקדימון, קָצְרה הדרך. זה עמד על השולחן, פירט את דרישותיו, ומנה אותן אחת לאחת בעזרת אצבעותיו. מנהל הבנק ניסה לערער, לדחות, לקבל את אישור ההנהלה לדרישה זו ולגחמה אחרת, אך נקדימון לא הניח לו. הוא חזר ועשה עצמו כמנתר אל מותו, ומנהל הבנק המסכן נעתר לו בכול. משהשיג נקדימון כל מה שתכנן מראש, ואולי הרבה מעבר לזה, הואיל לרדת מהשולחן.

מאותו יום ואילך, בכל פעם שנקדימון היה מתקרב לבנק, היו דלתות הכניסה נפתחות לפניו כאילו מאליהן. מנהל הבנק היה עוזב הכול, נחפז אליו ומקבל את פניו ב"שלום מר אלטשולר, מה שלום כבודו? אולי יואיל לסור אליי למשרד לכוס קפה?" הפקידים היו קדים לו בראשם, וידיהם הזדחלו מטה אל רגלי השולחן ולפתו אותן בחוזקה. תור הלקוחות היה נבקע לשניים כים סוף בפני משה, ונקדימון היה עובר בו בחֲרָבָה. מאז אותו יום השתנו חייו מן הקצה אל הקצה.

תרופת פלא לחיזוק היולדת

המיילדת פוקסמן הוזמנה בדחיפות לבית משפחת דנילביץ, ליילד את לאה, השישית בילדיהם של אסתר ויהודה. הגב' פוקסמן הגיעה ללא כל עיכובים אל בית היולדת, שהרי את הבית ואת בני הזוג הכירה היטב. הרבה מניסיונה רכשה בבית זה. את חמשת ילדי בני הזוג יילדה שם, ובהם את הבת שקדמה ללאה, רבקה, שנולדה שנתיים אחרי מרים. כמו תמיד בזמן הלידה לקח עמו יהודה את הילדים ל"סיבוב" במושבה. את אותו סיבוב כבר הכירו היטב, שכן בכל לידה היו חוזרים ועוברים באותם מקומות, ועד שחזרו כבר המתין להם בביתם תינוק חדש. לאחר הלידה היו נשות המושבה נרתמות לעזרת היולדת, ושלושה ימים או יותר, בהתאם למצבה, היו עוזרות לה בעבודות הבית. הן היו מנקות, מכבסות, אופות ומבשלות, מטפלות בילדים, וכמובן גם ביולדת, ומונעות ממנה כל מאמץ. גם הגברת מינה טלר, אשתו טובת הלב של המורה ישראל טלר, הייתה מגיעה ובידה מרק עוף מהביל, שקראו לו "בוליון" – תרופת פלא לחיזוק היולדת ולהעשרת חלב האם. כך על כל פנים היא האמינה, ובאמונתה זו דבקה המושבה כולה.

מינה וישראל טלר הגיעו לרחובות מרומניה, שם היה ישראל מורה וסופר. לרחובות הגיעו בני הזוג עם שלושת ילדיהם: צילה, לאה ויהודה. כזכור הייתה צילה אשתו הראשונה של משה סמילנסקי.

כאשר חברת "עזרה" הגרמנית, שהתמקדה בתחום החינוך, הרחיבה את פעילותה בארץ ישראל, פנתה אליה רחובות וקיבלה גם היא סיוע. (יש להבחין בין חברת "עזרה" שהתמקדה בחינוך לחברת "עזרא" שסייעה לפועלי רחובות, ועל שמה רחוב עזרא.) "עזרה" הקציבה סכום כסף קבוע לבית הספר, וגם שלחה לרחובות שני מורים שסיימו את הסמינר למורים של החברה בירושלים. אחד המורים היה יהודה, בנו של המורה הקשיש ישראל טלר.

ליהודה טלר הייתה גישה טבעית לחינוך ולענייני ציבור, והוא תרם הרבה מזמנו לטובת ילדי המושבה ולכלל הציבור ברחובות. כחמש שנים לאחר שהגיע לרחובות נשרט מכלב שוטה שהיה חולה בכלבת. מחוסר אמצעי טיפול בארץ יצא למצרים. לפני צאתו מרחובות אמר לתלמידיו כי נשרט קלות ויחזור בעוד כמה ימים. עד שהמתין לאונייה, ועד שהגיע לבית החולים במצרים, התפשטו החיידקים בגופו והוא נפח את נשמתו לאחר ייסורים קשים. מותו השרה אבל כבד על המושבה. הצעירים הקימו אגודת נוער לזכרו שנקראה בשם "בני יהודה". לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהוקמה ברחובות אגודת מכבי, עברו הצעירים לאגודה החדשה, ולא שכחו להמשיך ולהנציח את שמו באגודת מכבי ברחובות שנקראה: "מכבי יהודה רחובות".

חגיגות וטקסים

כחודשיים לפני חג הפסח תרס"ח, 1908, התכנסו כמה מבוגרים בעלי משפחות, ישבו יחדיו וטיכסו עצה כיצד להעשיר את חיי התרבות ברחובות. היו ביניהם טוביה מילר, שמואל טולקובסקי ומאיר ענטין. הם העלו הצעות מגוונות, ובסופן החליטו לקיים

תחרויות ספורט במושבה בימי חול המועד פסח, שבהם הציבור חוגג ומזג האוויר נוח, ולפתוח אותן בטקס חגיגי בערב שלפני התחרויות. אחריו יעברו המשתתפים בסך לאורך המושבה, וינעלו את הערב בשירה, ריקודים וקריאה ספרותית. כדי לשוות לאירוע אופי תחרותי של ממש החליטו להזמין ספורטאים ממושבות שכנות וגם מיפו, ולפרסמו ברבים, כדי למשוך קהל גדול של צופים.

בחול המועד פסח נרתמו כל צעירי המושבה לעבודות. סימנו את גבולות המגרש, והכינו מקומות ישיבה לאורחים. הם גם הקימו מזנון, אוהלים וסוכות להגן מהשמש האביבית, והביאו מהבתים מִחמים וכוסות. הבחורות הופקדו על הגשת המים, התה והכריכים במזנונים, והבחורים – על הסדר והשיפוט בתחרויות. התזמורת מראשון לציון התבקשה להנעים את זמנם של האורחים בערב השירה וללוות את הריקודים.

האירוע החל כמתוכנן בטקס פתיחה, בו נשא אחד הצעירים נאום, ואחריו דיבר אחד ממנהיגי היישוב, שהגיע במיוחד לאירוע. בהמשך הערב עברו הספורטאים בתהלוכה ברחובות המושבה, וכמה מהצעירים הדליקו לפידים, אבוקות ומדורות על הגבעות שמסביב. מראה התהלוכה כפי שנשקפה מגבעת האהבה, על הלפידים, האבוקות והצועדים בלבן, שפסעו בסדר צבאי, היה חיזיון שכמותו לא נראה עד אז בארץ, והעלה בלב רבים הרהורים ומחשבות על כוח צבאי עברי. למחרת התקיימו התחרויות, והן כללו ריצה, קפיצה לגובה, קפיצה למרחק, רכיבה על סוסים, קליעה למטרה, היאבקות ומשחקים.

גם הילדים השתתפו בתחרויות. הם התחרו בריצה בשקים, ריצה עם כפית בפה ועליה ביצה, רכיבה על חמורים עם הפנים לאחור... ועוד כהנה וכהנה.

האירוע היה להצלחה והפך למנהג קבוע. בכל שנה הוסיפו ענפי ספורט חדשים וגם הרחיבו את התוכנית לנושאים שאינם קשורים בספורט, כמו תערוכה שעסקה בחקלאות ובתעשייה חקלאית. נכבדי ציבור הגיעו מרחוק וביקשו לשאת את דבריהם. פעם היה זה העסקן הציוני והסופר ד"ר שמריהו לוין, פעם אחרת מנהל גימנסיה הרצליה, ד"ר מוסינזון, ופעם – נחום סוקולוב, מראשי הציונות המדינית. ד"ר מוסקוביץ, רופא המושבה, השקיע את כל זמנו ומרצו למען הצלחת האירועים. לעזרתו באו מורים מגימנסיה הרצליה, ובהם המורה להתעמלות צבי נשרי והמורה לציור אברהם אלדמע. כל הארץ דיברה על התחרויות, שנמשכו עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914. מכל קצות הארץ הגיעו אורחים. תיירים שהגיעו מחוץ לארץ כיוונו את הגעתם לימי האירועים. לתחרויות האחרונות הגיעו גם ספורטאים יהודים מגרמניה.

במלחמת העולם הראשונה, כשנסגרו שערי הארץ, התרופפה התקווה, יצאה הרוח ממפרשיו של היישוב היהודי בארץ ישראל, ותחרויות הספורט נפסקו. הן חודשו אחרי שנים רבות, במכבייה הראשונה, שהתקיימה במרץ 1932.

הסופר הרחובותי יהואש, שעלה לארץ כמה חודשים לפני מלחמת העולם הראשונה, חווה את התחרויות האחרונות. הוא התרשם מהן מאוד, וסיפר כי שבועות מספר לפני חול המועד הייתה המושבה כמרקחה. הכול היו טרודים בעבודות: ניקו וגידרו את מקום התחרויות, שקדו על התוכניות, העמידו דוכן לנואמים ומזנון קל, ועוד כהנה וכהנה.

בשעות שלפני טקס הפתיחה, שנערך בערב שקדם לתחרויות, ובבוקר שבו התקיימו התחרויות עצמן, מלאו כל הדרכים המובילות למושבה בעגלות ובכרכרות עמוסות בנוסעים, ברוכבים על סוסים המקושטים בקישוטי בדווים, ובסתם רוכבי חמורים. פה ושם נראה גמל שעל דבשתו שתיים־שלוש נערות יהודיות ממושבה סמוכה, וגם הולכי רגל. באותו יום יצאה רכבת מיוחדת עמוסת נוסעים מירושלים לרמלה במחיר מוזל, שני מג׳ידי הכרטיס. מרמלה המשיכו הנוסעים ברגל או ששכרו עגלות וחמורים עד רחובות. המושבה המתה ככוורת דבורים.

יהואש הוסיף וסיפר כי בעומדו ליד מבנה האבן היפה של בית העם ראה המון אנשים לבושים בשלל צבעים ובתלבושות מזרחיות. השמים מעל היו כחולים ושמש ארצישראלית שלחה קרניה. התזמורת של ראשון לציון פצחה במרש עליז וכל הלבבות התרוננו. הוא חש כי כך קם עם לתחייה, כך עולה וקם משיח גואל. על ידו עמד סוחר מרוסיה, יהודי ציני, שכל היום התלוצץ על הכול ולעג לטרחה, והנה, כאשר הפנה יהואש מבטו אליו, ראהו מוחה דמעה מעיניו... סוקולוב נאם בפני הבאים. אחרי נאומו ירו השומרים ברוביהם באוויר, והרוכבים הצעירים עלו על סוסיהם הזריזים והראו מעשי להטים... בערב נערך בבית העם קונצרט והופרחו ״זיקי דנורא״. המושבה המְתה זמרה, ובתי התושבים מלאו אורחים עד אפס מקום. אורחים רבים לנו תחת כיפת השמיים. שתי בחורות טיפסו על עץ רחב, וכך בילו את הלילה...

בנוסף לטקס הספגוני ולתחרויות הספורט ביקשו אנשי רחובות להוסיף עוד ועוד אירועי תרבות ולגוון את שגרת החיים. בין הפועלים היה צעיר שלא כל כך נמשך לעבודה תחת קרני השמש היוקדות. לעומת זאת אהב לשחק ולהופיע על במה. פועל זה נקרא מנחם גְנֶסִין. על ניסיונותיו להופיע על במה ועל פעילותו התרבותית קיבל עידוד מאנשי המושבה, ואז העלה את ההצגה ״דוד וגולית״ בהשתתפות צעירי המושבה והפועלים. את ההצגה העלה בחצר בית מירנסקי, שבכניסה לרחוב עזרא. אחריה יסד עם כמה מחבריו חברת תאטרון והעלה על בימתו את ההצגות ״יהודים״ ו״אוריאל אקוסטה״, בחצרו של ניסן קנטרוביץ. מרחובות נדדו ההצגות למושבות אחרות וגם ליפו ולירושלים. ב־1912 חזר גנסין לרוסיה, וביחד עם קבוצת חברים יסד שם תאטרון עברי, שהיה הגרעין לתאטרון ״הבימה״, אשר נוסד במוסקבה ב־1917.

גם לצעירי המושבה היו יוזמות משלהם לפעילות בלתי שגרתית. בערב שמחת תורה עברו בין הבתים ו״סחבו״ מהם מצרכי מזון. את המצרכים ריכזו יחד, הזמינו את בעלי הבתים מהם נלקחו המצרכים, ישבו עמם, אכלו ושמחו. המנהג נעשה כה נפוץ, עד שהנשים שילבו עצמן בפעילות ודאגו להכין להם גם פירות וירקות בארונות האוויר, כדי לתרום את חלקן לשמחה. סיפרו על הגברת קפלן, שגרה סמוך לבית הכנסת, כי בשמחת תורה עשתה לה מנהג קבוע. הכינה כמות כפולה של טשולנט (חמין), מחציתו שמה בסיר נפרד, המיועד ליוזמתם של הצעירים, ומחציתו השאירה לבני הבית. עם השנים פשט הנוהג צורה ולבש אופי אחר. במקום לקחת מזון מהבתים עברו צעירי

רחובות בערב זה לאורך רחובות המושבה, והחליפו את שלטי החנויות והעסקים. כך יצא שרופא השיניים מצא עצמו סנדלר, משרד עורכי־דין היה למשרד תיווך, בית המרקחת החליף תפקידים עם בית המלון, ו"חברה קדישא" הפכה לחברת הובלות.

בשנת 1908 ביקרו ברחובות שני אישים רמי מעלה. הראשון שבהם היה המשורר חיים נחמן ביאליק. הרוכבים הצעירים של רחובות, שהיו למודי ניסיון בקבלות פנים, קיבלו את פניו ביריות באוויר. ביאליק עצר בעדם ואמר כי הגיע הזמן שיהודים יפסיקו לירות בשמים כדורי סרק ויתחילו לשים לבם למה שקורה סביבם, על הקרקע...

ד"ר חיים ויצמן הגיע לביקור במושבה זמן קצר אחריו. הוא סייר בשדותיה וקבע כי המושבה היא פינת חמד, ובה הוא רוצה לבנות את ביתו ולהקים מעבדה לעבודתו המדעית. בפינת מחמדים שכזו, אמר, אפשר לעבוד ולהמציא המצאות יפות. ואכן, את ביתו ואת המכון הנקרא על שמו, מכון ויצמן, הקים ברחובות.

ימים של עצב ושמחות במשפחה

שלמה־זלמן סקר, אביה של סבתי אסתר, חש ברע לאורך זמן. רופא ביקרו בביתו שבנווה צדק והורה להעבירו לטיפול רפואי בבית־חולים בירושלים. זמן קצר לאחר שהגיע לבית־החולים נפטר, והמשפחה הביאה אותו לקבורה בהר הזיתים.

חמישה חודשים לאחר מותו, באלול תרס"ז, 1907, נולד אבי ונקרא על שמו. אבי היה הילד השביעי להוריו. שלוש שנים אחריו נולד מרדכי, וכעבור שנתיים נספות, ב־1912, נולדה בת הזקונים יהודית. יהודית סיפרה לי כי ההפסקות "הארוכות" בין לידה ללידה (למעלה משנה וחצי ועד לשנתיים...) לא היו מתוכננות. סבתי וסבי רצו ילדים נוספים, וההפסקות הללו הן תוצאה של הריונות שכשלו.

דודתי לאה ידעה לספר כי לא יכלה לזכור את סבה שלמה־זלמן, שהרי הייתה בת שנתיים במותו, אך שמעה מאמה כמה קשתה עליה ההתמודדות לאחר מות אביה. היא ואביה היו קשורים מאוד, והייתה ביניהם אהבה גדולה והערכה הדדית. מסיבה זו קיבל את דעתה והסכים לעלות לארץ עם משפחתו. דודתי ידעה לספר שבאותן שנים הגיעו לארץ מעט מאוד משפחות ללא מסגרת של אגודה שהתארגנה בגולה כדוגמת "מנוחה ונחלה" ואחרות. מאות אלפי משפחות יצאו לארצות מפותחות, בעיקר לארצות הברית. אליבא דדודתי לאה, זה מעיד על שני דברים: האחד – כי סבה שלמה־זלמן היה ציוני חם, והלחצים שהפעילה עליו בתו נפלו על אוזניים קשובות, והשני – כי לאמה אסתר הייתה עמדה במשפחה אף על פי שהייתה רק נערה, תופעה נדירה באותם ימים בקרב משפחות דתיות בגולה.

השגרה היומיומית במושבה רחובות, עבודות הבית, שהיו כרוכות בין היתר בטיפול בשישה ילדים, וההיריון שבו הייתה אז כשנשאה ברחמה את אבי, סייעו לה לחזור אל מסלול החיים, והקלו עליה את צער הפרדה מאדם שהייתה כה קרובה אליו וכה אהוב ונערץ עליה.

נתנאל, הבכור בבנים, הגיע לגיל בר מצווה באותה שנה בה נפטר סבו שלמה־זלמן ונולד אחיו שלמה. כששאלתי את דודותיי יהודית ולאה כיצד חגגו באותן שנים את בר המצווה, פרצו שתיהן בצחוק. חשבתי שאולי טעיתי בשאלתי והן הבינוני שלא כהלכה, אך לא היא. כשראו את התמיהה בפניי, התנצלו על צחוקן, והסבירו כי בשעה ששאלתי את השאלה, בוודאי ראיתי בעיני רוחי את האנדרלמוסיה שעושים היום סביב חתונה, בר מצווה, בת מצווה, ברית, "בריתה" וכיוצא באלה, אירועים אותם חוגגים בהוצאה כספית ניכרת וכעבור זמן מה הם נשכחים כלא היו.

יהודית פירטה: "לאירועים כאלה ואחרים אימא הכינה את הביסקוויטים המצוינים שלה, אותם הכינה מקמח, סודה לשתייה ותפוזים, ואלה היו הביסקוויטים הכי טעימים בעולם. מאז ועד היום לא אכלתי טעימים מאלה. ביום שישי שלפני האירוע הגיעו בני המשפחה שמחוץ לרחובות, הביאו מתנה ספר תנ"ך או ספר קריאה, ולנו בביתנו. למחרת היה הנער עולה לתורה בבית הכנסת, ואחרי העלייה לתורה היו מכבדים את הנוכחים בכוסית יין, פרוסת חלה ודג מלוח, מקנחים בפרוסת עוגה והולכים הביתה. בבית היו אוכלים מה שאוכלים בכל שבת, ואולי תפריט יותר מגוון: חמין, מעיים ממולאים, עופות, ירקות ממולאים, מקנחים בעוגה ועוגיות ובתה מהסמובר, ובכך הייתה מסתיימת חגיגת בר המצווה. לא עשו צרמוניות כמו שעושים היום, שמשגעים את הילדים עם כל ההוּ והָהָא. הילדים ידעו שעליהם לתרום למשפחה, לא להיות עליה לנטל ולא לבוא בדרישות. ובאמת, כל הילדים ניסו לעזור בבית ולתת מעצמם כמה שאפשר."

שלושה חודשים לאחר הולדת אבי רכשו סבי וסבתי מגרש של שני דונם בהמשך רחוב יעקב. עשר שנים אחר־כך הקימו עליו את ביתם. כנראה שכספם לא הספיק להם לבניית הבית בעת ובעונה אחת עם קניית המגרש. מצאנו במשפחה את הסכם הרכישה מהמוכר מאיר ענטין, בו נאמר כך:

"ח"י *(חתימת ידי)* דלמטה תהי לעדה ולראיה מהימנא כמאה עדים איך שאנוכי, החתום מטה, מאיר ענטין, מכרתי לה' לייב בן רבי קלמן דנילביץ מגרש של שני דונם מן המגרשים 52, 53 שיש לי פה במושבה רחובות תמורת ארבע מאות פרנק, ואת הכסף קיבלתי במזומן ממש עד הפרוטה האחרונה – – – שייך היום ומעכשיו ולעולם לה' לייב דנילביץ. הנ"ל יכול לבנות עליו ולנטוע וכו' וכו', ככל האדם העושה בתוך שלו... הכל נעשה ברצוני הטוב, בלי שום אונס וכפייה כלל וכלל.

יום ד' כסלו תרס"ח *(10 בנובמבר 1907)*, רחובות.

מאיר ענטין

בפנינו העדים הח"מ חתם את עצמו מאיר ענטין. ח"י תעיד עליו כמאה עדים כשרים ונאמנים.

יהושע פורר

יעקב ברסמלר

הבית בו התגוררו באותו זמן, בית "מנוחה ונחלה", נמכר במכירה פומבית בין חברי האגודה ועבר לידי יהודה כצמן. בשנת 1934 נפטר כצמן. ארבעה ימים אחריו שם בנו דוב קץ לחייו, משרושש את המשפחה בניסויים מדעיים כושלים שעשה במרתף הבית, בהם ניסה להפיק פצלי שמן מאבנים ביטומיניות שהביא מים המלח. הריח שעלה מהאבנים אותן קלה בתנור שבמרתף הבית היה ריח גופריתי חריף, והשכנים דרשו ממנו להפסיק את קלייתם.

הדייר האחרון בבית היה ד"ר ליאון חסקלברג, מראשוני המדענים במכון ויצמן. את אוסף הקקטוסים הנדיר שגידל בחצרו העבירו לאחר מותו לגבעה בשעריים. הבית נהרס, ובמקומו הוקם בית קומות.

חברת "מנוחה ונחלה" חדלה להתקיים כחברה שיתופית ב־1897, שבע שנים לאחר שהוקמה. לווין־אפשטיין אמר אז כי החברה עשתה מה שהוטל עליה – "הקמת מושבה למופת בארץ ישראל, והיא רשאית להיעלם". החלקות חולקו בין חבריה בהגרלה, אך מרבית חבריה המשיכו לפעול בענייני המושבה כחטיבה אחת. בוועד המושבה היה להם רוב דעות, והם ביקשו להאציל מרוח החברה על המושבה. רוב חברי האגודה בחרו להמשיך ולעבד את החלקות תחת ניהולו של לווין־אפשטיין, ואחר כך בניהולו של אייזנברג, שהחליפו כשיצא לארצות הברית, ועובדי החברה, ובכללם סבי, המשיכו בתפקידם תחת ההנהלה המשותפת.

רופאים במושבה

בשנת 1909 עזב את רחובות הרופא של המושבה, ד"ר פוחובסקי. הוא עזב מהר ורחוק ככל שרק נשאוהו רגליו. שודד ערבי מסוכן מהכפר מרר, אבו ג'ילדֶה, חיפש את ראשו. אבו ג'ילדה הביא אליו את ילדו כשהיה חולה אנוש והשאירו אצלו. הרופא ניסה לנתחו, אך לא הצליח להצילו, והילד נפטר במהלך הניתוח. האב נשבע להרוג את הרופא וניסה לירות בו פעמים מספר, עד כי צעירי המושבה נאלצו לשמור עליו בתורנות ביום ובלילה. עצביו של הרופא לא עמדו לו, והוא ארז את חפציו והסתלק מהמושבה. לאחר שנים יצא שמו של אבו ג'ילדה כגדול השודדים בארץ, והוא נתפס והושם במאסר על רצח שביצע.

ועד המושבה חיפש רופא שיחליף את ד"ר פוחובסקי, ואוסישקין הציע למושבה את ד"ר שאול טשרניחובסקי. הוועד שמח לשמוע כי המשורר הדגול מבקש לקבל על עצמו את התפקיד. חשבו כי בכך תזכה רחובות הן ברופא והן באיש תרבות, וזימנוהו לריאיון. היה אז מי שהזהיר את הוועד ש"לא למנות את יתרונו כמשורר על חשבון חסרונותיו..."

הוועד ראיין את טשרניחובסקי, התרשם עמוקות מאישיותו הנעימה והלבבית ומניסיונו כרופא, ועמד להכריע בעד קבלתו, אלא שאז התגלה כי הוא נשוי לגויה. כאן התעוררה בעיה. מרבית תושבי רחובות היו אדוקים, וכשהתגלה הדבר נאלצו לדחותו, גם אם היה רופא מוכשר ומשורר מפורסם.

כשעמד לצאת מהחדר, שאלו אחד החברים: "כיצד זה אתה, ד"ר טשרניחובסקי, גדול שכמוך בשירה וברפואה, נשוי לגויה?"

השיבו טשרניחובסקי ללא היסוס: "הגדול שבי אומנם נמשך לשירה ולרפואה, אולם הקטן שבי נמשך לגויה..."

טשרניחובסקי התקבל לעבודה בתל אביב שזה מקרוב קמה. כבר אז הקפידו שם פחות בקטנות שכאלה.

לרחובות התקבל ד"ר מוסקוביץ, שהגיע זה לא כבר מרומניה. הוא התגלה כבחירה נכונה בשל היותו רופא מצוין ואיש חברה נעים הליכות, שנטל חלק פעיל בחיים הציבוריים של המושבה.

בליל פורים תרע"ו, 1916, הוזעק לחוות בן שמן, לטפל בחולה שחלה באופן חמור בטיפוס. כשסיים את הטיפול הזדרז לצאת בחזרה לרחובות, להושיט עזרה רפואית לחולה שהיה במצב אנוש. באותו לילה ניתכו גשמי זעף בכל הארץ, ובבן שמן הציעו לרופא שיישאר בחווה, אולם נאמן לשבועת הרופאים לא עשה לעצמו ויתורים, ויצא לדרך. בעת שחצה את הוואדי שבין חוות בן שמן ללוד גרף שיטפון גדול את העגלה והסוסים. העגלון הצליח לקפוץ ברגע האחרון ומיהר להזעיק עזרה. השכם בבוקר יצאה למקום קבוצת רוכבים מרחובות ופתחה בחיפושים נרחבים אחר הרופא.

בת דודתי אילנה סיפרה כי אביה יצחק, שנמנה על קבוצת הרוכבים, גילה את הגופה. הוא מָצאה הרחק מהמקום בו ניסה העגלון לחצות את הוואדי. העגלה והסוסים התגלו במקום אחד, וגופת הרופא התגלתה הרחק מאותו מקום.

אבל כבד ירד על המושבה. כולם כיבדו את מסירותו ופועלו של ד"ר מוסקוביץ, הן כרופא, הן כחבר וידיד לרבים במושבה, והן כאיש ציבור. הזכירו את תרומתו להצלחת החגיגות והאירועים שהתקיימו במושבה, את פעילותו להרחבת השכונה התימנית ברחובות ואת הניסיונות שעשה להתקרב לראשי התנועה הערבית. הוא היה אמור להימנות על המשלחת הציונית לוועידה משותפת של יהודים וערבים שהתקיימה בסוריה, בהאמינו בדו־שיח כדרך להשכנת יחסי שכנות טובה עם הערבים.

שכונת התימנים

יוסף עזריהו היה מורה מצליח ברחובות. הוא ביקש להתקדם ולקבל תפקיד ניהולי בחינוך, ולפיכך יצא לחו"ל להרחיב את אופקיו. כשחזר לימד בבית ספר לבנות ביפו. באחד הימים, בעת שטייל לאורך שפת הים, פגש יהודים יוצאי תימן המדברים בשפת התנ"ך. הם לבשו בגדים בלויים ומטולאים, וכל בקשתם הייתה לעבוד בעבודת האדמה. עזריהו פנה לידידיו ברחובות, וסיפר להם על אודות התימנים שכל רצונם לעבוד בחקלאות. אנשי רחובות הגיעו ליפו, שוחחו עם האנשים והחליטו להביאם למושבה.

קבוצת העולים התימנים הראשונה הגיעה לארץ ישראל בתרמ"ב, 1882, שנת תחילת העלייה הראשונה, עלתה לירושלים וכעבור שלוש שנים התנחלה בכפר

השילוח. עד לשנה זו הגיעו יהודים מתימן לירושלים כבודדים, וניסו להתערות ביישוב הישן. היישוב הישן, האשכנזי והספרדי, דחה אותם, והם היו מבודדים מהקהילה היהודית.

התימנים התגלו כעובדים חרוצים וכמאמינים גדולים בתורה. לתכונות אלה היה משקל ברחובות, אך בתחרות הלא הוגנת מול הפועלים הערבים הייתה ידם של התימנים על התחתונה. לקח להם ולאיכרים זמן לא קצר להתרגל אלה לאלה. קשיי מנטליות, שפה והרגלי עבודה עיכבו את קליטתם. היו שהתקבלו לעבודה, אך פוטרו ללא התחשבות במצבם הקשה ובהיותם בעלי משפחות גדולות המבקשות להתנחל בארץ. כך היה במושבות האחרות וגם ברחובות. עם זאת, הנטייה לטפח עבודה עברית הייתה קיימת תמיד, והתימנים היו עדיפים בעיני האיכרים על יהודים ממזרח אירופה. הם התמידו במקום עבודתם, לא היו מפונקים ולא באו בדרישות חוזרות ונשנות לגבי התשלום. בראשיהם לא התרוצצו אידאות שהביאו את האיכרים לידי רוגזה. בעודם עוסקים בחקלאות עבדו נשותיהם במשקי הבית. בימות הקיץ החמים התגוררו המשפחות התימניות שהגיעו לרחובות בסוכות שהקימו מענפי אקליפטוס, קרוב לבאר המים הראשונה, במקום שעומד כיום השוק, ובחורף עברו להתגורר במחסני האיכרים, באורוות וברפתות.

בשנים שבהן הגיעו התימנים לארץ ולרחובות ידעו המתיישבים היהודים ימים לא קלים, אך אלה היו כאין וכאפס לעומת הקשיים והסבל שחוו התימנים במושבות ובערים. האיכרים התבוננו בהם כקרובים לטיפוס הערבי, וכך התייחסו אליהם. רגש העליונות של האיכרים גרר תופעות קשות של זלזול, ניכור והשפלה. בן גוריון אמר על כניסת התימנים למושבות כי היא "גוררת אחריה את אחד הפצעים היותר מכאיבים בגוף עמנו." עם זאת היו ביישוב גם כאלה שידעו להתעלות ולפעול למענם. בין אנשי רחובות שסייעו להם היו ד"ר מרשוב, ד"ר מוסקוביץ, האחות אסיא גלטמן, יוסף קליבנר־עמיעד (אביו של עמיחי, שנפל ב"ליל הגשרים"), רחל הרשנזון, בתה בת שבע פלורנקו ואולי גם אחרים, אך מי שעשה יותר מכולם היה אפרים זקס.

אפרים זקס עלה לארץ ישראל מאמריקה עם אשתו ובתו. הוא חשש כי אם ימשיך את ישיבתו בגולה ייקראו נכדיו בשמות כמו טום וג'ורג' ולא באחד השמות התנ"כיים. זקס היה ידען בתורה ובעל הון. ברחובות רכש אדמות ונטע בהן כרמים ופרדסים. את ביתו הדו־קומתי, הבית היפה במושבה, בנה בראש גבעת רחוב "מנוחה ונחלה". זקס שלח את ידו בפעילות ציבורית ונבחר כחבר ועד המושבה. הוא הלווה למושבה עשרים וחמישה אלף פרנק לבניית מכון מים ולהתקנת רשת צינורות, שחיברה את בתי המושבה לבֵּרכת המים. הבאר נחפרה ברחוב מנוחה ונחלה, סמוך לרחוב עזרא, ובֵּרכת המים עמדה בגבעת רחוב בנימין, ליד בית הכנסת הגדול. לתימנים שהגיעו למושבה תרם מכספו, ממרצו ומזמנו, ובתוך כך פעל לרכישת חמישים וחמישה דונם אדמה בדרום רחובות, כדי להעמידה לרשות ועד המושבה עבור התימנים. ועד המושבה מסר את האדמה לחמישים וחמש משפחות תימניות, דונם למשפחה. המשפחות שילמו עבור החלקות

מחיר נמוך בתשלומים נוחים, מהשכר שהרויחו בעבודתם אצל האיכרים. לבניית הבתים הלווה להם זקס מכספו, וגם ערב לכספי הלוואות שנטלו מהקרן הקיימת.

בשנת 1909 התקיים טקס הנחת אבן הפינה לבתים הראשונים בשכונה. לטקס הגיעו רבים מתושבי רחובות וגם ממושבות שכנות ומיפו. בחריצותם הקימו התימנים רפתות ולולים, נטעו עצים ושתלו גינות ירק. ראשי רחובות קראו לשכונת התימנים "שעריים", כשם העיר הנזכרת במקרא, כי כזכור, הם סברו שהיא מקור השם דוראן. מאוחר יותר התברר כי טעו, ומקור השם דוראן כנראה ביישוב "דורון" מתקופת המשנה. שעריים הייתה השכונה התימנית הראשונה בארץ אחרי התיישבות התימנים בכפר השילוח ב־1885. התימנים היכו שורשים עמוקים בארץ וברחובות, ומרביתם נשארו בה.

על התימנים סיפר לווין־אפשטיין בזיכרונותיו כי לא קיבלו עליהם את חרם דרבנו גרשום, וכמעט לכל אחד מהם היו שתי נשים ואף יותר. בבית גוסי דונדיקוב עבדה תימנייה כבת חמש־עשרה, אישה חמישית לבעלה, יפהפייה מזרחית של ממש. היא לא ידעה את יופיה משום שבבתי התימנים לא השתמשו במראָה. פעם מצאה אותה בעלת הבית לבושה בבגדי בתה, מתבוננת במראה, ומתפעלת מהמראֶה שנגלה לעיניה. לאחר שאכלה מ"עץ הדעת" ברחה מבעלה הזקן ליפו. עבדה שם וחסכה סכום הגון כדי לשלם לו עבור גט ולהשיג גבר צעיר ונאה ממנו.

הסַפָּר מרחובות

כאשר ועד המושבה רכש את הבית הדו־קומתי של "מנוחה ונחלה", עבר אייזנברג להתגורר בבית שבנה לעצמו ברחוב עזרא, וגם גולדין עבר לבית משלו. הוועד העביר את פעילותו לבית "מנוחה ונחלה", ושם גם קיים את ישיבותיו. בשנת 1923 העניקו השלטונות לוועד המושבה מעמד של מועצה, ומאז נקרא הבית "בית מועצת רחובות".

מול בית המועצה פתח הסַפָּר יצחק חביבי, אחיו של אליהו חביבי, את מספרתו. יצחק ניחן בקול ערב במיוחד ואהב להנעים בקולו את זמנם של אנשי המושבה. יותר מכול אהב להנעים את זמנם של קהל לקוחותיו, ממש הספר מסביליה. הוא ידע אַריות שלמות בעל־פה, וגם פרקי חזנות הכיר על בוריים, שפתיים יישקו. כשהחל נותן קולו בזמרה היה מתחיל כאחד האדם, וכחלוף דקה או דקותיים, כשחימם קמעא את מיתרי קולו, היה מסלסל, מריץ, משחרר וממריא אל על. ואז, כשקולו נסק למרומים, רחובות כבר לא הייתה אותה מושבה, כאילו התהפכה על ראשה. עוברים ושבים היו נעמדים כנטועים במקומם, ואיכרים, פועלים ובעלי מלאכה שבתו ממלאכתם. הכול עצרו. מורים וילדים בכיתות הלימוד סגרו ספרים ומחברות, פתחו חלונות לרווחה, ועשו אוזנם כאפרכסת. סיפרו אז ברחובות כי לשמע הקולות, אפילו היונים נטשו בחֲטָף את גוזליהן הרכים, החישו כנפיים, וחגו כמהופנטות במעגלים מעגלים מעל מספרת דון חביבי. תרנגולות הטילו ביציהן בצרורות, פרות הריקו עטינים, סוסים רקעו בצהלה וחמורים הרימו ראש אל השמים ונהקו כקול השופר. אורחים שהזדמנו למושבה שאלו אז בתימהון: "מה נשתנה? ראש

הַשׁוֹנֶה אֵיז גִיקוּמֶן? (ראש השנה הגיע?)" אך כשאחיו של יצחק, אליהו, היה מצטרף אליו מקצהו השני של הרחוב, אז כבר יצאה המושבה מדעתה לגמרי. חלזונות הגיחו מעומק האדמה, שבלולים החליקו מעמודי גדר, ואפילו "בֶּרֶלֶך" לא המתינו לקריאה לצאת מחוריהם. הכול השילו שריונים, ובקצב אחיד זחלו על גחוניהם, פיתול אחד לשמאל ופיתול אחד לימין, וכך ב"שמאל, ימין, שמאל" היישירו פעמיהם לעבר הקול הקורא. כל המושבה אמרה אז שירה ואורה, צהלה ושמחה, ששון ויקר. אלא שאז, כשדומה היה כי הדברים עומדים לצאת מכלל שליטה, יצא חביבי אל המדרכה, וכשפניו אל הרחוב הרים ידיו למעלה, הורידן בנעילת "אמן" או "הללויה", והשיב את הסדר על כנו. אז חזרו כולם למקומותיהם בשלום והמשיכו את שגרת חיי המושבה.

הקורא יחשוב לבטח כי יש כאן משום הגזמה בתיאור הדברים, ואכן יצדק, אך לא לגמרי. המושבה אולי לא ממש התהפכה על ראשה, אך בוודאי עצרה מלכת. עובדה! לראש המועצה היה הסכם עם חביבי, ודקדקנים ויודעי דבר ברחובות אמרו כי ההסכם נחתם אצל אַדבוֹקָט כדת וכדין. ומה היה טיבו של ההסכם? בכל פעם, לפני שהתקיימה ישיבת מועצה, היה היו"ר פותח חלון, וקורא: "יצחק, הישיבה מתחילה". חביבי היה אז מתאפק, ונמנע מלהשמיע את קולו. מיד כשהסתיימה הישיבה שב ראש המועצה ופתח את החלון, וקרא: "יצחק, סיימנו, אתה יכול להמשיך." ההסכם קם ונהיה לאחר שראש המועצה ניסה לנהל את ישיבותיו בזמן שיצחק נשא את קולו בשירה, ולא הצליח. לשמע הקולות והסלסולים היו עיני החברים מצטעפות ותופסות דוק קל של ערפול, כזה של שעות אחר הצהריים, גם אם היה זה בוקר או ערב. יצחק הפליג אז בקולו הֶעָרֵב ונשאם עמו אל מחוזות אחרים, רחוקים ממושבתם הצנועה. ראש המועצה המסכן מצא אז את עצמו עומד מול חבריו, מדבר או נואם, מבקש ודורש, מצליף ומהלל, וכנגדו ישבו החברים אומנם בחדר אחד עמו, אך לא ממש היו שם. כשביקש את אצבעותיהם כדי להכריע בסוגיה שעסקה בגורלה של המושבה, ראה מולו בליל ידיים עולות ויורדות, שוב עולות מהוססות כמציירות גלים, ואצבעותיהן משייטות, נשלפות כמצביעות, אך מתקפלות ושבות לנדנן, ועיני החברים בוהות בחלל האוויר, מזגזגות, תועות ותוהות: דווקא עכשיו? באמצע "רִיבּוֹינוֹי של עוֹילוֹם"?...

במלחמת העצמאות, ארבעים שנה לאחר רכישת הבית מ"מנוחה ונחלה", נהרס בית מועצת רחובות כשמטוסי המצרים הפציצו את המושבה. אז גם נפגע קשות עץ האקליפטוס שנטע אייזנברג, אך שוקם וקם, והוא עולה ומשגשג עד היום.

רחובות — תל אביב

ב־1908 נפתח קו תחבורה קבוע בין רחובות ליפו. דיליז'נס חדש ונוח, עם מושבי קפיצים שהקלו על הנוסעים, וכיסוי של גג, עבר בקו זה חמש פעמים בשבוע. בעליו היה יוסף רכטמן, אביו של שמואל רכטמן, שלימים כיהן כראש עיריית רחובות. הדיליז'נס קיצר את זמן הנסיעה מיפו לרחובות לשעתיים בלבד.

ב־11 באפריל 1909 נוסדה ליד יפו שכונת "אחוזת בית". כעבור שנה, ב־12 במאי 1910, הוסב שמה ל"תל אביב", והיא התפתחה והייתה לעיר.

בשנות העשרים הגיעו קווי התחבורה מרחובות גם לתל אביב. בשנים 1920־1925, כאשר כלי רכב ממונעים החלו להיראות בארץ, הופיעו נהגים יהודים ביוזמתם הפרטית והובילו נוסעים וסחורות בין המושבות לערים יפו ותל אביב ברכבים שרכשו מהצבא הבריטי, ששלט אז בארץ. כמה מהנהגים הקימו קואופרטיבים זעירים – "יהודה" בראשון לציון ו"דרום" ברחובות. ב־1931 התאחדו האגודות בקואופרטיב גדול שנקרא "דרום יהודה", צירפו אליהן נהגים נוספים, ומספרם הגיע לחמישים ושניים חברים. ב־1951 יסדו האגודות "אגד", "שחר" ו"דרום יהודה" את חברת "א.ש.ד.", ששמה הורכב מראשי התיבות של שלוש החברות. ברבות הימים חזרו וקראו לחברה המאוחדת "אגד".

אגודת "השומר"

ב־1912 ביקר בארץ מנחם אוסישקין, ראש "הוועד האודסאי". ברדתו מהאונייה ביפו ובסיוריו בארץ זכה לקבלת פנים חמה ולכבוד של מנהיג לאומי. במושבות הוותיקות נחל אכזבה כשראה איכרים מעסיקים פועלים ערבים בשעה שפועלים יהודים מובטלים מעבודה. הוא התכוון לדווח על כך ל"וועד האודסאי" עם שובו לאודסה, ולהמליץ לוועד שיפסיק את תמיכתו ביישוב.

בדרכו חזרה מיפו לאודסה ביקר אוסישקין במצרים, סייר בפירמידות ובמוזיאון, ושם ראה את גופתו החנוטה של רעמסס השני. דמות רעמסס נקשרה בזיכרונו עם יציאת עַם העבדים ממצרים, ועם תחיית העם היהודי בארצו. הדבר נטע בלבו תקוות גדולות בעתיד הציונות, וכעסו על המתיישבים שָׂכַך. עד שהגיע לאודסה ידע לספר כי בארץ ישראל חלו התפתחויות מרחיקות לכת בשנים האחרונות, והיישוב פוסע בדרך הנכונה. לסיכום הצביע אוסישקין על שלושה יעדים חשובים העומדים בפני התנועה הציונית: גאולת אדמות, עבודה עברית ושמירה עברית. אוסישקין הצהיר אז לראשונה בגלוי על תמיכתו בשמירה עברית ובארגון "השומר", להם התנגד קודם לכן.

ארגון "השומר" התפתח מארגון "בר גיורא", שהיה כוח המגן העברי המאורגן הראשון בארץ. את "בר גיורא" יסדו עשרה צעירים, רובם חברי "פועלי ציון", בליל שמחת תורה תרס"ח, 1907, בדירתו של יצחק בן צבי, ב"בתי ורשה" ביפו.

"בר גיורא" היה ארגון קטן, אינטימי וחשאי, ולא התאים לשמירה בהיקף רחב. חברי מפלגת "פועלי ציון" הבינו כי עליהם לתת מענה רחב יותר לבעיות השמירה, ולפיכך יש לשנות את מבנה הארגון. בערב פסח 1909 התכנסו החברים והודיעו על הקמת אגודת "השומר". את אספת היסוד של האגודה החדשה, שהתבססה על יוצאי "בר גיורא", קיימו במסחה, היא כפר תבור.

לאחר האספה קיבל "השומר" את השמירה ביבנאל, ואחריה בחוות כינרת ובזכרון יעקב. ב־1911 נקראו חברי האגודה לשמור במושבה חדרה. ועד חדרה שכר את שירותי "השומר" תמורת עשרת אלפים פרנק, שליש מכלל הוצאות המושבה בשנה.

בשנתם הראשונה בחדרה נתקלו השומרים בקשיים עצומים. הם לא נרתעו חרף ההתנגשויות עם השכנים הערבים ומחלת הקדחת, שהיכתה בהם ללא רחם, והצליחו להחזיר את החיים למסלולם. בתום שנת שמירה קיימו חברי הארגון אספה כללית בחדרה. כשחברי ועד "השומר" הגיעו לאספה, הם התקבלו בתשואות ממושכות ובחיבוק רחב מכל תושבי המושבה.

בקבלת הפנים החמה לה זכה ועד "השומר" בחדרה נכחו חברי ועד רחובות. הם באו להתרשם מיכולת השמירה של הארגון לאחר שאיבדו את אמונם בשומרים הערבים של המושבה. אלה שיתפו פעולה עם הגנבים הערבים שנהגו לגזול את רכוש איכרי המושבה ולהתחלק עמם בשלל. ועד רחובות ניסה להחליפם ביהודים, אך הגנבים התלו בהם, והשומרים הערבים חזרו לשמור. כשחזרו, גברה חוצפתם כפליים, והגיעה לידי כך שניסו למכור רכוש גנוב לבעליו. ריבוי הגנבות וההרס ריפו את ידי המתיישבים, עד שחדלו מניסיונותיהם לעצור בעדם. הדי הצלחת "השומר" בחדרה הגיעו לאוזניהם של חברי הוועד ברחובות. הם ביקשו להתרשם במו עיניהם, ולדון עם הארגון על התקשרות. כשראו את קבלת הפנים הנלהבת לה זכו חברי "השומר" ושמעו מחברי ועד חדרה כיצד היו פני הדברים לפני שמירת חברי הארגון, התקשרו בהסכם עם "השומר".

בסוף 1911 החל ארגון "השומר" את עבודתו ברחובות. בהסכם ההתקשרות בין רחובות לארגון נקבע כי בשעות הלילה יציבו שבעה שומרים רכובים בארבע גבעות המושבה וחמישה שומרים רגליים בשטחים החקלאיים. האיכרים חויבו לנעול את דלתות האורוות והרפתות בשעות הלילה. מי שדלתו נמצאה לא נעולה חויב בקנס של חצי מג'ידי, שנאסף לטובת השמירה. האחריות על מניעת הגנבות חלה על הארגון, והוא נשא בעלות נזקי גנבות בעלי חיים וציוד חקלאי שהיו מאחורי מנעול ובריח, וגם בעלות נטיעות שנעקרו או נחבלו. סך עלות השמירה ברחובות הגיע לשישה־עשר אלף ומאתיים ושישים פרנק. הודות לניסיון שצבר הארגון בחדרה הכינו חבריו לרחובות תוכנית שמירה יעילה. בכוח ההרתעה שיצרו הצליחו לבלום את הגנבות וההתנכלויות שידעה המושבה. כך ידעה הכתבה ב"החרות" לספר לקוראים בד' בכסלו תרע"ג, 1912: "המושבה רחובות התעוררה והסירה מעליה את הכתם השחור, הצרעת הממארת – השמירה הזרה – והורישה את מקומה לאגודת "השומר", וכבר אוכלת בשנה זו את פרי צעדה החשוב הזה. הכנסות אחוזותיה היו מרובות בשנה זו מכפי שהיו באחוזות יתר המושבות, לא מריבוי טבעי, כי אם פשוט מפני שבשנה זו באה כל ההכנסה לידי הבעלים."

שנה לאחר רחובות נחתם הסכם שמירה בין "השומר" לראשון לציון אחרי ששומר יהודי נרצח בעת ששמר לצד שומרים ערבים.

למרבית חברי הארגון ששמרו ברחובות היה ניסיון קודם בשמירה. הם ידעו את תפקידם ומה מצפים מהם, ונהגו בכבוד עם התושבים ועם השכנים הערבים. קרה ששומר צעיר היכה ערבי זקן שעבר עם גמליו ברחוב הראשי במושבה. כשראה זאת אחד השומרים הוותיקים, יחזקאל חנקין, סטר בכוח על לחיו של אותו שומר והוציאו מהארגון. בין

השומרים שעשו ברחובות היו שהפכו לאגדה עוד בחייהם, ובהם מנדלי פורטוגלי, שהיה ראש השומרים במושבה, דוד לווייתן, זלמן אסושקין, צבי ניסנוב וגרשון פליישר.

על פליישר סופר כי בטרם הגיע לרחובות למד על אורחות החיים של הערבים בשבט בדווי. התגורר באוהליהם, רעה את צאנם, אכל מפתם, למד את מנהגיהם והיה מקורב לשֵׁיח'. באחד הימים ביקר בשבט שֵׁיח' זקן ומכובד שבא מרחוק, והשיח' המארח שחט לכבודו כבש וערך חפלה גדולה. בזמן החפלה סיפר שֵׁיח' השבט לשֵׁיח' הזקן על הרועה היהודי, והרבה לדבר בשבחו על מסירותו לעבודה ועל נאמנותו. תוך כדי כך הגיש לפליישר נְתחי בשר משובחים כדי להפגין את הערכתו אליו. גם השֵׁיח' הזקן התרשם מפליישר, ובבוקר שלמחרת, לפני שעזב את המקום, הציע לו להתאסלם. בתמורה הבטיח לו את היפה בנשים וגם עשרות ראשי צאן. פליישר השיבו כי אם יחליט להתאסלם תהיה החלטתו מתוך בחירה ולא בעבור מתת זה או אחר. השֵׁיח' הזקן טפח לו בחיבה על כתפו ויצא לדרך. שניים ממלוויו של השֵׁיח' עשו עוד כמה ימים בשבט בטרם יצאו לדרכם.

בערב שמע פליישר מבעד ליריעת האוהל את שֵׁיח' השבט מדבר עם אחד משני המלווים. הוא אמר לו שאינו יודע אם אין הוא עובר על חוקי האסלאם בהאכילו את היהודי "הכופר". פליישר שמע גם את תשובת המלווה, שהשיבו כי אינו עושה טובה ליהודי, שהרי זה עובד ומרוויח את לחמו ביושר, וסיים כשאמר: "אמונת היהודים קודמת לאמונתנו, והנביא מוסא הוא סעידנא מוסא!" (אדוננו משה).

בתום דבריו מיהר המלווה לצאת מהאוהל, חלף ליד פליישר ופלט לעברו בעברית: "שלום". כשהכול פרשו ליצועם ניגש המלווה לפליישר ולחש באוזנו כי גם הוא ממוצא יהודי. כשהיה ילד מת אביו, ועל מנת לשרוד נישאה אמו למוסלמי. גם כשנעשה מוסלמי נאמן וגם כשעלה למכה והתפלל על קבר הנביא מוחמד, זכר תמיד את נרות השבת שאמו הדליקה, וכשעשתה זאת, הייתה לוחשת באוזנו שלא ישכח כי הינו יהודי. משום כך, בכל פעם שהוא נתקל ביהודים, חוזרים אליו זיכרונות ילדותו, כמו עתה. הוא השביע את פליישר שלא יספר את סיפורו לאיש, פן יבולע לו. גחן לעברו, נשקו על מצחו ופרש ליצועו.

חברי "השומר" בחרו לערוך את הכנס הרביעי שלהם ברחובות. בהזדמנות זו ערכו חתונות לארבעה שומרים בחורשת האקליפטוס שבחצרה של בתיה מקוב. באותו יום לבשה המושבה חג. מאות מוזמנים הגיעו מכל רחבי הארץ – בני משפחות השומרים, נכבדי היישוב, אורחים רבים, וכמובן חברי אגודת "השומר". ועד המושבה תרם את היין, נשות המושבה אפו עוגות ובישלו מטעמים, וכולם חגגו עם בעלי השמחה. הזוג הראשון, טובה ומנדלי פורטוגלי, נכנס אל מתחת לחופה, שנמתחה על ארבעה רובים. עם שבירת הכוס ירו החברים באוויר והזמינו את הזוג השני, ציפורה ואלכסנדר זייד, להיכנס אל מתחת לחופה. אחריהם באו בברית הנישואים חווה וזלמן אסושקין, והאחרונים בתור היו סוניה ומאירקה חזנוביץ. בעוד מאירקה וסוניה עומדים מתחת לחופה שעט בדהרה רוכב למושבה והודיע כי חדרה עומדת בפני התקפה של ערבים.

חברי "השומר" קפצו על סוסיהם ויצאו לחדרה בדהרה. הקהל הגדול המשיך לשמח את הכלות עד לשעות הבוקר.

שנה וחצי פעל ארגון "השומר" ברחובות. ההתקשרות עמו נפסקה בעקבות תקרית דמים שפרצה בין השומרים לאנשי כפר זרנוקה, שבה נהרג בן הכפר, והערבים הרגו את השומר פרידמן כנקמה. חברי "השומר" דרשו להפסיק את העסקת ערביי זרנוקה. בלחץ תושבים במושבה ובהוראת הקאימקאם של יפו הוחלט על הפסקת עבודתם. משה סמילנסקי אמר על "השומר" כי אולי יצא מרחובות מנוצח, אך דרכו ניצחה. בשנת 1917 חזרו חברי הארגון למושבה לתשעה חודשים.

שלושה מחברי ארגון "השומר" נפלו בשמירה על רחובות: שמואל פרידמן, דוד לווייתן ומרדכי זוהר. שמואל פרידמן נהרג בנקמת הדם של ערביי זרנוקה בעת שרכב לתומו בדרך מראשון לציון לרחובות. לפני שהצטרף לארגון היה בחור ישיבה.

דוד לווייתן נפל בעומדו על משמרתו בכרמי המושבה. השומר אסושקין סיפר עליו כי בעודו ילד נתייתם מהוריו וגדל בתנאים קשים בבית אחותו. היה לו כישרון ליצור דמויות מחומרים, וכומר שהבחין בכך שלחו ללמוד בבית ספר רוסי גבוה. משם המשיך לפריז, ללימודי אומנות. באחד הימים נתקל בו מַכס נורדוי בעת שהחזיק בידו פסל של יהודייה ענייה המושיטה יד לבקש נדבה. קנה ממנו את פרי עבודתו ונכנס עמו בשיחה. ימים אחדים אחר כך מצא עצמו לווייתן בדרכו לארץ ובידו מכתב ממכס נורדוי אל פרופ' שץ, מנהל בית הספר לאומנות "בצלאל". בכספו הדל נסע עד לפורט סעיד. משם עבר ברגל את מדבר סיני והגיע לארץ. בתל אביב פגש בו במקרה מנדלי פורטוגלי, התרשם מהבחור המיוחד, והציע לו לבוא לשמור ברחובות. הוא הסכים והצטרף לארגון "השומר", שאת שמו לא שמע עד אז. בארגון התיידד עם החברים, ותוך זמן קצר היה לאחד מהם. הוא היה שומר קר רוח שלמד היטב את רזי עבודת השמירה. נהג להתהלך יחף וגלוי ראש, וחבריו התקשו להבין כיצד דרך בכפות רגליו החשופות על קוצים ולא נפצע. סוכתו הייתה היפה בסוכות השומרים, ותמיד הפתיע את חבריו במטעמים שהכין במו ידיו.

מרדכי זוהר נפל גם הוא על משמרתו בכרמי המושבה, בסמוך לעץ השקמה, הג'וּמֵּז רחב הנוף הנמצא בצד הדרך לרמלה. שם, בין שיחי הצבר, פגע כדור בעינו בליל חושך והפילו. לאחר לכתו אמר עליו משה סמילנסקי כי היה כשמו: נפש מלאה זוהר, הוד ויופי של נעורים. בזמן האירוע עבד במושבה נחום גוטמן, אז תלמיד גימנסיה "הרצליה", שהיה בחופשת קיץ ברחובות, והיה עד להמולה שפרצה במושבה בהיוודע דבר נפילתו. את התרשמותו מאותם ימים הנציח בספרו: "החופש הגדול או תעלומת הארגזים".

כעבור שנים נפתחו שלושת קברי השומרים, ושוכני עפרם הועברו לכפר גלעדי, לבית הקברות של אגודת "השומר". נחום הורוביץ פנה אז לסמילנסקי וביקשו שיפעל לכך. סמילנסקי הפעיל את השפעתו על ה"חברה קדישא" ברחובות, ואלה נעתרו לבקשה.

במרוצת השנים צצו חילוקי דעות בין חברי "השומר". היו שטענו כי הארגון מסתגר בדל"ת אמותיו ואינו נערך לשינויים העוברים על הארץ. בשנות מלחמת העולם

הראשונה התנגד השלטון הטורקי לקיומו של ארגון יהודי חמוש ורדף את חבריו עד שירדו למחתרת. בשלהי המלחמה התנדבו חברי "השומר" לגדוד העברי, וממנו המשיכו למשטרת הרוכבים. בוועידת הארגון שהתקיימה בתל עדס (תל עדשים) ב־1920, שנתיים לאחר מלחמת העולם, הוחלט על פירוקו.

מלחמת השפות

ארגונים יהודיים, לאו דווקא ציוניים, הקימו מוסדות חינוך בארץ ישראל ומימנו את פעילותם. חברת "עזרה" מברלין הקימה גני ילדים, בתי־ספר יסודיים, את הסמינר למורים בירושלים ואת הטכניקום (הטכניון) בחיפה. השפה הגרמנית הייתה השפה השלטת במוסדותיה. במוסדות חברת "אליאנס", "כל ישראל חברים" (כי"ח) מצרפת, למדו בשפה הצרפתית. הסתדרות המורים שאפה לתת לבתי הספר ביישוב החדש צביון לאומי־עברי, וביקשה להשתית את השפה העברית בכל מוסדות הלימוד.

בהנהלת הטכניקום ישבו שישה חברים. שלושה מהם: אחד העם, יחיאל צ'לנוב, ושמריהו לווין ייצגו את הציונים, ושלושת האחרים ייצגו את חברת "עזרה" מגרמניה. לקראת שנת הלימודים תרע"ד (1913־1914) דרשו שלושת הנציגים הציונים כי שפת הלימוד בטכניקום תהיה עברית. החברים מגרמניה התנגדו לדרישתם, וההנהלה המרכזית של חברת "עזרה" בגרמניה התייצבה מאחוריהם. לאחר שתביעת הנציגים הציונים לא נתקבלה, הם קמו והתפטרו מהנהלת הטכניקום.

ההתפטרות עוררה הזדהות ציבורית, שהלכה וצברה תנופה ברחבי היישוב. ארגונים ציבוריים, ובהם ארגוני פועלים ואחרים, קיימו אספות מחאה והשמיעו קולות תמיכה במתפטרים. הסתדרות המורים חָברה להנהגת התלמידים בסמינר למורים בירושלים, ויחדיו התייצבו בחזית המאבק והכריזו על שביתה בכל מוסדות החינוך של חברת "עזרה". מורים במוסדות החינוך של החברה התפטרו לאות מחאה, ובהם מנהל הסמינר למורים, דוד ילין. ראשי חברת "עזרה" מברלין לא נכנעו, וסירבו להצעות פשרה. אנשי חינוך פנו להסתדרות המורים בהצעה להקים רשת חינוך עברית עצמאית שאינה תלויה בגחמותיהם של ארגונים חיצוניים. היישוב היהודי עמד איתן לצד המורדים, והוכיח כי חפצו בזהות לאומית עברית קודמת לשיקולים כלכליים. הייתה זו הפעם הראשונה בתולדות היישוב בה התייצבו כולם כגוף אחד מאחורי עיקרון לאומי, ונתנו לכך ביטוי חד־משמעי רחב.

בראש הנהגת המורדים בסמינר למורים בירושלים עמד דודי נתנאל, שהיה אז תלמיד הכיתה העליונה, כפי שנקראה אז. בכתב ידו ניסח מכתב תמיכה בשלושת חברי הנהלת הטכניקום הפורשים, וחתם בשוליו. אחרי שהחתים על המכתב גם את חברי כיתתו העבירו לתל אביב, ותלמידי הכיתה הגבוהה בגימנסיה "הרצליה" הוסיפו בו את חתימותיהם.

ואלו דברי המכתב:

יום י"ז סיון התרע"ג
לכבוד
חבר הקורטוריום של הטכניקום בחיפה,
האדון אשר גינצבורג (אחד־העם)

נדהמים ונרעשים אנו לשמועה שבטכניקום העומד להיפתח בחיפה לא תהיה השפה העברית שפת הלמודים. אי אפשר לנו, חניכי בתי הספר העבריים בארץ ישראל, להשלים עם הרעיון הזה.

אנו קיבלנו את ידיעותינו העבריות והתפתחותנו הכללית דרך צינורה של השפה העברית. התחנכנו מילדותנו על ברכי שפת העם בארץ אבות. מדברים, לומדים וחושבים בה, רק בה.

הוכחנו לכל העולם כולו שרק השפה העברית היא היא היכולה וצריכה לשמש שפת הדיבור והלימוד בארצנו. תלינו כמובן הרבה תקוות בביה"ס העליון היחיד ההולך ונוצר בארצנו. שעשענו את נפשנו בתקווה להמשיך ישר את התפתחותנו ולקבל חינוך עברי שלם.

אנו, התלמידים הגומרים את חוק לימודינו בבתי הספר הבינוניים בא"י והעומדים על מפתן ביה"ס, מביעים בזה את מחאתנו העזה המתפרצת מלבנו נגד אלה המעזים לפרוץ פרץ בשפה העברית בארצנו והמערערים בזה את יסוד תרבותנו הצעירה – פרי עבודה לאומית ענקית. שום שפה בעולם לא תוכל למלא את מקומה של העברית בעולם מחשבותינו וידיעותינו!

דורשים אנו איפוא מכל העוסקים בטכניקום ודואגים לקיומו בתור בית־ספר עברי לאלה הבוראים בטכניקום מקלט לימודי לצעירי עמנו בכלל ובייחוד לנו, בני הארץ, לתת בטכניקום לשפתנו את מקומה הראוי לה.

שפת הטכניקום יכולה וצריכה להיות השפה העברית!

תלמידי המחלקה העליונה בבי"ס למורים ובביה"ס למסחר בירושלים.
תלמידי המחלקה השמינית בגימנסיה העברית "הרצליה" ביפו.

בסמינר למורים בירושלים חתמו על המכתב שנים־עשר תלמידים, ובגימנסיה "הרצליה" חתמו עליו עשרים ושלושה. בין החותמים בגימנסיה נמנו משה שרת, אליהו גולומב, דב הוז וזרובבל חביב.

כתוצאה מהמרד קמה בארץ רשת חינוך עברית עצמאית. רחובות ויתרה על העזרה הכספית של "עזרה" והצטרפה למרד הארצי חרף המצוקה הכספית שבה הייתה נתונה.

כל הבעיות, האיומים והקשיים שחווה היישוב היהודי על בשרו עד כה התגמדו נוכח הסכנה הגדולה שארבה לפתחו במלחמת העולם הראשונה, אשר איימה לנתץ מה שהושג בעמל של שנים.

בית העם ברחובות, ומימין למעלה בית הכנסת הגדול "אהל שרה". 1912.

בעמוד הקודם: מכתב ההזדהות שכתב דודי נתנאל לאחד־העם במאבק למען הלימוד בשפה העברית.

ד

במלחמת העולם הראשונה

השלכות המלחמה על היישוב

מלחמת העולם הראשונה פרצה ביולי 1914. טורקיה הצטרפה לגרמניה ול"מדינות המרכז" האחרות שלחמו ב"מדינות ההסכמה", ובהן בריטניה, צרפת, רוסיה, וארצות הברית.

השלכות המלחמה הגיעו עד לארץ ישראל תוך זמן קצר. הראשונים שנפגעו היו אנשי היישוב הישן, שמרביתם התקיימו על כספי התמיכות מבחוץ. אחריהם נפגעו בעלי המלאכה העירוניים, בעלי מקצועות חופשיים, והאיכרים במושבות. אוניות אזרחיות חדלו להגיע לשערי הארץ. נפסק יצוא ההדרים, היין והשקדים, ויבוא מוצרי מזון בסיסיים, כמו חיטה, שמן, סוכר, אורז, נפט, קפה ותה. הדלק להפעלת משאבות המים בפרדסים אזל, העבודה בחקלאות פחתה, ופועלים נותרו ללא מקורות תעסוקה. בעלי חשבונות הזדרזו למשוך את כספם מהבנקים עד שאלה לא יכלו לעמוד בלחץ הלקוחות. הממשלה הכריזה על שמיטת חובות והפסקת האשראי. הפיקדונות הוקפאו, בנקים נסגרו, המטבע הטורקי איבד מערכו, ומחירי המוצרים הרקיעו שחקים.

הטורקים החרימו בהמות עבודה ועגלות לצורכי המלחמה ללא התחשבות בעונות העבודה החקלאיות. כשהבהמות הללו הוחזרו לבעליהן, הן נראו כשלדים מהלכים. כעבור זמן, כשטיפלו בהן והחזירון לאיתנן, חזרו הטורקים ולקחון בשנית, וכך חוזר חלילה. על איכרים הוטלה חובת התייצבות עם בהמות המשא ל"שׁוּפָרָה", כביכול להשכרה, אלא שאת דמי ההשכרה "שכחו" הטורקים לשלם. הטורקים לא הסתפקו רק בבהמות משא. ככל שנמשכה המלחמה, וככל שהחמיר מצבם, כן גברה חוצפתם, והם החלו לדרוש צאן ומספוא. אם מצאו תבואה, החרימו גם אותה.

עם תחילת המלחמה ביטלה טורקיה את הסכם הקפיטולציות, אותו הסכם שהעניק הגנה לנתיני חוץ. שתי אפשרויות העמיד השלטון בפני היהודים: להתעתמן או לעזוב את הארץ. התעתמנות הייתה כרוכה בקניית אזרחות טורקית בכסף ובחובת שירות בצבא הטורקי מגיל שבע עשרה עד ארבעים וחמש. במצב אליו הידרדרה הארץ בחרו רבים להגר ולהציל את עצמם. אם בתחילת המלחמה היו 85,000 יהודים בארץ, הרי בסיומה, כעבור ארבע שנים, לאחר שרבים עזבוה או גורשו ממנה, ירד מספרם ל־56,000. 12,000 מתוכם השתייכו ליישוב הציוני.

הטורקים והגרמנים התחרו בבריטים, שישבו במצרים, על השליטה בתעלת סואץ.

הארץ הפכה לחזית, והמפקד הטורקי במזרח התיכון, ג'מאל פחה, שישב עד אז בסוריה, העתיק את מפקדתו לארץ ישראל.

השלטון חשד ביהודים כי לבם נוטה למדינות ההסכמה, והקשה על חייהם במתכוון. המפקד הטורקי החדש ביפו, חסן בק, ששמעו יצא למרחוק באכזריותו ובשנאתו ליהודים, הזעיק אליו את מוכתרי המושבות ודיבר אליהם דברים קשים. הוא דרש להעביר לידיו את כל כלי הנשק שבמושבות. כשאהרון אייזנברג ביקש לומר את דבריו ולנסות ולערער, הפסיקו חסן בק, איים עליו בשוטים ובמאסר, והוסיף: "את שערות זקנך הלבנבן אתלוש אחת אחת". המושבות עמדו בפני דילמה קשה. אם ימסרו את הנשק יהיו חשופים לפגיעות הערבים, אולם אם יסרבו, יכה בהם חסן בק, לכן החליטו להעביר לידיו את הנשק הזניח, ולהשאיר בידיהן את הנשק האיכותי. חסן בק הגיב כמצופה. השתולל ויצא בזעם למסע חיפוש כלי נשק בתל אביב ובמושבות הדרום. הוא אסר את מוכתר פתח תקווה וביקש לאסור גם את אייזנברג, אולם זה הקדימו וברח לירושלים.

בתי הדואר נסגרו ופסק הקשר עם ארצות חוץ. השלטון העלה את המסים והוסיף עליהם "מס מלחמה". הפקידות, שעד כה התייחסה בכבוד אל הנתינים הזרים, החלה לנהוג בהם בגסות עקב ביטול הסכם הקפיטולציות. כשראו הערבים את יחס השלטונות לנתינים הזרים, גברה חוצפתם, ו"חובשי המגבעות" (בניגוד לחובשי הכָּפִיּוֹת) הפכו ללעג ולקלס. פרחחים קראו אחריהם בשווקים: "חוּמָיָה מַתַל סוּרָמָיָה" – "הנתינות דמתה לנעל"...

הטורקים חטפו צעירים וגייסום בכוח לשירות צבאי. תנאי השירות בצבא הטורקי היו קשים ומחפירים, ותנאי התברואה בצבא היו ירודים. היחס לחייל הפשוט, ולחיילים היהודים בפרט, היה קשה מנשוא. משפחות שביקשו לפדות את החטופים נאלצו לשלם סכומי עתק, חמישים נפוליאונים זהב למגויס, והיה עליהם להזדרז ולתתם בידי החוטפים בטרם הועבר המגויס לדמשק, כי אז כבר איחרו את המועד. הן נחפזו לגייס כסף ופנו לידידים, מכרים וקרובי משפחה כמחזרים על הפתחים. לא אחת נאלצו לשעבד את רכושם או למוכרו כדי להשיג את הסכום הדרוש.

העיתונות הערבית ראתה שהטורקים מרעים את יחסם ליהודים ופוגעים בהם, והצטרפה גם היא לשוטנים בשופכה דברי ארס ובלע נגדם. הציבור הערבי, שהושפע מהתקשורת העוינת, הרהיב עוז ודיבר על יום נקם ושילם ב"יהוד". בלהה אייזנברג העידה כי שמעה ערבי שנהג להגיע למושבה יומיום, והיה בן בית ברחובות, אומר: "יבוא יום ונשחט את כולכם ככבשים."

ערביי הכפרים שמסביב לרחובות "חילקו" ביניהם את בתי המושבה. הם נהגו לעבור ליד בית זה או אחר, לנעוץ מבטים, ולשאת משאלה כי במהרה יגיע היום בו יחליפו את שוכניהם. הטורקים הורו לוועד רחובות להחליף את השומרים היהודים בערבים. השמועה הפילה חרדה במושבה. הכול ידעו את הצפוי להם ולרכושם. לאחר שיחות ולחצים הצליח הוועד לדחות את רוע הגזרה והתחייב בפני השלטון כי כל השומרים יהיו יהודים בעלי נתינות עותמנית.

באין כסף עובר לסוחר הדפיסו מוסדות יהודיים שטרות מטעם עצמם: שטר "ועד רחובות", שטר "נטעים", וכיוצא באלו. היהודים הכירו בשטרות הללו ועשו בהם שימוש, אולם הערבים לא היו מוכנים לקבלם. הם דרשו מזומנים עבור הסחורה שהציעו למכירה במושבה, אך המזומנים הלכו ואזלו. אנשי רחובות, שבימים טובים מאלה סיפקו פרי הדר לגלזגו ולאודסה, עמדו חסרי אונים כשנאלצו לשלם במזומן עבור ירקות וביצים.

מוצרי היסוד, ובעיקר קמח, סוכר ונפט, נעלמו מהמדפים. מחיר המעט שנותר האמיר מעלה מעלה. הרעב החל לתת את אותותיו, ואנשים התהלכו כחושים וצהובי פנים. ניסו לחסוך בכול. גם בנרות לתאורת הבית מיעטו להשתמש. בשעות הלילה הייתה המושבה שרויה בעלטה, ואנשים גישושו את דרכם בין הרחובות והבתים.

כך נראו אז לתלמיד נחום גוטמן פני אנשי המושבה: "בכל שעות היום עומדים שעות על גבי שעות על הגבעה ליד הפעמון ומשיחים בחדשות היום. השמש שוקעת, הירח עולה והם עומדים ומשיחים, וחוזרים ומדברים, ודשים שוב ושוב, וכל החדשות רעות. מדברים על הגזרות החדשות ועל המחירים המאמירים. פני האנשים כחושים, הלבוש מטולא וצבעו דהה. קשים היו החיים."

עודנו עומד ומתבונן במראות הללו, והנה הודיעו במושבה על גזרה חדשה: כל אדם שיימצא אצלו בול ציוני של הקרן הקיימת או תמונת ד"ר הרצל, ייאסר ויימסר למשפט צבאי.

באוקטובר 1914 הגיעה לחוף יפו אוניית מלחמה אמריקאית, "נוֹרת' קרוליינה", ועליה חמישים אלף דולר, סיוע מיהדות ארצות הברית. הכסף הגיע בעקבות פניית ארתור רופין לידידו הנרי מורגנטאו, שגריר ארצות הברית בטורקיה, שפנה בעניין זה למנהיגי יהדות ארצות הברית. המנהיגים היהודים הקימו ועד לתמיכה בתושבי הארץ, שהורכב משלושת הזרמים היהודיים בארצות הברית: האורתודוכסי, הקונסרבטיבי והרפורמי. מכאן שמו – "ג'וינט" (משותף). שלוש־עשרה אוניות מלחמה אמריקאיות הגיעו לארץ במהלך המלחמה, עגנו בחוף יפו, והביאו על סיפונן מזון, ציוד רפואי וכסף בשווי של שני מיליון דולר, סכום עצום באותם ימים. ארגזים שהכילו מטבעות זהב נפרקו והובלו לבנק אפ"ק, ומשם הופצו ביישוב. "הוועד להקלת המשבר", בו היו נציגים מכל חוגי היישוב, ובהם פועלים, סוחרים, אנשי יק"א, אנשי המושבות ואחרים, דאג לחלוקת הזהב. מרביתו הועבר לפליטי תל אביב ויפו באמצעות "ועד ההגירה" שבראשות דיזנגוף, וחלק אחר הועבר למושבות, שהיו במשבר בשל מצב החקלאות. לולא סיוע זה, קשה לשער כיצד, ואם בכלל, היה היישוב היהודי צולח את שנות המלחמה הראשונות. באפריל 1917 הצטרפה ארצות הברית למערכה, ואז נסתם מקור חשוב זה.

הגירוש למצרים

ב־17 בדצמבר 1914, נר חמישי של חנוכה, פשטו הטורקים על יפו, תל אביב, נווה צדק ונווה שלום, אספו יהודים שלא התעתמנו, והעלו אותם בכוח על אונייה איטלקית

שעגנה בנמל. הם לא נתנו בידם שהות לקחת חפצים אישיים או להיפרד מיקיריהם, והשליכום בכוח לסירותיהם של הספנים הערבים שנשאום לאונייה. מי שגילה התנגדות הוכה מכות נמרצות והושלך לסירות פצוע וחבול. עד הערב הועמסו על האונייה מאות חטופים, והטורקים המשיכו ודחסו עוד ועוד, כסרדינים בקופסא. בני זוג, אחים, ילדים והורים הופרדו בכוח אלה מאלה, ובעוד חסרי הישע הללו הושלכו כשקי קמח לסירות, עמדו קרוביהם וצפו בהם מהחוף בלי יכולת להושיט יד. זעקות האומללים שעל האונייה ושל קרוביהם על החוף נשמעו למרחוק.

הספנים הערבים, שהיו ידועים בפראותם ובאכזריותם, פירשו את גירוש היהודים כאישור הממשלה לעשות בהם ככל העולה על רוחם, והוסיפו על סבלם של המסכנים הללו בהתקלסויות ובמכות וגם שדדו מהם חפצים בעלי ערך שהחזיקו על גופם. קרעו עגילים מאוזני הנשים ותלשו בכוח טבעות וצמידי זהב מידיהן. כאילו לא די בזה, הוכרחו החטופים לשלם על המעבר בסירה, וכשעלו על האונייה כפה עליהם רב החובל של האונייה האיטלקית תשלום כפול עבור המסע למצרים.

האונייה הנחיתה את החטופים בנמל אלכסנדרייה, שהייתה אז בשלטון בריטי. כעבור שבוע ימים חזרה האונייה ועגנה בנמל יפו, והמחזה הנורא חזר על עצמו. הטורקים לא הקפידו בקטנות. כל מי שנתפס על ידם הועבר לאונייה, גם אם היה בעל אזרחות עותמנית. רק לאחר שהופעלו לחצים על השלטון המרכזי בקושטא, ניתנה הוראה להפסיק את הגירושים הקשים.

נראה היה שהטורקים מבקשים למלא אחר כוונותיו של הקאימקאם בהא א־דין, מושלה של יפו לפני חסן בק, שאמר: "לציונים אין כאן מקום, ולא אנוח ולא אשקוט כל עוד יישאר אחד מהם בארץ."

לצבא הבריטי או לצבא הטורקי?

היו צעירים יהודים ארצישראלים שביקשו להתנדב לשירות בצבא הטורקי. הם האמינו כי בעשותם כן יראה השלטון ביהודים בני ברית, וכך תימנע פגיעה ביהודים ושואה בדומה לזו שהמיטו הטורקים על הארמנים. הורי המתנדבים ומנהיגי היישוב התנגדו להתנדבות וניסו להניא את הצעירים מכוונתם. ההורים העלו בפניהם את השאלה כיצד יוכלו לשרת בין מוסלמים שיבקשו לפגוע בהם על היותם "כופרים", אך אלה היו נחושים בדעתם.

מאה ועשרה מתנדבים יצאו לקושטא. שבעים מהם היו תלמידי גימנסיה הרצליה וארבעים היו תלמידי הסמינר למורים בירושלים. הם נשלחו לקורס הכנה, ובהמשכו לקורס קצינים. בתחילה היו מפקדיהם גרמנים. אלה התייחסו אל הצעירים הישראלים בנוקשות, אך בהגינות. כשהוחלפו הגרמנים בטורקים, הפכו חיי הצעירים לגיהינום של ממש. הטורקים התעללו בהם תשע־עשרה שעות ביממה. הכריחום לבצע תרגילים שלא היו צבאיים כלל ועיקר, במטרה לפגוע בהם ולהשפילם. הם הוכו מכות קשות על מעשים של מה בכך, שוכנו בחדרים צרים, עד כי בקושי הצליחו לפשוט רגליים וידיים,

ומנעו מהם שינה וארוחות. בייאושם כתבו לארץ מכתבי תחינה: "הצילו, שלא נישאר שבורים ורצוצים בגוף וברוח לעולם," אך לא ניתן היה לעזור לאומללים הללו. רק לאחר שסיימו את הקורס ונשלחו כקצינים לחזית, השתנה היחס כלפיהם.

ככל שהלך והסתבך מצבם של הטורקים במלחמה, כך הקשיחו את הגיוס בכפייה. חטיפות של צעירים הלכו ותכפו, ונעשו דבר שבשגרה. כבר קשה היה לפדות את החטופים בכסף. צעירים פחדו להסתובב בחוצות, שמא ייחטפו ויישלחו לחזית המלחמה, שהסיכויים לחזור ממנה בריאים ושלמים קלושים. בין החטופים היה דודי נתנאל.

נתנאל הגיע לבית הספר למורים ולמסחר בירושלים לאחר שסיים את לימודיו בבית הספר היסודי ברחובות, ולמד בו הוראה והנהלת חשבונות. הוא ידע עברית, טורקית, אידיש, וערבית, ובבית הספר למד גרמנית וצרפתית. בירושלים התגורר בחדר ששכר בביתה של גברת שלנג, אישה מבוגרת שבעלה חי באותן שנים בארצות הברית. גברת שלנג דאגה לו כאילו היה בנה. כשחלה בטְרָכוֹמָה (גַּרעֶנֶת, דלקת לחמית העין), מחלה שרבים ביישוב חלו בה אז, הזדרזה ולקחה אותו אל רופא העיניים המפורסם ד"ר טיכו, שהציל את ראייתו.

לא אחת נחטף נתנאל בידי חיילים טורקים ונשלח למגרש הרוסים, מקום ריכוז החטופים לפני העברתם ברכבת לדמשק, לגיוסם לצבא. תמיד הזדרזה גברת שלנג לשלשל לידי המפקדים הטורקים סכום כסף נאה כדי שיואילו לשחררו. את ה"בקשישים" הללו החזיר אביו יהודה לגברת שלנג באמצעות נתנאל, כשחזר לירושלים מחופשותיו ברחובות. נתנאל סיים את לימודיו עוד לפני פרוץ המלחמה, והחל לעבוד כמורה בבית חינוך לעיוורים בירושלים. חלק מהכסף שהשתכר חסך ושלח להוריו, לעזור בהוצאות החינוך של הצעירים במשפחה. בפעם האחרונה שנחטף לא הצליחה גברת שלנג לשחררו. זה קרה כשהטורקים כבר היו שקועים עמוק במלחמה, והקשיחו את יחסם לחטופים. גם "בקשיש" כבר לא עזר.

גברת שלנג הודיעה למשפחה ברחובות על חטיפת נתנאל ועל הניסיונות שעשתה לשחררו, שלא צלחו בידה הפעם. היא גם טרחה להודיעם את שעת עצירת רכבת החטופים ברמלה, בדרכה לדמשק, וכי שם ניתן יהיה לראותו לזמן קצר.

האב, יהודה, יצא לרמלה לפגוש את בנו נתנאל ולתת בידו צידה ונפוליאונים לדרך ולחודשים הראשונים בצבא, שידע כי יהיו קשים. שעות ארוכות עמד והמתין לרכבת ברציף התחנה, וכשזו הגיעה, עבר מקרון לקרון וקרא בשמו של נתנאל. כשהגיע לקרון האחרון כבר חשב לרגע שאולי הגברת שלנג טעתה, ונתנאל לא עלה על הרכבת, ואולי כלל לא נחטף, אך בעודו מהרהר בכך שמע את בנו משיב לקריאותיו מתוך הקרון. יהודה מיהר ותחב בידו של השומר כמה מטבעות כדי שיתיר לנתנאל לרדת אליו.

הפגישה הייתה קצרה ולוותה בתחושה של מועקה כבדה. הם ידעו כי אולי לא ישובו עוד לראות זה את פניו של זה. שניהם ידעו על הקרבות הקשים שהטורקים מנהלים בחזיתות השונות. הם גם ידעו שהטורקים לא ייחסו כל ערך לחייו של חייל,

ובוודאי לא לחייו של חייל יהודי. הם ניסו שלא להסגיר זה לזה מה שחשו עמוק בלבם, אולם המבטים אמרו הכול. נתנאל נקרא לחזור אל מקומו, ויהודה המשיך לעמוד על הרציף עוד שעה ארוכה, ובשפתיים חשוקות שטח תחינה בפני האלוהים שיחזיר את בנו בשלום.

בקושטא נבדק נתנאל בידי צוות רפואי גרמני. למזלו הטוב ידע גרמנית על בוריה, והשיב לשאלות הרופא בשפתו. הרופא התרשם מהצעיר שלפניו, והפנה אותו לקורס קצינים של חיל הרפואה. בין מגוון האפשרויות, זו הייתה הטובה ביותר.

נתנאל סיים את הקורס בהצלחה ונשלח לחזית הרומנית כאחראי על נושאי מזון ותברואה. מצב התברואה בחזית זו היה ירוד במיוחד, והיה עליו להשקיע מאמץ ניכר כדי להביא לשינוי. כנראה שהצליח בכך, כי תוך זמן קצר קיבל העלאה בדרגה. אחריה באה עוד דרגה, ועוד אחת, ועד שהסתיימה המלחמה הגיע לדרגת בִּינבָּשי, רב־סרן.

לקראת סיום המלחמה, ועם נסיגת הצבא לשערי טורקיה, הלך והחמיר מצבם של התושבים במדינה המובסת, ויותר מכול – בבירתה קושטא. רבים מתושביה סבלו מחוסר מזון ומתנאים סניטריים ירודים. בתוקף תפקידו והתמחותו הועבר נתנאל לקושטא, ובצד עבודתו היומיומית דאג לתושבים היהודים. הקהילה היהודית העריכה מאוד את פעילותו, שנעשתה ללא ידיעת מפקדיו, תוך נטילת סיכון. כשנה שהה נתנאל בקושטא, ואחריה חזר לארץ ולרחובות.

לא לכל הקצינים היהודים בצבא הטורקי האיר המזל פנים. בנו של מיכאל הלפרין, אריה, נפל בקרב בחזית עזה. חבריו היהודים לא רצו להתייצב לקרב מול הבריטים, ולפני פרוץ המערכה נטשו את החזית. הם ידעו שגורל הטורקים נחרץ, ניצלו את קרבתם לגבולות הארץ וערקו. אריה הלפרין לא רצה להפר את שבועת הקצין, וכך כתב לאמו במכתבו האחרון:

> אימא אהובה שלי. חבריי נמלטו מהחזית והציעו גם לי להצטרף אליהם. הם התחננו לפניי שאעלה על עגלתם, שצריכה הייתה לצאת מכאן באישון ליל. סירבתי, אם גם ידעתי שהדבר עלול לעלות לי בחיי. אינני יכול לערוק מצבא לו נשבעתי אמונים. לא אבייש את כבוד החרב העברית. כך גם הבטחתי לאבא. אם יקרה לי מה שעלול לקרות לכל אחד מאתנו כאן, אל תדוני אותי לכף חובה, יקירתי. מחשבתי האחרונה תהיה עלייך, ואת דמותך אשא לכל אשר אלך.

גם בנו של אהרון אייזנברג, בן־כרמי, היה קצין גאה בצבא הטורקי. שנים לפני פרוץ המלחמה חלם בן־כרמי על צבא עברי, והחליט להתנדב לצבא הטורקי כדי להכשיר את עצמו לכך. אביו, אהרון, אסר עליו להתנדב, אך הוא התעקש ולא ויתר. באחד הימים, בזמן שביקב של ראשון לציון התקיימה ישיבת חברי ההנהלה, הגיע למקום ודרש מאביו כי יֵצא אליו. הוא ביקש לקבל ממנו את ברכת הדרך, שכן זוהי החלטתו הסופית. האב סירב לבקשתו וחזר לישיבה. בן־כרמי נשאר תקוע על מקומו והכריז כי

לא יזוז משם עד שיקבל את הסכמת אביו. אותו יום היה חורפי במיוחד, ולבו של האב לא עמד בייסורי בנו, שעמד בקור ובגשם רטוב עד לשד עצמותיו. הוא נעתר לבקשתו ונתן לו את ברכתו.

בן־כרמי התגייס לצבא ויצא לטורקיה. במלחמת הבלקנים, שפרצה כעבור חודשים מספר, לחם כקצין, הצטיין בקרב, וזכה באות הכבוד הגבוה ביותר בצבא הטורקי. במלחמת העולם הראשונה לחם בחזית הקווקז, נפצע בניסיון להימנע מנפילה בשבי תוך גילוי מעשי גבורה, אולם בסופו של דבר נפל בשבי הרוסי. שוביו הרוסים ידעו על מעשי גבורתו ומנהיגותו, ומינוהו למפקד הקצינים השבויים בסיביר. במחנה אסף סביבו את השבויים היהודים, ביניהם כאלה שהיו קצינים אוסטרים וגרמנים, לימדם עברית, וקרבם אל הציונות בניסיון להכינם לעלייה לארץ ישראל. לאחר ששוחרר מהשבי חלה בטיפוס הבהרות בדרכו לארץ, ובגיל עשרים ותשע נפטר. בטרם הוציא את נשמתו מלמל מתוך החום לחבריו שהקיפוהו: "אונייה גדולה באה לקחתני הביתה. אנא העלוני על האונייה."

גם בזמן שיצאה נשמתו ישב אביו בישיבה של הנהלת היקב. לפתע, במהלך הישיבה, איבד את הכרתו. כשהעירוהו מעלפונו הוציא מפיו רק שתי מילים: "בני איננו."

מכת הארבה

המלחמה הלכה והתארכה, ומצב הארץ ותושביה הלך והחמיר. הבנייה פסקה לחלוטין, החקלאות קרסה, השלטון הקשיח את גביית המס, מחירי המזון המשיכו להאמיר ומקורותיהם נידלדלו. רבים מתושבי הערים סבלו חרפת רעב ונראו כשלדים מהלכים. כך כתב אז אייזנברג לשניים מילדיו השוהים בפריז:

> פה אצלנו המצב נורא. בכל שעה מרגישים יותר את לחץ הממשלה בדבר הגיוס. השלטונות לוקחים את האנשים והפרוטות האחרונות, את הסוסים והקרונות, וגם מהגרנות, המחסנים והחנויות... היין והשקדים מוטלים בלי קונים והמצב מתחדד משעה לשעה. הננו שרויים בצער ופחד... המצב מחמיר והולך. מטילים מסים גדולים על העם שאי אפשר לשאתם, ודורשים רק בזהב, שאיננו כלל בנמצא. הננו כורעים תחת נטל המשא, והשם ירחם.

באביב 1915 נחתה על היישוב מכת מצרים של ממש, מכת הארבה. ביום שרב כבד הגיחו ממזרח נחילי ארבה שעלו וכיסו את פני השמים. הם נחתו על כל עשב רענן, שיח ועץ, ונגסו בהם במרץ רב. כשכילו את הירוק עברו לקליפות העצים. החקלאים ובני משפחותיהם, ועמם פועלים ותלמידי בית הספר, יצאו לשדות ודפקו בפחים בנסותם להניס את הנחילים הגדולים. דבר לא עזר. הארבה התעופף מכאן לשם ותמיד חזר. שנים־עשר יום נשאר, וכשדומה היה כי עזב, לא השאיר אחריו עלה ירוק אחד בשדות הארץ.

החקלאים חשבו כי בכך נסתיימה המכה, אלא שכעבור שבועיים בקעו הביצים שהארבה השאיר אחריו באדמה, והיֶלֶק כיסה את פניה. שלושה חודשים לחמו החקלאים

את מלחמתם בילק מבוקר עד ערב. גם בלילות לא עצמו עיניים. מוחם היה טרוד בדאגות לעתיד הגידולים ולעתידם שלהם. לעזרתם בא המפקד הטורקי העליון, ג'מאל פחה, שחרד פן יחסר מזון לצבאו. הוא גייס למלחמה בארבה את האגרונום הנודע אהרון אהרונסון שקנה לו שם עולמי כמי שגילה את אם החיטה. חיילים טורקים גויסו בעצת אהרונסון לחפור בורות ותעלות שבהם ערמו את זחלי הילק, שפכו עליהם מים חמים וכיסום.

כאשר הארבה הגיע דרשו הטורקים מכל אזרח לאסוף בכל יום עשרים קילוגרם ארבה. אנשים הלכו ובידיהם שקים, ומילאום בחגבים. כשעבר זמן והמאבק בארבה לא הניב תוצאות, הבינו הכול כי הוא חסר סיכוי. כמויות הביצים, הילק, וגלגולו השני, החסיל, היו בלתי ניתנות למיגור. החקלאים הרימו ידיים והחליטו לוותר.

כך תיאר סמילנסקי את פרדסו שאוכל: "לא נשאר עוד אפילו עלה ירוק אחד. יער של מתים. הענפים הלבינו ואחרי כן השחירו. חוזר אנוכי ביום האחרון לעבודתי מפרדסי ומפחד להביט לאחוריי, פן אהפך גם אנוכי לגל לבן וחשוף..."

סמילנסקי שם פעמיו לפרדס, עמד שם, הביט סביבו, וחזר לביתו. כך עשה בכל יום. הלך וחזר, וביקש מנוחה לנפשו הסוערת. בבית לא יכול היה לשבת. כיצד ישאיר את העצים לבדם במערכה?... ובפרדס לא היה יכול להישאר כי התקשה לעמוד במראות: "עמדתי בפרדסי, נשען על אחד מעמודי הגדר, מביט ומתבונן אל החורבן הנורא. הבטתי ולא יכולתי להסב את עיניי מן המראה האיום. כשלדים מבהילים של מתים עומדים העצים לפניי, וכאילו הם מלחשים את לחשם הנורא על אוזניי: 'האם זהו הסך הכול? זהו הסוף?'"

וכך, בעודו נשען על עמוד הגדר, שקוע עמוק ביגון וייאוש, ראשו שמוט והדמעות מכסות את עיניו, שמע מאחוריו קול חם ורך, קול בלתי מוכר, אותו לא שמע מימיו. הוא הסב את ראשו אל הקורא וראה מולו ערבי זקן רכוב על חמור לבן. משני צדי החמור תיבות ריקות, ופני הערבי טובות הן, שופעות אליו חיבה, ומבטו רך ומלטף.

"אל תדאג, חוואג'ה," פנה אליו הערבי, וסיפר כי היו ברשותו עצי זית ומשמש לרוב, אך את הכול אכל הארבה. כל מה שנותר לו הם שני הארגזים והחמור. "אל תדאג, בן אדם, האלוהים יחזיר כפליים!"

רכות כמו זו שבה דיבר אליו הערבי לא ידע מימיו. הייתה בה אהבה והשתתפות כנה בצער, הנובעת ישירות מהלב. קשה היה לו להאמין כי זו באה אליו, היהודי, בשעתו הקשה ביותר, מפיו של ערבי. הדברים הללו, הנובעים מעומק הלב, ריגשוהו עד מאוד. הוא לא יכול היה למשול בעצמו ופרץ בבכי מר. כשחדל מבכיו ביקש לשאול את הערבי מיהו, מהיכן בא ולאן מועדות פניו, אך בינתיים דפק הערבי בחמורו, ובן רגע נעלם מהמקום ואיננו, כאילו היה אליהו הנביא. רק קול פרסות חמורו הדהדו וחזרו אחריו: "האלוהים יחזיר כפליים... יחזיר כפליים... כפליים..."

ואכן, נבואתו של אליהו הנביא בדמות הזקן הערבי טוב הלב התגשמה במלואה. האיכרים חזרו לעבד את המטעים. גזמו, חרשו והשקו, והעצים חזרו ללבלב ולהעניף. הם הפסידו שנת יבול, אך הרוויחו את העצים ואת עתידם.

התעללות הטורקים

בחזית הדרום נסוג הצבא הטורקי, ובעקבות נסיגתו עיבה את המחנות שבמרכז הארץ בעשרות אלפי חיילים. מחנות צבא הוקמו גם ליד רחובות, נס ציונה, באר יעקב וראשון לציון, ובהם שוכנו עשרים אלף חיילים. החיילים נהגו כמי שאין להם מה להפסיד והפכו את האזור כולו להפקר. הם חמסו ושדדו את התושבים, "ניקו" את העצים מפריים, ולקחו סוסים, חמורים ועגלות. בפרדסים ובשטחים החקלאים נטלו כל מה שהיה על פני השטח: כלי עבודה, צינורות השקיה, פחים, שקים, וכל מה שהזדמן לידיהם. גם הכפרים הערביים נבזזו, והיו כפרים שננטשו כליל מחמת החומסים.

סלים אפנדי, מפקד גדוד תותחנים, קבע את מטהו ברחובות, במבנה שבפרדס טולקובסקי שהיה שייך קודם למינקוב. סלים אפנדי היה יליד סוריה, ושמו כשונא יהודים יצא למרחוק. כשדיבר על יהודי הארץ ייחל להם כי "הגברים יהיו לעבדים והנשים לשפחות." הוא הִרבה לשבת על מעקה הבית שבפרדס ולשאת דרשות בפני קהל הקצינים והאפנדים הערבים שמילאו את החצר. בדבריו הסביר לנוכחים כי היהודים מתכוונים למלא את הארץ, להפוך את הערבים לעבדים ואת הערביות לשפחות, ולכן כזאת הוא מייחל להם. את דבריו המסוכים ברעל תיבל בלעג לדת היהודים ולמנהגיהם. גם על מלחמת השפות ביישוב היהודי ידע להביע את דעתו, ואמר כי היהודים משחיתים את זמנם לריק, שכן כך או כך, העברית תימחק, והגרמנית והערבית יירשו את מקומה. מ"טוב לבו" ונחת זרועו של סלים אפנדי טעמו גם חייליו. הוא נהג לבוז להם ולהשפילם, וחייל שספג מידיו מלקות היה חייב לנשק את השוט בטרם ירד על גופו החשוף.

החיילים הטורקים התגוררו בתנאים ירודים ורבים מהם חלו במחלות מידבקות כמו טיפוס הבהרות וטיפוס הבטן. למרות הכעסים הגדולים שהיו אצורים בלבם של התושבים על השלטון, פקידיו וחייליו, קשה היה להם לראות בסבלם ובחולייהם של האומללים הללו, שהביאום לידי השלמה עם מצבם. בדרכו מרחובות ליפו ראה סמילנסקי פלוגת חיילים שכזו: "רבים מן החיילים היו מושלכים פרקדן על החול. לא מעטים מהם עסקו בפילוי כיניהם. הם ישבו על החול עירומים כביום היוולדם ופניהם כבושים בקרקע. מבושה או מצער?... ציפורני אצבעותיהם גרדו את עור בשרם עד זוב דם... אחדים מהם גרדו את גופם בחול גופא, בהתהפכם, פעם אל הגב ופעם אל הבטן... ואחדים כיבסו את כותונתיהם המלוכלכות במים עכורים..."

עריקות חיילים היו עניין שבשגרה. ה"פִּירָרִים", העריקים, נכנסו למושבות בהיחבא באישון ליל, וביקשו אוכל ומחסה. אחרים התקבצו בקבוצות בצדי הדרכים ולאורך מסילות הברזל וארבו לעוברי אורח תמימים כדי לגזול מהם את הבהמות ואת עגלות המשא, ולמוכרם תמורת אוכל. חקלאים שעבדו בשטח ללא שמירה סיכנו את עצמם. לא אחת הותקף חקלאי ונפצע, וגם נלקחו ממנו שקי שקדים או ארגזי ענבים.

ברחובות התחבאו כמה עריקים יהודים תושבי דמשק. הם התחבאו באורוות ובחצרות, והאיכרים ובני משפחותיהם דאגו לתת להם מזון. כעבור זמן ראו כי טוב,

חשו ביטחון עצמי, הגיעו לשוק וסחרו בפירות וירקות. פעם הזדמנו לשוק קצין טורקי ופלוגת חיילים. בראות הקצין את העריקים הללו, הורה לאנשיו לאוסרם ולהובילם לרמלה. בעוד החיילים עושים את דרכם עם העריקים, מיהר אחריהם מוכתר המושבה וביקש לפדותם בכסף. הוא שוחח עם הקצין ורמז לו על "בקשיש". הקצין סימן לחייליו, החבלים שעל ידי האסירים רפו קמעא, והם נמלטו. המוכתר שם בידי הקצין לירה, וזה השליכה מעליו בכעס. המוכתר מיהר והוסיף לו עוד חצי לירה, והוא חזר ועשה עצמו כאינו מרוצה, זרק גם את חצי הלירה ודפק בסוסו. החיילים מיהרו אחריו לאסוף את שטרות הכסף מהרצפה והביאום אליו, והוא "נענה להפצרותיהם" ונאות לקחתם.

דודתי לאה סיפרה כי בחצר הבית שבו התגוררו בגבעת רחוב יעקב צמחו עצי חרוב גדולים וענפים כמותם עין לא ראתה. שפעת פֵּארותיהם העניפה עד לקרקע, והחשיכה את תוכם גם בשעות שבהן השמש עמדה במרכז השמים. במסתורי העצים הללו התחבאו פִּירַרים. הם ישבו שם בשקט בשעות היום, ובלילה יצאו לחפש מזון.

"כשהגיעו, היו תמיד בלויי בגדים, מורעבים וזנוחים, ממש עלובי החיים. כל עוד כוחם בם רצו אל מתחת לעצים ומצאו מקלט בין ענפיהם. אמי ריחמה עליהם והוציאה להם לחם, גבינה, ירקות וזיתים בהיחבא, כדי שמפקדיהם לא יגלו את מחבואם ואת מעשיה.

פעם אחת, בליל שבת לפני הקידוש, הגיע אלינו בריצה מבוהלת תושב המושבה, ברוך ויינר. נושם ונושף, וביקש מאבא שיחביא אותו מתחת למיטת השינה הרחבה שבבית, כי הטורקים בעקבותיו והם רוצים לגייסו בכוח. אבי ידע שהטורקים ייכנסו לבית, יערכו חיפוש ויהפכו כל פינה עד שימצאו אותו. לקחו מיד והחביאו מתחת לעץ החרוב שבחצר. ואומנם, הטורקים נכנסו לבית, הפכו את המיטות והארונות, ועשו מהפכה של ממש. נו, טוב... את ברוך כמובן שלא מצאו..."

ועוד הוסיפה הדודה: "לא אשכח איך הטורקים התנפלו יום אחד על המושבה, הוציאו את חברי הוועד, ובהם סמילנסקי, אייזנברג וגולדין, והעמידו אותם בין הבית שלנו לבית של קאהן. הטורקים דרשו שיגלו היכן מסתתר איכר שהרים יד על חייל טורקי. היכו בהם ללא רחם, אך המסכנים לא ידעו את התשובה. אני הייתי אז ילדה, אך כנראה שלא פחדתי, והוצאתי להם כיסאות, שיהיה להם על מה לשבת. בסוף המסכנים הללו פסעו על רגליהם כמו על גחלים. כשסיימו עם חברי הוועד נטפלו אל אחד העגלונים. חשבו שהוא יודע היכן מסתתר האיכר. קשרו לו את הרגליים, הניחו אותן על הכיסא, אותו כיסא שלצערי אני הוצאתי מהבית, והיכו בהן "פָּלקוֹת", מכות נוראות בכפות הרגליים. זה היה ממש מתחת לחלון הבית, והזעקות שלו קרעו את הלב. מה אתה יודע? אלו היו ימים נוראים. היה פחד נורא ואיום מהחיות האלו, ממש חיות."

בכתביו תיאר סמילנסקי את האירוע. הכל אירע בשל פגם שהיה במשאבת המים במושבה, שלא הצליחה לעמוד בעומס בימים חמים. כשהיה שימוש מוגבר במים, המים לא הגיעו בצינורות למקומות הגבוהים.

הגנרל חאדר־בק, מפקד אחד ממחנות הטורקים, התגורר עם משפחתו בבית סלוצקי, בגבעה שברחוב "מנוחה ונחלה" (כיום עומד שם בית הספר התיכון דה שליט). כשחזר הגנרל מסיור, שמע מאשתו כי מים זורמים לא הגיעו לביתם, והמשרת נאלץ להביא

מים בכדים. חמתו בערה בו למשמע הדברים, ובזעמו ציווה לסגור את כל הברזים במושבה כדי להעניש את התושבים ולהבטיח שהמים הזורמים יגיעו לביתו. לאחד האיכרים לא נראתה ההוראה, ותוך ויכוח עם החיילים הרים יד על אחד מהם. כשהבין את הטעות שעשה, מיהר להימלט מהמושבה. בפקודת הגנרל אספו החיילים את חברי הוועד והביאום אל גבעת רחוב יעקב. שלפו את אייזנברג החולה ממיטת חוליו, וגם את גולדין החלש ודק הגוף. חאדר־בק פקד על חברי הוועד לעמוד עמידה ישרה לאורך זמן. אייזנברג חש ברע והתעלף. אחד הקצינים שהכירו וכיבדו קירב אליו כיסא, אך הגנרל פקד לעוררו מעלפונו ולהעמידו ישר. הגנרל שאל לפרטי האיכר שהרים ידו על החייל והיכן הוא מסתתר, אולם לחברי הוועד לא היו תשובות משום שכלל לא ידעו על המקרה. גולדין לא ידע טורקית וערבית, וניסה להשיב לשאלות הגנרל בגרמנית. סלים־אפנדי התנדב לתרגם לגנרל את תשובותיו, אלא שהרשע שיבשן במתכוון, כדי להפיל את גולדין בפח. כשהגנרל שאל היכן מסתתר אותו איכר, השיבו גולדין: "איננו יודעים. נא אפשר לנו ללכת לחפש אחריו ונביא אותו," ובגירסת סלים אפנדי: "איננו חייבים לחפש אחריו, תן לנו ללכת." על הדברים הללו סטר הגנרל לגולדין בכל הכוח, והסטירה העיפה את הזקן השבירי אל הרצפה. צלצולה הרועם של הסטירה וצניחתו של גולדין הפילו את אייזנברג בשנית אל עלפונו. בלהה אייזנברג, שראתה את בעלה נופל מעולף, נפלה גם היא והתעלפה. הגנרל היה בטוח כי השלושה מתחזים למעולפים ורצה להמשיך ולהכותם, אך קציניו בדקו אותם ואישרו כי אכן התעלפו. הגנרל ציווה לקחת את חברי הוועד האחרים למטה של סלים־אפנדי שבפרדס טולקובסקי, ולהמשיך שם את חקירתם. כל קהל המושבה עמד מסביב, מדוכא ומעונה, וחרדת מוות שרתה על הכול. רק שאלה אחת ניסרה בחלל האוויר: מה יהיה הסוף?

למזלם של חברי הוועד התערב לטובתם עורך־הדין דוד מויאל מיפו, שתמיד נחפז לעמוד לצד בני רחובות בעת צרה, ובעבר הרבה לעשות בעת שפעל עבורם בסכסוכים שהיו להם עם בני זרנוקה. הייתה לו השפעה על חאדר־בק, והודות למאמציו ניצלו חברי הוועד מצפורניו הארוכות והמושחזות היטב של סלים־אפנדי.

המחסור

הטורקים חששו ממתקפה בריטית. הם לא ידעו אם תבוא מהים או מדרום, ומראש ביקשו למנוע שיתוף פעולה של האוכלוסייה המקומית עם הכוחות הפולשים, לפיכך הורו לפרק את החברות, הארגונים והאגודות במקומות המיועדים לפלישה. כך חדלו מעבודתם בתי דין, מוסדות דת וגופי צדקה. גם ועדי המושבות נמנעו מלהתכנס, לפחות לא בגלוי. אפילו חברה קדישא חדלה לפעול כארגון.

מושבות הצפון הוטרדו פחות. ריחוקן מהחזית מנע מהן מקצת מהסבל שידעו אחיותיהן בדרום הארץ ובמרכזה, והן גם היו פחות תלויות ביצוא החקלאי. בשנה הראשונה למלחמה קנתה אוכלוסיית מרכז הארץ תוצרת חקלאית בגליל, אולם כאשר חיילים טורקים ושודדים בדווים בזזו את עוברי הדרכים, נידלדל מאוד מקור אספקה זה, והתושבים חיפשו מקורות סמוכים יותר למקומות מגוריהם.

כשאזל מלאי הקמח ברחובות, יצאו ארבעה מבני המושבה לרכוש חיטה בכפרי הערבים שבדרום הארץ. הארבעה – מרדכי מקוב, יעקב פורר, יצחק־זאב אלטשולר ("ששון חיים") וסבי יהודה דנילביץ – לבשו ממיטב מחלצותיהם, חבשו לראשיהם תרבושים, רתמו את שני הסוסים היותר טובים במושבה לעגלה מהודרת, ויצאו לכפרי הערבים כמשלחת של מכובדים טורקים הבאה לקנות חיטה עבור הצבא. כשהתקרבו לכפר זה או אחר, היה "ששון חיים" פותח שמשייה רחבת שוליים, ומצל בה את ראשו של מקוב, ראש וראשון לאפנדים הטורקים. הארבעה עטו על פניהם ארשת חשיבות, והכפריים, שנזהרו בכבודם של ה"טורקים", הזדרזו למלא את בקשותיהם. המחיר היה כמובן נמוך בהרבה מהמחיר המופקע אותו דרשו מאחרים בימי המחסור. הפלחים הללו, שהורגלו בהחרמת רכושם בידי הטורקים, גם הוסיפו ברכה לחברי המשלחת על שנתנו בידם תשלום. הצלחת המשלחת גררה בעקבותיה משלחות נוספות, ולהוציא פרקי זמן כאלה ואחרים נהנתה רחובות מתבואה לאורך המלחמה, לא מעט בזכות אותן משלחות.

דודתי לאה סיפרה כי אביה נהג להסתכן ולהביא מזון לבני המשפחה שהתגוררו בנווה צדק ובירושלים, וגם לאנשים שלא הכירם. היו ביניהם רבנים ומשפחות אומללות שסבלו חרפת רעב. הוא היה מעמיס את העגלה במצרכי מזון ומביא לאותם מסכנים שידעו רעב כבד, כמו מרבית היהודים בערים הקדושות.

"אבי היה צדיק, ובכך דמה לאביו, ר' קלמן," סיפרה דודתי. "כסף לא היה בראש מעייניו, ואת סיפוקו מצא בעזרה לנזקקים. כזה היה. אני יכולה להגיד לך בוודאות כי את רֶבּ מֶנחֶם ואת אשתו, מוּמֶה חנֶה (דודה חנה באידיש), הציל מחרפת רעב בעזרת המזון שהעביר להם לירושלים."

"מי היה רֶבּ מֶנחֶם?"

"רֶבּ מֶנחֶם? על רֶבּ מֶנחֶם אתה שואל? זה הרי סיפור ידוע אצלנו במשפחה, איך זה שלא שמעת?"

"וכיצד יכולתי לשמוע? הרי את יודעת שאצלנו במשפחה הדיבור אף פעם לא היה הצד החזק, הן במשפחתנו אימצנו לעצמנו את השתיקה..."

"נו, טוב, שלא תחשוב שאצל אחרים זה יותר טוב... בכל אופן, זה סיפור שמתגלגל אצלנו במשפחה, אבל תמיד הסתירו אותו מהילדים."

" כצעיר האחיינים אני מבין כעת מדוע הסיפור לא הגיע לאוזניי."

"אז באמת הגיע הזמן שגם אתה תשמע... ובכן, רֶבּ מֶנחֶם היה קרוב משפחה מצד הדניאלים, ואל תשאל אותי כיצד, כי לא לכל השאלות יש לי תשובות. הוא גר בירושלים, והיה צדיק גדול, קבליסט, איך קוראים לזה?... "נסתר", כן, זה השם. כל היום למד ועיין בספר "הזוהר", וחי מהיד אל הפה, מתוך בחירה. לא רצה שדבר יסיט אותו מהריכוז. אחותי מרים לנה לילה אחד בביתו כשהייתה בירושלים, וסיפרה כי באמצע הלילה ניעורה משנתה לקול בכי קורע לב שהגיע אליה מהמשך המסדרון. היא קמה בבהלה לראות מה קרה, התקרבה בלאט אל מקור הבכי, והציצה אל קיטונו של רֶבּ מֶנחֶם. שם ראתה אותו רכון על ספר הקבלה לאורה של עששית, עטוף לבן, והיה בו הוד והדר. היא סיפרה שדקות ארוכות עמדה והביטה בו כמהופנטת, וסביבו הייתה, כך

בפירוש אמרה, הילה של זוהר. בשעות הלילה היה קורא ב"זוהר" ותוך כדי כך ביכה את חורבן בית המקדש. זה היה מנהגו לאורך שנים. זו הייתה לה חוויה מרגשת ובלתי נשכחת, והיא חזרה ודיברה בה שנים לאחר מכן.

באחד הימים הגיעה מרוסיה אישה עשירה, עדוית תכשיטי זהב, ובפיה בקשה אחת: להתחתן עם צדיק בירושלים כדי שתזכה "לרחוץ את רגליו". הביאו אותה אל רֵבּ מֵנחֶם, שאז כבר לא היה צעיר, והוא ענה כנראה על דרישותיה. לאחר שנישאו תרמה את מרבית כספה לצדקה, ובחרה לחיות עמו בצניעות, על פי דרכו, ולשרתו כפי שביקשה.

בכל קיץ הגיעו רֵבּ מֵנחֶם ואשתו אלינו לרחובות לשבוע שבועיים, לספוג מהאווירה הכפרית שהציעה המושבה. אז היה זה דבר מקובל, שכן בתי הארחה ונופש כמו שיש היום לא היו בנמצא, ולאנשים לא היה כסף, אז יצאו לבתי קרובים במושבות. בכל שנה בירך רֵבּ מֵנחֶם על עונת ענבים מוצלחת, והוא ואשתו נהנו מהשקט, מהאוויר הנקי, מהנוף הפתוח ומענבים טריים, שאז לבטח היו מצרך נדיר בירושלים. בתום ימים אלה חזרו אל ביתם בירושלים.

באחת הפעמים הם הגיעו אלינו זמן קצר לאחר חתונתו של ירחמיאל, אח של אימא, שהתחתן בנווה צדק. באותם ימים לא היה מה לעשות בערבים, ולילות הקיץ היו חמים וארוכים, אז ישבו שעות על גבי שעות בחוץ, מתחת לעצי התות, ודיברו וסיפרו וחזרו על אותם דברים. תוך כדי דיבור סיפרו הוריי לרֵבּ מֵנחֶם ולאשתו על החתונה של ירחמיאל, על הכלה הצעירה ועל משפחתה שהגיעה מרוסיה ממחוז זה וזה, והוסיפו וסיפרו על אחותה המאומצת של הכלה, שהטריחה עצמה במיוחד לבוא לחתונה מהפיליפינים הרחוקים. תוך כדי דיבור הוציאו את תמונת החתונה, בה נראו בני הזוג הצעיר, ולידם אם החתן ואם הכלה, וגם האחות המאומצת עם הילד הפיליפיני שהביאה עמה בבואה, והעבירוה מיד ליד.

כשהגיעה התמונה לידי מוּמֶה חנָה, אשתו של ר' מֵנחֶם, היא אחזה בה בחוזקה בשתי ידיה והחלה לרעוד. פניה איבדו את צבעם, ודומה היה כי היא עומדת להתעלף. מיהרו להגיש לה כוס מים ולהרגיעה. כשהתאוששה וחזרה לעצמה ביקשה מאבי כי ייקחנה בדחיפות לנווה צדק. היא חייבת לפגוש את אחותה המאומצת של הכלה, אמרה. אבי לא הסכים לצאת לנווה צדק באישון לילה בשל הסיכונים שארבו בדרך, והבטיחה כי למחרת בבוקר יצאו עם אור ראשון.

כשהפצירו בה שתספר את פשר תגובתה ואת הסיבה לבקשתה לצאת לנווה צדק, נעתרה לאחר היסוס קל, משהבינה כי אין טעם להמשיך ולשמור את הסוד לעצמה.

היא נולדה ברוסיה למשפחה מיוחסת ובעלת נכסים. צעירים רבים ניסו להשתדך עמה, אך לבה הלך שבי אחר גבר נשוי שהתגורר בשכנותם. ביום מן הימים הרתה לאותו שכן, וכדי למנוע לשון הרע נשלחה ללדת הרחק משם. התינוקת נמסרה לאימוץ מיד לאחר הלידה. זמן קצר אחר כך התחרטה וביקשה לקבל את התינוקת בחזרה, אך את הגלגל לא ניתן היה להשיב אחור. היא התייסרה והתקשתה להמשיך ולהתגורר באזור מגוריה, על כן קמה ועזבה את המקום. גם במקומה החדש לא מצאה מנוח

לרוחה, וכך, חסרת שקט נפשי, עברה ממקום מגורים אחד למשנהו, עד שקיבלה עצה מרב חכם: לעלות לירושלים, להתחתן עם צדיק ולרחוץ את רגליו כדי לקבל מחילה משמים. כך הגיעה אל רֵבִּי מֵנחֶם ואל הרוגע שביקשה.

היא המשיכה וסיפרה שכאשר שמעה את שמות בני המשפחה, את מקום מגורם, וראתה בתמונה את אם הכלה, האם המאמצת של בתה, הבינה כי "הצעירה מהפיליפינים" היא בתה, אותה לא ראתה מאז היותה תינוקת.

למחרת בבוקר, עם זריחת החמה, יצאה עם אבי לנווה צדק. כשהגיעו אל הבית בו התאכסנה הבת נכנס אבא פנימה, והיא המתינה בחוץ. הוא ביקש לוודא אם הפרטים תואמים את סיפורה, ואם אומנם כך, להכין את בני הבית לפגישה. אבא שוחח עם האם ועם הבת המאומצת, וכבר בתחילת השיחה הבין כי אכן זוהי הבת. הוא הסביר להן במה העניין, ואמר שהאם הביולוגית ממתינה בחוץ. תגובת הבת הייתה סירוב חד־משמעי. היא לא רצתה לראות את אמה, באומרה כי אֵם שנטשה את בתה אינה אֵם, וכי לה יש כיום משפחה משלה ואינה רוצה להכיר באחרת. אבי ובני המשפחה המאמצים חשבו כי מן הראוי שהבת תיפגש עם האם הביולוגית, אך כל הפצרותיהם עלו בתוהו. הבת המאומצת לא חזרה בה מעמדתה. אבא חזר עם אשתו של ר' מֵנחֶם לרחובות מבלי שפגשה את בתה. המסכנה מירמרה בבכי כל הדרך עד לביתנו.

כולם המשיכו לשוחח עם הבת וניסו להשפיע על לבה כי תיאות לפגוש את אמה. אבי חזר ליפו, ישב עמה שעות ארוכות ודיבר בזכות החמלה, עד שלבסוף, לאחר שהקדיש זמן ומאמצים רבים, היא נתרצתה. נו, כמובן שהיה זה מפגש מרגש, והיו שם בכי ודמעות, וכל מה שעובר על אנשים במצבים קשים שכאלה. הבת הגיעה עם הילד הפיליפיני לבית הוריי ברחובות. היא סיפרה כי יש לה עסק מצליח בפיליפינים, והילד שעמה הוא בנה של המשרתת הנאמנה שהייתה לה, וחלתה ומתה. לפני מותה השביעה אותה כי תטפל בבנה ולא תמסרנו לידיים זרות, שכן בפיליפינים הוא עלול להתגלגל למקומות בהם קשה לחזות את אחריתו. היא הוסיפה ואמרה כי נגזר משמים שהיא, המאומצת, תהא מאמצת.

אני זוכרת שהאחים שלי עקבו אחר הילד לבית השימוש, לראות לו... הילד היה נוצרי, וברחובות כולם היו דתיים אדוקים. לראות ערל הייתה עבורם אטרקציה גדולה...

הבת סלחה לאם על המעשה שעשתה, והן התקרבו זו לזו. האם סיפרה לה כי בכל שנה, בימות הקיץ, היא ובעלה מגיעים לרחובות, ובבית הוריי הם מוצאים בית שני. הבת, שהייתה עשירה, הפקידה בידי אבי סכום כסף כדי שיקנה בית לאמה ברחובות, וחזרה לפיליפינים. ר' מֵנחֶם ומוּמֶה חנֶה חזרו לירושלים, ואבי קנה להם בית. מה עלה בגורלו של אותו בית אינני יודעת, שהרי מאז עברו כל כך הרבה שנים."

*

בשנות המלחמה למדו אנשי העלייה השנייה להתארגן ולהתמודד עם הקשיים. הם פעלו לחלוקה שוויונית של העבודה, הקימו קופת מִלווה, פתחו מטבחים לפועלים, פיתחו את קופת חולים, שנפתחה עוד לפני המלחמה, ויסדו את "המשביר", אגודה קואופרטיבית

שמטרתה לקנות חיטים בשער הגורן וצורכי אוכל שונים, ולמוכרם לפועלים במחירים נמוכים. ביכולתם להתארגן קנו הפועלים מעמד, שהלך והתחזק עם השנים.

בערים הקדושות ידעו התושבים סבל רב. אנשי היישוב הישן לא ידעו להתארגן כדי לשנות את מצבם ולעזור לחלשים שביניהם. בצפת עשו הרעב וטיפוס הבהרות שמות בקרב האוכלוסייה. פריצות התפשטה בעיר באופן מבהיל, ויתומים עזובים עברו מבית לבית והתחננו לפת לחם, עד שאפסו כוחותיהם ונפלו מתים ברחובות.

בטבריה היה המצב טוב מעט יותר. תושבי העיר הצליחו להשיג מצרכי מזון בשל קרבתם לכפרים הערביים. יהודי טבריה, שהיו ברובם ספרדים ותיקים שדיברו ערבית, באו בדברים עם הערבים, סחרו עמם ורכשו מתוצרתם.

אוכלוסיית היהודים ביפו הייתה מורכבת ברובה מבני היישוב החדש. מיעוטה היו בני היישוב הישן, אך אלו ידעו עבודה מהי. יחד התארגנו והקימו "ועדה להקלת המשבר" שדאגה לאספקת מזון במחיר הוגן. הוועדה הטילה מסים מיוחדים על יהודי יפו ותל אביב כדי לסייע למשפחות שהיו נתונות במצוקת רעב.

יהודי ירושלים היו במצב הקשה ביותר. בראשית שנת 1917 העריכו את המתים מרעב ומטיפוס הבהרות בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר בשלוש מאות נפש לחודש. איש לא נקף אצבע למען הסובלים – לא בעלי היכולת, לא ראשי הקהילות וגם לא הרבנים. בעקבות מצבם הקשה ניסו רבים מהיהודים לעזוב את העיר וללכת לשפלה, למושבות, בניסיון להציל את נפשם. בדרכים נעו שיירות של אומללים ששרכו רגליהם. שלדים אלו התנועעו ממקום למקום ונשאו עמם מחלות וכינים. הם נשארו כאן יום או יומיים ושם יום או יומיים, וחיפשו ישועה. מצבם היה כה ירוד, והם היו כה רבים, עד כי לא ניתן היה לעזור להם. חלקם התייאשו משנוכחו כי כוחם מתכלה לשווא וביקשו לחזור לביתם בירושלים, אך כוחם כבר לא עמד להם, ומרביתם נפלו בדרך.

באותם ימים הגיע סמילנסקי לירושלים וכך תיאר את המראות:

> זקנים וזקנות נפוחי רעב. ילדים שהבעת האסון האיום, אסון הרעב, על פניהם, והם בוכים. הבכי העלוב, הבלתי פוסק, אשר בפיהם, בכי של רעב הוא. וכל אלה ערומים כמעט, מכוסים בלויי סחבות, וכל מיני רמשים זוחלים עליהם... ועל הפנים ועל הידיים ועל כל מקומות הגוף הגלויים רפש ולכלוך ומכות ופצעים... וכך חיים אנשים ואינם מאבדים עצמם לדעת! עברנו את ה'שוק'. בנות ישראל עמדו ומכרו לבדווים ולצ'רקסים את חולצותיהן ואת כותונתיהן בפרוטות... ונדמה לי שהן מוכרות להם עוד דבר מה... ירושלים!

מחיר הלחם עלה, ובלית ברירה אכלו רבים לחם שהוכן מדוּרָה. כשזו אזלה, עברו ללחם שעורים. כשעלה הביקוש לאלה ומחירם האמיר, החלו לאכול תורמוס שליקטו בשדות. מהתורמוס אפו "לחם" ו"דייסות", אלא שטעמו היה רע ומרכיביו התזונתיים לא סיפקו לגוף את מחסוריו. מראה פני אוכלי התורמוס נעשה כתום כהה ובטנם צבה.

במושבות למדו איכשהו להתמודד עם המחסור. בין הבתים גידלו ירקות וזרעו חיטה. "תה" עשו מתאנים יבשות שֻׁקלו והשרו במים רותחים, ריבה וסוכר עשו מענבי מוסקט מבושלים, "דבש" עשו מחרובים טחונים שהושרו במים, ואפילו "קפה" עשו. קלו חיטה ודורה או גרגירי חומוס עד שנעשו כהים, וטחנו אותם לאבקה. לפחות בצבעו הזכיר המשקה את הקפה. להנעת משאבות המים בפרדסים הסבו את מנועי הקֶרוֹסין, הנפט המזוקק, להנעה בעץ, והשתמשו לצורך כך בעצי האקליפטוס.

ברחובות נכמר לבו של החוקר אהרוני למראה היענים הגווּעים אט אט ברעב, והוא הרדים אותם. ביניהם היה היען שהשיג בעמל רב במדבר, האחרון שחי בנגב בטבע. קרה גם מקרה קשה במושבה, ושתי אחיות שהיו רעבות אכלו עלי הרדוף ומתו, בשל ה"חלב" הרעיל שבעלי ההרדוף.

מיום ליום נעשה המצב קשה יותר. שוד וביזה הפכו דבר שבשגרה, וגזרות קשות נחתו חדשות לבקרים. בטרם הייתה לאנשים שהות לקבל עליהם את הגזרה האחרונה, נחתה על ראשם גזרה חדשה. צעירים נרדפו בכל הארץ, נתפסו, נשלחו לדמשק או לקושטא, ומשם לחזית המלחמה. אחרים הצליחו לפדות עצמם מגיוס בזכות "וַסיקָה", תעודה המעידה כי עבודתו של הצעיר חיונית למאמץ המלחמתי. עליהם נמנו בעיקר עובדים בחקלאות שהוכיחו כי הם מגדלים מזון עבור הצבא. תעודה כזו הצליח סבי להשיג לדודי יצחק, שהיה אז בן תשע־עשרה. אלה שלא הצליחו להשתחרר נלקחו בכפייה לעבודות עבור הצבא ונמנו על ה"עַמַלְיָה", גדודי העבודה. הם עבדו בעבודות גופניות קשות כמו חפירת תעלות הגנה והקמת ביצורים, כריתת עצים, סבלות וסלילת דרכים. את הלילות עשו באוהלים מטים לנפול, ללא מיטות, מזרנים ושמיכות. מפקדיהם הלקו אותם עד זוב דם. הם ידעו מחלות קשות והילכו בבגדים קרועים ובלויים. רבים נפטרו ונקברו במקום בו נפלו ללא ציון פרטיהם האישיים.

באחת הפעמים בהן עשה משה סמילנסקי את דרכו לירושלים, עצר בחאן שבשער הגיא. שם ראה מאות מחיילי ה"עמלייה" מתגוללים יחפים וכמעט ערומים, מבקשים למצוא פיסת מחסה להניח בה את גופם הדואב בליל חורף מקפיא עצמות. המסכנים הללו התחננו לפני בעל המקום להכניס דבר־מה לפיהם, וזה השיבם כי שלח אנשים לירושלים להשיג לחם, אך אַין. החנויות בעיר ריקות. סמילנסקי הביט בפניהם וזיהה ביניהם יהודים:

> ...האחד הרגיש במבטי ויגש אל עגלתי, ויאמר אלי בעברית: "לחם, אדוני..." נתתי לו את לחמי... והתחרטתי... חרדה קמה בין החיילים. רבים מהם קמו... המילה לחם עוברת מפה לפה... והרבה ידיים מושטות אליי מתוך תחנונים... אבל בידי אין עוד כלום... ושוב הם נופלים מתוך חמת אין אונים על הקרקע, ושוב קללות נמרצות וחריקת שיניים.

ברחובות היו שביקשו לתלות את יהבם בנבואה שהשאיר אחריו ר' יענקלה קיפניס, בה כתב כי בכסלו תרע"ח, נובמבר 1917, תבוא הגאולה לארץ ישראל. מאמיניו של ר'

יענקלה במושבה אמרו כי יש להמתין בסבלנות למועד זה למרות הקשיים והסבל, שכן ידוע הוא כי הגאולה נקנית בעמל ובייסורים.

שומרים ברחובות

בימים שבהם נאבקו משפחות על ההישרדות התגייסו הילדים לעזרת ההורים. גם לתרומה קטנה, כביכול, היה אז משקל בהתמודדות היומיומית מול הקשיים. הבנים עזרו לאבותיהם בעבודות בכרמים ובמטעים. השקו, גזמו, עדרו, חרשו, בצרו, השגיחו על הפועלים ובלילות שמרו מפני גנבים. הבנות עזרו לאימהותיהן בעבודות הבית, בטיפול במשק החי ובגן הירק. דומה כי הכול בגרו מהר מהרגיל בשנות המלחמה. הילדים נעשו גברים, הילדות נעשו נשים, והמבוגרים נעשו זקנים.

על ימי השמירה הראשונים של אבי סיפרה דודתי לאה: "אביך היה בן תשע, כן עמוס, בן תשע, כששמר על הכרם ומטע השקדים של המשפחה. היו אלה ימי המלחמה, ימים של גנבות, חמס ושוד בארץ כולה. בדווים שדדו, פלחים גנבו, חיילים טורקים שלחו ידיהם בכול וחמסו, ומי לא? באחד הלילות, בזמן שאביך שמר במטע, הבחין בגנב התולש שקדים מהעצים ומכניסם לשק. אביך קרא לעזרתו את השומר הערבי מהמטע השכן, של פלדמן. שניהם התנפלו על הגנב, סודאני שחור ורחב ממדים, שכל כך שקד על גנבתו עד שלא הבחין בשני השומרים הקרבים אליו. הם תפסו אותו וקשרוהו לעץ. השומר הערבי נשאר להשגיח עליו ואביך יצא בריצה לביתנו, להזעיק את אבא. המטע נמצא בגבול נס ציונה והיה מרוחק מביתנו כמרחק שעת הליכה. את הדרך הזו היה עליו לעשות לבד בלילה. תאר לעצמך, ילד בן תשע, בלילה חשוך, באזור השורץ עריקים טורקים וערבים. זה היה ממש מסוכן. אביך התפרץ לתוך הבית באמצע הלילה, כולו נושם ונושף לאחר שרץ כל הדרך. במהומה שהקים העיר את כולנו מהשינה, ניגש אל אבי וסיפר לו בגאווה על תפיסת הגנב. אבא ניעור משינה עמוקה לאחר יום עבודה מפרך, שמע את הדברים, והורה לאביך לחזור למטע ולהמשיך את השמירה עד הבוקר. בבוקר יבוא אליו, כך אמר, ואז יטפל בגנב. אביך לא ציפה לתגובה כזו, והיה מאוכזב מאוד. הוא חשב שאבא יטפח לו על השכם, יוסיף כמה מילות הערכה על שהצליח לתפוס גנב, ירתום את העגלה לסוסים ויבוא עמו למטע. במקום כל אלה הורה לו לחזור כל הדרך לבדו, ולהשגיח על הגנב עד הבוקר. נו, נו... מה אגיד לך? לנו, לי ולאחיותיי, זה נראה אז נורא, חסר רחמים. כשאני חושבת על זה היום, זה נראה לי עוד יותר נורא. הרי הוא היה אז בן תשע, רק בן תשע! אנחנו ריחמנו עליו כשיצא מהבית. כה חסר רצון היה לעשות שוב את הדרך המסוכנת הזו לבד. נו, אז אמור לי אתה, מה הפלא שאחרי כל זאת אומרים על הדור שלנו שאנחנו קשים? הימים הללו היו קשים, ועשו אותנו לכאלה..."

השדות והמרחבים הפתוחים קראו אליהם תמיד את דודי יצחק. הוא ביכר יציאה לשדות על פני ישיבה בבית. בתום לימודיו בבית הספר היסודי בחר לסייע לאביו בעבודות המשק ולא המשיך בלימודיו.

עוד כשהיה ילד נהג להעביר שעות ארוכות לצד בעלי החיים. טיפל בהם, האכיל אותם וליטפם, ובכל הזדמנות שנקרתה בידו היה חובש את אחד הסוסים באוכף ויוצא לרכיבה בכרמים ובשדות. לא אחת היה מוותר על האוכף. בתחרויות רכיבה שצעירי המושבה ערכו ביניהם ומול השכנים הבדווים היה מכניע את מתחריו כמעט תמיד.

בעונות הבציר והקטיף היה משגיח על הפועלים שעבדו במטע ובכרם המשפחתי. אלה למדו לציית להוראותיו לאחר שגילו כי הוא יודע דבר או שניים בענייני חקלאות, ואת המרדנים שביניהם "חינך" באמצעות זרועותיו, שכבר בגיל צעיר התעבו והתקשחו, "הפליאו לעשות" ו"ידעו לנגן..." כפי שנהגה דודתי לאה לכנות סוג זה של "חינוך". בעונות הפרי שמר בלילות מפני גנבים. כך למד להכיר את רזי הלילה, להבחין בין הרחשים והקולות, ולפתח כישורים ויכולות של שומר מנוסה עוד כשהיה צעיר בשנים.

כשוועד המושבה ויתר על שירותי אגודת "השומר", הביא לרחובות את אברהם בלומנפלד לעמוד בראש שומרי המושבה. בלומנפלד אסף לצדו צעירים נועזים יודעי רכיבה וירי. שלושה מהם, שהיו חברים: משה אהרונוביץ, אברהם זילברשטיין ויצחק דניאלי, קירב אליו במיוחד. יצחק היה בן המושבה הראשון שנעשה לשומר.

הצעירים למדו רבות מניסיונו של בלומנפלד כשומר, אותו רכש כשהיה עוזרו של השומר האגדי אברהם שפירא מפתח תקווה. כתנאי מספר אחד להצלחת שומר עברי, אמר, עליו ללמוד את נוהגי הערבים ואורח חייהם ולהכיר את השיטות בהן נוקטים הגנבים. בעזרת הצעירים הללו הצליח בלומנפלד לשמור על שדות המושבה ביעילות ומנע התנכלויות, גנבות ומעשי שוד רבים.

אברהם בלומנפלד נולד וגדל בירושלים. אביו, יהודה, היה למדן מופלג בתורה, אך לא פחות מזה היה מופלג בכוח הזרוע, וכמוהו היו חמשת בניו, לרבות אברהם. פעם, כשעבר יהודה עם שניים מחבריו בדרכו מירושלים לבית־לחם, התנפלו על השלושה כמה צעירים ערבים בקריאות "בני מוות" וביקשו להכותם. יהודה היכה בהם מכות נמרצות, למען ידעו הערבים כי יהודים בני חיים המה. חמשת בניו עשו להם מנהג לשמור ליד הכותל המערבי בימים שבהם נאספו יהודים לתפילה, והפליאו את מכותיהם בערבים שניסו להפריע למתפללים ולפגוע בהם בעת תפילתם. לא אחת הסתבכו בבעיות ובמשפטים לאחר תקריות כאלה.

צעירה יהודייה שהתגוררה בבית חב"ד בירושלים, בבית סמוך לבית משפחת בלומנפלד, סיפרה לאברהם שערבי צעיר מציק לה. חוצפת הערבי גברה כשגילה כי לצעירה אין משפחה, והיא חסרת הגנה, עד שחששה ללכת ברחוב שמא יפגע בה. אברהם לקח אתו אחד מאחיו ויחד ארבו לצעיר בקרבת חדרה של הצעירה. בחצות הלילה הגיע הערבי וקרא לה אליו. שני האחים הגיחו ממקום מחבואם, תפסו אותו, ובמקלות שברו את שתי רגליו ועשוהו בעל מום. בני משפחתו של הערבי, שעיסוקם היה שוד, לא ידעו במי לנקום, שכן אברהם ואחיו עשו את המעשה מבלי לחשוף את זהותם.

כשאברהם הגיע לרחובות כבר הלך שמו לפניו כמי שעשוי ללא חת. מיד עם בואו שקד על טיפוח מערכת יחסים עם ראשי החמולות והכפרים הערביים שבאזור רחובות.

הערבים למדו לכבדו על חוכמתו, ניסיונו, וכוחו הרב. לא אחת פנו אליו בבקשה שישמש להם בורר ושופט בסכסוכים שקמו ביניהם.

כדוגמה לערכם וחשיבותם של קשרים טובים עם הסביבה הקרובה, שערכם כמאמר הפסוק "שלח לחמך על פני המים...", נהג אברהם להביא מקרה שאירע לו אישית.

פעם נקרא להופיע בפני בית משפט צבאי בירושלים בשל אשמה שטפלו עליו אנשי שבט סטרייה. הם טענו נגדו שהוא משליט שלטון משלו, מכה, חובט ועושה בהם כישר בעיניו. כשהובא אברהם לפני הקאדי הטורקי, קם הקאדי ממקומו ובירכו במאור פנים. אברהם לא האמין למראה עיניו. הוא ציפה לקבל על ראשו מטר של גידופים ונאצות בתגובה על הדברים הקשים שהוטחו נגדו, והנה הקאדי מאיר לו פנים. הקאדי קרא לו אליו והזכיר לו כי באחד מימי הקיץ החמים, בעת שעבר עם כמה מידידיו בשדות רחובות, הם תעו בדרכם, נשארו ללא מים, והגיעו לסף התייבשות. אברהם, שנזדמן למקום, השקה אותם במים שהיו בכליו, ושלח עמם עגלה רתומה לפרדות ומורה דרך, להביאם בדרך הקצרה לרמלה. הקאדי הזמינו לביתו, ושם הציגו בפני אשתו כמי שהושיט לו יד בעת צרה. למחרת הופיעו אנשי סטרייה מול כס הקאדי שנית. הוא פסק לכבול אותם ברגליהם בשלשלאות, ולהעניק להם מנת "פלקות" הגונה עבור דברי הבלע והשטנה שהטיחו באדם העושה את מלאכתו נאמנה. הקאדי אמר גם להשליכם לבית הסוהר לאחר מנת ה"פלקות", אולם לבו של אברהם נכמר עליהם, והוא ביקש לנהוג בהם במידת הרחמים. הקאדי ניאות לבקשתו, אך פסק שעל בני השבט לפצותו בכסף על כי טפלו עליו עלילת שווא.

שומרי המושבה הצעירים היו נשוא חלומותיהן של העלמות הצעירות. הרכיבה על סוס לאורו של הירח עם הרובה התלוי עלי שכם, אגדות גבורה שנכרכו בהם וסיפורי מסתורין, הציתו את דמיונן של הצעירות ושבו את לבן. ובלילות חמים של קיץ, עת לב האבטיחים האדים כדם, תירוש הענבים נטף כיין, ופעייה נוגה של חלילית התנגנה בין הכרמים, היו העלמות חובקות וצחוקן התגלגל אל לבות הבחורים וכבשם. הם צחקו עמן, וגם הגבעות התמוגגו וההרים הטיפו עסיס...

גם דודתי לאה התמוגגה כשנזכרה בצעירים הללו, עיניה ברקו, וחיוך שובב התנחל לרוחב פניה כשסיפרה אודותם: "כל הבנות אהבו את השומרים והתחרו על לבם. קרה פעם שבגלל אותה אהבה נזעקה כל המושבה ונעמדה על הרגליים. בבאר יעקב הועסקה בחורה צעירה כגננת, והיא הייתה נאה מאוד. אל תנסה להפציר בי שאגלה את שמה כי לאחרונה ראיתי אותה בחיפה ושוחחנו קצת... הבחורה הזו הזמינה את אחי יצחק, את משה אהרונוביץ ואת אברהם זילברשטיין למסיבה שערכה אצלה בבית. כנראה שהמסיבה הייתה מוצלחת, ומשום כך נמשכה עד לשעות הבוקר. השלושה לא סיפרו במושבה שהם רוכבים למסיבה בבאר יעקב. השעות נקפו, הירח שקע, השמש זרחה, והם לא הגיעו. המושבה פקחה את עיניה לבוקרו של יום חדש, והשלושה אינם. החלו להתרוצץ שמועות כי הם הותקפו בידי ערבים. הפעמון השמיע את צלצול האזעקה, וכולם ניעורו אל תוך המהומה. משה סמילנסקי ארגן קבוצה של רוכבים צעירים, ואלה

יצאו בדהרה בדרכי המושבה בניסיון להתחקות אחרי עקבותיהם. לפתע הופיעו שלושת החמודים הללו רכובים על סוסיהם, ועל פניהם חיוך שנמתח מאוזן לאוזן. הם לא הצליחו למחוק את החיוך, למרות שידעו כי מוטב להם לעשות כן. מה אגיד לך... אחרי שחטפו כהוגן על הראש ממשה סמילנסקי, הם כבר הפסיקו לחייך. מאז נקבע ששומר או כל אדם אחר היוצא מהמושבה בלילה לזמן ממושך, יעדכן את שומרי המושבה."

אחד משומרי הכרמים, ידיד של השלושה, חגג את מסיבת אירוסיו בסוכת השמירה שבכרם. הזמין למסיבה את חבריו וכמה מבנות המושבה, והכין כיבוד כיד המלך: כירת טלה ואורז, יין, ענבים, אבטיחים ותאנים. בעוד הכול נהנים מהכיבוד הדשן, נשמעו לפתע זעקות אימה מכיוון מזרח, מהאזור הגובל באדמות העיר רמלה. יצחק ומשה מיהרו לעלות על סוסיהם ודהרו לעבר המקום. הקולות הובילו אותם אל קבוצה בת שלושה חיילים טורקים שאיימו בסכינים על צעיר יהודי וניסו לאנוס את שתי הנשים שעמו. משה שלף את אקדחו וכיוונו לעבר החיילים. יצחק ירד מהסוס, לקח את הסכינים שהחזיקו החיילים, ובשוט שנשא עמו היכה את השלושה בראשם ובגבם והבריחם מהמקום. את הצעיר ושתי הנשים הזמינו השניים לבוא עמם למסיבת האירוסין. לאחר שאכלו ושתו עם החוגגים ונרגעו קמעא, ליוו אותם השומרים לרחובות.

החיילים הטורקים, שכבודם נרמס עד עפר, התלוננו אצל מפקדם ברמלה. הם סיפרו כי צעירים יהודים רכובים על סוסים איימו עליהם ברובים, היכו אותם, וגזלו מהם את הסכינים שברשותם. המפקד הטורקי ששיער כי הצעירים הללו הם שומרי רחובות, לקח עמו קבוצה מחייליו ויצא למושבה לפגוש את אברהם בלומנפלד. את אברהם מצא יושב בביתו וסועד את ארוחת הבוקר. אברהם, שכבר עודכן בפרטי המקרה, קירב לקצין הטורקי כיסא והזמינו להצטרף אליו לארוחה. כשסיימו השניים את הסעודה עברו לקפה השחור, ואז הציע אברהם לטורקי קופסת סיגריות שמתוכה בצבצו שני מטבעות זהב. בעודם מציתים לעצמם סיגריה התגלגלו המטבעות ובאו לכיסו של הטורקי, ואז השמיע אברהם את הגרסה האמיתית לאירוע, ומה זממו החיילים לעשות לשתי הנשים. הטורקי הבטיחו נאמנה כי חייליו ייענשו בפלקות ובמאסר, הן על ניסיון האונס והן על כי בדו את מעשה התקיפה. אמינותו של אברהם וה"בקשיש" עשו את שלהם.

לילה אחר הוזעק יצחק לכרם שקדים שבו שקדו גנבים על מילוי שקיהם בפרי. אלה נקטו באמצעי זהירות, וכשהתקרב, הסתלקו מהמקום בסוסיהם, שהיו מהירים מסוסתו, שהייתה סוסת עבודה איטית. אז הבין יצחק כי אם ברצונו להצליח בתפקידו כשומר, עליו לרכוש סוס רכיבה מהיר. סוס כזה עלה כשלושים נפוליאונים, סכום שהיה רחוק מאוד מהישג ידו. יצחק פנה לאביו, ביקש הלוואה, והבטיח להחזירה ממשכורתו כשומר. הימים היו ימי המלחמה שטמנו בחובם סימני שאלה גדולים לגבי המחר, והאב השיב לבנו בשלילה כי חשש להניח סכום שכזה על גב סוס. יצחק לא ויתר, וחזר וביקש. כנראה שהעז פניו מול אביו, הרים את קולו, ואמר מה שלא היה צריך לומר. אביו נמלא זעם, הרים את כף ידו, והנחיתה בכוח רב על לחיו. מעוצמת המכה או מעוצמת העלבון "עף" יצחק עד לקצה הרחוב, ונחת בפנסיון של גברת קנטרוביץ.

על כך הרחיבה דודה לאה וסיפרה: "כנראה שהסטירה הייתה חזקה מאוד, בהתאם להתחצפות. אחי יצחק היה ג'ינג'י בטבעו. לשונו הייתה ארוכה ועצביו היו קצרים, על כן חטף. שבוע ימים התגורר ב"פנסיון קנטרוביץ", וכשחזר היה כל גופו אכול פצעים. הפשפשים של קנטרוביץ, כמותם היו אז ברבים מבתי המושבה, עשו בו שמות. מרוב שפשופים וגירודים יצאו לו פורונקלים מוגלתיים, וכל גופו היה פצע אחד גדול. מה אגיד לך? הוא נראה ממש אומלל. אחיותיי ואני התחלנו לטפל בו. מילאנו את האמבטיה במים חמים והוא נכנס, ישב בפנים זמן ממושך, ושפשף את גופו בלִיפָּה וסבון. לאחר שיצא מהמים ועורו התרכך, התיישבה אחותי פרידה לצדו, פתחה לו את הפרונקלים, שהיו זבי מוגלה, וניקתה אותם במי בּוֹרוֹב, מין נוזל חיטוי שהיה פעם בשימוש. יצחק צווח עד לב השמים, והתחנן: "די, פרידה, די, את הורגת אותי." האמן לי שאני יכולה לשמוע את זעקותיו כאילו זה היה היום. פרידה לא הפסיקה. היא הייתה חייבת לעשות זאת, מפני שהזיהום העלה את חום גופו. כשסיימה לטפל בפצע אחד עברה לשני, דיברה אתו וניסתה להרגיעו: "הנה, עוד אחד, ואני מסיימת," וכך עוד אחד ועוד אחד. היא הייתה מלאך, הפרידה הזו. רק את מגע ידיה ואת עדינותה היה מוכן לקבל, ורק היא הייתה מסוגלת לטפל בו ברכות שכזו. לאחר שסיימה לחטא את כל הפצעים, שכב במיטה ונרדם. יומיים רצופים ישן. לא הצלחנו להעירו. כשהתעורר ויצא מהמיטה, זה היה כמו גוליבר שקם לתחייה. הוא חיסל את כל המטבח. אתה זוכר את יצחק, לא? התיאבון שלו היה אז כמו של שלושה אנשים שלא אכלו יומיים..."

בסופו של דבר, יצחק רכש לעצמו סוסה, ולא סתם סוסה, כי אם סוסה אצילה לעילא ולעילא. הוא קנה אותה משומר שדות בגדרה. השומר קנה אותה לעצמו, אך בכל פעם שניסה לעלות על גבה הרטיטה את גופה מצד לצד וניערה אותו מעליה. שוב ושוב ניסה להכניעה, אך זו התמידה במריה. מומחים באילוף סוסים ורוכבים בעלי ניסיון וותק הגיעו מרחוק והשיאו לו מעצותיהם, אך אף אחת מהן לא עזרה.

משראה כי לא יוכל לסוסה, ביקש למוכרה, אולם בינתיים יצא שְׁמעה כמרדנית, ומחירה ירד עד שהפך למציאה של ממש. ידיד של יצחק גילה לאוזנו את דבר המכירה, והוא מיהר לצאת לגדרה. יצחק התרשם כי הסוסה משובחת, והחליט כי תהיה שלו. הוא קיבל מוועד רחובות מפרעה על חשבון שכרו כשומר, ואת הנותר קיבל מידידיו כהלוואה. אולי גם אביו התרצה והשלים את החסר. אז יצא לגדרה בעגלה רתומה לסוס כשהסכום המבוקש בידו, שלשל את הכסף לידי המוכר וקשר את הסוסה אל אחורי העגלה.

בחושיו החדים וברגישותו לבעלי חיים הבין יצחק כי הסוסה מפוחדת משום שהחליפה כמה בעלים בזמן קצר, ואלה ניסו לאלפה לרכיבה בהצלפות שוט. היא פיתחה פחדים וחרדות, וכשניסו להתקרב אליה הגיבה בבהלה ובפראות. יצחק הרגילה אליו ואל מקומה החדש בסבלנות, צעד אחר צעד, ואִפשר לה להוביל את הקצב. בימים הראשונים לא ניסה כלל לאלפה וגם לא התקרב אליה יתר על המידה. הובילה אחריו בחצר בחבל ארוך, קשר את החבל ליתד שתקע באדמה, והניח לה להתרגל לסביבה

החדשה, הלא מוכרת, למראות ולקולות. רק כעבור כמה ימים, כשחדלה להגיב בבהלה, התקרב אליה בצעדים מדודים. נעמד לרגע, ונסוג. נעמד לרגע, ונסוג. כך עשה פעם ועוד פעם. אחר כך היה מתקרב יותר, לוכד את מבטה, וחוזר לאחור. כשהתרגלה לנוכחותו, התקדם עוד קצת, עד אליה. הושיט את ידו בתנועה קלה והציע לה קוביות סוכר וחרובים. כשהתרגלה לאלה וביקשה עוד, היה מושיט לה אותם ביד אחת, בעוד ידו האחרת מלטפת ברכות את צווארה, מחליקה, ומעסה קלות את עורפה המרטט. באצבעותיו גרף את רעמת שערה המשתפל, נתן לה לחוש במגעו הרך, הבא מאהבה, ולחש באוזנה מילות כיבושין. בכף ידו הגיש לפיה את מיטב השעורים, וקירב את ראשו לראשה, להרגילה אליו. כשקיבלה אותו ואת מגע ידו, הפנה לה את גבו כדי שתבקש את פניו ואת המזון המשובח שבידו. את גופה הבריש במים חמים וסבון, והחליק לכל אורכה במברשת רכת זיפים בתנועות סיבוביות ומעודנות.

כך התרגלה הסוסה ליצחק ולמקומה החדש, ונעשתה רגועה ובוטחת בעצמה. תיאבונה השתפר, גופה התמלא, והיא יפתה מיום ליום. כשרצה לאורך החצר ניכר היה בגופה המתוח כי היא סוסה משובחת ואצילה. כשהבחינה ביצחק מרחוק, הייתה צוהלת לקראתו בשמחה. אז ביקש להרגילה למשא קל. הניח על גבה שמיכה, והסיר, פעם אחר פעם. היה מניח את השמיכה, משהה קמעא, ומסיר, כדי שתתרגל למגע הזר ותחוש שאינו פוגע. אחר כך הניח אוכף על השמיכה והסירו. גם אותו הניח והסיר פעמים מספר, עד שהתרגלה לאוכף, ואז הוליכה באפסרה לאורך החצר מצד לצד, ובשעת הליכתה דיבר עמה ברכות, לחש באוזנה, הֵנחה אותה וכיוון.

קרוב לחודש ימים הרגיל יצחק את הסוסה אליו, לחצר ולאוכף. כשנוכח כי היא אכן רגועה ומקבלת את מרותו, ביקש לעלות על גבה. אז יצאו בני הבית לחצר, להתבונן בניסיון. יצחק ליטף את הסוסה ממושכות, הניח על גבה את האוכף, הידקו לגופה, ולחש באוזנה את הלחישות אותן היה לוחש בעת שהגיש לפיה חרובים וסוכר. הסוסה הרימה את ראשה, זקפה את אוזניה, בחנה את הצופים שמסביב, ואז הרכינה את ראשה כלפיו, כאומרת: עלה. בתנועות זהירות עלה יצחק על האוכף והתיישב. הסוסה נעמדה לרגע כמהססת, כמבקשת לחשב את צעדה הבא, ואז הרימה את ראשה והחלה פוסעת בחצר. כך הקיפו הסוסה והרוכב שעל גבה את החצר ברכיבה אטית, בצעדים מדודים, שלוש פעמים. את המושכות שבידיו אחז יצחק ברפיון, כנוגע־לא־נוגע. כששוכנע כי קיבלה עליה את דין המשקל שעל גבה, הובילה אל מחוץ לחצר, ומשם יצא בשעטה לעבר שדות המושבה.

שעה ארוכה רכב יצחק בשדות. האיץ והאט, ושוב האיץ, והסוסה צייתה להוראותיו כאילו גידלה משך שנים. בדהירתה הייתה מהירה כסופה. גופה נמתח קדימה ונשלח כחץ, וכולה הביעה אצילות. כשחש יצחק כי התעייפה, חזר למושבה ברכיבה זקופה, גאה כמנצח, והכריז כי בכל מושבות הדרום אין גם סוסה אחת שתדמה לה. ברבות הימים התברר כי צדק.

כשיצחק רכב על סוסתו דומה היה כי הרוכב והסוסה גוף אחד הם. בכל מקום אליו הגיע עמה, היה משחררה, והיא המתינה לו בסבלנות. לא ניסתה לברוח. אם ניסה אדם

אחר להתקרב אליה, הייתה מגיבה בפראות, רוקעת ברגליה, ומרימה ומורידה את ראשה בתנועות חדות. אירע פעם שצעיר בדווי ניסה לרכוב על גבה, אך שילם מחיר יקר על ניסיונו.

היה זה בחפלה אצל שֵׁיח' סלמן אל־נברי משבט בדווי שליד הכפר הערבי נענע. השֵׁיח' אל־נברי התיידד עם שומרי רחובות וקשר עמם קשרים הדוקים. מדי פעם נהג להגיע לרחובות, ואז התארח בבית משפחתו של יצחק, ישב עם בני הבית וסעד את לבו ביחד עמם. כשערך מסיבת אירוסין לבנו, הזמין לחפלה נכבדים משבטי הסביבה, משבטים רחוקים, וגם את שומרי רחובות. כשהגיעו משה, אברהם ויצחק, התקבלו בכבוד גדול באוהל רחב המידות. השֵׁיח' קרא להם אליו מקצה האוהל והזמינם לשבת לידו כדי להפגין את ידידותו עם שומרי רחובות ואת יחסו החם אליהם. בתחילה מזגו לכוסות קפה שחור שהוכן לעיני האורחים מגרעינים שֻׁקלו על גחלים וטחנו בעֵלי ומכתש. לאחר שתיית הקפה פתחו צעירי השבט בריקוד "דבקה" מסורתי, שהיה מלווה בנפנוף חרבות. תם הריקוד – הוכנסו לאוהל מגשים ועליהם הרכי אורז ונתחי בשר כבש.

בזמן שהכול עסקו באכילה ובסיפורי גבורה על בדווים קדמונים, נכנס לאוהל צעיר מבני השבט ולחש דבר מה באוזנו של השֵׁיח'. פני השֵׁיח' כאילו קפאו והוא חדל לאכול. עיניו סרקו את פני הנוכחים ומבטיו היוקדים עברו מאדם לאדם כמזרות אש וגפרית. הכול חשו כי אירע דבר מה וחדלו גם הם מאכילתם. השֵׁיח' פנה לאורחיו ואמר כי נגנבה סוסה השייכת לאחד מהם. הוא אינו יודע של מי הסוסה, אך ידוע לו בוודאות שהגנב אינו נמנה על אנשי שבטו, וכנראה שהגיע עם אחד האורחים. הוא ביקש מכולם לצאת אחריו אל מחוץ לאוהל ולזהות איש איש את סוסתו. האורחים מיהרו לעשות כדבריו, ואז התגלה כי סוסתו של יצחק חסרה. מיד הורה השֵׁיח' לצעירי השבט לצאת למרדף אחר הגנב, אך יצחק עצר בעדם ואמר כי הגנב לא ירחיק לכת. כאשר הסוסה תגלה שהרוכב שעל גבה אינו בעליה, תנער אותו מעליה ותחזור אליו. ואכן, כך היה.

בעוד הכול עומדים ומשתאים על תגובתו של יצחק ועל קור רוחו, נשמעה שעטת פרסות. הסוסה הגיעה בדהרה למאהל מתנשפת ומתנשמת. אז שלח השֵׁיח' שניים מאנשיו לחפש את הגנב, וזה נמצא שוכב בצד הדרך ברגל שבורה, נאנק מכאבים ומקלל את הסוסה ואת יומו הרע.

התברר כי הגנב הוא עוזרו של שֵׁיח' מוסא אבו־דר. שֵׁיח' אבו־דר הוזמן למסיבת האירוסין ככל האורחים, ולפני שנכנס לאוהל הבחין בסוסה האצילה, חמד אותה, והורה לעוזרו לגנוב אותה בזמן הסעודה, כשהכול עסוקים באכילה ובדיבורים. מיד הורה שֵׁיח' סלמן אל־נברי לשֵׁיח' מוסא אבו־דר לעזוב את המקום, וזה הזדרז למלא אחר ההוראה.

כל אותו ערב נסבה השיחה בגנותו של שֵׁיח' מוסא אבו־דר, ובִשְׁבַח נאמנותה ואצילותה של סוסתו של יצחק.

אברהם בלומנפלד פרש מתפקידו כשומר המושבה, ואת התפקיד קיבל לידיו יצחק. שני ידידיו הוותיקים, אברהם זילברשטיין ומשה אהרונוביץ, נשארו לידו. רק נתמנה

לראש השומרים, והנה הגיע אליו מוכתר המושבה וביקש שיעזור לו למצוא את שתי הפרדות שנגנבו ממנו. יצחק יצא לרמלה עם ידידו אברהם זילברשטיין ועם הגשש הבדווי ברכאת, בנו של רועה המושבה, כדי להסתייע בחיילים טורקים. במשטרת רמלה קיבלו השלושה כיתת חיילים כתגבורת, ויחדיו יצאו ברכיבה דרומה. הם עברו למרגלות הכפר מראר, חצו את גדרה, והמשיכו עד לקסטינה. שם עודכנו כי הגנבים עברו במקום, אך לא התעכבו. בשל השעה המאוחרת החליטו לעשות את הלילה בכפר, ולהמשיך ברכיבתם למחרת בבוקר.

עם שחר יצאו לעבר הכפר עיבדיס. בכפר נפגשו עם המוכתר, תיארו לו את מראה הפרדות, ושמעו ממנו כי על פי תיאורם, אכן הגנבים עברו במקום, ונראה לו שפניהם היו מועדות לכפר ברברה. הרוכבים המשיכו ברכיבתם, ובצָהֳרי היום הגיעו לברברה. גם שם ביקשו לראות את מוכתר הכפר, ביודעם כי כל המתרחש במקום מגיע לידיעתו. זה קיבלם במאור פנים והזמינם לשתיית קפה ולארוחה. לשאלתם השיב כי אינו יודע דבר על הפרדות, ועל כך הוא מוכן להישבע בקודשי דתו. עוד הוסיף כי ידווח להם אם רק יגיע לאוזניו מידע הקשור בגנבה. לאחר ההבטחות והשבועות הזמינם לסעודה שערכו נשות הבית.

כל משך שהייתם במקום חש יצחק שלא בנוח בחברת המוכתר. עיניו המתרוצצות העידו עליו כי הוא מנסה להסתיר דבר מה. בזמן שהכול עסקו בכירה שלפניהם ובדיבורים, חמק בחשאי מהבית ויצא לשוטט בשבילי הכפר. הוא שאל את האנשים שנקרו בדרכו אם ראו פרדות שלא מהמקום, אך אלו השיבוהו כי לא ראו דבר וחצי דבר. בעודו עובר מבית לבית רמזה לו אחת מזקנות הכפר שיתלווה אליה. לאחר שהובילה אותו אחריה אל אחת הסמטאות הצרות שבכפר, הביטה לימינה ולשמאלה, פנתה לאחור, וכשווידאה שהם לבד, נקבה בסכום כסף שהיא מבקשת תמורת המידע שיש בידה.

יצחק ביקש לתת לה שתי לירות, אך זו תלתה בו עיניים בוהות. הוא הוסיף ושם בידה עוד לירה, אולם ארשת פניה לא השתנתה. כשהגיעו לחמש לירות, לקחה אותו בידה והובילה אותו לבית סמוך, מוקף חומת עצים. בחצר בית זה, אמרה, באורווה, תמצא מה שאתה מחפש. לאחר שהציץ פנימה ווידא כי הפרדות אומנם שם, הזעיק את החיילים, והם הוציאו את הפרדות ועצרו את בעל האורווה. התברר כי היה זה אחיו של המוכתר, ששלח שניים מאנשיו לעשות עבורו את המלאכה. המוכתר ידע על כך, כמובן, ועל כן ספג "פלקות" מידי השוטרים. אחיו ושני הגנבים נכבלו בידיהם והובלו אחר כבוד למשטרת רמלה.

הגירוש הגדול מתל אביב ומיפו

בחודשים הראשונים של שנת 1917 הורע מצבם של הטורקים. הבריטים כבשו את אל־עריש ואת פיתחת רפיח לאחר קרבות קשים, והגיעו לשערי עזה. מחשש למתקפה בריטית מן הים פקדו הטורקים על האפלת ערי החוף בלילות. הם חייבו את הולכי הרגל להחזיק בידיהם פנסים לזיהוי. הפנסים היו אז עששיות נפט, אולם כשאזל הנפט לא

יכלו התושבים להמשיך ולמלא אחר ההוראה, ומצאו פתרון מקורי. הסירו את חלקו העליון של תפוז השמוטי ושלפו משם את תוכנו. בקליפה, שנשארה בשלמותה מלבד החלק העליון, ניקבו חורים, ובקרקעיתה העמידו נר. עטפוה בחוט ברזל, את קצהו אחזו ביד, וכך עשו את דרכם בחשכה. אותו תפוז שמוטי, ששמו בא לו משמה של עששית הנפט הערבית, חָזר לשמו המקורי כדי להאיר את האפלה...

בה' בניסן תרע"ז, 28 במרס 1917, פרסם ג'מאל פחה פקודה שחייבה את תושבי יפו ותל אביב לעזוב את אזור מגוריהם. הטורקים חששו משיתוף פעולה של האוכלוסייה המקומית עם הכוחות הבריטיים המאיימים לפלוש מהים. פחד גדול נפל על היישוב היהודי, כי גם טבח הארמנים החל בגירוש אוכלוסייה. הטורקים הודיעו כי מי שיישאר בעיר לאחר הוצאת צו הגירוש יועמד למשפט צבאי. הפחד גבר למחרת היום כשג'מאל פחה הכריז ששמחת היהודים על התקדמות הבריטים בדרום תהיה קצרה, כי הוא ידאג שגורלם יהיה כגורל הארמנים.

תושבים מפתח תקווה, ממושבות הדרום ומהגליל הגיעו בעגלות לקחת את תושבי תל אביב ויפו. היו שעשו זאת ללא תמורה. מרביתם היו ממושבות הגליל, והייתה זו שעתם היפה. אחרים לקחו שכר הוגן, והיו שניצלו את מצבם הקשה של האומללים הללו ודרשו שכר מופקע. דרכי היציאה מתל אביב מלאו בשיירות, ובהן עגלות רתומות לסוסים וחמורים, ועליהן ובצדן משפחות על מטלטליהם. לאורך הדרכים פסעו פליטים שחוחי קומה, וצער עמוק בעיניהם. הדרכים דמו לשבילי נמלים מתרוצצות. מתוך השיירות נשמעו קולות בכי תמרורים של ילדים ונשים, ואימה, דחקות וייאוש שררו בכול. כך תיאר אחד הפליטים את התמונה בעיתון "הפועל הצעיר": "מי שלא ראה את תל אביב ואת הדרך שבין תל אביב לפתח תקווה בערב פסח תרע"ז, לא ראה תמונת חורבן וגלות מימיו." דלתות בתיה של תל אביב נאטמו בלוחות עץ עבים כדי למנוע פריצות וגנבות. תלמידי גימנסיה "הרצליה" נערכו מול בניין העירייה כיתות כיתות, ומנהל הגימנסיה, ד"ר בן ציון מוסינזון, נאם בפני התלמידים נאום פרדה. כולם שרו את "התקווה" ובדמעות בעיניהם יצאו בצעדה בת שלושה ימים לעבר המושבה שפיה. בשפיה התאכסנו במבנה גדול, ישן ומוזנח, ושם המשיכו בלימודיהם.

משה סמילנסקי עבר בתל אביב בימי הגירוש, וכך כתב: "אנחנו מתהלכים כצללים ברחובות תל אביב ההולכת ונחרבת. עגלות, גמלים, חמורים, וגם איזה עגלה של תינוקת רתומה לזוג חמורים ושני ילדים נוהגים בה. הכול עמוסים לעייפה ונמשכים בעצלתיים דרך החולות לפתח תקווה. משתדל אתה לא להביט לצדדים ולא לראות באסון אחיך. מתאמץ אתה לבלוע את הדמעות החונקות את גרונך."

לאחר חודשים מספר הגיעה הוראת הגירוש גם אל מושבות יהודה. הטורקים דרשו כי הנשים והילדים יגורשו ראשונים ואחריהם יגורשו הגברים. נציגי המושבות ניסו למנוע גירוש נפרד, והפנו לג'מאל פחה את השאלה מדוע לא ניתנה הוראה דומה לערבים. הוא השיבם כי גירוש נשים וילדים עלול להימשך זמן רב. ביום שייתן פקודה לגרש את הערבים, חייליו ירימו שוטים על הערביות, ותוך שעות ספורות הן תיעלמנה

מהשטח. אין הדבר דומה עם היהודיות, אמר, שכן עדינות הן, ולא ניתן להכותן בשוטים, לכן גירושן לבטח יקח זמן ממושך...

מושבות יהודה התארגנו לגירוש. ברחובות הוקמה ועדה שתפקידה לפקח על ההגירה לצפון הארץ. לידה הוקמו ועדות משנה. אחת טיפלה בהובלת אנשים, ציוד, מים, מזון ואוהלים, אחרת עסקה ברישום היוצאים, בהמות המשא, הציוד וכיוצא באלה. בדקו ומצאו כי חסרות בהמות משא להובלת הציוד, והוצע להרגיל את הפרות לסחוב בעול העגלות, אלא שאז התברר כי אין די עגלות. הוצע לשלוח לגליל קודם את הזקנים, אך אלה התמרדו. הם עמדו על כך כי יילכו עם הציבור כולו. אחד מהם ביטא בקול את שעל לב חבריו: "מוטב לנו ליהרג מידי הטורקים מאשר לפרוש מן הציבור. יהי ביתי קברי."

כמה מחברי "השומר", ובראשם צבי נדב, שהיה אחראי באותם ימים לשמירה ברחובות מטעם הארגון, הקימו סיעת סתר בשם "העמדה הנשארה". אליהם חברו כמה מצעירי המושבה, והם נשבעו כי את רחובות לא ייטשו. אספו נשק, ודאגו להחביאו בפרדס זקס־מילר.

לראש ועד ההגירה של גולי תל אביב ויפו התמנה מאיר דיזנגוף. בתוקף תפקידו נכנס לא אחת ללשכתו של ג'מאל פחה, ובכך נטל על עצמו סיכון גדול. המפקד הטורקי נטה בדרך כלל לשמוע את דבריו, אלא שהיה הפכפך באופיו ובהתנהגותו באופן קיצוני. לא פעם איים על דיזנגוף בתלייה. ברגעים קשים אלה, כשרוחו הייתה בשפל, הרהר דיזנגוף בתלאות הפוקדות את תושבי עירו ושב לעמוד מול הטורקי. כך הפך למייצג הכמעט בלעדי של הציבור היהודי בפני ג'מאל פחה. על כן פנו חברי ועד רחובות לדיזנגוף בבקשה שיפעל אצל המפקד הטורקי לביטול רוע הגזרה:

רחובות, ב' מרחשוון תרע"ח
לכבוד האדון הנכבד מר מ. דיזנגוף
אדון נכבד,

בשם כל בני מושבתנו העומדים להיגרש מהמושבה, אנשים ונשים וטף, לעת בוא החורף וימי הגשמים, ולעת קשה כזאת שרוב בני המושבה סובלים הרבה מהמחלות המתהלכות, בשם כולם הננו מבקשים מכבודו לקבל עליו הטורח להגיש את הבקשה הרצופה פה לכבוד מעלת השר ג'מאל פחה, מפקד המחנה הרביעי, ולבקש מאתו שיחוס עלינו וישאיר אותנו על מקומותינו. והננו מביעים בזה את תודתנו לכבודו בעד עבודתו הרבה לטובת היישוב הכללי ובשביל מושבתנו בפרט, והננו מאחלים לו הצלחה בשליחותו הרבה.

ברוב כבוד ויקר
ועד המושבה רחובות

בעוד אנשי רחובות מתכוננים ליציאה לגלות, הגיעה ידיעה כי הגירוש מהמושבות נדחה לסוף הקיץ, לאחר הקציר. הם לא מיהרו לשמוח, מחשש שמא יש בכך משום

הטעיה, ופקודת הגירוש תצא מהיום למחר ותמצא אותם לא מוכנים. הוצע להתארגן ולהכין עצמם לכל מקרה: לייבש לחם, לאחסן ציוד יקר ביקב, להכין מקום למחנה אוהלים ולאסוף כסף ליום הגירוש.

הוראת הגירוש למושבות יהודה לא הייתה חד־משמעית כמו זו שירדה על תושבי תל אביב ויפו. כל מושבה פעלה בדרכה שלה על מנת לדחות את גזרת הגירוש, אולם לא כולן הצליחו לצאת פטורות בלא כלום, ואז אולצו להגיש קומץ לפי הארי.

ברחובות הוסכם עם הטורקים כי בעלי אדמות לא יגורשו. הוועד התחכם והוסיף לרשימה גם כאלה שאינם בעלי אדמות, אך "שכח" את התימנים, ואלו נועדו להיות הקומץ שישביע את הארי. חיילים טורקים הגיעו למושבה וחיפשו את התימנים. המסכנים הללו ברחו לשדות כל עוד נפשם בם, בעוד הטורקים רצים אחריהם, מכים וחוטפים. נוכח המראות הקשים התעשת הוועד והוסיף לרשימת בעלי האדמות את התימנים בעלי הבתים. התימנים העניים חסרי הבתים לא נכללו ברשימה, והם המשיכו להיות נרדפים. בהתערבותם של מנהיגי הפועלים הצטמצמה רשימת המגורשים התימנים ועמדה בסופו של דבר על כמאה נפש.

בעקבות גירוש אוכלוסיית תל אביב ויפו התקבל גם בעולם הרושם כי הטורקים מתכוונים לעשות ביהודים מה שחוללו לארמנים. מנהיגים יהודים פנו לראשי מדינות וביקשום להפעיל את השפעתם כדי למנוע פגיעה נוספת ביהודי היישוב. הניסיונות הללו עזרו, ובעיקר בהשפעתן של גרמניה וארצות הברית, שלמרות הצטרפותה למלחמה לצד "מדינות ההסכמה", הייתה לה השפעה על טורקיה. מקושטא ניתנה הוראה לג'מאל פחה לחדול מגירושים נוספים.

חלק ממגורשי תל אביב ויפו התיישבו במושבות סמוכות לתל אביב, בתקווה שתוך זמן קצר יחזרו לבתיהם. רבים התיישבו בפתח תקווה, בהם ראשי העסקנים, ומשם התנהלה הפעילות הציבורית. גם בכפר סבא, שהייתה אז מושבה קטנה וענייה, התיישבו גולים "עד יעבור זעם". הם לא ידעו כי יחזרו לבתיהם רק כעבור כשנה וחצי. בתל אביב נשארה קבוצת צעירים לשמור מפני גנבות והשחתת רכוש. למרבה הפלא לא ניסו הטורקים כלל לפרוץ את הבתים ולהפריע לשומרים.

*

למרות חוסר הוודאות מה יקרה מחר, גם רחובות קלטה מגורשים מיפו ותל אביב. לביתם של אסתר ויהודה הגיעו בני משפחת סקר מנווה צדק: שרה־הינדה, אמה של אסתר, אחיה משה־אהרון עם אשתו וילדיו, ואליעזר, הצעיר באחים, שבא מתל אביב עם אשתו הטרייה חיונה. אחות אחרת, צפורה־פייגה אפטר, יצאה לגליל עם שלושת ילדיה, ושם ידעה רעב וסבל. בעלה, שהיה נתין אמריקאי, הוכרח לעזוב את הארץ. הוא יצא לאמריקה, ושם נפטר כעבור זמן קצר.

ימי הגירוש נתנו את אותותם ביישוב כולו. על ימי חרדה אלה דיברו כעל "הימים הנוראים". באוויר ריחפה אז אווירה של שואה, שנבעה מהחשש כי הטורקים לא

אמרו את מילתם האחרונה והם מצפים לשעת כושר. הימים הללו הביאו רבים אל סף הייאוש. כוחות הנפש אבדו, אפסה גם התקווה. האחים והאחיות של סבי וסבתי כתבו להם מארצות הברית, מדרום אפריקה ומאוסטרליה, כי יעזבו הכול ויבואו. הם מצפים לבואם בזרועות פתוחות, "רק תבואו". סבי שקל לעשות כן.

"לאבא היה כל המצב קשה מאוד," אמרה דודה לאה. "עול הבית והדאגה למשפחה רבצו על כתפיו, ואל תשכח שהיה עליו לכלכל עשר נפשות, ועליהם נוספו בני המשפחה מנווה צדק ומתל אביב. לכולם היה קשה, ורבים עזבו. אף אחד לא ידע מה צופן המחר. הייתה תחושה כי הנה בכל יום עלולים הטורקים לטבוח בנו, ותחושה זו ריחפה מעל לראשים כחרב המתהפכת. הדיבורים הללו חזרו על עצמם והכניסו פחד וחששות בלב כול. כל כך היה קשה לו לאבא, עד כי יום אחד אמר לאימא שמוטב להם לצאת את הארץ. לבטח הוסיף שלאחר המלחמה ישובו, שהרי הוא קשור מאוד לארץ ולרחובות. אמי השיבה לו שאם הוא רוצה ללכת, מבחינתה הוא יכול לעשות זאת, אך היא והילדים לא זזים מפה, יהיה מה שיהיה. היא הייתה ציונית מאוד וגם נוקשה ועקשנית כמו סלע. שום דבר לא הזיזה ממקומה. לכוחות הנפש שלה הייתה השפעה על כולנו, והם סייעו לנו במצבים הכי קשים."

מחתרת ריגול — סיכוי או סיכון

אהרון אהרונסון מזכרון יעקב הקים חוות ניסיונות חקלאית בעתלית. כשקרא לו ג'מאל פחה לתרום מידיעותיו למיגור מכת הארבה, עבר בארץ לאורכה ולרוחבה וראה את הסבל שגרמו הטורקים ליישוב היהודי. כך תיאר את מה שראה לידידו שמעבר לים: "השלטון הטורקי רודה בנו, שוסה בנו, אוכל בנו בכל פה. כנופייה של שליטים אכזרים, שחצנים וחמסנים, נושאי שחצנות גרמנית. לא אכפת להם מגורל הארץ ואנשיה. הניסיון שרכשתי בחודשים האחרונים עם ג'מאל פחה חיזק אותי שיש לדחוק את השלטון הטורקי."

לצד אהרונסון עבד בחווה בעתלית אבשלום פיינברג. אבשלום, בנם של ישראל ("לוליק") פיינברג ופאני לבית בלקינד נולד בגדרה. הוריו נמנו על משפחות המורדים בפקידי הברון בראשון לציון, שנאלצו לעזוב את המושבה. אבשלום התקרב אל משפחת אהרונסון. עם האח אלכסנדר קשר קשר של ידידות קרובה ואמיצה. את האח אהרון העריץ, וכך גם את האחות שרה, אלא שאותה גם אהב, והיא אהבה אותו. גם את רבקה, האחות הצעירה, אהב, והיא החזירה לו אהבה. את הסבך הרגשי שנוצר ניסתה שרה להתיר בנישואיה ליהודי מקושטא, כלפיו לא חשה אותם רגשות שחשה כלפי אבשלום. היא עשתה כן כדי שאחותה הצעירה תוכל להינשא לאהובה. שרה הרחיקה נדוד עם בעלה עד לקושטא, ובכך הסירה את צלה מאבשלום ורבקה. כשפרצה המלחמה, והחדשות מהבית נעשו מדאיגות, חזרה לזכרון יעקב. את הדרך מקושטא לארץ עשתה ברכבת. לאורך הדרך ראתה מה חוללו הטורקים לארמנים: "מאות פגרים של גברים, נשים וטף מוטלים משני צדי המסילה, וכלבים ניזונים מהם... אלפי ארמנים רעבים ונגועי טיפוס... בצדי המסילה... נהג הקטר רואה אותם, ממשיך במסעו ופוצע."

שרה הבינה כי כך בדיוק עלולים הטורקים לעולל לבני עמה. המראות הללו המשיכו ללוותה כשפעלה נגד הטורקים.

צעירי זכרון יעקב, ובראשם אבשלום פיינברג, אלכסנדר אהרונסון, ויוסף דווידסקו, הקימו עוד לפני המלחמה ארגון לפיתוח המושבה ולשמירה עצמית בשם "הגדעונים". בימי המלחמה פורק הארגון, ובסתיו 1915 ביקשו הצעירים להקים כוח עברי שיפעל לצד הבריטים ונגד הטורקים. הם העלו את ההצעה בפני אהרון, שאת דעתו החשיבו מאוד, אך הוא שלל מרד גלוי והציע דרך פעולה חשאית. אלכסנדר ואחותו רבקה יצאו למצרים בניסיון לעניין את הבריטים בתוכניתם, אולם הבריטים הציעו להם להזדרז ולעזוב את מצרים. השניים יצאו לארצות הברית.

הבריטים גילו עניין דווקא באחיהם הבכור אהרון, שהגיע למצרים בקיץ 1916. הוא סייע להם במודיעין בתכנון מתקפתם נגד הטורקים, בין השאר באמצעות קשר עם רשת ריגול שהקים בארץ, בראשות אחותו שרה, אבשלום פיינברג ויוסף לישנסקי.

הקשר בין הארץ למצרים היה לקוי, ופיינברג ולישנסקי ניסו לצאת למצרים ולהיפגש עם אהרון. ליד רפיח נתקלו בחבורת בדווים עוינים, ובקרב שהתפתח ביניהם נהרג אבשלום. לישנסקי נפצע, אך הצליח להימלט והגיע למצרים. אחרי תקופה קצרה שעשה עם אהרון חזר לארץ, לסייע לשרה בניהול הרשת.

החל מחודש פברואר 1917 פקדה בחשאי האונייה הבריטית "מאנאגאם" את חוף עתלית, והיא הייתה החוט המקשר בין חברי הרשת בארץ לאהרון במצרים.

כשחדלו האוניות האמריקאיות לפקוד את חופי הארץ בעקבות הצטרפות ארצות הברית למלחמה, והניסיונות להעביר את מטבעות הזהב באמצעות בנקים זרים ושליחים כדי לסייע ליישוב היהודי לא צלחו, החליף זהב בריטי את זה של ארצות הברית. ארגזי הזהב שהגיעו על גבי ה"מאנאגאם" נפרקו בחשאי בחוף עתלית בידי חברי הרשת, והועברו למקומות מסתור. על חלוקת מטבעות הזהב בין המושבות פיקחו ראשיהם של ועדי המושבות, ולצורך כך הם נעזרו באנשים נאמנים מטעמם.

וכך שחה לי בקול נמוך דודתי לאה, כממתיקת סוד: "פעם הגיע משלוח גדול של זהב. חציו הועבר לרחובות וחציו לפתח תקווה. על שתי המושבות היה להשאיר לעצמן נתח מזה, ואת הנותר נאמר להן להעביר לחדרה, עבור מושבות הצפון. אייזנברג הטיל את המשימה על אבי, שעבד לצדו לאורך שנים וסמך עליו. הם טמנו את השקית ובה מטבעות הזהב בסליק שבתחתית העגלה, ועל העגלה העמיסו קש ותבן כדי להטעות שודדים שארבו בצדי הדרכים. כשהכול היה מוכן, יצא אבא למסע.

לאחר שעבר למעלה ממחצית הדרך, וזה כבר היה באמצע הלילה, ביקש אבא לבדוק את העגלה ולהעיף מבט על הסליק, לוודא כי הקרשים סוגרים עליו היטב. כשהתכופף אל מתחת לעגלה חשכו עיניו. לוחות העץ יצאו ממקומם והשקית לא הייתה שם. לרגע חשב אבא שהוא עומד להתעלף. הוא לא ידע מה לעשות. עד שגילה

את הדבר כבר עבר דרך ארוכה, ולא היה זה עניין של מה בכך לחזור. מי יודע? חשב, אולי הזהב נפל לידיהם של חמדנים, והם מחפשים אחריו, בתקווה שיש עליו עוד זהב, ועלולים לפגוע בו.

לאבי לא הייתה ברירה, הרי לא יכול היה לבוא לחדרה בידיים ריקות. עוד היו עלולים לחשוד בו שמא שלח ידו בזהב. בלית ברירה סובב את העגלה והסוסים, וחזר על עקבותיו. מצד אחד היה עליו למהר מחשש פן יעלה הבוקר, תחל תנועת עגלות בדרך, והשקית תימצא על ידי עוברים ושבים, אולם מצד שני, הוא חשש כי אם ימהר מדי לא יבחין בשקית בחשכה. בקיצור, מה אגיד לך? בָּרוּך גדול. אבא עשה את הדרך בחזרה ברגל ומחשבות טורדניות התרוצצו בראשו: ימצא?... לא ימצא?... ומה יקרה אם לא ימצא?... מה יגיד?... ואיך יסביר? משך אחריו את הסוס והעגלה, ועיניו בלשו בקרקע בעלטה הכבדה שמסביב.

לאחר כשעתיים של מתח ודפיקות לב הבחין אבא בשקית, שהייתה מוטלת ממש במרכז הדרך. כשמצא אותה לא היה מאושר ממנו בעולם כולו. אגיד לך את האמת, אינני יודעת מה היה קורה לו לולא מְצאה. המקרה עלול היה להשאיר בו טראומה לכל החיים, למרות שהאשמה לא הייתה בו. אבי היה אדם ישר, ישר מאוד, רגיש, וגם היה לויאלי מאוד למקום עבודתו ולמעסיקו אייזנברג. נאמן היה ומסור. לבטח היה לוקח ללב, והדבר היה משפיע על בריאותו. כשחזר סוף סוף הביתה וסיפר לאימא ולנו מה אירע, כולנו שמחנו בשמחתו.

מה שכן, אני רוצה להגיד לך, שהיה מקרה בו סיפרו כי לאחד מאנשי הגליל "אבדה" שקית זהב. שנים אחר כך אמרו שהמשפחה התעשרה. היו להם תחנות דלק ואדמות, אבל אלה כבר דיבורים ורכילויות, ולזה אינני רוצה להיכנס..."

באביב 1917 קיבלה רשת הריגול את השם ניל"י: "נצח ישראל לא ישקר" (שמואל א' ט"ו כ"ט), שעלה לראשונה כסיסמה. ראשי היישוב חששו מפעילותה של הרשת. הכול ידעו כי גילויה ייתן לטורקים לגיטימציה לעשות מה שזממו לאורך שנים, ואז מרה תהיה אחריתו של היישוב. לראשי היישוב הייתה סיבה לדאגה נוכח החובבנות שהפגינו חברי הרשת.

שלמה חרל"פ איש רחובות, בנו של אפרים חרל"פ, סיפר כי באותם ימים ביקר יוסף לישנסקי ברחובות ונתקל בו במקרה. כשנודע ללישנסקי מיהו, מסר לו דרישת שלום מאחיו. שלמה חשב לרגע כי לישנסקי פגש את אחיו ישראל, אך לישנסקי העמידו על טעותו ואמר כי פגש את אריה. הוא הוסיף בקשה, שיגיד לאחותו בת־שבע להגיע בערב לבית אלטשולר, ושם ימסור פרטים. שלמה ומשפחתו ידעו כי אריה התנדב לכוחות האוסטרלים השייכים לחילות הבריטיים, ומכאן היה ברור להם כי לישנסקי חצה את קווי הטורקים. כך, בראש חוצות ובחוסר מקצועיות מוחלט של איש מודיעין, ביהירות מה, הפיץ לישנסקי מה שאמור היה להיות סוד כמוס.

בערב יום כיפור תרע"ח, 25 בספטמבר 1917, הגיעה "מאנאגאם" לחוף עתלית בפעם האחרונה. חברי המחתרת ידעו כי נפילת הרשת קרובה לאחר שהטורקים החלו

לעלות על עקבותיה, אולם שרה לא נתנה להם לעלות על הספינה. גם היא לא ניסתה למלט עצמה, באומרה: "אני רוצה להיות האחרונה לעזוב, ולא הראשונה".

כעבור שבוע, באחד באוקטובר, הקיפו חיילים טורקים את זכרון יעקב. יוסף לישנסקי הצליח לחמוק, אולם נתפס כעבור כמה ימים, הועבר לדמשק ושם נתלה ביחד עם חבר הרשת נעמן בלקינד, שנתפס לפניו. שרה, אביה אפרים־פישל, אחיה צבי וחברים אחרים נתפסו ועונו קשות. כשהחליטו להעביר את שרה למתקן החקירות בנצרת לאחר ארבעה ימי עינויים, ביקשה שיאפשרו לה לרחוץ את גופה בביתה ולהחליף את בגדיה. ברגע של נדיבות לב נענו הטורקים לבקשתה. בבית שלפה שרה אקדח קטן שהוסלק במשקוף הדלת, כתבה כמה מילים לידיד משפחה, תחבה את קנה האקדח לפיה וירתה. הכדור שיתק את גופה, אך לא הרגה.

ארבעה ימים ארכו ייסורי גסיסתה. בימים אלה טיפל בה ד"ר הלל יפה. בת עשרים ושש הייתה במותה. היא האמינה שהדרך בה הלכה הייתה הנכונה, למרות שרוב העם התנגד לדרכה, וכך כתבה לפני שלחצה על ההדק: "אין דבר, אנו הקרבנו את עצמנו, אבל הצלנו את העם, גאלנו את הארץ!... אני שאפתי לעמי ולהטבת עמי, ואם עמי נבזה – יהי."

ג'מאל פחה נפגע אישית מפרשת הריגול. הוא, שקירב אליו את אהרון אהרונסון, ראה בפעילותו נגד הטורקים בגידה בו עצמו, ובחמת זעמו קבע כי לא רק חברי הרשת מרגלים, אלא היישוב כולו שותף למעשה, והבטיח כי יום הפירעון קרוב. המושל הטורקי בחיפה הסביר את כוונות הטורקים ביתר פירוט: "כל המושבות היהודיות יהיו לעיי חֳרָבוֹת."

גירוש יהודים מהארץ לכלא בדמשק הפך לדבר שבשגרה. במרבית המקרים בוצע הגירוש ללא היגיון והסבר. בין המגורשים היו ראשי היישוב, מוכתרי המושבות, חברי "השומר", רופאים, מורים וגם רבנים. לא כולם הצליחו לשרוד את תלאות הדרך ולעמוד בתנאי הכלא. הסוהרים התעללו באסירים, היכום והשפילום. אסירים חלו במחלות מידבקות, וגם הכינים והפשפשים עשו בהם שמות. את מעט האוכל ששלחו להם המשפחות מהארץ אכלו הסוהרים, ואת הנותר מכרו בכסף.

בשל התלאות שעברו על מוכתרי המושבות, החליפו אותם ועדי המושבות בזה אחר זה. כך יצא שבזמן תפיסת רשת הריגול היה ניסן קנטרוביץ מוכתר רחובות. הסיבה בגינה נבחר לתפקידו הייתה גילו המתקדם. ברחובות רצו להאמין כי בשל גילו לא יפגעו בו הטורקים לרעה, אך התבדו. קנטרוביץ נלקח לדמשק, ושם עונה עינויים קשים במשך למעלה משלושה חודשים. אשתו אספה כספים במושבה לכופר נפש, ויצאה לדמשק לפדותו מציפורני המענים. כשהגיעה לכלא ניסתה להתווכח עם הטורקים על גובה הפדיון ואז לקחוה אליו. שם ראתה אותו תלוי ברגליו על מוט מתכת שעבר לאורך התקרה. היא הפקידה בידיהם כל מה שהיה בידה, ומיהרה לקחתו עמה.

החשבון שביקש ג'מאל פחה לפרוע מהיישוב התמהמה בשל התקדמות הבריטים בדרום. זו הסיטה את תשומת לבו, ואז הוחלף במפקד גרמני.

המחלוקת בשאלה האם הייתה הצדקה לפעולת רשת נילי נשארה בעינה עוד שנים ארוכות. חבריה פעלו אז מתוך אמונה כי עליהם לעשות כל מה שביכולתם כדי להרחיק את הטורקים מהארץ על מנת למנוע מהם לערוך טבח ביהודים הדומה לזה שעשו בארמנים. לעומתם, ראשי היישוב ביכרו להאמין שהעולם לא ייתן לטורקים לטבוח יהודים, ואת יהבם תלו בגרמנים. הם האמינו כי עם תרבותי שכזה לא ייתן לבן בריתו לחזור שנית על טבח עם. לא כך חשב אהרון אהרונסון. כבר אז הביע את דעתו ואמר כי שתיקת הגרמנים בעת טבח הארמנים מבשרת ליהודים רעות, וקבע: "הגרמנים הם עבדים למשמעת, חסרי ערות מחשבתית ורגשית, ונוטים להצדיק פשע בעל רקע מדיני בנימוקים של 'טובת המדינה'."

אהרון אהרונסון, שזכה להערכת הבריטים על פועלו, צלל בחודש מאי 1919 אל מותו בתעלת למנש, כשטס במטוס צבאי בריטי קטן מלונדון לצרפת. סמוך לחוף צרפת שרר ערפל כבד, והמטוס התרסק על שני נוסעיו. גנרל אלנבי הגדירו אחר מותו כ"ידיד רב ערך וקצין מטה בלא תחליף".

אלכסנדר אהרונסון החליף את אחיו אהרון בפעילות המודיעינית במצרים. הוא הועלה לדרגת קפטיין וזכה ל"אות השירות המצוין". במלחמת העולם השנייה גויס שנית לשירות המודיעין הבריטי במלחמתו בגרמנים. חודש וחצי לפני הקמת המדינה נפטר בגיל חמישים ושלוש.

רבקה אהרונסון חזרה לארץ לאחר המלחמה והתגוררה בבית המשפחה בזכרון יעקב. היא נצרה את זכר בני משפחתה והנציחה אותם בשימור הבית ופריטיו, ששימרו את האווירה המיוחדת של ימי נילי. את זכר אהובה אבשלום נשאה עמה לעד. היא לא רצתה אחר על פניו, ונשארה ערירית עד יומה האחרון.

אחד הפעילים ברשת נילי היה יוסף דווידסקו. דווידסקו נולד בזכרון יעקב לדור המייסדים. עוד לפני המלחמה, בהיותו בן תשע־עשרה, עמד בראש הצעירים שמרדו בהורים בנושא השמירה במושבה. הצעירים ביקשו שהשמירה תילקח מהערבים ותועבר לידיהם, אולם ההורים התנגדו, באומרם כי הערבים יתנכלו להם ויגרמו נזקים. דווידסקו ושניים מידידיו הגיעו באישון לילה למטע הזיתים של ראש המתנגדים וחיבלו בעציו. בישיבת ועד שהתקיימה כעבור כמה ימים עמד אותו אדם בראש התומכים בצעירים, והשמירה הועברה לידיהם. חבריו של דווידסקו רצו לראות בהצלחתו והחליפוהו בעבודותיו במשק הוריו, כדי שיתפנה לעבודת השמירה. שמו של הצעיר יצא למרחוק ובארגון "הגדעונים" נתמנה לאחראי על השמירה. כשפורקו ה"גדעונים" עבר לנילי. את ימי הרדיפות של הטורקים צלח בשלום, ולאחר המלחמה המשיך את פעילותו לצד הבריטים.

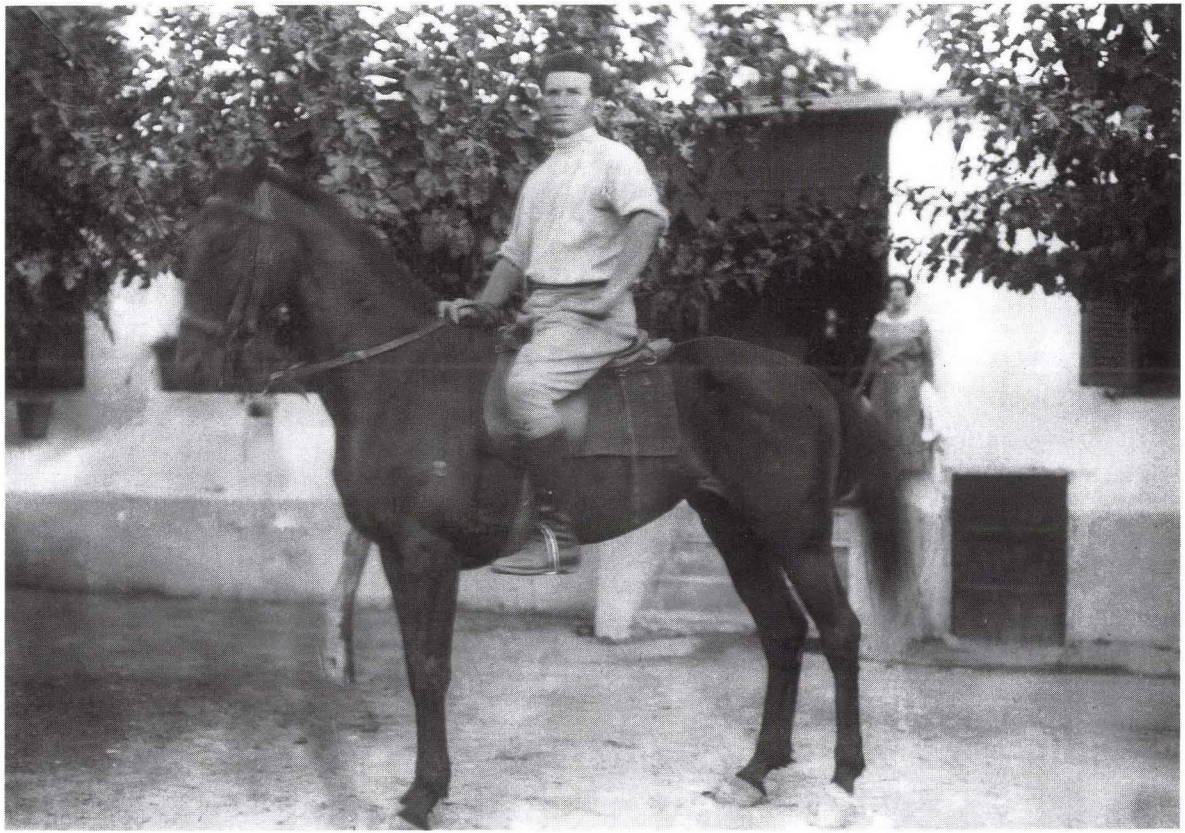
לאחר שהבריטים כבשו את דרום הארץ ונעצרו בתל אביב הפעיל עבורם אלכסנדר אהרונסון, שחזר מארצות הברית, את "המשרד היהודי" להשגת ידיעות מודיעיניות מעבר לקווי הטורקים. בכיר הסוכנים של "המשרד היהודי" היה דווידסקו, שנפגש עם ערבים משתפי פעולה מעבר לקווים מחופש לבדואי יחפן מוכר תרנגולות (ובשל כך כונה "אבו ג'אג'", אבי התרנגולות), ואלה סיפקו לו ידיעות על מצב הטורקים והיערכותם.

ההכרה בחשיבות המודיעין חדרה גם לתודעתם של חברי "ועד הצירים" היהודי. לאחר המלחמה הקימו את "משרד הידיעות", לאיסוף ידיעות על הערבים. דווידסקו ריכז את הידיעות בצפון הארץ, והאחים ישראל ויונתן בלומנפלד, בניו של אברהם, ריכזו את הידיעות בדרום הארץ ובמרכזה. למרות שהידיעות סייעו בקבלת החלטות, נסגר "משרד הידיעות" בשל חוסר תקציב.

המשך הפעילות המודיעינית עברה לידי האזורים. במאורעות תרפ"א, 1921, ובשנים שלאחריהן, חזר ועלה הצורך בהיערכות מודיעינית רחבה, ואז חזר דווידסקו לפעילות בתחום שאותו הכיר כה טוב.

נישואי ירחמיאל סקר, אחיה של סבתי, לינטל. בתמונה זו זיהתה מומה־חנה, אשת רב מנחם, את בתה. מימין לשמאל: סבתי אסתר, אם הכלה, הכלה ינטל, החתן ירחמיאל, אם סבתי שרה הינדה סקר, אליעזר סקר, הבת המאומצת, ולידה הילד הפיליפיני. שני הילדים בחזית אינם מזוהים.

יצחק דניאלי על גב הסוסה אותה אילף, בחצר בית המשפחה. בפתח הבית אחותו לאה.

יא

הגאולה

האוסטרלים באים

לקראת סוף 1917 דומה היה כי היישוב הגיע אל סף התהום. הסבל הממושך והאיומים על עתידו התישו את כוחות הנפש, וחידלון שרר בכול. באווירה קשה זו היו לא מעטים שייחלו לסופם. משה סמילנסקי הגדיר את פני היישוב באותם ימים במילים: "ערפל כיסה את ההיגיון ואת השכל."

ואז, כשנראה היה כי הכול אבוד, החלו מנשבות רוחות של גאולה. הן באו מדרום הארץ ובישרו את תבוסת הטורקים ואת התקדמות הבריטים לתוך הארץ.

לאחר שני ניסיונות כושלים לכבוש את עזה מדרום החליט הפיקוד הבריטי לנקוט בטקטיקה עקיפה: לכבוש תחילה את באר־שבע, ואחר כך לבוא אל עזה ממזרח. ידיעות שאספו הבריטים, לרבות ידיעות מרשת נילי, היו בין הגורמים שהביאו לשינוי בחשיבה. גנרל אלנבי, שקיבל את הפיקוד על הכוחות הבריטיים, אימץ את הטקטיקה החדשה, הרבה הודות לקולונל מיינרצהאגן, אותו הביא לפקד על המודיעין. מיינרצהאגן היה בעל חשיבה מקורית ופעל בדרכי הטעיית האויב. הוא גם הציע לפזר לחיילים הטורקים סיגריות המכילות אופיום כדי להוציאם מריכוז בעת הקרב. באבירותו דחה אלנבי את ההצעה, אך קולונל מיינרצהאגן שכנע את ראש המטה, הקולונל ווייוול, והם ביצעו את הדבר ללא ידיעת מפקדם.

תוכניתו של מיינרצהאגן הצליחה. החיילים הטורקים נישאו על גבי ענני האופיום לעולמות אחרים, ירוקים יותר מצחיחותו של הנגב, וזכו בפטה מורגנה. את הקרבות המתנהלים סביבם קיבלו בשוויון נפש, ובאר־שבע נפלה לידי הבריטים ללא קושי.

שנים לאחר קרב באר־שבע, כשגנרל אלנבי וקולונל מיינרצהאגן נפגשו באירוע חגיגי, שלף אלנבי קופסת סיגריות מכיסו והציע למיינרצהאגן. כשזה סירב, דחק בו אלנבי באומרו כי הסיגריות שלו אינן מכילות אופיום. רק אז התגלה לקולונל שאלנבי ידע כל העת, אך לא אמר מילה.

שבוע לאחר כיבוש באר־שבע נפלה עזה לידי הבריטים כפרי בשל. החזית הדרומית נפרצה והצבא הטורקי נסוג צפונה. הנסוגים דידו בלא סדר ומשמעת, מבולבלים ומבועתים, והשאירו אחריהם גוויות של חברים, פגרי בהמות, עגלות משא ותותחים. בין הנסוגים היו קצינים וחיילים גרמנים, בעלי בריתם של הטורקים. אלה היו מסודרים וממושמעים גם בנסיגתם. מרביתם נסוגו בכלי רכב. חיילים טורקים שניסו לעלות על כלי הרכב הגרמניים הורחקו בקתות רובים. העקשנים שבהם נורו והושארו פצועים

או מתים בשולי הדרך. המפקדים הטורקים ניסו לייצב את החזית באזור גדרה, אולם ניסיונם כשל, והם המשיכו בנסיגתם.

הבריטים התקדמו בקצב מהיר, כבשו את מושבות יהודה, את יפו ותל אביב, ונעצרו בקו שעבר מהירקון במערב ועד ירושלים במזרח.

שנים צפו תושבי רחובות מגבעות המושבה אל הים, אולי יראו באופק הרחוק אוניות. גם אל הדרום שלחו מבטי ערגה, אולי משם יגיעו פרשים ידידותיים. צפו, ציפו וייחלו. בערב היום הגדול, יום כיבוש המושבה, נשמעה הרעשת תותחים מן ההרים, ובגדרה התחוללו קרבות. ברחובות התהלכו חיילים טורקים בפנים שחורות מאבק הקרב, מרעב ומייאוש. הם חיפשו מעדרים, להקים עמדות מול הצבאות התוקפים, ותותחיהם שעל גבעות המושבה ירו לכיוון דרום. התושבים לא ידעו כיצד ינהגו בהם הטורקים בשעותיהם האחרונות. החיילים עצמם נראו נבוכים. הם לא ידעו אם להתבצר על הגבעות או לרדת למושבה. חברי הוועד התכנסו באותו לילה לדון במצב המיוחד, אך לא ידעו כיצד עליהם לפעול. גם אם ידעו, לא יכלו לשנות דבר. בחצות התפזרו איש איש לביתו.

בכ"ט בחשוון תרע"ח, 14.11.1917, נכנסו הפרשים האוסטרלים למושבה. הם באו אליה מהגבעות, מהשדות ומהכרמים רכובים על סוסיהם הגדולים, ונראו כמלאכי שרת. גבוהים, נאים, מאירי פנים, ולראשיהם מגבעות רחבות שוליים.

על גבעות המושבה העמידו הכובשים הבריטים תותחים, ואלה כיוונו את אשם לעבר הצבא הטורקי הנסוג לרמלה. הטורקים השיבו אש, והמושבה הייתה בתווך. הפגז הטורקי האחרון פגע והרג שני חיילים אוסטרלים ופצע אחת מהתושבות. אנשי רחובות לא חיכו עד לדום התותחים. הם לא יכלו, אף לא ניסו לכלוא בלבם את האושר הגואה, ומיהרו לצאת מהבתים ובידיהם עוגות ויין. בירכו את המלאכים האוסטרלים והרעיפו עליהם אהבה וחום. שנים חיכו לרגע הגדול הזה, והוא אכן הגיע. על כל גילויי האהבה שקיבלו האוסטרלים החייכנים מתושבי המושבה, השיבו באותו מטבע.

כך תיאר משה סמילנסקי את בוקר הכיבוש:

> לפני עלות השחר קמתי ואלך אל הפרדס. מסביב למושבה, בכל המרחב, הושלכה דומיית מוות. אין קול ואין קשב, ואין דמות בן אדם... הצבא הטורקי יצא את המושבה בלילה. שקטים ומדוכאים עברו החיילים, כשתָו האסון על מצחיהם. עברו לבלי שוב עוד, ורגלי האנגלים טרם תיראינה.
>
> ליד שער הפרדס עמדה קבוצת פלחים. הם שואלים לתפוחי זהב. מה להם ולאלה? מיום שהתחילה מנוסת הבהלה של מחנה הטורקים חדלו סוחרי התפוחים מבוא אל המושבה. בשביל מי הם קונים היום? הפלחים הם שכנינו בני זרנוקה.
>
> "למה לכם תפוחי זהב? העוד צבא טורקי אצלכם?"

"לא חווג'ה, אינגליז..."

אנגלים?... בזרנוקה?... על גבול המושבה?... האין זה חלום?... האין זה המשך לליל נדודיי?...

עודני מהרהר בלבי, ועל הגבעה מאחורי הכרמים, מפאת מערב, נראו שלושה רוכבים...

"מי הם אלה?" קראתי בחרדה.

"אלה הם... האנגלים..." ענה הפלח בקול קר ושקט.

הנה הינם!...

אני רץ אל המושבה בצעדים מהירים, והלב דופק ורועד... מה הדבר הרשום על פניי? העוברים על פניי נעצרים, ניצבים במקומם, ומבטיהם שואלים: מה קרה?

"הם באים... הם באו... מהרו נא לקרוא את חברי הוועד... הנה האנגלים באים אל המושבה!" כך אני מפקד על ימין ועל שמאל, מבלי להיעצר בדרכי... אוזניי סופגות גניחה של בכי, צחוק היסטרי וסתם קולות חרדים...

"לאן אתה רץ?" קורא קול אחרי. ואומנם: לאן אנוכי רץ?... עמדתי והיבטתי בתימהון אל העומדים מסביב. למה כה נשתנו פניהם?... מה שינה אותם? ערבוביה של צחוק ובכי שינתה כל פנים עד לבלי הכירם.

ופתאום אני מרגיש כי דבר מה שם מחנק לגרוני. עיני מתלחלחות... ושוב אנוכי רץ הלאה, לביתי...

כחודשיים לפני שנכנסו האוסטרלים לרחובות שמר האיכר הרחובותי הרצל מקוב בסוכה שבכרמו. הענבים בָּשלו והרצל חשש שגנבים יחמדום ויפשטו על כרמו עם לילה. לידו היה מונח רובה טורקי ישן, אותו השכיל להסתיר מעיני השלטונות. קרוב לחצות הבחין בשתי דמויות חמקמקות העוסקות באכילת ענבים. הרצל התחבא בינות לגפנים, וכשקרבו אליו דרך את הרובה וקרא להם לעצור. לקול הקריאה ולנקישת הבריח הרימו השניים את ידיהם, ותוך כדי כך ניסו להרגיעו בשפתם, באנגלית. הרצל גילה להפתעתו כי מולו עומדים שני קצינים אוסטרלים. הם סיפרו לו כי נמנו על כוח סיור אוסטרלי שנתקל בכוח טורקי עודף. הכוח הצליח לחמוק מהטורקים, אך שניהם איבדו את דרכם, ואינם יודעים כיצד לחזור ליחידתם. הרצל לקחם לביתו, דאג להם למקלחת חמה ולארוחה דשנה, הלינם במיטה עם מצעים צחורים, ובליל המחרת הבריחם דרומה, אל המחנות הבריטיים.

יומיים לאחר כיבוש רחובות התגלגלו אל תוך המושבה שתי עגלות משא מכוסות בבד אַבַּרזין, כל אחת מהן רתומה לצמד פרדות, והן מונהגות בידי חיילים אוסטרלים. החיילים עצרו את העגלות העמוסות לעייפה בפתח ביתו של הרצל מקוב. כשהוסר הכיסוי התגלה המטען: שקי קמח, אורז, פול וסוכר, חביות שמן, קפה, קקאו, וגם שוקולד וסוכריות. כשהרצל עמד משתהה ונפעם מול המטען יקר הערך, קרב אליו קצין אוסטרלי רכוב על סוס בחיוך רחב על פניו, בירכו לשלום והזכיר לו את פגישתם הקודמת, באותו לילה, בכרם. "האוסטרלים אינם שוכחים ידידים," אמר, והוסיף כי

העזרה שהגיש להם והמידע שגילה לאוזנם עזרו להם מאוד. משום כך הוא מבקש להעניק לו ולתושבי המושבה את המצרכים החסרים להם כל כך.

פעמון המושבה צלצל את הצלצול השמור עמו לעתות שמחה, וכל התושבים נהרו לחצרו של הרצל מקוב ליטול מצרכים ולחגוג את כניסת כוחות האוסטרלים.

שני הקצינים האוסטרלים וכמה מחבריהם הוזמנו כאורחי כבוד לארוחת השחרור החגיגית שערך הרצל מקוב בערב בביתו. בזמן הארוחה הם שאלו את מארחם מנין האנגלית הטובה שבפיו. הרצל סיפר להם כי לפני המלחמה שהה באוסטרליה שנה, ושם הדריך את האיכרים ברזי גידול ענבי יין. קם אחד האוסטרלים והפתיע את היושבים, באומרו: "אולי תתקשו להאמין, אבל גם לחווה של משפחתי הגיע הרצל. אני זוכר שהתפעלנו אז מכך שיהודים חזרו לארץ אבותם."

שבוע לפני כיבוש רחובות ציווה הקומנדאנט הטורקי של נס ציונה, שהיה ידוע בנבזותו, להביא אליו את אברהם בלומנפלד, המוכתר האחרון של רחובות בזמן המלחמה. כשבלומנפלד ניצב מולו אמר לו הקומנדאנט: "הריני מודיעך כי כמוכתר של רחובות חלה עליך האחריות על עריקת מאה וארבעים מתושבי המושבה. אניח לך רק אם תערוך לי באלי (נשף) מפואר." שאלו בלומנפלד מתי הוא רוצה שיערוך עבורו את הבאלי, וזה השיבו: "בימים הקרובים." בלומנפלד משך את הימים, בתקווה שהכוחות הבריטיים יגיעו לרחובות לפני הבאלי, והם אכן הגיעו. המפקד האוסטרלי שנכנס לרחובות שאל את בלומנפלד מי מהטורקים הציק לו ולתושבי המושבה יותר מכול. בלומנפלד נקב בשמו של הקומנדאנט מנס ציונה. שלח אותו המפקד האוסטרלי עם מחלקת חיילים להביא אליו את הטורקי. כשהגיעו לבית הקומנדאנט, ביקש בלומנפלד מהחיילים להמתין בחוץ, ונכנס אליו בגפו. כשהתייצב מול הטורקי, אמר לו: "שלום עליך ועל בני ביתך, אדון קומנדאנט. מילאתי את בקשתך והכנתי לך באלי מפואר. הנך מוזמן לבוא עמי ולהצטרף בכבוד הראוי אל הפמליה הגדולה הממתינה לך בחוץ..."

למחרת הכיבוש עלו על גבעת האהבה שתי נערות כבנות שתים־עשרה, לבושות בשמלותיהן הלבנות, ושיחקו להנאתן על הגבעה הצופה למושבה. באותה שעה עמד שם חייל אוסטרלי חביב שבע קרבות והשקיף על המושבה הקטנה המוקפת כרמים ושדות ועל הנערות הצעירות המרחפות מולו. הדבר מילא את לבו בריגוש גדול. הקרבות הקשים אותם חווה והנופים המדבריים אותם ראה מול עיניו בחודשים האחרונים השכיחו ממנו כי קיים עולם אחר, יפה מזה. המראות הללו, הנוף הכפרי היפה של רחובות עם הרי ירושלים ברקע, ותמימותן של הנערות שקיפצו להן במורד הגבעה, הזכירו לו את ביתו ואת מולדתו הרחוקה, אותם לא ראה תקופה ארוכה. הוא לא היסס לרגע, ובין המראות לזיכרונות, בין הקרבות לחלומות, שלף מתיקו מצלמה וצילם את השתיים. כשפיתח את סרט הצילום כתב על גב התמונה: "דוראן". כך הייתה רחובות רשומה במפות הצבא.

כעבור כשלושים וחמש שנים, לאחר שקמה מדינת ישראל, עשה אותו אוסטרלי

סדר בארכיון התמונות שבביתו ונתקל בתמונה שצילם ברחובות. התלבט מה יעשה בה, והחליט כי עליה להגיע לידי שתי הילדות, שמזה שנים הפכו נשים. כתב מכתב לדוד בן־גוריון, שהיה אז ראש ממשלת ישראל, צירף את התמונה, וביקשו לאתר את השתיים ולהעבירה לידן. הוא פירט כמובן היכן צולמה, על פי הכתוב מאחור, ובאילו נסיבות. התמונה הגיעה ללשכת ראש הממשלה, ומשם הועברה לראש עיריית רחובות. בעירייה הציגוה בפני בנות גילן המשוער של השתיים, וכך הגיעו לדודתי לאה ולחברתה נעמי בירמן.

חיילים אוסטרלים הגיעו למלון חרל"פ שבמרכז המושבה, אותו פתחה יהודית חרל"פ, אשתו של אפרים, שנתיים קודם. שתו, אכלו, ולהבדיל מקודמיהם, הוציאו כסף ושילמו. אחד החיילים היה אריה חרל"פ, בנם של יהודית ואפרים. חבריו האוסטרלים השתתפו בשמחתו על שחזר למושבתו ולביתו, ואמו יהודית דאגה להאכילם ולהשקותם. הגישה להם לחם חם הישר מהטבון עם גבינות מעשי ידיה, מלפפונים וזיתים שכבשה, ביצים טריות מהלול ותבשילים שאת טעמם שכחו מכבר בגלגוליהם במדבר.

אריה חרל"פ נשלח מרחובות לאוסטרליה כשנתיים לפני המלחמה, כשהורחק בידי הוריו, שנואשו ממעשי השובבות של בנם. המעשה האחרון שעשה, והיה הקש ששבר את גב הגמל, נעשה כמובן ביחד עם ידידו הקרוב נקדימון אלטשולר.

משפחת אלטשולר גידלה ירקות בשנים שלפני המלחמה. הדתיים הקיצוניים במושבה זעמו על המשפחה כשהמשיכה לגדלם בשנת השמיטה, ופגעו בגן הירק. נקדימון ואריה חרל"פ תפסו כמה דתיים, שידעו כי הייתה להם יד במעשה, חבטו בהם כהוגן, עד ששברו להם ידים ורגליים. ההורים ביקשו לשולחו אל המקום המרוחק ביותר מרחובות, והרחיקוהו עד לאוסטרליה, בה שהתה בתם, אחותו. אריה התגעגע לארץ ישראל, "תפס טרמפ" על המלחמה, וחזר למולדתו ולמושבתו כחייל אוסטרלי. כשעבר במצרים בדרכו לארץ הספיק להתאהב ביהודייה מקומית. השניים נישאו לאחר המלחמה, ויחד הקימו בית ברחובות.

במושבה הוקמה מפקדת חיל הפרשים של מחנות האוסטרלים, הניו־זילנדים, האנגלים וההודים. מפקד הכוחות היה אוסטרלי כבן ששים, מיור־גנרל שיבל, בעל אחוזות עשיר ומגדל סוסים. בפרוץ המלחמה אסף חיל מתנדבים גדול ותרם להם מסוסיו. שיבל היה איש נעים הליכות ומסביר פנים שתמיד הקדים באמירת שלום לתושבי המושבה. את מטהו קבע בבית סלוצקי, בו ישב לפניו המפקד הטורקי.

בהזדמנות הראשונה שנקרתה בידו נשא מיור־גנרל שיבל את דבריו בפני תושבי המושבה, וכך אמר: "אנו, האוסטרלים, בני אומה צעירה השוכנים רחוק, ביבשת חדשה, באנו לכבוש ארץ קדומה זו לעם קדומים." אחד מחייליו סיפר: "בשעה שעזבתי את מולדתי כדי לצאת לקרב, אמרה לי אמי: עלה בני לארץ הקודש, ועזור לכובשה בשביל בני העם הנבחר."

גם כומר אוסטרלי הגיע עם חיל הפרשים, וזה התחבב על אנשי המושבה. הוא

ניסה לקרב בין החיילים לתושבים וזימן את צעירי המושבה לפגישות עם החיילים. לאספת התושבים הראשונה שהתקיימה לאחר המלחמה הגיעו כל תושבי המושבה וגם המפקדים האוסטרלים. הכומר נשא דברים בזכות שיבת ציון, ואמר כי באוסטרליה מדברים רבות בין אנשי הדת על כך שהעולם חייב להחזיר את היהודים לארצם ואת הארץ לידי היהודים. הוא ביקש מהצעירים לשיר את "התקווה", ואת המילים תרגם לחייליו. כשסיימו, ביקש כי ישירו פעם נוספת, והפעם ביתר עוז, בקול ענות גבורה!

בט"ו בשבט ערכו אנשי המושבה נשף חגיגי בבית־העם והזמינו אליו את אנשי הצבא. הגיע מיור־גנרל שיבל עם מפקדי מטהו, קצינים וחיילים, ובהם אנגלים, הודים, סיקים, סקוטים, וכמובן אוסטרלים וניו־זילנדים. התזמורת הנעימה במנגינות, הועלתה הצגה והופיעו אמנים. לקראת הסיום הופיעו ילדי רחובות ומעדרים בידיהם במופע של שירה וחזיון נטיעות. לאחר המופע דיבר אהרון אייזנברג על שיבת ציון, על יישוב ארץ ישראל והמושבה רחובות, וסיים במצוות נטיעה: "וכי תבואו אל הארץ, ונטעתם." לאחר מכן הזמין את הגנרל לטעת את העץ הראשון של ט"ו בשבט, העץ הראשון לשחרור הארץ, בחזית בית־העם. אייזנברג הכריז באוזני הקהל הרחב ובאוזניו של הגנרל כי העץ הוא תרומתה הצנועה של המושבה רחובות לגנרל על ששחררם מעול הכובש הטורקי, והוסיף כי זו זכות מיוחדת לטעת עץ זית בארץ ישראל, עץ קדום אותו נטעו אבות העם היהודי. לבסוף איחל לגנרל ששנותיו ירבו כשנותיו של העץ. הגנרל התרגש מאוד על המחווה הגדולה שנעשתה לכבודו. הוא נטל את השתיל הרך בידיים רוטטות, תחבו בגומת הנטיעה, כיסה את הגומה באדמה, והידק היטב. כשניסה לשאת דברים מול הקהל, לא הצליח. קולו אבד, ורק שפתיו מלמלו כי נטיעת עץ זית בארץ הקודש הוא הכבוד הגדול ביותר לו זכה בימי חייו, וסיים ב"תודה לכם!"

בכ"ו בכסלו תרע"ח, אחד־עשר בדצמבר 1917, היום השני של חג החנוכה, הגיע הגנרל אלנבי לשער יפו בחומת ירושלים, ירד מסוסו, נכנס אל בין החומות ברגל, וערך מסדר ניצחון בעומדו על מדרגות המצודה. ברחובות ערך אפרים זקס בביתו אירוע חגיגי לכבוד שחרור ירושלים. לאירוע הוזמנו מיור־גנרל שיבל והכומר, והגיעו גם חברי ועד הצירים היהודים ובראשם ד"ר חיים ויצמן. הנכבדים, ובהם שיבל, נשאו דברים. שיבל סיים את דבריו בשאלה: "מתי תבנו את בית המקדש?"

השיבו אייזנברג: "אתם, עמי תבל, עזור תעזרו לנו, כי גם לכם חלק וצדק, ויחדיו נקים ובנינו!"

הגיב שיבל: "מי ייתן ואני, עמי ועמכם נהיה יחדיו בבונים."

יפו ותל אביב נכבשו שלושה ימים לאחר רחובות. הכוחות הבריטיים שכבשו את דרום הארץ בסערה נעצרו מצפון לתל אביב והתפרשו בקו ירקון – ירושלים. רק כעבור עשרה חודשים, בהם הייתה הארץ חצויה בין דרום לצפון, המשיכו במתקפתם. כבשו את זכרון יעקב, עמק יזרעאל, נצרת, חיפה וטבריה, והמשיכו לגליל ולשומרון. בדרכם צפונה התקדמו הבריטים בשני מחנות. את המחנה האחד, שעבר דרך חדרה,

ואדי ערה ועמק יזרעאל הוביל יונתן בלומנפלד איש רחובות, ואת השני הוביל יוסף דווידסקו. באוקטובר 1918 כבשו הבריטים את ביירות ואת סוריה. בכל הקרבות נטלו חלק חיילי חיל הפרשים האוסטרלי בפיקודו של מיור־גנרל שיבל, שהצטיינו וזכו בכבוד ובתהילה.

עם סיומה של המלחמה שבו הכוחות האוסטרלים אל מולדתם. בדרכו לביתו עבר הגנרל פעם נוספת בארץ הקודש, ובא למושבה רחובות, לראות את אנשיה ולפקוד את עץ הזית שנטע במו ידיו. הגנרל לא ידע כי בינתיים התרחשו דברים ברחובות, ולמרבה הצער, עץ הזית לא נשאר עומד על מקומו.

לאחר נטיעת העץ המשיכו תושבי המושבה להגיע אל בית העם כתמול שלשום. הם הגיעו בסוסים, חמורים ועגלות, ובעוברם במקום לא נזהרו, עד כי לא נשאר שריד מהשתילים הרכים. כשביקש הגנרל לראות את העץ, לא נתנם לבם של אנשי רחובות לאכזבו. טיכסו עצה והחליטו כי יתחבו באדמה ענף עץ זית, ויגידו לגנרל כי זה העץ שנטע. כשהגיע מיור־גנרל שיבל לרחובות, קיבלוהו תושבי המושבה בכל הכבוד הראוי לאדם יקר, לידיד אמת, ולמנצח קרבות דגול. הוא הוזמן לארוחה חגיגית בבית ראש הוועד, ואחריה ליווהו חברי הוועד אל בית העם. שם נערכה לו קבלת פנים חגיגית עם תושבי המושבה. אייזנברג הוביל את שיבל אל "העץ". הגנרל התקרב, נעמד מולו, וחזר והתרגש כמו אז, בעת הנטיעה. הוא הביט בו ממושכות, העביר ידו ברכות על עליו, מלמל אי אלו מילים, וצעד לאחור מבלי להסיר מבטו ממנו.

במלחמת העולם השנייה, עשרים וחמש שנה לאחר ביקורו של מיור־גנרל שיבל ברחובות, הגיע כומר אוסטרלי אל ביתו של רוז'נסקי, שבאותו זמן היה מזכיר המושבה, וסיפר לו כי בא במיוחד לרחובות בשליחותו של מיור־גנרל שיבל, שהיה אז בן שמונים וחמש. שיבל הפציר בו כי בעוברו בארץ הקודש ייכנס למושבה רחובות, ימסור שלום לאנשיה, יבקר את העץ, ויספר לו בשובו כיצד התפתח. בשנים הללו השתנתה לגמרי חזית בית העם. נוספה בו מרפסת אבן ומעקה, ורחבת העפר הצטמצמה. רוז'נסקי החליט לגלות לכומר את האמת כולה, וסיפר לו את קורותיו של העץ, החל מנטיעתו וכלה באחיזת העיניים שעשו אנשי רחובות לשיבל מתוך כוונה שלא לאכזב אדם יקר זה. רוז'נסקי ביקש להפציר בכומר שיואיל לספר לגנרל כי ראה את העץ וזה גדל והתפתח, אך הדבר היה מיותר. הכומר הבין את הנסיבות שהובילו להשתלשלות העניינים והסכים לשתף פעולה מרצונו הטוב. גם הוא לא רצה לאכזב את הגנרל הקשיש.

הצהרת בלפור

בשניים בנובמבר 1917, החודש בו נכבשה רחובות, שלח שר החוץ הבריטי ג'יימס בלפור מכתב ללורד רוטשילד, ובו כתב: "ממשלת הוד מלכותו מביטה בעין יפה על ייסוד בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, ותעשה כמיטב מאמציה כדי להקל על השגת מטרה זו..."

תמיכה שכזו בבית לאומי ליהודים בארץ ישראל מפי אישיות שלטונית כה בכירה

לא נשמעה עד כה. כיבוש דרום הארץ בידי הבריטים, הנר שהבליח בקצה המנהרה, הפך לאור גדול.

נשיא ארצות הברית, וודרו וילסון, הביע הזדהות עם הצהרת בלפור. אליו הצטרפו ממשלות צרפת ואיטליה, ואחריהן מדינות נוספות. ההצהרה הייתה תרומה גדולה ורבת משמעות ליישוב היהודי בשעתו הקשה. לאחר איומי הטורקים, בהם חזרו ואמרו כי הם מייחלים להכחדת היישות הציונית בארץ ישראל, הגיע השינוי המיוחל. הערבים ראו בהצהרת בלפור שואה, ודחוה מכול וכול. הם לא ראו מקום לשני העמים בארץ ישראל.

הצהרת בלפור וכיבוש רחובות העידו כי נבואתו של ר' יענקלה קיפניס על גאולת הארץ התגשמה במועדה.

הגדודים העבריים

חמישה גדודים עבריים הוקמו במסגרת הצבא הבריטי במהלך המלחמה ואחריה. הראשון, "גדוד נהגי הפרדות", הוקם במצרים באביב 1915 ביוזמת יוסף טרומפלדור וזאב ז'בוטינסקי, ופורק לאחר כישלון הקרב שניהלו הבריטים מול הטורקים בגליפולי.

בשנים 1918־1917 הוקמו שלושה גדודים. באנגליה הוקם גדוד קלעי המלך ה־38 בפיקוד הקולונל פטרסון ביוזמת זאב ז'בוטינסקי, ששירת בו כקצין. מרבית המשרתים בגדוד היו מהגרים יהודים מרוסיה שחיו באנגליה. בארצות הברית הוקם גדוד קלעי המלך ה־39 ביוזמת שני מגורשים מארץ ישראל: דוד בן־גוריון ויצחק בן־צבי, ששירתו בגדוד יחד עם מתנדבים מארצות הברית, קנדה, דרום אמריקה ומגורשים נוספים מארץ ישראל. גדוד קלעי המלך ה־40 הוקם בארץ ישראל לאחר כיבוש דרום הארץ. מתנדבי הגדוד היו צעירים, ובהם פועלים, יוצאי "השומר", בוגרי הגימנסיה העברית בתל אביב ובני איכרים, שבראשם עמד משה סמילנסקי.

למפקד הגדוד ה־39 התמנה קולונל יהודי מאוסטרליה, שהגיע לאנגליה לקבלת טיפול רפואי. שלוש פציעות נפצע במלחמה, האחת בחזית הדרדנלים מול הטורקים ושתיים בצרפת, מול הגרמנים. קולונל זה היה מיודענו לזר, אליעזר מרגולין.

אליעזר מרגולין, שעזב את רחובות ואת הארץ לאחר מות הוריו ונסע לאוסטרליה, התנדב לצבא האוסטרלי בפרוץ מלחמת העולם. הוא הצטיין בקרבות בחצי האי גליפולי בניסיון לכבוש את מיצרי הדרדנלים, ותוך זמן קצר הגיע לדרגת מייג'ור, רב־סרן. מגליפולי הועבר לחזית בצרפת. שם זכה בכמה אותות הצטיינות, ובהם "אות השירות המצוין" על אומץ לב ופיקוד תחת אש. בזכות תעוזתו, מנהיגותו וכישוריו קודם לדרגת קולונל. בעת שהותו בלונדון בא לחוג את ליל הסדר עם מתנדבי הגדוד העברי ה־38. בסיום הסדר נשא נאום ציוני בפני הנוכחים, איחל להם כי את הסדר הבא יערכו בירושלים, וסיים בשירת התקווה. בלונדון השפיע עליו זאב ז'בוטינסקי לקבל לידיו את הפיקוד על הגדוד ה־39, שאנשיו שהו בינתיים בארצות הברית. מרגולין לא היסס לרגע. הזדמנות זו כאילו נקרתה לו משמים. מזה זמן התחבט בינו לבין עצמו כיצד ייכנס לארץ ככובש, כדי לקיים את השבועה אותה נשבע על קבר הוריו בטרם עזב את הארץ. מלונדון יצא מרגולין לארץ ישראל כקולונל בצבא הוד מלכותו וכמפקד גדוד עברי.

שיה סמילנסקי, בנו של משה, סיפר לי כי שמע מאביו על החששות שהיו לו לפני פגישתו עם מרגולין. הוא לא ידע כיצד ינהג מרגולין כלפיו, אף כי בצעירותם היו חברים בלב ונפש. שנים עברו מאז נפגשו לאחרונה, ואולי המרחק, הזמן והדרגות הקימו חיץ ביניהם, שהרי תמיד דגל מרגולין בדיסציפלינה! (משמעת). חששותיו נמוגו כשהגיע לאוזניו קול מוכר שקרא לעברו: "משה!" כשסובב את ראשו ראה מולו את ידידו משכבר הימים יושב זקוף על גב סוסו. מרגולין מיהר לרדת אליו, והשניים נפלו זה לזרועות זה. כך עמדו דקות ארוכות, כשכל החיילים עומדים סביב, צופים בהם ומשתוממים. המרחק, הזמן והדרגות נעלמו כלא היו.

שני הגדודים, ה־38 וה־39, נשלחו לערבות הירדן, לחזית המזרחית בארץ ישראל. פלוגה מגדוד 38 שעליה פיקד זאב ז'בוטינסקי כבשה את מעברות הירדן והמשיכה מזרחה. הגדוד ה־39 בפיקודו של מרגולין נטל חלק פעיל בלחימה ואיבד לוחמים. רבים מחייליו ומחיילי גדוד 38 שבפיקוד פטרסון חלו בקדחת. משני הגדודים נשארו כשירים כשליש ממספר הלוחמים.

הגדוד ה־40 לא הספיק ליטול חלק בלחימה והסתפק באימונים ובשמירות.

הועלתה הצעה לאחד את שלושת הגדודים לבריגדה, להעמיד בראשה את מרגולין, ולהעלותו לדרגת בריגדיר־גנרל. ההצעה הוסרה כפי שעלתה. קציני המטה בצבא הבריטי לא ראו את שאיפות העם היהודי בארץ ישראל בקנה אחד עם ממשלתם, והם ביקשו לצמצם את הכוח העברי. לאחר המלחמה הצטמצמו שלושת הגדודים לכדי גדוד אחד: "הגדוד הראשון ליהודה". מחנה הגדוד נקבע בסרפנד, כיום צריפין, ולמפקדו מונה קולונל מרגולין, שקבע את ביתו ברחובות, מושבת נעוריו.

חיילי "הגדוד הראשון ליהודה" העריצו את מרגולין על מנהיגותו ומקצועיותו כאיש צבא, ואהבוהו על פשטות הליכותיו ונדיבות לבו. במאורעות תרפ"א, 1921, עזבו את בסיסם בסרפנד על דעת עצמם, ויצאו להגן על יהודי יפו ותל אביב מפני הפורעים הערבים. הם לא דיווחו לו, כדי שלא לסבכו עם מטה הצבא. בעודם נערכים להגנה, מצאו לידם את מפקדם הנערץ. הוא שמע על הפרעות ועל יציאת חייליו לעזרת תל אביב, לא היסס לרגע והצטרף אליהם. לאחר הפרעות נאלץ להתפטר מהצבא על שפעל ללא אישור מהדרגים שמעליו. בטרם עזב כינס מרגולין את חייליו ואמר להם כי דאג לבטל את העונש ששלטונות הצבא עמדו להטיל עליהם, בכך שנטל על עצמו את האחריות למעשה. הוא ביקש כי ישמרו אמונים למחליפו כפי שנהגו עמו. לפני שחזר לאוסטרליה נפרד אליעזר מרגולין מחייליו, מהצבא, מהארץ ומרחובות. הוא הבטיח לכולם כי ישוב, והפעם – אל עם חופשי בארצו.

גם הפעם עמד בדיבורו, אלא שחזרתו השנייה הייתה בארון עץ. הוא נפטר בסידני שבאוסטרליה בינואר 1944. ארונו הובא לקבורה כהבטחתו אל עם חופשי בארצו, אל מדינת ישראל, כעבור שש שנים, בשנת 1950. על פי צוואתו הוטמן הארון ברחובות, סמוך לקבר הוריו. ידיד נעוריו משה סמילנסקי דאג להבאת הארון, לסידורי הקבורה, ולהלוויה.

ממתנדבי הגדוד העברי. עומדים מימין לשמאל: דב הוז, דוד סברדלוב, אליהו גולומב.
יושבים: נח סונון, משה סמילנסקי, רחל ינאית בן־צבי.

משה סמילנסקי בגדוד העברי

יב

ימי העלייה השלישית

מ"מאורעות" ל"הגנה"

לאחר מלחמת העולם הראשונה התדפקו עולים חדשים על שערי הארץ, אך לארץ לא היה מה להציע להם משום שגם רבים מתושבי הארץ היו חסרי עבודה ואמצעי מחיה. הנהלת ההסתדרות הציונית גרסה ש"אין לעלות עכשיו, אין לדחוק את הקץ."

השלטון הבריטי בארץ ביקש לשמור על סטטוס קוו, ואסר על עליית יהודים, שלא לעורר את חמת הערבים. השלטונות הבריטיים התירו את חזרתם של אלה שעזבו עקב נסיבות המלחמה, והוסיפו עליהם בעלי הון, אנשי דת, קרובי משפחה מדרגה ראשונה ועובדים נחוצים למשק.

צעירים יהודים שחוו את הפרעות ברוסיה ובפולניה לא נכנעו לתכתיבים. הם ביקשו לעלות לארץ שבה ראו בית לאומי, וקיבלו חיזוק לשאיפותיהם הלאומיות בהצהרת בלפור. בדצמבר 1919 הגיעה ליפו האונייה "רוסלאן" ועליה שש מאות ושבעים עולים, מהם בעלי שם ובעלי מקצועות חופשיים. האונייה הייתה ל"מייפלאואר" של העלייה השלישית. כשירדו העולים לחוף יפו, חגג היישוב כולו. הכול ראו באונייה סמל לחידוש הקשר עם העולם היהודי ופתיחתה של תקופה חדשה. העלייה השלישית נמשכה עד 1923.

אצל מעסיקים יהודים התקשו העולים למצוא עבודה, שכן מצב החקלאות לא אִפשר העסקת פועלים יהודים. התעשייה הייתה משותקת, וגם הבנייה והמסחר התנהלו בעצלתיים. למרבה המזל ביקשו האנגלים לפתח קווי תחבורה, והזדקקו לידיים עובדות. הם פרסמו מכרזים לסלילת כבישים, ומפלגות הפועלים היהודים בארץ קיבלו את העבודות.

שיר שחיבר אביגדור המאירי משקף את האווירה והאידיאלים ששררו באותם ימים:

בואי אמי בואי הנה, לארץ ישראל.
מה אמצא שם בן יקיר לי, בארץ ישראל?
בחורים עובדים בכביש במעדר ובפטיש,
ועל כל אלה, ועל כל אלה
בואי אמי, בואי.

הערבים הקיצוניים קיבלו עידוד מעמדת הצבא והפקידות הבריטית בארץ ישראל, שהתנגדו לבית לאומי ליהודים, ומחולשת הצרפתים, שישבו בצפון הארץ מתוקף הסכם סייקס־פיקו. בסוף שנת 1919 התנפלו ערבים על ארבעה יישובים יהודיים באצבע הגליל: מטולה, חמרה (במקום בו יושב קיבוץ מעיין ברוך), תל חי וכפר גלעדי. מטולה וחמרה לא עמדו בלחץ ההתקפות ונטשו.

טרומפלדור, שהיה קצין בצבא הרוסי ובגדוד נהגי הפרדות, חזר לארץ זמן קצר לפני כן וקיבל את הפיקוד על תל־חי וכפר גלעדי. בקרב שהתרחש בי"א באדר תר"פ, אחד במרס 1920, נפלה תל חי. בנפילתה נתגלתה חולשת ההגנה היהודית. אי הושטת סיוע, נפילת שישה מהלוחמים, בהם יוסף טרומפלדור, ונטישת היישובים, הובילו להכרה כי יש צורך בכוח הגנה יהודי עצמאי וחזק.

בהמשך להחלטה שהתקבלה בוועידת "אחדות העבודה" בכינרת ב־1920 על הקמת ארגוני הגנה מקומיים, הוחלט כעבור שנה על הקמת ועד ארצי להגנה – "מרכז ההגנה". הוועד, שנוסד על ידי "אחדות העבודה", הרחיב את שורותיו בקבלו נציגים ממפלגות אחרות ומיישובים ברחבי הארץ. בכך קיבלה ה"הגנה" את הכרת היישוב.

כחודש לאחר נפילת תל־חי חגגו הערבים את חג "נבי מוסא" במסגד שבמדבר יהודה, בו נקבר משה על פי אמונתם. את שבעת ימי החג נהגו להעביר בחצר המסגד בתחרויות היאבקות וברכיבה תוך שליפת חרבות. ככלל שנה החלו החגיגות גם הפעם בהתכנסות המונית בירושלים ויציאה מהעיר בתהלוכה דתית אל המסגד שבמדבר יהודה. באותו זמן חלו גם חגיגות הפסחא של הנוצרים, והערבים המוסלמים התגרו בהם. על ערביי ירושלים נוספו ערבים מחברון, בית־לחם ושכם. הם הגיעו חמושים, ודרשניהם שלהבו את הרוחות.

באותה שנה חל גם חג הפסח באותו מועד, והיהודים עלו לרגל לירושלים, כמדי שנה בשנה. בצאת המוני המוסלמים מהמסגדים שעל הר הבית הלהיבו המטיפים את ההמונים בקריאות הסתה נגד היהודים. המופתי, חג' אמין אל חוסייני, הכריז: "דין מוחמד בסֵיף" – דת מוחמד (תושלט) בחרב.

ההמון המשולהב בראשות המופתי יצא משטח הר הבית לעבר הרובע היהודי בעיר העתיקה, ופרע ביהודים. שישה מיהודי הרובע נהרגו, מאתיים נפצעו, וכשלוש מאות נותרו ללא קורת גג ופונו לעיר החדשה.

הפורעים ניסו לצאת אחריהם, אך כוחות הגנה יהודיים שהתארגנו בראשות זאב ז'בוטינסקי עצרו בעדם ומנעו את המשך הפרעות. השלטונות הבריטיים נמנעו בתחילה מלהתערב, אך עשו זאת כשהבינו כי הרוחות עלולות להתלהט עד לאובדן שליטה.

בימי מאורעות "נבי מוסא" בירושלים, כשרוחות עכורות נשבו בקרב ערביי הארץ, ניכרו סימני אי שקט גם בין ערביי רמלה. ועד מושבת רחובות זימן אליו לפגישה ידידותית את השֵיח'ים של הכפרים הסמוכים ואת נכבדי הערבים מרמלה. בפגישה ביקשו מהם חברי הוועד להתעלם מהתעמולה העוינת שמטרתה לזרוע שנאה בין שני

העמים, והוסיפו כי פני אנשי רחובות לשלום עם שכניהם. השֵׂיח'ים ומכובדי רמלה השיבו במטבע דומה, והבטיחו להשגיח על אנשיהם לבל ייסחפו ברוח הרעה השוטפת את הארץ. הם עמדו בהבטחתם.

ב־1.7.1920 התמנה סֶר הרברט סמואל, יהודי בריטי, לנציב עליון בארץ ישראל מטעם ממשלת בריטניה. הוא נודע כאדם הגון שניחן בכישורי ניהול וביכולת לתווך ולפשר בין יריבים. שלוש שנים בטרם התמנה לנציב עליון סייע לד"ר ויצמן לקדם את הצהרת הלורד בלפור.

כחצי שנה לאחר שסמואל התמנה לתפקידו הגיע לארץ לביקור שר המושבות הבריטי וינסטון צ'רצ'יל. הערבים ראו בו את נציג הממשלה שהביאה לעולם את הצהרת בלפור וקיבלוהו בעוינות. צ'רצ'יל חזר ואמר כי הוא תומך בהצהרה, ואין הוא רואה בה כל פגיעה בערבים. דבריו אלה הוסיפו על עוינותם. הקיצוניים שבהם ליבו יצרים בהשמיעם במסגדים נאומים נגד "גזלת" הארץ בידי היהודים ובקוראם להתנגד לכך בכוח.

בפברואר 1921 הפגינו ערבים בחיפה בתביעה להפסיק את העלייה ולבטל את הצהרת בלפור. המשטרה פתחה באש, וממנה נהרגו שניים מהפורעים הערבים. דומה היה כי הארץ על סף תבערה.

החיים בבית החדש

כשנתיים לאחר המלחמה עברה משפחת דנילביץ לביתה החדש, שהיה בהמשך הרחוב, חמש דקות הליכה מביתם הראשון. כשהחליפו כתובת, החליפו סבי וסבתי גם את שם משפחתם. במשפחה לא ידעו מה התאריך המדויק בו חלו השינויים הללו, אך בנבירה בארכיון רחובות נתחוור לנו כי סבי, שלקח חלק במרבית אספות המושבה, רשום בישיבה שהתקיימה בי"ג בסיוון תר"פ, 1920, בשם דנילביץ, ובאסיפה שהתקיימה שבועיים אחר כך נרשם שמו החדש: דניאלי.

את בית המשפחה אני זוכר היטב. הוא עמד על תלו עד לסוף שנות השמונים ברחוב יעקב 49, שהפך לגורודסקי 5. היה זה בית איכרים טיפוסי עם חצר רחבת ידים. הבית נבנה בחזית החצר, כמעט צמוד לרחוב, והותיר מאחוריו מקום לרחבת שירות ולמשק חי. צִדו האחד של הבית היה קרוב לחצר השכנים, ורק דרך הכניסה לחצר הפרידה ביניהם. בצִדה השני של החצר נותר מקום לעצים ולגינת ירק. היו שם עצי לימון, קלמנטינה, תמר, רימון, גויאבה, שסק ותאנה. החלק האחורי של החצר נתחם במבנה ארוך ששימש לשתי אורוות וללול תרנגולות. בהמשכו עמדה רפת, שהייתה מקורה בפח מקומר. מה שלא סגרו המבנים השלימה חומת אבן בצבע חמרה, חום־אדמדם. בין שורת המבנים הללו לבית הייתה רחבת כורכר. בצדה הקרוב לאורוות עמדה סככה לעגלות ולכלים חקלאיים. במרכז הרחבה, שבעבורנו הילדים הייתה מרכז העולם, ניצב על ארבע רגלי מתכת שובך עץ רחב ממדים. בילדותי נדמה היה לי שהיו בו מאות תאי הטלה ודגירה, אך במציאות היו בו אולי כמה עשרות תאים שכאלה.

דרך הכניסה לחצר הובילה אל הרחבה הגדולה, וממנה אל פתח הבית. מול פתח הכניסה ניצבו שני עצי תות עבותים, שהוריקו בחודשי הקיץ ופרשו את צלם על החצר. אני זוכר אותם עבותים מאוד, ואז היו בוודאי בני למעלה מארבעים שנה. מימין לדלת הכניסה אל הבית ירדו כמה מדרגות והובילו אל מרתף. דלתו הייתה עשויה עץ פשוט, ולה ידית ברזל גסה. מעליה, לכל רוחבה, היה פעור פתח דק, פתח הנשימה של המרתף, שדאג לציונן האוויר ושמר על מצרכי המזון שהופקדו בו למשמרת. המרתף היה רחב ממדים. הייתה בו קרירות נעימה ולחות, עם ריח קל של טחב.

אל דלת הכניסה לבית עלו בארבע מדרגות רחבות, תחומות בשני הצדדים במעקה בטון פשוט. הדלת הייתה עשויה שתי כנפיים, שנפתחו אל חדר ארוך אשר שימש חדר אוכל. לכול אורכו של החדר, שהשקיף אל החצר הפנימית, נמתח חלון זכוכית, ומעליו ויילון לבן, כמו מסגרת לתמונת החצר שניבטה מבעד לזכוכית החלון. בימים הטובים ההם, כשהמשפחה הרחבה התגוררה בבית, עמד בחדר זה שולחן אוכל גדַל ממדים, "שולחן הרצל".

חדר האוכל הוביל אל המטבח, שבו היו שני כיורים, אחד לחלב והשני לבשר, תנור גחלים, משטח שיש ארוך, ארון אוויר לאחסון המזון, וארון לכלי אוכל. הטבון, בו אפו את כיכרות הלחם ודברי המאפה, עמד על אכסדרת בטון שיצאה מהמטבח והובילה אל החצר הצדדית. על משטח זה, שהיה מקורה ברעפים, ייצרה סבתי גם את מוצרי החלב.

ארבעה חדרי שינה היו בבית. הגדול שבהם פנה לרחוב ושימש גם כחדר אורחים. בשנים הראשונות, כשבבית התגוררו עשר ושתים־עשרה נפשות, שימש החדר לאורחים בשעות היום, ואז ניצבו בו כורסאות, שולחן וספה. בשעות הערב נדחקו הרהיטים לפינות, מלבד הספה שנפתחה למיטה, ואליה חָברו מיטות מתקפלות. חדר זה הוביל לחדר הורים, שגם הוא פנה אל הרחוב. בית השימוש, שנקרא אז "בית הכיסא", היה מחוץ לבית. הגיעו אליו מבעד לדלת היציאה מהמטבח, דרך אכסדרת הבטון. היה זה מבנה עץ קטן, ובתוכו כסא הכבוד. מכאן שמו. הבית היה פשוט וצנוע בגלל מחסור באמצעים, וגם מפני שכך היו החיים: פשוטים, צנועים, ענייניים.

סבי בנה את הבית בעזרת פועלים ערבים שהביא מרמלה. כמו כל בתי המושבה, קירותיו היו עבים. הם נבנו מאבני כורכר שנחצבו באחת הגבעות הסמוכות, וחוברו יחדיו בדֵבֶשׁ, טין בוצי. עליהן כיסה טִיח שנוצר מטין מעורב במוץ וסיד, ונמרח בשכבות סיד. משקופי העץ שבפתחי החלונות קובעו בקו אחד עם הקיר החיצוני והותירו מקום לגומחות פנימיות עמוקות, שאדניהן שימשו כמדפים. תמיד גדשו אותם בחפצים שונים. בגומחת חדר הילדים העמידו ספרים. בגומחות העמוקות שבחדר הפונה לרחוב קיננו חפצי נוי, וביניהם היתמרו לתפארה זוג פמוטי כסף מבהיקים. מדי ערב שבת העמידה בהם סבתי נרות שבת, כיסתה את פניה בשתי כפות ידיה, ובירכה. השלהבות שריצדו והבליחו מבעד לחלונות ביתנו ובתי המושבה האחרים הוסיפו לנופך המיוחד של השבת במושבה.

את אדן החלון הרחב והארוך שבחדר האוכל מילאה סבתי בכלי אוכל, ובהם צלחות,

כוסות, סירים, סכו"ם וכיוצא בהם. בצדו האחד של החלון הניחה את הכלים לחלב, ובצד האחר, הרחוק, את כלי הבשר. במרכז החלון העמידה צנצנות גבוהות קומה ורחבות היקף ובהן זיתים ומלפפונים כבושים. בכך ביקשה סבתי למנוע כל מגע בין כלי הבשר לכלי החלב. בהקפדתה היתרה אולי ביקשה למנוע מהם גם מגע חזותי. אולי חששה פן יציצו אלה באלה כשאינה בסביבה...

חלונות הבית הוגפו בתריסי עץ. במרבית שעות היום היו התריסים פתוחים כלפי חוץ, ואז אחזו בהם ווי מתכת קטנים לבל ייטרקו ברוח. אלה היו נעוצים בקיר החיצוני, ודמות הייתה להם כשל ראש אדם חבוש כובע פלדה, כמו חיילים קטנים. אלה נקראו "מֶענטשַאלֶך" (אנשים קטנים באידיש). וכך, בשני צדדיו של כל חלון במושבה ניצבו שני חיילים שכאלה. כאשר לא עמדו על המשמר הוצנחו ה"חיילים" כלפי מטה בפנים נפולות המוטות אל הקיר, לכסות על הבושה. אולם בכל פעם שנקראו מחדש לעלות אל משמרתם, היו מוחלים על עלבונם ושבים גאים וזקופים למקומם. אז עטו על פניהם הבעה חמורת סבר, צבאית, שעל חומרתה הוסיף הכובע הנוקשה. וכך, במבט נוקב, חיילי, מנעו חדירת כוחות זרים אל הבית. שומרי סף של ממש...

הבית כוסה ברעפי חרס אדומים שהובאו מצרפת, ומשום שיצאו לעולם הרחב מנמל מרסיי, קיבלו הרעפים הצרפתים את השם רעפי מרסֶל, ובקיצור: "מַרסֶלים".

פרטים קטנים? שוליים? אולי, אך הם מבזיקים ומרצדים בזכרוני בזה אחר זה, לובשים ופושטים צורה, חלקם מתעתעים, אך כולם, ללא יוצא מן הכלל, מבקשים לתפוס את מקומם בתצרף הנרקם, דוחקים, וגולשים מהזיכרון אל האצבעות. אלה מקבלות עליהן את הדין, ומעבירות את הפרטים המתגבשים לסיפור מהמקלדת אל מסך המחשב ואל הדף המודפס.

חצר הבית שקקה פעילות, בעיקר בשעות הבוקר המוקדמות. אז נרתמו העגלות לסוסים ולפרדות, ועליהן הועמסו כלי העבודה. פועלים התקבצו, ומשגיחים חילקו אותם לקבוצות. לאחר גמר ההתארגנות יצאו כולם לעבודה, ואז הייתה סבתי ממהרת לרפת, מתיישבת על גבי שרפרף עץ לצד פרה זו או אחרת, וסוחטת את עטיניה אל תוך דלי הפח. סיימה עם האחת והמשיכה בשנייה. לאחר חליבת הפרות היה מגיע הרועה הערבי, אוסף אותן אחת אחת מִרפתות המושבה, ומובילן לשדות הבּוּר הלא מעובדים, בהן היה עשב לרוב. הפרות חיכו לרועה בקוצר רוח, ואם היה מאחר, היו רוקעות ברגליהן וגועות בקול. בשעות אחר הצהריים היה הרועה חוזר עם העדר, ובעוברו ברחוב הייתה כל פרה יודעת את חצרה ונפרדת מחברותיה בגעייה או בניד ראש, הוסיפה צלצול פעמון ומיהרה לתפוס את מקומה. שם המתינה לחליבת הערב. ממש כך.

את הדליים עם החלב החם העבירה סבתי למשטח הבטון שליד המטבח, ואז היה ריחו של החלב המהביל ממלא את חדרי הבית. כלי אחד הניחה בצד לצורכי בני הבית, ואת הנותר העמידה בחוץ בכד חרס, שיחמיץ וייעשה לֶבֶן. את הלֶבֶן שפכה לתוך שקיות בד לבנות, תלתה על חוט, ומתחתן הניחה קערות לקליטת הנוזלים. כשפסק טפטוף הנוזלים הניחה את השקיות הצמיגיות בין שני לוחות עץ, ועל הלוחות העמידה

משקולת, לסחיטת שארית הנוזלים. כך ייצרה גבינה. הנוזלים שהצטברו בקערות שימשו לשתייה, ונקראו כּוּתָח, לֶבֶן נוזלי עם חמצמצות קלה.

חמאה הפיקה סבתי מהחלב השמן, הקרומי, שהוכנס לצנצנת זכוכית. פין מתכת חצה את מכסה הצנצנת. סבתי הניעה אותו בתנועות סיבוביות וזה סובב סנפירי מתכת שהיו בתוך הצנצנת, בדומה למיקסר חשמלי. הסנפירים חִבְּצו את הקרום השמן, עד שהתקשה ונעשה חמאה.

בשעות היום התרוצצו בחצר תרנגולות, ניקרו, חיטטו ונברו. בעונת הדגירה, כשתרנגולת ביקשה לדגור על ביציה, בררה סבתי עבורה את הביצים המעוברות, העבירה אותה אל מרתף הבית, שלא יפריעו לה חברותיה, והושיבה אותה על הביצים. סבתי הצליחה במיון הביצים אף כי ראייתה לא הייתה מהמשופרות, ואף פעם לא טעתה. מכל הביצים שבררה בקעו אפרוחים. האפרוחים מילאו את החצר והתרוצצו אחר אמם, שהילכה בגאווה ממקום למקום בחפשה אחר זרעונים, תולעים ועשבים. חלמון הביצים הלא מעוברות, ששימשו לאכילה, היה כתום־אדום, כצבעה של השמש הנושקת לים, וטעמן היה תאווה לחך. כך העיד כל מי שזכה וטעם. לצערי, לא נמניתי על אלה.

דודתי לאה סיפרה כי השכנים הגיעו אל בית המשפחה לקנות חלב, גבינה, חמאה ושמנת, מעשי ידי אמהּ. בזמן שמצבם היה קשה ויתרה להם אמהּ לא אחת על התשלום: "היו משפחות שהגיעו זה עתה מרוסיה, ולא הייתה להן יכולת לשלם. כמו שאימא הייתה קשה, כך ידעה להיות מבינה ומתחשבת. אני זוכרת את משפחת גורדון, שזה מקרוב באו מרוסיה, ולא היה להם כסף. אז זו לא הייתה בושה כשלא היה כסף. לרבים לא היה. אני זוכרת שאימא נתנה להם פעם אחת חמש לירות, ולא אחת נתנה להם חלב וגבינה, וגם סוכר וקמח. הייתה משפחת כצנלסון, בוודאי... אני זוכרת את כולם... לא רק שנתנה, גם הייתה מעודדת שיביאו בפעם הבאה כלים גדולים יותר. הילדים במשפחות אלו היו רעבים לעתים, ממש רעבים. בהרבה משפחות לא היה אוכל.

אימא הייתה חסכנית ואספה פרוטה לפרוטה, וכשהיו צריכים, תמיד ידעה לשלוף כסף מאיזשהו מקום. תמיד היה לה, למרות שהצרכים בבית היו גדולים. היא הייתה קשוחה עם עצמה ונמנעה מכל מה שנראה בעיניה בזבוז. למרות שהייתה כזו, ידעה לא אחת להיות רגישה, גם כשהדבר נראה על פניו כהוצאה מיותרת. כך היה עם הפרה רוזליה. רוזליה הייתה הפרה הטובה שברפת, נתנה הרבה חלב והעמידה צאצאים משובחים. אמי אהבה אותה מאוד. כשרוזליה זָקנה והפסיקה לתת חלב, אמי סירבה לשלוח אותה לשחיטה, למרות שכך נהגו בפרות הזקנות. מחיר הבשר היה גבוה, ולא היה טעם להחזיק פרה שלא נותנת חלב, ושיש עליה רק הוצאות. רק מי שידע מה ערכו של בשר באותם ימים בהם חישבו כל גרוש, יוכל להבין את רגישותה כשהחליטה כך. אבל לצערי, לא תמיד התגלתה בה אותה רגישות. מה אגיד? מי כמוני יודעת..."

בשעות אחר הצהריים שבה החצר ושקקה חיים. אז היו העובדים חוזרים מהשדה,

מתירים את הבהמות, מובילים אותן אל השוקת הגדולה, ומשם אל האבוס שבאורווה. כשסיימו את מלאכתם התיישבו מתחת לעצי התות העֲנֻפים, סיפרו זה לזה על חוויות היום, שתו תה ודיברו.

"היום לא חסר מה לעשות," הוסיפה דודה לאה. "צופים בטלוויזיה, מאזינים לרדיו ולתקליטים, הולכים לסרטים, קוראים עיתונים, ומה לא? כך היום. אבל מה היה פעם? ישבו ודיברו! אצלנו ישבו מתחת לעצי התות שעות על גבי שעות ולא חדלו לדבר. דיברו על כל הנושאים שבעולם. הגברים – בעיקר על העבודות החקלאיות ועל הכרמים והמטעים, ובשבחו של פועל זה ואחר, והנשים, אתה יודע איך זה עם הנשים... ריכלו. תמיד הגיעו אלינו כל מיני נשים זקנות מהמושבה, מפני שלאמי הייתה סבלנות אליהן. תה חם בסמובר היה תמיד. עוגייה טעימה מעשה ידיה הייתה גם כן, ואוזן קשבת לצרות הייתה גם הייתה, אז הן שמחו לבוא ולשבת אצלה. הן באו בעיקר בשעות אחר הצהריים והערב, והיו מדברות, מה אגיד לך? ללא הפסקה. לא להאמין כמה נשים זקנות יכולות לדבר... אבי קיבל מדי פעם מגזינים מחו"ל, אתה יודע, שבועונים, וקרא באוזניהן מה שקורה באמריקה וברוסיה, ובכלל בעולם הרחב. האנשים רצו לחיות בארץ, אבל זה לא מנע מהם לחלום על ארצות רחוקות – על ארצות הברית, אוסטרליה ודרום אפריקה. דיברו על מה שיש שם ועל הקדחת שיש פה, ואני לא מתכוונת למחלה, למרות שגם זו הייתה, וגם בה דיברו. אבל בכל זאת רצו לחיות פה, כאילו משהו אחז בהם. אולי כי נקשרו לארץ, למושבה, למשפחה. הזקנות הללו התעניינו בכל נושא ושאלו אין סוף שאלות. הן ביקשו לדעת מה בדיוק קורה שם ומה הן מפסידות, המסכנות... ואבי הסביר להן באריכות ובסבלנות. בחורף, כשאמי בישלה ואפתה, הן הצטופפו במטבח, קרוב לתנור, וריכלו. היו רכלניות גדולות. דיברו על כל רחובות, על משפחה זו ועל אחרת, על הבת של האהרונוביצ'ים ועל ה"מיזיניק" של הפיינשטיינים, על הפרה של הפוררים ועל הפרד של הגורודיסקים, ועל ההיא ועל ההוא, וכמובן על כסף ורכוש, והכניסו בדברים פה ושם לא מעט קנאה וצרות עין. אימא לא אהבה את דברי הרכיל הללו, ואסרה עליהן להזכיר את הילדים שלה...

הן סיימו תמיד בשעות הערב, ורק אז הלכו. לא פעם הייתי צריכה ללוות אותן עד לפתח ביתן וגם להכניסן פנימה. זקנות, אתה יודע...

אני זוכרת אחת מהן, ואין זה משנה מה היה שמה, שהייתה... איך אומרים? קלפטומנית. היא תמיד שלחה את ידה וסחבה מכל הבא ליד... מסכנה. אמרתי לאמי כי תרחיק אותה מביתנו, אך אימא השיבה כי היא חולה ואסור לפגוע בה. יש לרחם עליה ולהניח לה. אותי זה הרגיז, כי לא יכולתי לסבול שגונבים מאתנו. ככל שניסיתי להשפיע על אימא, זה לא עזר. היא לא הייתה מוכנה לשמוע לי. באחת השבתות הגיעה הזקנה לביתנו ושאלה היכן אימא. השיבותי לה שהלכה לבית הכנסת. ביקשה להמתין לה. כעבור זמן מה נכנסתי למטבח וראיתי אותה מכניסה ביצים לכיס של החלוק. צעקתי עליה: "גברת --- מה את עושה? מדוע את לוקחת לנו את הביצים?" היא נבהלה, ניתרה ממקומה, והביצים נפלו על הרצפה ונשברו. כשאמי חזרה, כעסה עליי מאוד. היא לא הבינה איך יכולתי להתנהג כך עם אישה זקנה, שלדעתה היא חולה.

פעם היה סיפור מצחיק עם אחת הזקנות. מצחיק? ככה... אני יודעת?... אולי. נגיד, מצחיק ועצוב גם יחד. באחד מחגי פורים ישבה אצלנו אחת הזקנות, מיסס אברהמס. היא ישבה וישבה עד שהחשיך היום, ואימא ביקשה שאלווה אותה לביתה. הרחובות היו אז חשוכים, לא כמו היום, שיש תאורה בכל מקום. יצאתי אתה לרחוב והלכנו לעבר ביתה. מיסס אברהמס לא הייתה ככל הזקנות. היא היתה זקנה... כמו מה אגיד לך?... זקנה זקנה, כמו שמסופר באגדות. קטנה, כפופה ומצומקת. את ראשה עטפה במטפחת ראש, בידה אחזה מקל הליכה, ואת דרכה עשתה בעזרת המקל.

בעוד שתינו הולכות ברחוב ומיסס אברהמס הקטנה מושיטה ידה לפנים, מגששת את דרכה באפלה בעזרת המקל, באה מולנו חיה בלומנפלד, בתו של אברהם. הבלומנפלדים היו כולם חסונים ובנויים לתלפיות, וכמותם הייתה גם חיה. כשראתה מולה את מיסס אברהמס, הייתה בטוחה כי זו ילדה קטנה שהתחפשה לזקנה לקראת פורים. אחזה בה בשתי ידיה, הניפה אותה באוויר, אחת ועוד אחת, ותוך כדי כך קראה: "איזו זקנה חמודה! איזו תחפושת יפה! מי חיפש אותך כל כך יפה? של מי את?..."

נו, נו... מה אומר לך? מה ששם הלך, מוטב שלא תשאל. מיסס אברהמס נופפה את ידיה ורגליה באוויר, כמו בובה על חוט. המסכנה פחדה ונעלבה, והתחילה לבכות ולצווח: "געוואלד, תורידי אותי! מה את עושה? אני זקנה, אני באמת זקנה, תורידי אותי, געוואלד..." היא ניסתה להכות את חיה מלמעלה במקל שבידה, אבל על חיה זה לא עבד... היא הייתה בטוחה שהקטנה משחקת אתה ומתנהגת בכוונה כמו זקנה. המשיכה לנופפה באוויר, זרקה אותה גבוה ותפסה, אתה יודע, כמו שעושים לילדים.

צעקתי עליה: "חיה, חיה, מה את עושה? זו לא ילדה, זו מיסס אברהמס." וזו, מה אגיד לך?...לא שומעת. בקיצור, עבר לא מעט זמן עד שהיא קלטה שזו זקנה, ורק אז הורידה אותה. מיסס אברהמס נפגעה עד עמקי נשמתה ולא חדלה לבכות כל הדרך עד שהגענו לביתה. זה היה עצוב לראותה כך, ואני הייתי צריכה להרגיעה ולהגיד לה פעם ועוד פעם שזה לא נורא, זה רק פורים..."

המשפחה מתארגנת מחדש

באותה תקופה, כמה חודשים לאחר שהמשפחה עברה לביתם החדש, חש סבי יהודה כאבים בבטן התחתונה. תיאבונו נחלש, משקל גופו ירד וכוחותיו לא היו כבעבר. הוא סירב להיבדק והאמין כי זו תופעה חולפת. דאגתו הייתה נתונה לאסתר. כמה חודשים קודם היא חשה כאבים בחזה ורופא המושבה קבע כי עליה לערוך בדיקות בבית חולים. סבי רתם את העגלה לצמד סוסים ולקחה לבית החולים "שערי צדק" ברחוב יפו בירושלים, שֶׁכּוּנה אז "בית החולים וואלאך", על שם מייסדו. בבדיקה העלו הרופאים חשד לסרטן השד וביצעו כריתה. בבדיקת המְמצאים התגלה כי היה זה חשד שווא, והיא נשלחה לביתה. התקופה בה שהתה בבית החולים הייתה קשה לה כשאול. היא, שהייתה רגילה לקום השכם בבוקר ולעבוד שעות ארוכות לאורך היממה, לא הסכינה לשכיבה ממושכת במיטה. מה עוד, שרבץ עליה מתח ההמתנה לתוצאות הבדיקה. כשהרופאים בישרו לה כי לא נתגלו מימצאים מחשידים, וכי היא רשאית

לצאת את בית החולים, לא הייתה מאושרת ממנה. היא חזרה לביתה ונרתמה במשנה מרץ לעבודות הבית והמשק.

בערך באותו זמן חזר נתנאל לארץ. בבואו הביא עמו בחורה בשם אידה כדי שתכיר את המשפחה ואת הארץ, בה רצה להקים את ביתו. בכך התנה את נישואיהם. את אידה הכיר בעת שפעל בהסתר למען הקהילה היהודית בקושטא. יחד עמם הגיעה נורה, כלבה שמצא משוטטת ברחובות העיר לאחר שהושלכה לרחוב בידי בעליה בימי המצוקה, כשהמזון לא הספיק לתושבים עצמם. הוא אימץ אותה, והיא הלכה אחריו לכל מקום ולא עזבה אותו לרגע.

כשאידה הגיעה לארץ ולרחובות, התאכזבה קשות. אחרי המלחמה היו פני הארץ קשים למראה, ובכלל זה פני המושבה ואנשיה. במקום כזה לא רצתה לחיות, והעדיפה לחזור לבית הוריה בקושטא. נתנאל הבין ללבה. גם הוא לא ידע שכך תיראה הארץ. לא כך זכר אותה. הפרדה מאידה הייתה לו קשה וכואבת. נורה נשארה עמו. היא הסתפקה בקיים וגילתה לו נאמנות עד הסוף, כמו תמיד בין ההולכים על ארבע.

דודה לאה זכרה: "נורה הייתה כלבה שחורה ויפה. אז לא ראו כלבים כאלה יפים ומטופחים, שמחזיקים מעצמם... איזה כלבים כבר היו פה? הכלבים של הערבים, עם הקרציות והפשפשים, ששמרו על הכבשים. אצל היהודים הם היו קשורים בחוץ בשרשרת, להגנה מפני גנבים. נורה הייתה מיוחדת, חכמה וצייתנית. היא הביאה בפה כל מה שנתנאל הורה לה. הבינה הכול. בזמן קצר ידעה לרכוש לעצמה מעמד בביתנו כאילו הייתה חלק בלתי נפרד מהמשפחה. עמדה על שלה, דרשה אוכל ותשומת לב, ולמרות שבאותם ימים קשים לא היה לאנשים ראש ולא הייתה להם סבלנות להתנהגות שכזו... דווקא היא השיגה כל מה שרצתה, בזכות "חוצפתה". לצעירים במשפחה וגם לילדי השכנים היא הייתה אטרקציה גדולה, וכולם באו לראות את נורה ולשחק אתה.

אחי נתנאל חזר לאחר המלחמה אדם אחר. נו, טוב, הרי הכול כבר היה שונה אחרי המלחמה. כאב לו מאוד שאידה קמה ועזבה. הוא אהב אותה, והיא אותו. היא ביקשה ממנו, ממש התחננה, שיבוא אתה לטורקיה, שם יתחתנו ויקימו בית, ואולי כעבור שנים יחזרו לארץ, אך אחי לא הסכים. הוא לא היה מוכן לחזור ולהתנתק מהמשפחה ומהארץ. התקופה הארוכה שעשה הרחק מהבית הייתה קשה עבורו, ואת ביתו רצה להקים כאן.

אותו זמן למדה אחותי מרים בירושלים, בבית ספר לאחיות, בניגוד לדעת הוריי. הם אמרו לה כי על פי כישוריה עליה למצוא מקצוע שאינו כרוך בעבודה כה קשה ומפרכת, אך מרים כמו מרים. הייתה עקשנית בדיוק כמו אמי. אתה הרי הכרת את מרים, שאני אספר לך?...

פעם, בזמן שלמדה בירושלים, בעת שפסעה ברחובות העיר, ראה אותה בן דב, שהיה אז הצלם מספר אחד בארץ. הוא התרשם מאוד ממראה פניה, הזמינה לסטודיו שלו וצילם אותה צילומים המוגדרים כאומנותיים. כמדומני שאת התמונות ניתן למצוא באלבום שהשאירה אחריה.

אחותי רבקה סיימה את לימודיה ברחובות ורצתה להמשיך ללמוד בסמינר למורות לווינסקי, בנווה צדק. אמי חששה מההוצאה הכספית, בנוסף על זו של לימודי מרים ושל הצעירים, אולם רבקה, שגם היא הייתה העתק די מוצלח של אמה, והייתה עקשנית כמותה, הודיעה קבל עם ועדה שהיא עוזבת את הבית ועוברת לקיבוץ. כשאימא שמעה שִבְּתה עומדת לצאת "לתרבות רעה", מיהרה להיענות לתכתיביה. כשרבקה סיימה את הלימודים כעבור ארבע שנים, רצתה לחזור לרחובות, להיות מורה במושבה. אז גונב לאוזניה כי בבלגיה יש ביקוש למורים דוברי עברית. היא ראתה בכך הזדמנות לעשות כסף שנה־שנתיים ולראות עולם, וקפצה על המציאה. יצחק עבד אז קשה מאוד, הרבה שעות, במשק המשפחתי וגם בשמירה. גם אבא עבד שעות ארוכות. פרידה עזרה לאימא בבית, ואילו אנו הצעירים – אני, אביך שלמה, מרדכי ויהודית – למדנו בבית הספר היסודי ברחובות. מימון לימודים לשישה ילדים לא היה דבר של מה בכך באותם ימים."

כשכאביו של יהודה הלכו והחריפו נעתר להוראת הרופא ולבקשותיהם של בני הבית והסכים להיבדק בבית חולים. מרים, שלמדה והתגוררה בירושלים, דאגה לכל ההכנות והסידורים לקראת קליטתו בבית החולים. סבי לא ידע כמובן את הסיבה לכאביו, אך לבו ניבא לו רעות. בעומדו על מפתן הבית, כשעמד לצאת ממנו, פנה אל סבתי וביקשה רק בקשה אחת: "שהילדים ילמדו. רק את זאת אני מבקש, יהיה אשר יהיה, שילמדו!" נפרד לשלום ממנה ומהילדים ועלה לירושלים. כשהגיע לבית החולים קבעו הרופאים, לאחר שורת בדיקות קצרה, כי יש לנתחו. כשפתחו את בטנו גילו כי סרטן ממאיר התפשט בגופו, וסגרו את החתך מבלי שעשו דבר. מרים לא משה ממיטתו כל אותו זמן, וביקשה מהרופאים ומהאחיות שלא יגלו לו את הממצאים.

אסתר לא הגיעה אליו לירושלים. היא דאגה למשק ולמשפחה ולא עזבה את רחובות. סבי ביקש ממרים שתלך לנוח בביתה, אך היא התעקשה שלא לעוזבו לבד, עם עצמו ועם המחשבות. מצבו הלך והחמיר. היא המשיכה לשבת לידו ועשתה כל מה שיכלה כדי להסיח את דעתו. קראה באוזניו בעיתונים ובספרים, שוחחה אתו, ובמסירותה סייעה לאחיות וטיפלה בו. הוא חזר וביקש כי תלך לביתה, ולו רק ללילה אחד, שתישן במיטתה ותחזור בבוקר שלמחרת.

כשבוע ימים לאחר הניתוח נעתרה לבקשתו ויצאה לביתה ללילה שלם, לצבור כוחות לימים שיבואו. שעות ארוכות התהפכה במיטתה מצד לצד והתקשתה להירדם. בשעת בוקר מוקדמת, לאחר שסוף סוף הצליחה לשקוע בתנומה, ראתה בחלומה את אביה קורא לה. ניתרה ממיטתה בבהלה, התלבשה בחופזה ורצה לבית החולים. כשהגיעה למיטת אביה מצאה אותה ריקה. בשעה שקרא לה בחלומה יצאה נשמתו.

יהודה־לייב, איש רחובות, נפטר בז' באדר תרפ"א, פברואר 1921.

בעוד מרים עושה את הסידורים הנדרשים להעברת הגופה לרחובות נאמר לה בחברה קדישא כי אין נוהגים להוציא את גופת הנפטר מירושלים. על פי האמונה, תחיית

המתים תחל בעיר הקודש, אמרו. זוהי זכות גדולה לנפטרים להיקבר בה, ואין לקחתה מהם. מרים ניסתה לעמוד על דעתה ולהעבירו לרחובות, מושבתו משכבר הימים, שהרי שם אמה ואחֶיה ילווהו בדרכו האחרונה, ופנתה לעזרת הרב אברהם יצחק הכוהן קוק, שכיהן אז כרבה של ירושלים.

הרב קוק הכיר את המשפחה. כשהגיע לארץ בשנת 1904 התמנה לרבה של יפו, ובתוקף כהונתו היה גם רבן של מושבות יהודה. הוא אמר אז על המושבות כי הן קדושות בשל פועלן החשוב בארץ הקודש והתיר את עבודת הקרקע בשנת שמיטה בניגוד לדעת רבנים אחרים. הרב קיים קשר הדוק עם המושבות, ביקר בהן פעמים רבות, והכיר את התושבים, לרבות הנפטר. בני המושבות כיבדוהו וקיבלו את דעתו ללא עוררין, על כן ביקשה מרים לקבל את חוות דעתו.

הרב שמע ממרים על הגעת אביה לרחובות בימיה הראשונים של המושבה, על המשפחה שהקים בה, על כרם שנטע בה, על בית שבנה בה, ועל עבותות האהבה שבהן נקשר אל אדמתה. "האדמה שאותה חרש, בה נטע, ואת פריה קטף וקצר משך שלושים שנה, מצפה עתה לקבלו אליה", אמרה לו. היא המשיכה וסיפרה על האלמנה ותשעת ילדיו, שכל חפצם היה ללוותו בדרכו האחרונה. גם את בני המושבה, ידידיו וקרוביו הזכירה בין האנשים שיבקשו לחלוק לו את הכבוד האחרון.

הרב קוק התקשה לעמוד בדבריה. דבריה הרשימוהו מאוד. לרגע נדמה היה למרים כי יתיר לה להעביר את הגופה לרחובות, אך חזקה עליו מצוות קבורת המת בירושלים. הוא השיב לה כי ראה את אביה לא אחת בעת שביקר ברחובות, ושמע עליו שהושיט ידו לעניים בשעתם הקשה, ואין צדקה נעלה מזו. הוא הוסיף ואמר כי אם חי ופעל שלושים שנה ברחובות, האין זו אצבע אלוקים כי נפטר דווקא בעיר הקודש? לכן יהיה זה משום עוול לנפטר להוציאו מהעיר, ועליו להיקבר בהר הזיתים, במקום שקדושים רבים נחים בו את מנוחתם האחרונה. מרים השתכנעה מדברי הרב, שנאמרו כמו מדם לבו. היא התקשתה להשיבו במילים, ורק עיניה הדומעות דיברו בעדה. הרב קרא לעוזרו והורה לו ללוותה ולסייע לה בכול, וגם לדאוג למניין.

באותו יום הובא סבי יהודה לקבורה בהר הזיתים, שבע פסיעות מקבר חותנו, שלמה־זלמן סקר, שנקבר בהר שלוש־עשרה שנים לפניו.

סבתי הייתה אז בת ארבעים ושבע. המבוגר בילדיה, נתנאל, היה בן עשרים ושש, דודתי יהודית בת שמונה, ואבי היה אז חמישה חודשים לפני גיל בר המצווה.

כך סיפרה לי דודתי יהודית: "אבא היה גאה מאוד בילדיו. על כל ילד נוסף אמר כי התעשר במיליון. הוא היה אב טוב, אוהב ומסור. השעות בהן התפנה אלינו היו שעות הערב, השבתות והחגים. בימי החול עבד מחושך עד חושך. אינני זוכרת הרבה מאבא, הייתי קטנה כשנפטר. הזיכרון נושא אותנו לפרטים הקטנים, לאו דווקא המשמעותיים במסלול חיינו, אך אלה תמיד נוגעים ללב ומרגשים. אני זוכרת שהיה מושיב אותי על ברכיו ומשחק אתי בזריזות ידיים. אימא הייתה יותר מחושבת ומעשית מאבא, ותמיד הייתה עסוקה כמו נמלה חרוצה."

דודתי לאה הוסיפה: "מותו של אבא היה קשה לכולנו. הוא נפטר צעיר ואנחנו היינו ילדים. המוות בא עליו בחתף ולא הייתה לנו הכנה נפשית לכך. השנים שלאחר המלחמה היו קשות, וניקר בנו החשש כי נתקשה להתקיים בלעדיו. אימא לא הניחה לנו לשקוע בכאב ובמחשבות. בכוח שהיה אצור בה הסתכלה על המחר, כיצד מתארגנים לבאות, ודאגה כי ננהג כמוה.

אבא היה שונה מאימא, הוא היה עדין יותר ומתחשב. אני זוכרת שפעם עבר ליד בית הספר וראה את הכיתה שלי יוצאת לטיול. חיפש אותי בין הילדים ולא מצא. שאל היכן לאה, והילדים השיבו לו שלא הגעתי. מיהר הביתה וראה אותי שוטפת את הרצפות. איני זוכרת מה היה אז, אולי אימא חשבה שטיול זו הוצאה מיותרת והעדיפה כי אשאר בבית ואעבוד. וכך, כולם יצאו לטיול ואני נשארתי בבית. אבא כעס על אימא והרים עליה את קולו. בינתיים יצאה הכיתה לרמלה, לתחנת הרכבת. אבא רתם את הפרדות לעגלה וזירז אותן כל הדרך כדי שנגיע בזמן. כאשר השגנו את הכיתה, אבי שילם עבור הטיול ויצאתי עם כולם.

בפעם אחרת, באחת השבתות, חזר מבית הכנסת ושמע את הפרה גועה ברפת גועיות של כאב. שאל את אימא לפשר הגעיות, והיא השיבה שהחלב לוחץ לה, אולם בשבת אינה יכולה לעזור לה. אבא כעס עליה מאוד, מה זה כעס?... רתח! הוא לקח דלי ורץ לחלוב את הפרה. את החלב שפך, כי חליבה של שבת אסורה בשימוש, אך בראש מעייניו היה שלפרה לא יכאב."

המשפחה ישבה "שבעה" בבית החדש בו הספיק סבי להתגורר רק חודשים ספורים בטרם נפטר. באחד הבקרים, כשחסַר עשירי למנין לאמירת קדיש לעילוי נשמת המת, יצא רב המושבה אל הרחוב וביקש מבחור שעבר שם כי יואיל בטובו להצטרף לתפילה. אותו צעיר, שנמנה על ראשי הפועלים במושבה, הדיר רגליו דרך קבע מתפילות, וסירב לרב. הוא היה אז חבר של דודתי פרידה, וכבר דיברו ביניהם על חתונה. כשנודע לה על סירובו, לא רצתה עוד לראות את פניו.

סבתי אסתר התייעצה עם ילדיה הבוגרים – נתנאל, יצחק, פרידה ומרים – על הדרך בה ינהלו את חיי המשפחה מעתה ואילך, ללא האב. שכרו שנגרע מההכנסות השוטפות של המשפחה אילץ אותם לכלכל את צעדיהם בקפידה. מרים הודיעה כי תוותר על לימודיה בירושלים, תחזור לרחובות, ותנסה למצוא לעצמה עבודה במושבה. האם ופרידה תמכו בהגדלת הרפת והרחבת ייצור מוצרי החלב, כי המושבה גדלה בשנים שלאחר המלחמה, וגם צריכת מוצרי המזון גדלה. לאחר שנתנו דעתם על הכרם ועל מטע השקדים בחלקה שבגבול נס ציונה־רחובות, החליטו כי אלה יוחלפו בבוא הזמן בפרדס הדרים, כשיוכלו לעמוד בהוצאות הכרוכות בנטיעה ובחפירת באר מים, שכן, הוצאה גבוהה שכזו אינה ברת ביצוע בזמן הקרוב.

הבנים והבנות הבוגרים העבירו לוועד המושבה הצהרה המעניקה לאמם זכות בלעדית על כל הרכוש, וזו התשובה שקיבלו מהוועד:

לכבוד הגברת מרת ראשה דניאלי, פה.

ג.נ.

בהבעת רגשי השתתפות בצערה על הילקח מאתה בעלה ואזרח מושבתנו, מר ליב דניאלי ז"ל, הננו מודיעים לכב':

1) שביום יוד אדר א' זה קיבלנו מכתב מאת בניה הגדולים ה"ה נתנאל, יצחק ובנותיה פרידה ומרים שכבודה נשארה מהיום והלאה עד סוף אריכות ימיה בעלת הנחלה שנשארה מבעלה המנוח ז"ל, זאת אומרת הכרם, הבית וכל המטלטלין עומדים ברשותה, ורצונה לכלכל ולנהל את הבית והנחלה כאדם בשלו, וכל ההכנסה של הבית והכרם שייכת לכב' לכל ארוכת ימיה, ואין להם שום רשות להתערב בהנהלת וכלכלת הבית, ומבקשים שכב' תהי גם האפוטרופוסית של הילדים הקטנים שלא הגיעו לעמידה ברשות עצמם.
2) ביום כ"א אדר א' מודיעים בניה מר נתנאל ויצחק שבכדי לתת את האפשרות לכבודה לשמור על כל הרכוש והעזבון הנ"ל, נתמנו על ידם בהסכמתם כב' האפוטרופוסים ה"ה מר א' זק"ש ומר מ' סמילנסקי.

הוועד מצא לנכון לאשר ולקיים את ההודעות הנ"ל, ואת מינוי האפוטרופוסות הנ"ל יחד עם כבודה ונרשם זאת לזכרון בספר הפרטיכל של המושבה מיום כ"ו אדר א' ש"ז N 229 סעיפים 9,8, ובנחמת ציון תנֻחם כב' ובניה.

זמן קצר לאחר שמרים עזבה את ירושלים וחזרה לרחובות האיר לה המזל פנים, והיא מצאה עבודה שהלמה את כישוריה; יצחק, שעד אז עסק בשמירה ובעיבוד אדמת המשפחה, שלח את ידו בעבודות נוספות, ובהן גידולי פלחה; נתנאל, שהיה בעל תואר בהוראה ובניהול חשבונות, וגם רכש ידע בנושאים שונים בצבא הטורקי, חיפש עבודה שתהלום את כישוריו.

בין יצחק לנתנאל נוצרו מתחים שהובילו לוויכוחים נוקבים ולכעסים של ממש. הם החלו עוד כשנתנאל חזר מטורקיה, והתגברו ביתר שאת לאחר פטירת אביהם.

נתנאל, הבכור, עשה שנים ארוכות מחוץ לבית. תקופה זו הרחיקה אותו במידת מה מאֶחיו, והוא כמו הפסיד את בכורתו ליצחק הצעיר ממנו, שבאותו זמן הוריד חלק מעול המשפחה מכתפי האב. בנוסף על כך, נתנאל ויצחק היו שונים מאוד באופיים זה מזה. נתנאל היה איש רעים להתרועע, נעים הליכות, נינוח, משכיל, דובר שפות, וגם ענו וצנוע, שקט ורגיש. יצחק היה ההפך הגמור ממנו. איש אדמה היה. עמד בשתי רגליו על הקרקע וראשו נגע בעננים. הוא היה מחוספס משהו, יצרי, וחסר מנוחה כלָבָה מתפרצת. שני אחים, שני ניגודים.

נתנאל העביר את זמנו באותם ימים בחיפוש אחר תעסוקה ראויה, ואחרי המלחמה

קשה היה למצוא כזו. את האפשרות לעסוק בחקלאות לצד אחיו הצעיר, שהיה בעל ניסיון ובעל מיומנויות רבות משלו, פסל על הסף. את מקומו חיפש בעבודה לה נועד.

באחד הבקרים, כשיצחק שב מליל שמירה מפרך, ראה את נתנאל יושב ומעיין בספר. יצחק היה עייף ומותש, והדאגות בדבר עתיד המשפחה הציקו לו ולא נתנו לו מנוח. רף סבלנותו היה נמוך מאוד. הוא זרק לעבר נתנאל הערה עוקצנית והוסיף עליה כמה מילים לגלניות ופוגעות על ניסיון כושל שעשה בפיתוח מדגרה לאפרוחים.

נתנאל, שגם כך היה מתוסכל ממצבו, נפגע עד עמקי נשמתו ולא השיבו דבר וחצי דבר, ומאז חדלו לדבר זה עם זה. כשהדברים הגיעו לידיעת אמם, ניסתה להשפיע על לבם כי יחזרו בהם. פנתה אל האחד ואל השני, אך לשווא. האחים והאחיות דיברו עם נתנאל, ישבו עמו שעות על גבי שעות, ביקשו כי יסלח ליצחק, שהרי בסירובו הוא פוגע בבריאותה של אמו, אך הבקשות והתחנונים נפלו על אוזניים אטומות. אסתר ניסתה לגייס לעזרתה קרובים וידידים בעלי השפעה, כאלה שידעה כי שני האחים העריכו וכיבדו, וביקשה כי יפעילו את השפעתם על האחים וינסו לרכך את לבם, אך גם הם לא הצליחו לגשר ביניהם. יצחק לא הסכים לחזור בו מדבריו ולהתנצל, ונתנאל הפגוע לא רצה לסלוח. כל אחד מהם ראה עצמו צודק והתבצר בעמדתו. נתנאל לא רצה להמשיך ולחיות לצד אחיו תחת קורת גג אחת. קם, עזב את הבית ומחק את אחיו מחייו. שני האחים לא השלימו גם כשהמשפחה ידעה ימים של סערות ומשברים, צער וכאב. החומה שקמה ביניהם עמדה על מקומה עד יומם האחרון.

לאחר המריבה עבר נתנאל לחדרה. שם מצא עבודה כמנהל חשבונות בחברה ציבורית. הוא שכר חדר בבית אחת המשפחות במושבה, ולרחובות הגיע אחת לשבועיים, בסופי שבוע. כשנתיים לאחר שעבר לחדרה פתח דודו אליעזר סקר, אחיה הצעיר של אמו, חנות לכלים טכניים לבנייה ולתעשייה בטבריה. הייתה זו חנותו השנייה של אליעזר. את הראשונה פתח בחיפה זמן קצר לאחר המלחמה. החנות בחיפה הצליחה, ואליעזר צפה את התפתחות אזור טבריה, את הקמת הקיבוצים והמושבים, וביקש לפתוח שם חנות דומה. הוא פנה לנתנאל בהצעה שינהל את חנותו, וזה נענה ברצון. את משכורתו העביר לידי אמו, לאחר שהותיר בידו סכום כסף למחיה.

*

לאחר מות אביו לקח יצחק פועל ערבי בשם חליל אל־אטרש לעזרה בעבודות המשק. חליל העריץ את יצחק וציית לכל הוראותיו ללא עוררין. הוא חב ליצחק את חייו בעקבות מקרה שאירע לו בימי המלחמה, כשהטורקים שלטו עדיין בארץ, ולא שכח זאת, ומעשה שהיה כך היה:

בימי הקרבות בדרום הארץ הגיעו לרחובות חיילים טורקים והחרימו סוסים ועגלות להובלת אספקה לקווי החזית. ועד המושבה ביקש ממפקדם כי נאמן מטעם האיכרים יצא עם הסוסים וידאג להם. מניסיונם למדו כי החיילים מזניחים את הסוסים, ואלו עלולים לא לחזור כלל. המפקד נענה לבקשה והמשימה הוטלה על יצחק.

הסוסים נרתמו לעגלות ויצאו לרמלה. שם הועמסו העגלות במצרכי מזון, בתחמושת

ובבגדים עבור החיילים הטורקים בחברון ובבאר־שבע. כשסיימו להעמיס את הכבודה יצאה השיירה דרומה. חיילים חמושים ליווה משני צדיה כדי למנוע את תקיפתה בידי שודדים, שצבאו על הדרכים במטרה לבזוז שיירות. באותו זמן, ערכו של מזון לא סולא בפז.

השיירה התנהלה באיטיות בשל המהמורות והאבנים שלאורך הדרך ובשל המשא הכבד שעל גבי העגלות. מדי פעם נעצרו לתקן עגלה זו או אחרת ולמתוח את החבלים שאחזו במטען. יצחק רכב בראש השיירה, ומדי פעם בפעם חזר לאחור, להחליף סוס כושל בסוס רענן, כדי שלא ייפגעו במסע המפרך. בהגיע השיירה אל אזור הכפר חלחול, עצר המפקד הטורקי את השיירה לארוחה קלה ולמתיחת אברים, ואז גם ערך ספירת מלאי. בספירה עלה כי אחת העגלות חסרה. יצחק התבקש לבדוק מי העגלון שהוביל את העגלה החסרה וגילה כי היה זה חליל אל־אטרש, פועלו הקבוע של ידידו הקרוב, האיכר הרחובותי אברהם פלורנקו. חליל אל־אטרש היה פועל חרוץ וחזק, אלא שנודע כמי ששולח את ידו הארוכה ברכוש לא לו. חליל הופקד על העגלה האחרונה בשיירה, וכך חמק לאחור. הוא ביקש להגיע לאחד הכפרים ולמכור את מצרכי המזון.

המפקד הטורקי הורה ליצחק ליטול עמו שני חיילים ולהביא אליו את הגנב. יצחק והחיילים חזרו על עקבותיהם ונכנסו לכפר הערבי הקרוב, שהשיירה עברה על פניו זה עתה. בכפר פנו הישר אל ביתו של המוכתר. המוכתר ביקש לכבדם בשתיית קפה, אך החיילים השיבוהו כי אין פניהם לכיבודים. הם פתחו בשאלות ובחקירות, והבהירו לו הבהר היטב כי מוטב לו להסגיר את הגנב לידיהם. כשעמד המוכתר על רצינות כוונותיהם, פתח את פיו וסיפר כי חליל אכן הגיע לכפר, וממש ברגעים אלה הוא נושא ונותן עם תושבי הכפר על מחיר המצרכים שעל העגלה. הוא הציע לשלוח את בניו להביאו אל ביתו, וכך עשה. החיילים ויצחק המתינו בבית המוכתר, וכעבור זמן קצר הגיע חליל עם העגלה, מלווה בשני בני המוכתר. מיד התנפלו עליו החיילים והיכוהו במקלות שבידיהם עד כי כמעט שברו את עצמותיו. צווחותיו הדהדו בכל רחבי הכפר, אך אלה המשיכו ולא הרפו. יצחק רצה להחזירו למעסיקו חי ושלם, ועצר בעדם בכוח. הוא עמד על כך שחליל יובא לפני מפקדם, וזה יחרוץ את דינו. באי רצון מופגן חדלו החיילים להכותו. העלוהו אל העגלה שותת דם וחזרו אל השיירה, שהמתינה להם בחלחול.

השיירה המשיכה בדרכה לאזור חברון. שם פרקו חלק מהאספקה, ואת הנותר לקחו עמם לבאר־שבע. בבאר־שבע נמסר חליל לידי המשטרה המקומית, ושם המשיכו הסוהרים לטפל בו במקום בו עצרו החיילים. למחרת בבוקר התארגנו לחזור לרמלה.

יצחק ביקש ממפקד השיירה לקחת את חליל עמם, ותוך כדי כך תחב לידו סיגריות ומזומנים. הימים היו ימי קרבות, בהם הייתה ידם של הטורקים על התחתונה, ויצחק חשש שבנסיגתם יפגעו הטורקים באסירים, ובכלל זה בחליל. הקצין נענה לבקשת יצחק בתנאי שהוא, הקצין עצמו, ימסרנו לידי מעבידו. בעיני רוחו כבר ראה את הבקשיש הנוסף שיפול לידו. כשחליל ראה את יצחק מגיע אליו לבית הכלא לשחררו, דומה היה כאילו הוא רואה לפניו מלאך משמים. נפל לרגליו, אחז בהן בחוזקה ונשקן, והבטיחו כי

לעולם יהיה חייב לו את חייו. השעות בהן בילה בכלא באר־שבע היו קשות לו כשאול, והסוהרים הבטיחו לו המשך מעניין מזה.

השיירה חזרה לרחובות ועמה חיילים טורקים פצועים מהמערכה. חליל אל־אטרש נגרר מאחורי אחת העגלות כשהוא קשור בחבל. ברחובות פדה אותו האיכר פלורנקו בכסף מלא, אותו החזיר חליל בתמורה לעבודתו. לאחר שסיים חליל להחזיר את החוב למעבידו, עבר לעבוד במשק של משפחת דניאלי, לצד מושיעו. הוא היה פועל חרוץ ואחראי, ואת כוחו תרם לעבודות הקשות אותן התבקש לבצע. גם בניו עבדו עם המשפחה, בעיקר בעונות הבציר והקטיף, שבהן היה צורך בידיים עובדות נוספות.

יצחק וידידו דוד שוסיוב חכרו אדמות לגידול פלחה ממוכתר הכפר אבו שושה שליד תל גזר. מוכתר אבו שושה התגורר בבית אבן מרווח בן שתי קומות על גבעה במרכז הכפר. בתי הפלחים שהוקמו סביבו היו חושות עלובות למראה, מוקפות בגלי אשפה. המוכתר היה המוציא והמביא בענייני הכפר בנושאי החריש והזריעה, קניית אדמות ומכירתן, ובהחכרת אדמות. צעירי הכפר עבדו בשדותיו, ובתמורה קיבלו חלק מהתבואה. בימי הסתיו, לאחר הגשמים הראשונים, כשהאדמה רוותה מים, חרשה שתי פעמים. פעם אחת כדי לבתקה ופעם שנייה על מנת לפורר את גושי העפר. לאחר החריש זרעו את הזרעים, ואחריהם חזרו וחרשו את האדמה פעם נוספת במחרשה קלה כדי להטמינם. בעונת הקיץ, לאחר הבשלת התבואה, קצרו את השיבולים והובילון אל הגורן. בגורן דשו אותן במורג, ואז זרו אותן ברוח במזרה. כך הפרידו את הגרעינים מהמוץ ומהתבן. את הגרעינים הכניסו לשקים, ואחסנו אותם במחסנים או במַטמורות. לעבודות הללו נעזרו יצחק ודוד בבני הכפר. בימי החריש והזריעה, וגם בימות הקציר, שהו ליד הפועלים, אכלו אתם ולנו במקום. אחת לכמה ימים רכב אחד מהם לרחובות, לשהות במחיצת משפחתו כמה שעות ולקנות מצרכים לימים הבאים להם ולפועלים.

באחת הפעמים, כשחזר יצחק מרחובות, נשא עמו בחוּרג', אוכף המשא שמשני צדי החמור, מצרכים שהביא לדוד ולפועלים. ליד הכפר הערבי נענע התקרבו אליו שני צעירים ערבים. הם ראו את החורג' התפוח שעל גב חמורו והחליטו לשדוד את הרוכב ולהשליכו לצד הדרך. יצחק הצליח לשמוע את השניים מתכננים את מזימתם, אך המשיך בדרכו כאילו כלום. בהתאם לתוכניתם התקרבו אליו משני צדיו:

"אהלן יה חווג'ה."

"אהלן וסהלן יה שבאב, מה שלומכם?"

"איל חמדו לילא. אולי יש עליך סיגריות? יהי האל עמך אם תוכל לכבדנו בשתיים."

"בוודאי שיש, ואף אשמח להצית לכם אותן," השיבם יצחק, שמימיו לא נגע בסיגריה.

ואז, כשבאו עד אליו, קרוב קרוב, "הפליאו ידיו לנגן" כדברי דודה לאה. בתאום של מנצח בתזמורת נחתו שתי כפות ידיו הגרומות בבת אחת על עורפם של השניים, ננעלו כצבת, וכששבו ועלו, העלו עמן את השניים, האחוזים בהן היטב. יצחק הרימם גבוה

מעל לצוואר החמור וטרק את ראשיהם כבמצלתיים אחת ועוד אחת. מקהלת המחאות וזעקות הכאב שבקעה מפיהם נלוותה לצלצולים ולהלמות הקולות שבמפגש הראשים, עד שנחלשה ונָדַמה. רק אז שיחרר יצחק את כפות ידיו והניח להם ליפול על הקרקע מחוסרי הכרה. יצחק ירד מהחמור, קשר את ידיהם לאחור ואת האחד אל השני, ובחבל ארוך קשרם מאחורי החמור. אז עורדם מעלפונם בשתי סטירות לחי, והובילם אחריו אל הכפר. באבו שושה התברר כי השניים באו מהכפר מראר, והם מוכרים כבעלי עבר פלילי עשיר. המוכתר העמיד בפניהם שתי אפשרויות. האחת – עשרים ימי עבודה בשדות ללא תשלום, והשנייה – הסגרה לידי משטרת גדרה. השניים בחרו לעבוד בשדות. לאחר שעבדו עשרה ימים ניסו לברוח, אולם צעירי הכפר תפסום, כילו בהם את זעמם, והסגירום לידי המשטרה.

לא רק עם שוסיוב גידל יצחק גידולי תבואה באזור אבו שושה, גם עם מרדכי פורר. על כך סיפר לי בנו של מרדכי, שוקי. "פעם," אמר, "כשהסתיימה העונה, והיה על יצחק ואבא להשלים את יתרת חובם לפועלים הצעירים בני הכפר, ביקשו הפועלים לקבל את החוב בשקי חיטה. יצחק ואבא השפיעו עליהם לקבל לידיהם בתמורה את הפרדות שברשותם לזמן מה, בהסבירם לצעירים הללו כי היו רוצים לראותם מעבדים את שדותיהם במו ידיהם, למען לא יזדקקו לטובות של אחרים, גם לא לאלה של יהודים. במילים אחרות, היה לאבי ולדודך את שאר הרוח לתת להם אז "את החכות ולא את הדגים," כפי שנהוג לומר היום."

הידידות של דוד, מרדכי ויצחק עם מוכתר הכפר נמשכה שנים. בימי מאורעות הדמים שאירעו מאוחר יותר נמנעו מלפוגשו, אך אחריהן שבו וחכרו את אדמות הכפר, עד למלחמת השחרור. אז אסף המוכתר את אנשיו ויצא עמם לאזור רמאללה. כרבים אחרים הוא האמין שכמה ימים אחר כך, בתום המלחמה, יחזרו ויתפסו את בתי היהודים, שלבטח יהיו ריקים מאדם. כך חשב.

לאחר נטישת המקום נותקו הקשרים ולא חודשו עוד. לאחר מלחמת ששת הימים ניסה יהודה, בנו של דודי יצחק, לאתר את המוכתר ומשפחתו במחנה הפליטים ברמאללה, ואז נודע לו כי המוכתר נפטר ובני משפחתו עברו לירדן.

מרים מנהלת הדואר ברחובות

שק הדואר של רחובות עשה את דרכו בכל יום במרכבת דיליז'אנס. זו יצאה מרחובות ליפו בבוקר, עם נוסעים כמובן, וחזרה אחר הצהריים. משום כך העניקו לה תושבי המושבה את הכינוי: "עגלת התמיד". העיתונים, החבילות והמכתבים הגיעו לבית אחד התושבים, וזה היה נוהג לקרוא בעיתונים בטרם מסרם למענם. כשנחה עליו הרוח גם פתח את מעטפות המכתבים, ובתמימותו היה מקדים ומספר לממועניים על תוכנם. לא תמיד קיבלו התושבים את המכתבים באותו יום. לעתים חיכו יום או יומיים, עד שהתפנה מעיסוקיו או עד שסיים את קריאתם. לבסוף החליט הוועד לפתוח סניף דואר במושבה, בו יהיה גם קו טלגרף.

לדודתי מרים הוצע לנהל את סניף הדואר. היא נענתה להצעה ונשלחה ללמוד את העבודה בסניף הדואר המרכזי בירושלים. כשחזרה לרחובות קיבלה לידיה את ניהול הדואר, שהוקם ברחוב יעקב פינת אחד העם. עמה עבדו אדון ברזנר מחלק המכתבים, שנקרא אז "נושא מכתבים", ועובדת נוספת.

"העבודה בדואר התאימה למרים אחותי," סיפרה דודתי לאה. "הייתה זו עבודת ניהול, וזה היה תפור למידותיה. אדון ברזנר, שעבד אתה, היה אדם מבוגר ומפוזר. לא אחת נשאל: "אדון ברזנר, אולי אתה יודע מדוע לא הגיע אליי המכתב שנשלח לפני שבועיים?" וזה היה משיב: "בוודאי יגיע בעוד יומיים." היומיים חלפו ואחריהם עוד שבועיים, והמכתב איננו. הוא היה מאבד מכתבים ושוכחם בכל מיני מקומות. התלונות הגיעו לאחותי, אך מה יכלה לעשות? הוא היה זקן, והיא הסבירה לו פעם ועוד פעם, אבל בגילו, אתה יודע... אשתו של ברזנר התחננה למרים שלא תפטר אותו. מרים ריחמה עליו והשאירה אותו בעבודה. לבסוף נפטר המסכן, בכרמו. היה זה ביום חמסין. הוא לא שתה מים בכמות מספקת, התאמץ בעבודה, התייבש, וכך נפח את נשמתו."

על הווי הדואר במושבה כתב מרדכי חייט בעיתון "העוקץ", בו הציג עצמו כ"זמריאלי". עיתון "העוקץ" יצא לאור ברחובות וצעירי המושבה הרבו לעיין בו כי היה מוקד לסטירה ולהומור:

מרוב ייאוש על אי קבלת ידיעות מנהלל (זאת אומרת מהקטנה), החליט מרדכי זמריאלי לפנות לעזרת הטלפון. ביום בהיר אחד בא מרדכי אל הדואר וביקש ממנהלת הדאר, מרים, שתעשה עמו חסד ותקשר אותו לנהלל.

"טוב, יקירי! עוד מעט וגמרתי את עבודתי, ואסדר לך הכול, אבל תכין מקודם עשרה וחצי גרוש מצרי."

בשצף קצף הוציא מארנקו עשרה וחצי גרוש מצרי וזרקם על השולחן: "קחי, אך אבקשך להחיש קצת בעבודתך." בקוצר רוח לחץ את הטרומבה של הטלפון אל אוזנו.

הדוארית צלצלה, ולבסוף, אחרי עמל רב, נשמע ה"הלו, נהלל מדברת!"

מרוב שמחה, מרדכי כמעט ששכח את עצמו, והתחיל לנאום את נאומו לפני הקטנה. מרוב התרגשות והתלהבות ששררה בכל גופו הרותח, השתפך במילים האלו: "יוכבד הענוגה! לך השלום והברכה. מיום שנסעת נגזלה ממני שנתי וחלמתי חלומות בהקיץ. לבי, לבי מתכוץ ברוב כאב וכל מחשבותיי איך לצודך. הוי! מי יתנני ציפור כנף ואעופה לי מבד אל ענף עד אבואה אלייך בחירת לבבי... הוי, מרים! למה הפסקת את הקשר? הן עוד לא גמרתי את השיחה שלי, והן שילמתי לך עשרה וחצי גרוש מצרי."

"נכון מאוד," אומרת מרים, "אבל כבר עבר הזמן, ואם ברצונך לשלם עוד חמישה גרוש מצרי, אז תמשיך לדבר עוד איזה רגעים."

"טוב, טוב," ענה מרדכי, "הלב נשבר, אני אשלם לך יותר. העיקר, תני לי לגמור."

"נו, קח דבר!"

מבעד לחוטי הטלפון: "מי מדבר?!"

"אני, אני, אני מרדכי."

"טוב", ענתה לו בקול חנוק. "אני חשבתי שאת השיר אמרת לכבוד מרים, היות ונפסק אחרי "בחירת לבבי – הוי, מרים!" ולכן לך לך לעזאזל עם בחירת לבבך, "הוי, מרים". יש לי פה בנהלל הרבה קְנָקֶרֶס כמוך, ויותר חשובים ממך, ואל תבלבל לי יותר את המוח בטלפון..."

הכנסות המשפחה מהחקלאות וממשק החלב, מעבודתו של נתנאל בחדרה ואחר כך בטבריה, מהשמירה של יצחק ומעבודתה של מרים בדואר, הספיקו אך בקושי למימון הלימודים לצעירים במשפחה. בתום לימודיו בבית הספר היסודי ברחובות המשיך אבי את לימודיו בבית הספר החקלאי "מקווה ישראל". הוצאות הלימוד בבית הספר החקלאי היו גבוהות. לא הייתה אז כל תמיכה ממלכתית או עזרה אחרת, מכל סוג שהוא.

ופרידה, כמו תמיד, המשיכה להיות יד ימינה של אמה, ועיקר עיסוקה היה בטיפול בצעירים שבמשפחה ובבית. דודתי יהודית, הצעירה בבני המשפחה, הייתה קשורה אליה מאוד: "אחותי פרידה הייתה כמו אם עבורי. אימא תמיד הייתה עסוקה בעבודות הבית והמשק, ולאחר שאבא נפטר הייתה עסוקה עוד יותר מתמיד. לא היה לה זמן לפנק אותנו או אפילו לשבת אתנו. את אלה נהגה לעשות אחותי פרידה. היא הייתה לנו כאם ואהבנו אותה מאוד. פרידה הייתה מלאך. מלאך זאת לא מילה, יותר מזה. קשה לי להביא לידי ביטוי במילים את העצב שאני חשה בלבי, אפילו היום, לאחר כל השנים, כשאני נזכרת בחיים שהיו לה. דווקא לה הגיע שתהיה הכי מאושרת בעולם. העדינות שלה, הרכות וטוב הלב, מה אגיד לך? עדינה כציפור וטובה כמלאך. לא ידעה להזיק ולא יכלה להרע, ממש מלאך. עצוב... אין בפי מילה אחרת... פשוט כואב הלב."

בינתיים הלכו שמי הארץ והתכסו בענני שטנה וזעם שעלו והעיבו על היחסים שבין יהודים לערבים. השכנים הערבים ראו ביישוב היהודי המתפתח מול עיניהם איום על עתידם. ההפגנות בחיפה בראשית 1921, שבאו בתביעה להפסיק את העלייה היהודית ובדרישה לבטל את הצהרת בלפור, היו המשכן של אירועי הדמים בגליל, בעמק הירדן ובירושלים. מי שהאמין כי בהפגנות אלה הסתכמו מחאות הערבים, ניעור כעבור זמן קצר למציאות אחרת, כשמאורעות דמים פרצו בכמה מקומות בארץ, והפעם ביתר שאת.

"מאורעות" 1921

באחד במאי 1921, כ"ג בניסן תרפ"א, פרצו מאורעות דמים ביפו, והמשכן היה במושבות פתח־תקוה, חדרה ורחובות. ההתקפות באו בהמשך להסתה בעיתונות הערבית, ששפכה קיתונות של ארס על היהודים וליבתה את היצרים.

הפרעות ביפו פרצו בשני מוקדים. הראשון – באזור הגבול של שכונות נווה שלום ונווה צדק, והשני – בבית העולים שבשכונת עג'מי ביפו, הנמצא היום ברחוב יפת 34, שהיה התחנה הראשונה בארץ לעולים רבים.

בבית שעמד בפרדס ליד יפו, בצד רחוב קיבוץ גלויות של היום, ליד מגרש הספורט של שכונת קריית שלום, הרגו הפורעים את הסופר יוסף חיים ברנר וחמישה מחבריו. הנפגעים פונו לגימנסיה "הרצליה", שהוסבה לבית חולים ארעי. שלושה ימים נמשכו אירועי הדמים באזור יפו, ובהם נהרגו ארבעים ושלושה יהודים ונפצעו מאה ושישה־עשר. ארבעה־עשר ערבים נהרגו וחמישים נפצעו.

המושבות התארגנו להגנה עצמית. מהניסיון שנצבר ביפו הבינו אנשיהן כי הבריטים אינם ממהרים להציע את עזרתם, ומוטב להם להיערך בכוחות עצמם.

בפתח תקווה נבחר ועד הגנה בראשות אברהם שפירא. הוועד יזם הקמת כוח הגנה וציידו בנשק שהיה ברשותו. מתיישבי כפר סבא נטשו את מושבתם ועברו לפתח תקווה. כמוהם עשו תושבי עין חי (כפר מל"ל). יישוביהם הנטושים נבזזו ונהרסו בידי פורעים ערבים.

פרשים מהמושבה יצאו לקדם את פני התוקפים, אך נאלצו לסגת כשספגו אבדות. התחמושת החלה אוזלת במהירות, ומצב מגיני פתח תקווה החמיר מרגע לרגע. יחידת פרשים הודים מצוידת במקלעים הוזעקה למקום והצילה את המושבה מטבח. הפרשים, שהשתייכו לחילות הבריטיים, תקפו את הערבים, גרמו להם אבדות כבדות, והם נסוגו.

יומיים לאחר תקיפת פתח תקווה תקפו ערבים את חדרה. התושבים מנו אז כשלוש מאות נפש, והם התארגנו להגנה בתעלות שבמרכז המושבה, תוך ויתור על הבתים הקיצוניים. המגינים התחמשו במעט הנשק שהיה במושבה מול מאות ערבים חמושים. הפורעים עלו על המושבה, אולם מטוס בריטי הפציצם, ירה בהם במקלע, והבריחם מהמקום.

באותו יום שישי, שישה במאי 1921, כ"ח בניסן תרפ"א, הגיעה גם שעתה של רחובות.

ברמלה התקיימו חגיגות "נבי סאלח". מניסיונם ידעו אנשי רחובות כי חג זה מושך אליו אלפי חוגגים משולהבים היוצאים בתהלוכות רעשניות ברחובות העיר, והמואזינים נושאים דרשות ומסיתים. אנשי רחובות העריכו כי ההמון המוסת ינסה לתקוף את המושבה, ונערכו להגנה. משה סמילנסקי עמד בראש המגינים. הוא קבע ארבע עמדות לתצפית והגנה, החולשות על הדרכים המובילות למושבה. בית סלוצקי, במקום בו עומד תיכון "דה שליט" דהיום, נקבע כעמדה החולשת על הדרך הצפון־מזרחית, המובילה מרמלה. בבית הכנסת נקבעה העמדה המזרחית, בבית לווין נקבעה עמדה מול הכפר עקיר, ובגבעת האהבה נקבעה העמדה המערבית. הוקמה קבוצת רוכבים שמתפקידה לתגבר את עמדות ההגנה בהתאם לצרכים, לקדם פני תוקפים מכיוונים בלתי צפויים, ולצאת אל מול התוקפים לאחר הוראת הפתיחה באש.

בבוקרו של אותו יום אוישו כל העמדות וניתנו ההנחיות האחרונות למגינים. לתושבים שלא נטלו חלק בהגנה, זקנים נשים וטף, ניתנה הוראה להתכנס בבית הספר שבמרכז המושבה. שם הוקמה מרפאה ובה אלונקות לנשיאת פצועים. ד"ר גרי, רופא מנתח ואשתו, שהייתה אחות רחמניה, התנדבו ובאו מירושלים לעמוד לצד רחובות בשעתה הקשה ביותר, ולסייע בטיפול בנפגעים. ד"ר גרי היה ליד יוסף טרומפלדור בתל־חי שנה וחודשיים קודם. בידיו נפח טרומפלדור את נשמתו, והוא שהעיד על מילותיו האחרונות.

הצבא שלח למושבה מחלקת רגלים. אלה הגיעו מצוידים במקלות, ללא נשק חם, בהסבירם שאינם רוצים "לעורר פרובוקציות". המושבה נראתה כמושבת רפאים. הכול היו דרוכים במקומם. פה ושם נראו כמה רוכבים מקבוצת הפרשים חוצים רחוב, מזדרזים להגיע לעמדה זו או אחרת, ומבקשים לסגור קצוות אחרונים.

בשלוש אחר הצהריים הבחינו המגינים בעשן העולה מבין הפרדסים. אלפי ערבים מזוינים קרבו אל המושבה מֵעֵבֶר רמלה ובעקבותיהם המוני נשים וילדים שגררו שקים לאיסוף השלל. ההמון הרב הזה מנה ששת אלפים נפש! הם עודדו, חיזקו והלהיבו זה את זה בקריאות: "אטבח אל יהוד", "אללה הוא אכבר" ו"עליהום". את דרכם למושבה עשו בבגדי חג, בהאמינם כי גל המוני שכזה ישטוף את המושבה מבלי שניתן יהיה לעצור בעדו. לרגע לא העלו בדעתם כי כמה מאות תושבים יעזו להתנגד להם.

קולות הערבים הלכו וקרבו, והקפיאו את הדם בעורקים. המגינים ישבו דרוכים בעמדות. בהתאם להוראותיו של סמילנסקי לא פתחו באש. הם המתינו שגל התוקפים העיקרי יגיע לבתים הראשונים. גם בבית הספר שמעו את הקולות, ואימהות הידקו את ילדיהן אל גופן. התוקפים המשיכו להתקרב. הראשונים כבר הגיעו אל פאתי המושבה, ועזי הרוח שבהם הסתננו בין הבתים. משגילו כי הבתים ריקים מאנשים, חשבו לרגע שהתושבים נטשו את המושבה והחלו מכינים עצמם לביזה ולהרס.

השקט הופר באחת במטח של כדורים ואש. העמדה בגג בית סלוצקי פתחה באש קטלנית ומדויקת על התוקפים, ורבים מהם נפלו פגועים. גל התוקפים נעצר במקומו באחת. קריאות העידוד והיללות מקפיאות הדם פינו את מקומן לזעקות בהלה ושבר. הגל הגדול סב לאחור והחל בבריחה המונית. למגינים ניתנה הוראה להמשיך בירי מהעמדות. הרוכבים שעל הסוסים פגעו בערבים שהצליחו להסתנן אל בין בתי המושבה, הרגו בהם, ויצאו לזנב אחר הבורחים. אלה השליכו מאחור כל חפץ שהכביד עליהם במנוסתם, והשאירו את הדרך שבין רחובות לרמלה זרועה הרוגים ופצועים, כלי נשק, וחלקי ביגוד.

כמחצית השעה נמשכה המתקפה מרגע שראשוני התוקפים הגיעו לגבול מושבה ועד שעזבוה. כשהכול הסתיים יצאו החיילים הבריטים, שלא נראו עד אז, והציעו את עזרתם. סמילנסקי ביקשם לעזוב את המקום, והם נענו לבקשתו ללא עוררין.

אותו יום היה חרות היטב בזיכרונה של דודתי לאה. היא הייתה אז בת שש־עשרה. בגיל כזה, כך אמרה, זוכרים כל פרט מאירוע כה טראומתי:

"ביום שישי, בחג שלהם, תיכננו המנוולים לעלות על המושבה ולשחוט את כולנו. הם הכינו עצמם מראש, אבל גם החברֶה שלנו לא ישבו בחיבוק ידיים, והתארגנו

לקראתם. אלה שהיו ברשותם סוסים ואקדחים יצאו רכובים. אני זוכרת גם את האנגלים. הם הגיעו ברגל, ורק מפקדם היה רכוב. עמדו ליד הבית שלנו ברחוב יעקב עם מקלות קטנים בידיים. במקלות האלה הם יכלו... מה אגיד לך, אולי לגרש זבובים, לא יותר. אצלנו בבית היה טבון גדול, והיו בו באותה שעת צהריים, סירי חמין לשבת, שלנו ושל השכנים. אני זוכרת שהסקתי את התנור בעצים ערב קודם, ובבוקר הכנסנו את הסירים. אותו יום זכור לי כאילו היה עכשיו. התמונות מרצדות לי מול העיניים, והזיכרון כל כך חי, שאפילו ריח החמין מאז עולה באפי...

אימא לא הסכימה בשום אופן ללכת למקום הריכוז בבית הספר. היא לא הייתה מוכנה לעזוב את הבית: "בית לא עוזבים, ויהי מה," קבעה. "אם אתם רוצים ללכת לשם, לא אמנע בעדכם. אני על כל פנים נשארת בבית," והוסיפה, כי אינה רוצה להמשיך ולדון בזה. כשהבנתי כי לא ניתן להזיזה מעמדתה, החלטתי להישאר עמה. היא לא אמרה דבר, לא התנגדה.

אני זוכרת את השעות שלפני ההתקפה. היה במושבה שקט מתוח ומעיק. אפילו ציפורים לא ריחפו בשמים. אחר הצהריים החלו להישמע קולות של המון אדם הבאים וקרבים, והקולות נשמעו כזמזום של דבורים החגות מעל לכוורת. אלפי ערבים התקרבו לרחובות, וקראו, כמו שהם יודעים: "אטבח אל יהוד". מרחוק זה נשמע משהו כמו זזזז... וזה הלך והתחזק, הלך והתקרב. מה אומר לך? זה היה מצמרר. פתאום נכנסה מיכל אייזנברג בבהלה לביתנו עם שני ילדיה הקטנים על הידיים, ושאלה את אימא: "איפה מתאספים? היכן כולם?" השבתי לה שכולם הלכו לבית הספר, ושתמהר גם היא לשם. שאלה למה אנחנו לא הלכנו, אך לא המתינה לתשובה ומיהרה לצאת.

אימא נעמדה בפתח הבית, ופניה אל החצר. בידה האחת אחזה בגרזן ובשנייה החזיקה בספר תהילים והתפללה. כך התכוונה לקבל את פני הפורעים. הקולות הלכו והתחזקו, וככל שהתקרבו, חשתי כיצד הזיעה מכסה את גופי. אחי יצחק, שנמנה על קבוצת הרוכבים, נכנס לחצר רכוב על סוסתו להעיף מבט אם הכול בסדר, ואם הבית סגור. במקום זה ראה את אימא עומדת בפתח הבית עם גרזן ותהילים. הוא לא הוציא מפיו מילה. עמד לרגע, סובב את הסוסה וחזר אל חבריו. מה יגיד להם? ללכת לבית הספר? הרי ידע שיהיה זה בזבוז זמן.

ככה עמדה אימא בפתח הבית והתפללה בספר, ואני עמדתי מאחוריה והתפללתי בלב... פחדתי, אך כשהתבוננתי בה, כה בוטחת בעצמה ובאלוהים, התגברתי על הפחד. אמרתי לעצמי: אם היא לא פוחדת, מי אני שאפחד?...

פתאום שמעתי קול פרסות סוס מתקרבות לאורך הדרך המובילה לחצרנו. המפקד של האנגלים, שהיה רכוב, חיפש שוקת מים להשקות את סוסו. לא ידעתי בתחילה מי זה, ונצמדתי לאימא. תוך כדי רכיבתו בחצר סובב האנגלי את פניו לעבר הבית וראה את אימא עומדת בפתח. כשראה אותה, נתקע במקומו. מוחו לא קלט את המראה שראו עיניו. לפי הבעת פניו נראה היה כי חשב שהוא הוזה. ברקע קולות מצמררי שיער ומקפיאי דם, והנה אישה מבוגרת עומדת בפתח ביתה, גרזן בידה האחת, ספר קודש בידה השנייה, וכך היא נכונה לקבל את פני האויב. אימא הרימה את ראשה

מהספר שבידה ונעצה בו מבט. גם הוא הביט בה. כך עמדו שניהם במקומם קפואי מבט. כשהסתכלתי בו, מה אגיד לך? ראיתי ממש אימה בעיניו. כשהפניתי את מבטי לאימא הבנתי מדוע. העיניים שלה ממש בערו, וכמו שלחו לעברו לשונות אש. אף פעם לא ראיתי בעיניה מבט יוקד שכזה, לא לפני אותו יום ולא אחריו. והוא... חשבתי שהפנטה אותו... לא זז, וכמוהו גם הסוסה. ככה עמדו שניהם, ולי נדמה היה הדבר כנצח נצחים. לפתע משך הקצין האנגלי בחוזקה במושכות סוסתו, הרתיעה בכוח לאחור, נעץ את דורבנותיו בכרסה והסתלק בדהרה מן החצר. אימא החזירה עיניה לספר, כאילו כלום, והמשיכה למלמל פסוקים מתהילים.

זמזום הקולות כבר לא היה זמזום.... אלו כבר היו קרובים וברורים. הם הגיעו אל המושבה ונשמעו היטב. היו ערבים שהגיעו עד לבתים של סמילנסקי וכצמן, ואז נשמעו יריות המגינים, ואחריהן צווחות של אימה ופחד. כעבור זמן מה השתרר שקט. הם הסתלקו כלעומת שבאו.

לאחר שהכול נגמר הגיע יצחק לראות אם בבית הכל בסדר וסיפר שהוריד כמה ראשים בחרבו הארוכה. באמת, הלכנו אז לראות את הדרך מרחובות לרמלה, והיא הייתה זרועה בגופות של ערבים. מה אגיד לך? הם למדו לקח שכזה, שכבר חשבו טוב טוב אם כדאי להתעסק שנית עם רחובות... אני יודעת שבין הערבים היו רבים שעבדו אצל איכרים במושבה. ביום עבדו והרוויחו יותר מאשר אצל אחיהם, בלילה גנבו, ועכשיו באו לטבוח בנו. הם היו מהראשונים שנכנסו למושבה, כי הכירו כל בית וידעו היכן ימצאו מה שביקשו. אין בהם אמונה. פשוט אי אפשר להאמין להם."

ההתקפה על רחובות הייתה האחרונה ברצף ההתקפות של הערבים על מושבות עבריות. הם למדו מהתבוסה ומהעלבון הצורב שספגו ברחובות כי היישוב היהודי נחוש בדעתו להגן על עצמו, והמחיר שישלמו על ניסיונותיהם לפגוע במתיישבים יהיה גבוה.

הנציב העליון הבריטי הגיב על המתקפות הרצחניות ההפך מהצפוי. הוא הכריז על השעיית העלייה היהודית לארץ ישראל. הערבים זכו בפרס על התנהגותם, ומעניק הפרס היה הנציב הבריטי היהודי, הרברט סמואל. כשהגיע לביקור ברחובות אחרי זמן קצר התקבל בכבוד רב למרות הרגשות המעורבים שליוו את ביקורו. בא לבית הכנסת, התפלל עם הקהל הרב שמילא את האולם, דיבר בנועם עם אנשי המושבה, ונהג עמם כשווה בין שווים. ביקורו היה כמשב רוח מרענן במושבה והפך לאירוע חגיגי.

אירועי הדמים זירזו את הקמת ה"הגנה". בסוף ספטמבר אותה שנה התקיים קורס מפקדים ראשון של הארגון בתל אביב ובכפר גלעדי. האנגלים ידעו על פעילותה של ה"הגנה", אך העלימו עין. הם סיפקו ארגזי רובים ליישובים, אולם אלה היו נעולים וחתומים, והאישור לפתיחתם היה בידי האנגלים. בכל פעם שהתעוררה מתיחות דאגו לקחת את הארגזים. הם חששו כי בצוק העתים יפתחו המגינים את הארגזים מבלי לקבל את אישורם.

בשניים בנובמבר 1921, במלאת ארבע שנים להצהרת בלפור, פרץ המון ערבי מוסת, חמוש באקדחים, סכינים ומקלות לעבר הרובע היהודי בירושלים העתיקה, בניסיון

לחזור על הטבח והביזה שערכו ברובע שנה וחצי קודם. מאה ושישים מגינים יהודים, בהם תושבי המקום וחברי ה"הגנה", קיבלו את פניהם ברימונים ובפצצות. כשנפגעו ראשוני הפורעים סב כל ההמון על עקביו. הרובע ניצל וגם כבודו של הארגון.

מאז התקרית נקבע כי ארגון ה"הגנה" יגייס את חבריו בהתאם להתרעות מראש. ברחבי הארץ הקימו סליקים לנשק ותחמושת ונקבעו עמדות הגנה ביישובים מרוחקים. הנשק הועבר מהמחסנים אל הסליקים על פי ידיעות שהגיעו למטה ה"הגנה". בדרך כלל הועבר הנשק באמצעות החברות בארגון, שעליהן לא נערך חיפוש.

כך כתב משה סמילנסקי: "היישוב צריך לדעת ללמוד להגן על עצמו כמו שהוא צריך לדעת ללמוד לחרוש את שדותיו ולטפל בעצי גניו. ההגנה תורה היא וצריכה לימוד... אנחנו מוכרחים ואנו יכולים לחיות בשלום עם שכנינו, ויחד עם זה אנחנו מוכרחים ואנו יכולים להיות מוכנים בכל רגע ורגע לעמוד על קיומנו. אם אין לנו אנו, אין איש לנו."

יג

זמנים חדשים

חידושים

על השנים הראשונות של האנגלים בארץ ידעה לספר דודתי לאה: "בשנת 1922 נסלל הכביש המחבר את רחובות לראשון לציון וממנה ליפו ולתל אביב. סלילתו החלה עוד בימי שלטון הטורקים, אך אז הזיקה הסלילה לדרך יותר משהועילה. סלילת הכביש אפשרה את הגעת המכונית הראשונה לרחובות.

זו הגיעה, והאנשים לא הבינו איך היא נוסעת. הקיפוה מכל עבר בחפשם את הסוסים. רצו אחרי הנהג, אמריקאי צעיר ונחמד ששקע בחולות המושבה יותר משהצליח להתקדם. בכול פעם ששקע היה צופר, וכולם מיהרו אליו ועזרו לו לדחוף. הימים שאחרי הטורקים כבר היו אחרים לגמרי. הכול היה יותר חופשי, ולאן שלא פנית היו חידושים.

האנגלים היו פתוחים ולבביים, אבל הבעיה אתם הייתה אחרת. הם הרבו לשתות ולהשתכר, וכשהשתכרו רדפו אחרי בחורות. אני זוכרת חייל אנגלי שיכור שרדף אחרי בת שבע חרל"פ. היא ברחה לאחת החנויות, והוא אחריה. באותה חנות היה חנווני רחב מידות, והיא התחבאה מאחורי גבו. כשעבר מצד אחד של הדלפק לצד שני, הייתה צמודה לגבו ולא עזבה אותו. עם השיכורים האלה אף פעם לא ידעו איך הדברים עלולים להסתיים.

היו גם אנגלים אחרים. בסמוך למושבה הם הנחיתו את האווירונים שלהם. הלכתי עם חברותיי, נעמי בירמן ושפרה פורר, לראות את האווירונים. היינו אז אולי בנות שלוש־עשרה. הטייסים היו נחמדים והזמינו אותנו לשבת בתא הטייס. הייתה זו חוויה גדולה עבורנו. איפה ראו עד אז אווירונים? הטייסים נתנו לנו שוקולד וסוכריות, לא כמו המנוולים שלפניהם, שידעו רק לקחת..."

עצת ה"נייטיב"

בארץ סבבו כנופיות שודדים וחיפשו טרף קל: כפרים לא מוגנים, שיירות, עוברי אורח לא חמושים, וכיוצא באלה. הכנופיות מנו כמה עשרות צעירים, וכמעט תמיד היו בדווים פורעי חוק. השלטון האנגלי ראה תופעות אלה בחומרה והקצה משאבים גדולים כדי ללוכדם. אנשי הכנופיות התקשו להשלים עם השלטון החדש ועם המציאות המשתנה, וחיפשו דרכים להערים על השוטרים הבריטים.

בין השודדים היו אנשי כנופייתו של אבו־רושדי, חבורה של צעירים בדווים שבאו מהדרום. אבו־רושדי, שעמד בראש הכנופייה, היה ערמומי ועז נפש, ולא חשש לפשוט על קורבנותיו לאור היום. העזתו וחוצפתו הגיעו עד כדי כך, שהיה משאיר קבלות על הרכוש שלקח...

באחת הפעמים תקפו אנשיו את דודי מרדכי ואת דָבּוּס, העגלון של המשפחה. מרדכי, שהיה אז בן עשר, נלווה אל דבוס בהובלת הענבים מהכרם המשפחתי אל היקב בראשון לציון. השניים פרקו את סלי הענבים, העמיסו את הסלים הריקים על העגלה ופנו לחזור לרחובות בשעת בין הערביים. חשכה ירדה על הדרך, ובין נס ציונה לרחובות הפתיעום השודדים והורו להם לרדת מהעגלה. מבלי להתמהמה וללא דיבורים מיותרים התירו את מוסרות העגלה וביקשו לקחת עמם את הפרדות. דבוס ניסה להתנגד ולהרחיק את השודדים בשוט שבידו, אך הם היו רבים ונועזים, גברו עליו ואיימו על חייו.

דבוס ומרדכי נמלטו מהמקום בריצה, בכיוונים שונים. מרדכי רץ כל עוד נפשו בו, הגיע לתחנת הרכבת הסמוכה למקום האירוע, והתחבא מתחת לאחד הספסלים. דבוס הגיע למושבה, חיפש את יצחק, ומצאו בביתו, סועד את לבו עם אחד מידידיו השומרים. סיפר להם את סיפור השוד והשניים נחפזו לצאת אל המקום בדהרה. כשהגיעו, ניסו לאתר על הקרקע את עקבות השודדים, ואלה הובילו אותם לעבר הכפר הערבי יבנה. רכבו לאורך העקבות, ולא הרחק מיבנה השיגו את השודדים. אלה רכבו לאטם, בוטחים בעצמם, ולא חשבו כי בזמן כה קצר יצליחו להגיע אליהם. יצחק וידידו ירו באוויר והסתערו קדימה. התקיפה הנועזת הפתיעה את השודדים. מיד עזבו את הפרדות ומיהרו לנוס על נפשם.

יצחק וידידו לקחו עמם את הפרדות ופנו לחפש את מרדכי. הם סרקו את האזור, קראו בשמו, אך לא קיבלו כל מענה. יצחק חזר למושבה והזעיק את חבריו השומרים. כל אותו לילה חיפשו את מרדכי בשדות המושבה, אך לא מצאו כל סימן שיעיד היכן הוא. מרדכי נרדם במקום מחבואו וישן שנת ישרים כל אותו לילה.

עם אור ראשון יצא מתחנת הרכבת אל ביתו. כשהגיע, מצא את בני הבית מודאגים ומצפים בדריכות לחדשות על גורלו. הם ידעו כי החיפושים אחריו לא העלו דבר, וחששו מפני הרע ביותר. לכנופיית אבו־רושדי יצא שם של בני בלייעל שאינם בוחלים במעשי אלימות, וחששם של בני הבית היה מובן.

המשטרה הבריטית הגבירה את מאמציה ללכוד את הכנופייה. מייג'ור (רב סרן) אנגלי בשם מילר ריכז את התיק בעניינם במשטרת רמלה. הוא הנחה את שומרי המושבה להעביר לידיו כל פיסת מידע שיש בידיהם כדי לתרום למעקב.

באחד הימים הגיע בריצה מנהל העבודה הערבי של פרדס טולקובסקי אל יצחק, כולו נסער ונרגש, וסיפר כי ראה בפרדס ערבים חשודים, הנראים כחבורת שודדים הנערכת לביצוע שוד. יצחק מיהר לחבוש את האוכף על סוסתו ויצא לפרדס טולקובסקי בדהרה. את הסוסה קשר לא הרחק מהמקום, והתקרב אל החבורה על בהונות רגליו, שלא להשמיע רחשים בעשב היבש. המראה שנגלה לעיניו תאם את תיאורו של מנהל

העבודה. גם הוא התרשם כי מדובר בקבוצת שודדים. כשהתקרב יותר, שמע אותם מדברים, והדיבורים אימתו את חשדו. אז גם חשב כי אולי הם נמנים על אנשיו של אבו־רושדי, עמם היה לו חשבון ארוך.

יצחק חזר אל הסוסה ויצא בדהרה למשטרת רמלה. שם ביקש לראות בדחיפות את מייג'ור מילר. השוטרים הונחו מראש שלא לעכב מוסרי ידיעות ומיהרו לקחתו אליו. יצחק דיווח לו מה שראה ושמע, והוסיף כי לדעתו יש לצאת למקום מיד ולתפוס את אנשי הכנופיה בטרם יעזבו את הפרדס.

מייג'ור מילר הורה לשלושה מקציניו לאסוף מחלקת שוטרים, ויחד עם יצחק יצאו לפרדס טולקובסקי. אחד הקצינים היה צעיר קופטי ממצרים ושמו חלים בסטה. בהגיעם למקום הורה המייג'ור לאנשיו להתארגן לפריצה חזיתית מהירה בניסיון להפתיע את השודדים ולהכניעם. יצחק הציע לפצל את המחלקה לשלושה כוחות. הכוח האחד יפרוץ ישירות מול אנשי הכנופייה במטרה להניסם, והשניים האחרים יארבו משני צִדי הפרדס במטרה לסגור על הנמלטים. הקצין האנגלי הגאה לא היה מוכן לקבל עצות, בוודאי לא מ"נֵייטִיב". חלים בסטה הצטרף לדעתו של יצחק, אך הקצין האנגלי לא הסכים לשנות את החלטתו. השוטרים פרצו לתוך הפרדס ברעש גדול, ואנשי הכנופייה ניצלו את המהומה כצפוי, וחמקו מהמקום בזריזות. זמן קצר אחר כך חזרו לבצע מעשי שוד באזור.

מאז אותו לילה קמה ידידות אמיצה בין יצחק לחלים בסטה, שנמשכה שנים. בכל הזדמנות שנקרתה לידו הגיע חלים לבית משפחת ידידו ברחובות, ותמיד התקבל בחום. הבית עם הילדים בתוכו, החצר הכפרית ובעלי החיים הזכירו לו את ביתו ומשפחתו במצרים, אותם ראה לעתים רחוקות. לא אחת הוזמן לארוחות חגיגיות ולאירועים שהתקיימו בבית המשפחה ובמושבה, ותמיד נענה ברצון.

הקשר החם של יצחק ושל שומרי המושבה עם חלים עזר להם כשביקשו לקבל ידיעות בדבר כוונות זדוניות של ערבים. בכל פעם שפנו אליו בבקשה לעצור חשודים כאלה ואחרים ולחוקרם, היה נענה לבקשה ללא היסוס. היום בו הועבר חלים לאזור חיפה היה יום עצוב לשומרי המושבה, ועוד יותר – ליצחק ולבני משפחתו.

יצחק וחלים המשיכו לשמור על הקשר ביניהם גם כששירת בחיפה. שנים אחר כך, כשיהושע חנקין ביקש את עזרת יצחק בפינוי אריסים מאדמות שגאל בעמק יזרעאל, עבר יצחק לזמן מה ליוקנעם, פעל משם ונעזר בחלים. אז גם יעץ לו חלים עצה שהצילה את חייו. לו היה חלים מקשיב לעצת יצחק, היה מציל גם את חייו שלו. ועל אלה עוד יסופר בהמשך.

לימודי אבי ב"מקווה ישראל"

כשנתיים לאחר מות סבי החל אבי את לימודיו במקווה ישראל. למרות המצב הכלכלי הקשה בבית ביקשה סבתי למלא את בקשתו האחרונה של סבי בטרם יצא לירושלים: "שהילדים ילמדו!"

בית הספר "מקווה ישראל" נוסד בשנת תר"ל, 1870, על ידי קרל נטר. קרל נטר היה ממייסדי חברת "כל ישראל חברים", והוא ביקר בארץ שנתיים קודם. אז שמע מצעירים יהודים על רצונם לעבוד בחקלאות, אך משום שהיו חסרי ידע בנושא, נבצר מהם הדבר. בשובו לצרפת הציע להנהלת כי"ח להקים בארץ בית־ספר חקלאי. ההנהלה קיבלה את עצתו, והוא נסע לקושטא להשיג אישור להקמת בית הספר. השולטן הטורקי תמך בהקמת בית הספר בתנאי שיעמוד תחת חסותו. הוא אישר את המקום אותו בחר נטר, שטח של אלפיים ושש מאות דונם בין יפו לכפר הערבי יאזור. בפירַמַאן, כתב הרשאה קיסרי, התייחס השולטן לכל הפרטים הנוגעים לבית הספר: מספר התלמידים שילמדו בכל שנה, גילאי התלמידים, מספר שנות הלימוד, תכני הלימוד, גובה שכר הלימוד וכיוצא באלו.

בימים הראשונים התגורר קרל נטר במערה שנחפרה במקום. כעבור זמן מה נחפרה באר מים, הוקצו שטחים לפלחה, לפרדסים, לכרמים ולמטעים, וגם למבנה בית הספר. בתחילה לא הגיעו תלמידים. ההורים חששו כי הלימודים יהיו חילוניים והילדים יתרחקו מהדת. קרל נטר הביא ילדים מחוץ לארץ וגם אסף יתומים, ולו רק כדי לפתוח כיתת לימוד. מספר התלמידים עלה משנה לשנה. ניטעו עצי פרי שחלקם היו נדירים בארץ, הוקמה משתלה, וגם יקב שהפיק יין משובח.

לאורך כל השנים ליווה את בית הספר מחסור במזומנים. ההכנסות מהתוצרת החקלאית ומדמי הלימוד גם יחד לא הספיקו לכיסוי ההוצאות. בית הספר ראה עצמו חלוץ בחקלאות ולא חסך בפיתוח חקלאי, אך קימץ במזון שהגיש לתלמידים, עד שהדבר הביא למרד תלמידים ולשביתות.

על כך סיפר לי אבי: "ל'מקווה' הגעתי כילד דק וכחוש. האוכל שהגישו לנו היה מעט ודל, ואף פעם לא השביע. היינו אז קבוצה של חברים ממושבות הדרום, ואחד מהם, עשהאל דווידזון, היה קרוב אליי במיוחד. שנינו ידענו איך להסתדר ואיך להשיג לעצמנו אוכל. בבית הספר היה שומר ערבי. הבאנו לו ביצים שסחבנו מהלול, והוא טיגן מהן חביתות בשמן זית עמוק. לא סתם חביתות, כל אחת מעשרות ביצים, ואותן "הרבצנו" עם הרבה לחם, בצל וצנוניות שסחבנו מגן הירק. כך התפתחתי והתחזקתי תוך זמן קצר. מילד די ממוצע בכוחו גיליתי שהפכתי לחזק בכיתה.

שנים אחר כך נסעתי עם יצחק למשתלה של בית הספר, לקנות זרעים להנבטת שתילי הדרים. יצחק ואני החלטנו לטעת פרדס באדמה שבין נס ציונה לרחובות במקום הגפנים והשקדים. כשהגענו ל'מקווה' הפנו אותנו לקראוזה, מנהל בית הספר, שהיה מנהל עוד בזמני. קראוזה, שאהב אותי כתלמיד, זכר אותי היטב. כששמע שאנו עומדים לטעת פרדס, בירך על היותי חקלאי וחיבק אותי בחום. הוא סיפר ליצחק איך פעם תפס אותי ואת עשהאל אוכלים חביתה מטוגנת משלושים ביצים: "חביתה אחת משלושים ביצים! מהביצים שגנבו לנו מהלול! ושניהם אכלו את כל החביתה!" הוא חזר והדגיש באוזני יצחק: "תאר לך, שלושים ביצים! ולא כאבה להם הבטן!"

את בית הספר לא סיימתי. המצב הכלכלי בבית לא אִפשר את סיום לימודיי.

הצטערתי מאוד. אהבתי את 'מקווה' ואת החברים, והיה לי טוב שם. גם הייתי תלמיד טוב. אך מה יכולתי לעשות? אחרי כשנתיים וחצי של לימודים נאלצתי לחזור הביתה ולהירתם לעבודות המשק."

לאה זכרה את ימי חזרתו של אבי לרחובות: "לאביך היה קשה לעזוב את מקווה ישראל. היו לו שם הרבה חברים. החברים אהבו אותו והוא אותם, ובכלל, הוא הצליח שם. את אבא שלך תמיד אהבו. היה לו חוש הומור, וגם, איך אומרים?... "קומון סנס", שכל בריא. הוא גם היה אחראי ומסור מאוד. מסור למשפחה, לחברים, וכל דבר שלקח לידיים עשה מתוך הלב ובמלוא הרצינות. אני גם רוצה לספר לך דבר שאולי לא ידעת, שעם השנים היו לו הרבה חברות ומחזרות. עם בחורות הוא לא עשה חשבון של כסף. אתה יודע איך זה, בחורות אוהבות את זה... אליעזר וחיונה גרו אז בחיפה, וחיונה הכירה שם הרבה בחורות טובות. כבר אז החתיכות הכי טובות היו בחיפה... אם חיונה ואליעזר סיפרו לו על מישהי, קם ונסע. בילה בחיפה סוף שבוע וחזר. עם זאת, הוא עבד כמו שלושה אנשים. אני זוכרת, כשנסעתי אתו לחיפה או בחזרה, היה נרדם על ההגה. כשהתקרבה מולנו מכונית, הייתי מעירה אותו, ואחרי שחלפה על פנינו היה חוזר לנמנם. נו טוב, אז לא היו הרבה מכוניות על הכבישים... הוא ישן כל כך טוב לאורך הדרך, עד שכאשר הגענו לסופה כבר היה יותר עירני מאשר בתחילתה... כזה היה אבא שלך. חרוץ, מסור, חכם, מוקף חברים, וגם ידע ליהנות מהחיים, שובב לא קטן. נו... אז מה הפלא שהתחתן בגיל כה מאוחר?..."

פרידה ושתי ה...

בשנת 1922 נישאה דודתי פרידה ליוסף דיאמנד. את ההיכרות ביניהם יזמו אליעזר וחיונה סקר. ידיד של בני הזוג סקר, שהיה מנהל סניף בנק בחיפה, סיפר להם על מהנדס שעלה זה לא כבר מאוסטריה ומחפש כלה. הוא גם אמר כי אותו מהנדס מתגורר בבת־גלים, ויצא לו שם של אדם הגון וישר, ואם הם מכירים כלה ראויה, הרי זה שידוך מצוין. חיונה ואליעזר חשבו על האחיינית פרידה, ויזמו את הגעתה לסוף שבוע לחיפה.

יוסף הוזמן לארוחת ליל שבת בבית בני הזוג. הוא ישב עמם ועם פרידה, שמע מהם על המשפחה ועל רחובות, וסיפר להם על עצמו ועל משפחתו. בסיום ביה"ס התיכון המשיך בלימודי הנדסה באוניברסיטת וינה, אמר, ובתום לימודיו גויס לחיל ההנדסה בצבא האוסטרו־הונגרי של הקיסר פרנץ־יוזף. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה היה בן שלושים, ואז כבר הגיע לדרגת מפקד גדוד. הוא העיד על עצמו כי היה מפקד קפדן ונוקשה שהחמיר עם חייליו. כדוגמה הביא את המקרה בו עבר עם הגדוד בווינה, עיר מגוריו, ושם פקד על חייליו שלא לצאת משטח תחנת הרכבת כל זמן ההמתנה, כמעט יום שלם. הוריו התגוררו במרחק הליכה מהתחנה, אך הוא לא הלך לבקרם אף כי לא ראם זמן רב. במעשה זה הוא התגאה, כראוי למפקד וקצין בצבאו של פרנץ־יוזף. הוא הקפיד עם עצמו כפי שהקפיד עם חייליו, ואומנם כך הכרנוהו במשפחה. אדם קשה עם

עצמו ועם אחרים. להוותה של פרידה, בשידוך זה קיבלה משפחת דניאלי "פרנץ־יוסף" פרטי משלה.

דודה לאה: "כשיוסף הגיע לביתנו, אמי לא הסכימה שיראה את הבנות האחרות. היא הסתירה אותנו מפניו פן יחמוד אחות אחרת. אם הוא לא היה נראה לאמי, לא היה לו כל סיכוי. היא הייתה המחליטה והפוסקת, וכולנו קיבלנו את דעתה. מאוד כיבדנו אותה, ואולי קצת יָרֵאנו מפניה... בכל אופן, יוסף עבר את המבחן אצל אימא, ועד היום אני לא מבינה איך... הרי לפרידה היו מחזרים נוספים. אימא לא דחפה אותנו לנישואים, אולי מפני שהיא עצמה נישאה בגיל צעיר וילדה ילדים בזה אחר זה. כל ימיה עבדה בפרך, ורצתה שלנו יהיו חיים נוחים משלה, אך אולי רצתה שיהיה כבר "תַּכְלֵס", כי פרידה הייתה מבוגרת. יוסף הגיע אלינו כמה וכמה פעמים, וכנראה שזה לא הלך לו כל כך בקלות, אז אולי אמי בכל זאת התלבטה. אתה רואה? על זה אינני יכולה לענות לך, את זה אני לא יכולה לזכור, או שאולי אני מעדיפה לשכוח... נו טוב, הרי קשה לזכור הכול, לא?... בכל אופן, מה שאני רוצה להגיד הוא שאמי לא הייתה קלה בנתינת הסכמתה לשידוך בני ובנות זוג לילדיה, כך שיכול להיות שיוסף השקיע מאמץ רב. אולי התאהב בפרידה, התעקש ולחץ? נו, טוב, רק חבל שחָסַר לו רגש... טיפת חום..."

החתונה של פרידה ויוסף התקיימה בחצר הבית ברחובות. על הכנתה שקדו בני הבית ימים ארוכים. ניקו את החצר, גזמו את העצים, סיידו את הבית ואת קירות המבנים של בעלי החיים שבחצר, וצבעו את העמודים ואת הסככה. מתחת לענפי התות ועל עמודים שתקעו סביב תלו או העמידו מנורות נפט לתאורה. אסתר הכינה דברי מאפה, כבשה חמוצים ודגים, והכינה ריבות. לטבון הוכנסו סירי חמין, בשר ועופות, וגם יונים מהשובך שבחצר.

לחתונה הגיעו גם בני המשפחה מנווה צדק ומחיפה, וככל חתונה במושבה, השמחה הייתה נחלת הכול. בשעות אחר הצהריים יצאו החתן והכלה לבית הכנסת, ושם העמידו חופה, שתו לחיים ואכלו ארוחה קלה. לאחר החופה חזרו לבית המשפחה ובדרך שרו. היו כאלה שהנגינה והיין שימחו את לבם ואת הדרך עשו בריקודים. בערב ישבו מתחת לעצי התות ואכלו, שתו יין והוסיפו ברכות ואיחולים לזוג הטרי.

שמחת בני הבית לא הייתה שלמה, גם לא זו של פרידה. המחשבה כי בלכתה אחר יוסף עד לחיפה לא תוכל להיות בקרבתם העיקה עליהם ועליה. פרידה הייתה הלב של הבית, והם ידעו כי חסרונה יורגש היטב. הדאגה והחששות כיצד ייראו החיים בלעדיה ניקרו בלבם והכבידו. כל שנותר להם היה רק לאחל לה את הטוב שבעולם, וכי תמצא שלווה ואושר לצד יוסף, להם הייתה כה ראויה.

למחרת החתונה יצאו בני הזוג הטרי בדיליז'אנס לתל אביב, ושם ציפה להם חדר בבית מלון, לא הרחק מהים. לאחר שנחו מליל החתונה ורחצו בים, יצאו לביתו של יוסף בבת־גלים, למרגלות הכרמל.

כשפרידה הגיעה לביתו של יוסף בבת־גלים, הבינה מה מצפה לה. שתי אחיותיו של יוסף, מיני ומלי, שגרו אתו, התגלו כשתי מרשעות מאין כמותן. השתיים לא חברו עם

איש מלבד האחת עם רעותה, ובחברותן זו שיתפו פעולה ועשו הכול להקשות על חייה. כשגילו את אופיה הנוח ואת טוב לבה, ניצלו זאת עד תום. יוסף הקפיד לקום בכל יום השכם בבוקר ופרידה השכימה יחד אתו, אך שתי האחיות המשיכו את שנתן עד לשעות הצהריים. כשפקחו את עיניהן פקדו על פרידה להגיש להן שתייה חמה למיטה, להכין להן ארוחות, לשטוף את הרצפות בבית, ועוד כהנה וכהנה. היא נמנעה מלהתעמת אתן ועשתה מה שהורו לה. ליוסף לא סיפרה על יחסן של אחיותיו, וגם לבני המשפחה ברחובות לא גילתה, כדי שלא לצערם.

לאה ידעה גם ידעה על יחסן של השתיים לאחותה: "בכל פעם שבאתי אל פרידה לבי נקרע בי מחדש. המיני והמלי הללו היו שתי מכשפות. מה אגיד לך? כמו מאגדות הילדים, אלא שכאן זו הייתה מציאות, ומציאות כואבת מאוד. הן ירדו לחייה ללא כל סיבה. סתם כך, מרוע לב. שתי מכשפות של ממש. אם על השיש במטבח עמד כד עם מים לשתייה, הן אמרו לה, או ליתר דיוק ציוו עליה, למזוג להן מהכד, אף על פי שהיו קרובות ממנה. לא פעם, כשעמדה על השולחן כוס, הפילוה במתכוון, כדי שתאסוף את השברים. טרקו את הדלתות בחוזקה והרעישו בעצבנות, כמו מטורפות. הן היו ממורמרות על כל העולם, בעיקר על יוסף, ובאו אליו בטענות על שהביא אותן אל ה'לֶבֶנט' הזה. אמרו ש"ליידיס" כמותן היו צריכות להישאר בווינה. חשבו שאם נולדו בווינה, הן ליידיס. האמן לי, כעוזרות בית לא הייתי מחזיקה אותן... ופרידה אחותי, מילה לא הוציאה מפיה. ביקשתי ממנה לא אחת שתדבר עם יוסף. "הגידי לו משהו," הייתי דוחקת בה, "עשי משהו, דברי אתו, שייתן להן על הראש," אך היא הייתה משיבה: "הכל בסדר, לאה'לה. את תראי שהעניינים יסתדרו בסופו של דבר. צריך סבלנות, גם אם יקח זמן."

אני זוכרת שבאחת השבתות הן הגיעו אלינו עם יוסף ופרידה. הוא הביא את המרשעות כדי שיכירו את האחים שלי, נתנאל ויצחק. נו, נו, רק זה היה חסר לנו. טוב, כמובן שהאחים שלי לא התייחסו אליהן. חסרו להם בחורות נורמליות? השתיים עפו מפה חזרה עד בת־גלים, איך אגיד לך? כמו טיל...

בכל אופן, החיים של פרידה לא היו חיים. רק גיהינום ידעה שם, אבל מעולם לא שמעתי מפיה תלונה או מילה רעה בגנותן. מילה לא שמעו מפיה. היא לא רצתה שאמי והאחים ידעו, שמא יכאב להם, והחזיקה הכול בפנים. אני לא התאפקתי, כמובן, וסיפרתי בבית הכול, אבל הבנתי מאימא שאיננו יכולים להתערב בחיים שלה עם יוסף. אם זה היה תלוי בי, כבר הייתי מחנכת אותן, ועוד איך. אצלי הן היו לומדות איך להתנהג...

מה אגיד לך? פרידה הייתה משהו מיוחד. לא ראיתי מימיי אישיות דומה לשלה. אולי באה לעולם רק כדי לכַפֵּר על הרוע, אחרת אינני מבינה מדוע חייה נראו כך, שהרי השפיעה רק טוב, ומימיה לא פגעה בזבוב. אין לי הסבר אחר. כך אני רואה את הדברים..."

חיים בצמצום

צעד אחר צעד יצא היישוב מהשבר שהותירו אחריהם הטורקים. אנשים תכננו את צעדיהם בקפידה, כדי שלא יגיעו לפת לחם.

סיפרה דודה יהודית: "כל השבוע עלה על שולחננו מה שהיה וגדל בחצר. אכלנו את מוצרי החלב שאימא הכינה, ואלה היו טעימים מאוד. עד היום לא אכלתי גבינות, חמאה, לֶבֶן ושמנת טעימים מאלה. גם הלחם שאימא אפתה היה הכי טעים. אכלנו ביצים מהלול ויונים מהשובך. לעתים אימא קנתה אונקיית בשר, שזה פחות מחצי קילו, ערבבה עם לחם שנשאר מיום אתמול, הוסיפה מים, ירקות וביצים ועשתה קציצות. זה היה אמור להספיק לשישה, שבעה או שמונה פיות, תלוי כמה היינו בבית באותו זמן. לא היה כסף לבשר, אז כך עשו את הקציצות. פעם שאל אחי מרדכי את אימא למה היא לא שמה קצת בשר בקציצות. מעט הבשר שאימא שמה, הצליח להסתתר בין הלחם לירק. בבית הספר אכלנו בהפסקה הגדולה פרוסות לחם מרוחות ב"שִׁירֶס", שמן שומשום או שמן זית מטוגן בבצל קצוץ, שהיו זורים עליו מלח גס.

ירקות היו אז רק עונתיים, לא כמו היום, שמביאים ממקומות שונים ויש הכול כל השנה. בערב שבת ובשבת בצהריים אימא הקפידה כי יעלה על השולחן מבחר של מטעמים: עופות, גפילטע פיש, חמין, לפתן, עוגות ועוגיות. אימא בישלה נפלא, אינני יודעת איך הצליחה להוציא מתחת ידה מאכלים כה ערבים לחך באמצעים הדלים שעמדו לרשותה.

הערכנו מאוד את המעט שיש, ולא הותרנו דבר בצלחת. החינוך לזה השתרש בנו עמוק. ככה זה כשחייבים לשרוד, לומדים להסתדר עם מה שיש. עד היום איני מותירה דבר בצלחת, למרות שהיום, ברוך השם, לא חסר דבר, אבל הרגל זה הרגל, והוא מושרש בי היטב.

פעם הביא לי דודי אליעזר בובה במתנה. עד אז לא ראו בובות. למי היה? הייתי המאושרת בילדים. באותה תקופה אימא נסעה אחת לכמה חודשים לירושלים לבדיקות מעקב לאחר הניתוח שעברה. בירושלים לנה אצל קרובי משפחה ולמחרת חזרה לרחובות. לפני אחת מנסיעותיה שאלה אותי אם היא יכולה להביא את הבובה שלי לילדתם של בני הזוג שאצלם התארחה. לא ידעתי מה להשיבה. מצד אחד חשבתי כי אולי בכך אתרום להבראתה, אולם מאידך גיסא, היה לי קשה מאוד לוותר על הבובה שכה אהבתי, היחידה שהייתה לי, אבל כשאימא מבקשת דבר כזה, איך אפשר להגיד לא? המחשבה הזו שעליי להיפרד מהבובה שלי ולתתה לילדה אחרת לא נתנה לי מנוח. בלילה האחרון שלי עם הבובה כמעט ולא נרדמתי. חיבקתי אותה חזק כל אותו הלילה. קשתה עליי הפרדה ממנה, ולילות רבים לאחר שמסרתיה התהפכתי במיטתי במחשבות: היכן היא כעת? מה עושה עמה הילדה שקיבלה אותה? האם היא מלטפת אותה כפי שאני ליטפתי? האם היא ישנה אתה באותה מיטה ומכסה אותה בלילה כפי שאני כיסיתיה? אלה היו מחשבות של ילדה שוויתרה על הדבר היקר לה מכול. זמן ממושך התהלכתי עצובה. עד היום, יותר משמונים שנה, אני זוכרת בכאב את הפרדה מהבובה היחידה שהייתה לי.

באותן שנים מלאו הבתים במושבה בפשפשים ובכינים. לא היו אמצעי חיטוי כפי שיש היום, והמלחמה בהם הייתה חסרת כל סיכוי. הפשפשים טיילו על הקירות, ואז סיידו אותם פעם ועוד פעם. חשבו שזה יעזור, אך הם חזרו וטיפסו. נו, טוב, כך לפחות ראו אותם יותר בבירור...

בכל שבוע הוצאנו את המיטות אל מחוץ לבית והעמדנו אותן בשמש. המיטות היו עשויות מצינורות מתכת, והיו כבדות. זה לא היה עניין של מה בכך להוציאן ולהכניסן כל העת. הרתחנו מים, העברנו אותם בעד הצינורות מצד אחד לצד שני, והמים יצאו עם הפשפשים המתים בתוכם. גם את הסדינים והשמיכות הוצאנו ופרשנו בשמש. כל היום הוצאנו והכנסנו, פעם אחר פעם. כולנו עבדנו בבית, תמיד עבדנו. לא היו מכשירי חשמל שהקלו על עבודות הבית כפי שיש היום. אימא הייתה אישה נקייה מאוד, והקפידה שגם הבית ואנחנו נהיה נקיים. זכור לי שהשתמשנו בנפט כדי לחטא את הבית, אך השפעתו הייתה קצרה. כל מה שעשינו לא עזר. אחרי יום או יומיים הפשפשים חזרו בשיירות והמשיכו לנגוס בנו בכל הגוף. כולם התגרדו אז במושבה, תמיד. זה היה דבר שבשגרה. אני זוכרת שפעם הייתה במושבה הצגה, ואחד השחקנים דיבר מהבטן וסיפר על חתונה של פשפשים. התושבים, שזה היה ההווי היומיומי שלהם, התפקעו מצחוק."

את הסיפור המשיכה לאה: "כסף לא היה לאנשים, ולא מעטים הלכו יחפים, בעיקר ילדים. היו כאלה שהיה להם זוג נעליים אחד, אותו שמרו לשבת. חנויות לנעליים לא היו, אבל במושבה היה סנדלר, ואנשים הזמינו אצלו נעליים. בשעת ההזמנה שאלו את הסנדלר מתי תהיינה הנעליים מוכנות, וזה השיב: "לשבת". חזרו אליו ביום שישי, והנעליים לא היו מוכנות, כמובן. כששאלו מדוע אינו עומד בדיבורו, היה משיב כי לא אמר איזו שבת. אף פעם לא כעסו עליו. בגלל דברים כאלה לא התרגזו אז.

כפי שכבר אמרתי, במושבה היו אנשים שלא היה להם כסף לקנות אוכל. פעם הופיעה בביתנו גברת יהודית חרל"פ, מהמלון. היא הייתה אישה טובה, עם לב רחב, והקימה ברחובות קופת גמילות חסדים. גברת חרל"פ ביקשה מאמי שאני אצטרף אליה, ושנעבור יחד בין הבתים ונתרים את התושבים עבור עניי המושבה. אני התביישתי, ואומר לך את האמת, חששתי. חשבתי לעצמי: מה כבר יגידו ברחובות? שלאה דניאלי לוקחת כסף לעצמה? נו, רק זה חסר לי, שהרי עד אז לא נהגו לאסוף כסף בבתים.

אמרתי לגברת חרל"פ: "למה דווקא אני? תקחי את הבנות שלך!"

היא השיבה לי כי במקרה כזה עוד עלולים לומר במושבה שהיא לוקחת את הכסף לכיסה, לכן היא חייבת להסתייע בבת של משפחה אחרת. השתכנעתי מתשובתה ויצאתי אתה. היא לימדה אותי לא להתבייש, להיכנס לבתים, ולבקש כסף. אני זוכרת שבהתחלה עמדה מחוץ לבית ושלחה אותי פנימה, באומרה כי אם ישאלו יותר מדי שאלות, אשיב כי באתי עם הגברת חרל"פ הממתינה בחוץ, והם יכולים להציץ ולראות.

אספנו אז, מאלה שכבר אספנו, שניים וחצי גרוש ממשפחה. הכסף שימש לאוכל לעניים וגם לצרכים רפואיים. אני זוכרת שקנו בזה חוקן לניקוי המעיים, ואת החוקן העבירו בין החולים.

למרות המצב הקשה, או שבגינו, היו יחסים קרובים בין התושבים, בעיקר בין שכנים. תמיד חלקו את השמחות וגם את הכאב והצער. כל אחד ידע מה מתבשל בסיר של השני, לטוב ולרע, ומיהרו לעזור. לנו היה מזל עם שכנים. אלה היו טובים במיוחד: משפחת

קוסוי, משפחת רוז'נסקי ומשפחת לב. משפחת לב עברה לכפר ביל"ו. אחרי שנים אירע להם אסון במשפחה. אחד הבנים, זוריק, היה טייס ונהרג במלחמת יום כיפור."

בחייהם ובמותם

בתוך פחות משנה ידעה המושבה שני אסונות כבדים, ובדודי יצחק הם הותירו פצע עמוק וצורב. שני חבריו הטובים, אברהם זילברשטיין ומשה אהרונוביץ, הסתלקו מן העולם בזה אחר זה, ובהולכם הותירו אחריהם סימני שאלה.

אברהם זילברשטיין נולד בירושלים. אמו איטה, בתה של בתיה מקוב, נישאה לבן ירושלים ועברה להתגורר אתו בעירו. שם גם נולדו ארבעת ילדיהם. ביום מן הימים נטלה איטה את ילדיה ושבה עמם לרחובות. אברהם כמעט ולא הכיר את אביו. ברחובות גדל והתחשל, ובגיל צעיר הצטרף לשומרי המושבה. הערבים יראו מפניו בשל אומץ לבו, והנערות העריצוהו על יופיו. גם בנות ערב חרזו למענו שירי אהבה. בקיץ 1921 מצא את מותו בנחל רובין. בן עשרים וארבע היה. שמועות שונות ריחפו אז בחלל האוויר. אמרו שערבים הטביעוהו, אך לא היו לכך הוכחות.

כמה חודשים אחריו שם משה אהרונוביץ קץ לחייו. גם הוא היה אמיץ לב משחר נעוריו, ובגיל צעיר שמר בכרמי אביו כשאקדח טמון בחגורתו. משה היה מהראשונים ברחובות שהתגייסו לגדוד העברי, וכשהשתחרר חזר לשמור במושבה. לאחר מותו סיפר דודי יצחק כי פעם סגרו שניהם על דרך בה נהגו לעבור ערבים שביצעו גנבות במושבה, כל אחד בצד אחר של הדרך. בשעת לילה מאוחרת עברו הגנבים ליד מקום המסתור של משה. הוא יצא אליהם והורה להם לעזוב את המקום ולחזור לכפרם. כשראו שהוא לבד, העזו ואמרו לו: "יא מוסא, נֶחנָא ארבעין, ומַא בינמַלְיָא עֶינַך?" ("הוי משה, אנחנו ארבעים, האם המספר אינו ממלא את עיניך?") על דבריהם השיב משה: "כל כפרכם אינו ממלא את עיניי!"

הערבים ראו בדבריו פגיעה בכבודם והחלו להתגרות בו ולהקניטו. משה שלף את המאוזר שהיה טמון עמוק בחגורתו, ואמר להם בתקיפות: "מי שיעז לעבור, פה תהא קבורתו." כשעמדו הערבים על נחישותו, שבו כלעומת שבאו.

כשחזר משירותו בגדוד חש כי המושבה צרה למידותיו. השמירה ברחובות העסיקה אותו, אך לא מילאה את נפשו, ובמשק המשפחתי של הוריו לא מצא לעצמו תעסוקה. את סגור לבו פתח בפני אישה נשואה, מבוגרת ממנו, שהגיעה למושבה מאנגליה ביחד עם בעלה. בימות השבוע עבד בעלה בחברת הרכבות, באזור קנטרה שבמצרים, והגיע לביתו בסופי שבוע. גם את האישה השמימה המושבה הקטנה, וכך הם גילו עניין זה בזו.

קשה היה לנצור סודות ברחובות. יצחק שוחח עם משה והפציר בו כי ישים קץ ליחסיו אלה, אך לשווא. היחסים התפתחו לכלל אהבה, ומפגשיהם הפכו יומיומיים. היה זה רק עניין של זמן עד שהדברים יגיעו לידיעת הבעל. ואכן, לא עבר זמן רב והדבר נודע לו. ביום שיצאה אונייה לאנגליה לקח את אשתו ליפו ועלה אתה על האונייה. משה הגיע לביתה ומצא את הבית ריק מחפצים. מיד יצא בדהרה ליפו, אך אֵיחַר את המועד. האונייה כבר יצאה לדרכה.

ימים ארוכים הסתובב כצל, וככל שאלה נקפו כן גברו געגועיו. הכאב שבפרדה מאהובתו נוסף על כאב הפרדה מחברו הקרוב אברהם שהתרחשה כמה חודשים קודם, ועל המחשבות בדבר עתידו המעורפל במושבה הקטנה. הוא התקשה לחזור אל עצמו. באחד הימים עלה על גג בית המשפחה לתקן את רעפי הבית. אמו קראה לו להיכנס פנימה ולהסב עם בני הבית לשולחן, שהרי החורף רחוק ואין מה למהר. משה השיבה כי אין זמן, ועליו לסיים את עבודתו. כשסיים ירד, איכף את הסוסה, לקח עמו את רובה הציד ואת כלבו הנאמן, ורכב לאורך הוואדי החוצה את המושבה. הוא לא הרחיק מביתו. לאחר שתיים־שלוש דקות רכיבה ירד מהסוסה, דרך את הרובה וירה שלוש יריות. את הראשונה ירה בכלבו, את השנייה בסוסתו, ואת השלישית בראשו. בכל המושבה שמעו את היריות, גם בבית המשפחה, ומיהרו למקום. הם מצאו מכתב פרדה ובו בקשת סליחה מבני משפחתו, מקרוביו, וגם מחבריו בארגון "בני בנימין", ארגון לתמיכה ועזרה הדדית של בני האיכרים. מהם ביקש: "המשיכו בעבודתכם הקדושה."

כך כתב על השניים משה סמילנסקי:

> שניהם היו 'צברים', ילידי מושבה אחת. האחד היה נכדה של אחת ממייסדות המושבה, והשני בן זקונים לאחד ממייסדיה. מילדותם חופפה על ראשם כיפת התכלת של השמים השקופים בארץ מולדתם, ורגליהם דרכו על אדמתה, ויאהבו את השמים ואת האדמה. מילדותם היו חופשים לנפשם, מופקרים כמעט... בית הספר לא הכביד עליהם את עולו ביותר, ובעבותות אהבה לא אסר אותם אליו, ושניהם היו מתרוצצים להנאתם בכל פינות המושבה ובכל הכרמים מסביב. לא היה כרם אשר מוסקט בו, או עץ של תאנים בכורות, או עץ אפרסקים יחיד בין עצי השקדים, אשר הם, שני החברים, לא ידעו את מקומם, ואם גם היו רחוקים ביותר מן המושבה.
>
> הנערים היו לבחורים גבוהים כארזים, רחבי כתפיים, רחבי גרם, שזופים, זריזים וגמישים. על הסוסים היו קלים כנשרים וימאסו בסוסי העבודה של הוריהם. נפשם נכספה לסוסות הדוהרות האבירות של השכנים, והשכנים אהבו את הבחורים השניים על השפה הערבית הנמלצת אשר בפיהם, על "נימוסיהם" היפים ועל רוח גבורתם, ויהיו מהנים אותם ברכיבה על סוסותיהם. ויש אשר יצאו בחשאי החברים השניים בימי הילולה וחגגה שבחודש אלול, ובאו ל"נביא ראובן" ולקחו שם חלק במירוץ הסוסים... ו"שמם" הלך למרחקים. חברים להם בין בני ערב וגם "חברות". ויש שהן מחכות להם במקומות נסתרים, ועיניהן מצפות להם בחרדה... כל יודעי החברים השניים ומכיריהם במושבה מרננים אחריהם: "שובבים"... וכל יודעיהם ומכיריהם מבני ערב לוחשים: "גיבורים"... אבל בעיני כולם היו בחורים עליזים ומאושרים, הצפויים אל חיים קלים וטובים. ואומנם, עליזים היו חייהם, אבל לא מאושרים: תולעת כרסמה תמיד את לבם ולא ידעו מה... תמיד ערגו מתוך כלות הנפש ולא ידעו אל מה... לפעמים סרה מעליהם רוח העליזות והשמחה, ויהיו עצובים מאוד. לפעמים היו מתרוצצים ומתגעשים במשובה גדולה, ויש שהם משתעממים ביותר.

וסגורים היו איש איש בנפשו פנימה, ולא יגלו את לבם, ולא ישפכו את שיחם, לא איש לרעהו ולא לאנשים אחרים...

וכשהגיעו לבסוף ימים טובים והמושבה שקטה, שוב היו שני החברים משתעממים... ולפעמים היו גם עצובים מאוד... מה הדריך את מנוחתם?...

יום אחד פילח כדור אקדוח, שלוח בידי עצמו, את רקתו של משה... ואת גופתו של אברהם משו דייגים מן המים, במקום שמי נחל ראובן משתפכים אל הים...

קברו של משה אהרונוביץ נכרה בסמוך לקבר ידידו אברהם זילברשטיין. בחייהם ובמותם לא נפרדו. שנתיים לאחר מותו נולדו לאחותו שולמית ולבעלה נתנאל פיינשטיין תאומים, משה וצבי. משה, שנקרא בשמו, הוא אביה של אשתי סמדר.

סוף העלייה השלישית

בעקבות ביקור שר המושבות הבריטי וינסטון צ׳רצ׳יל בארץ ישראל פרסמה הממשלה הבריטית ביולי 1922 את מדיניותה במסמך רשמי – "הספר הלבן". ב־1930 פרסמה הממשלה "ספר לבן" שני, וב־1939 "ספר לבן" שלישי. "הספר הלבן" הראשון, של צ׳רצ׳יל, התייחס לשלוש נקודות מהותיות: להצהרת בלפור, לעלייה היהודית, ולגבולות הארץ. על הצהרת בלפור הכריזה הממשלה הבריטית כי היא שרירה וקיימת, וארץ ישראל היא בית לאומי לעם היהודי. בעניין עליית יהודים נכנעה הממשלה ללחץ הערבים והגבילה את העלייה, וביחס לגבולות הארץ נקבע כי עבר הירדן תהיה מנותקת מארץ ישראל.

ההסתדרות הציונית קיבלה את הספר הלבן של צ׳רצ׳יל, אם כי בהסתייגות. היא בירכה על התמיכה החוזרת בהצהרת בלפור, אך ראתה בחומרה את ניסיונות הבריטים להגביל את העלייה, גם אם היא עצמה חששה מגלי עלייה גדולים שיגרמו לאבטלה ולנטל על קופתה המידלדלת. עם ניתוק עבר הירדן מגבולות הארץ השלימה ההסתדרות הציונית. גם ממערב לירדן היו לה קשיים בהקמת רצף של יישובים יהודיים, לא כל שכן במזרחו.

הערבים דחו את הספר הלבן מכול וכול. הם דחו גם הצעות להקים ועדת הגירה שבה יהיו שותפים וועדה מחוקקת שבה יעלה מספר נציגיהם על מספר הנציגים היהודים. מטרתם הייתה אחת: ביטול הצהרת בלפור ושלטון ערבי בלעדי בכל גבולות הארץ.

בשנת 1923 צמצם השלטון הבריטי את העבודות הציבוריות, ויהודים מצאו עצמם מחוסרי עבודה. הם ניסו את מזלם בעבודות חקלאיות במושבות היהודיות, אולם תקופת הרגיעה שלאחר מאורעות 1921 החזירה את הערבים לעבודה בחקלאות, ולא נמצא מקום עבורם. המשבר הכלכלי שרר גם בתעשייה ובבניין, ורבים נואשו ועזבו את הארץ. באותה שנה עלה מספר היורדים על מספר העולים. בסוף 1923 הסתיימה העלייה השלישית.

בקיץ אותה שנה נוסדה חברת החשמל בהנהלת פנחס רוטנברג, ותחנת הכוח שהוקמה בתל אביב האירה את העיר העברית הראשונה בנורות חשמל.

פרידה דניאלי.

לאה דניאלי.

האחים והאחיות דניאלי בחצר הבית החדש ברחוב יעקב. השנה המשוערת: 1922.
משמאל לימין: פרידה, שלמה, יהודית, רבקה, מרים, מרדכי, לאה.

האירושין של פרידה דניאלי ויוסף דיאמנד בצל עצי התות. שנת 1922. עומדים מימין לשמאל: פרידה, יוסף, לאה, מרים, רבקה. יושבים: נתנאל, האם אסתר, יצחק. יושבים על הקרקע: מרדכי, יהודית, שלמה.

"הצטלמנו בזמן קילוף השקדים, אלול תרפ"ה "(1924), כך כתב אחד מבני המשפחה בצדה האחורי של התמונה. מימין לשמאל: מרדכי, יצחק, האם אסתר, יהודית, פרידה, לאה, מרים.

מרים דניאלי, כפי שצולמה בידי הצלם הנודע בן־דוב, שמצא בה אובייקט
הראוי לצילום אומנותי

יד

ימי העלייה הרביעית

התחלות מבטיחות ושינויים מבורכים

עקב רדיפות והגבלות בפולין שהשפיעו על ביטחונם האישי של היהודים במדינה ועל מעמדם ומצבם הכלכלי, חודשה ב־1924 העלייה לארץ, שנקראה העלייה הרביעית, ונמשכה עד 1928. שבעים אלף עולים הגיעו בעלייה זו, שישים אלף מהם מפולין. רובם היו עירוניים בני המעמד הבינוני, שביקשו להמשיך בארץ את אורח החיים שהיו רגילים לו בארצם. היו בהם גם חלוצים, ואלה ביקשו לעסוק בחקלאות ופעלו להקמת מושבות. באותן שנים התפתח ענף ההדרים, ומרבית המושבות הוקמו באזור השרון, שאדמתה מתאימה לגידולם. כך קמו הרצליה, רעננה, רמתיים, בני ברק, מגדיאל, תל מונד ופרדס חנה.

מהעלייה הרביעית נהנתה גם רחובות. פועלים הגיעו למושבה ונעשו איכרים, בעלי מלאכה וסוחרים. בשנה השלישית של העלייה פרץ מיתון. ברחובות נקלטו אז פועלים מובטלים בבציר ובקטיף, בעבודות ציבוריות ובבנייה, וועד המושבה השכיר להם את בית העם למגורים.

באמצע שנות העשרים ניטעו במושבה פרדסים בהיקף רחב. איכרים עקרו את כרמי הענבים ומטעי השקדים ונטעו הדרים. עבודות העקירה והנטיעה סיפקו גם הם תעסוקה למאות פועלים. באותה תקופה נוסף גם ענף חקלאי חדש, הטבק. בולמוס של גידול טבק אחז בחקלאים, ולא רק בהם. כל מי שהחזיק ברשותו חצר ביקש להרוויח מהענף החדש. אנשים מילאו את חצרותיהם בשיחי טבק, ואת העלים שיווקו לבתי חרושת לסיגריות שנפתחו בארץ.

ההתחלה נראתה מבטיחה, ודומה היה כי למשקי הבית נוסף מקור הכנסה מבטיח. מבינים בענף ורבים אחרים, שהבינו פחות, חכרו שטחי אדמה, והם ובני משפחותיהם – ילדים, נשים וזקנים – התמסרו לגידול טבק. שתלו, השקו, ניכשו את האדמה, ייבשו וחישלו את העלים. בסופו של דבר, לאחר כל העבודות וההשקעות, התברר כי איכות העלים ירודה. כמויות הייצור עלו בהרבה על הביקוש, והמחירים צנחו בן לילה. משפחות שהתחייבו כספית איבדו את רכושן. ברחובות, שבה גידול הטבק היה ענף משני, אנשים נפגעו פחות, אך בגדרה השכנה המכה הייתה כבדה, וחקלאים הפסידו סכומי כסף גבוהים.

בשנות העשרים נוסדו גבעת ברנר, קבוצת שילר, כפר גבתון ומרמורק ליד רחובות. האדמות נרכשו מהכפר הערבי זרנוקה. אדמת מרמורק נרכשה בעזרת תרומה של העסקן

הציוני ד"ר אלכסנדר מרמורק. עשר משפחות תימנים שאולצו לצאת מכינרת יסדו על אדמת מרמורק את מושב העובדים הראשון של יהודי תימן בארץ, ואליהן חברו משפחות של תימנים משעריים. התימנים העדיפו את קרבת רחובות על פני חלופות שהוצעו להם בעמק חפר ובאזור נס ציונה. חייהם במרמורק התנהלו בתנאים קשים נוכח הבטחות שקיבלו מהמוסדות היהודיים, והגשמתן איחרה להגיע. בשנת 1949 הפך המושב העצמאי לשכונה ברחובות.

טוביה מילר, חתנו של אפרים זקס, רכש את אדמות הכפר הערבי נענה בדרומה של המושבה עבור "גני הדר", חברת משקיעים מארצות הברית. בחלקן הוקם קיבוץ נען. מהכפר הערבי ע'גר, שגם הוא שכן מדרום למושבה, נרכשו שלושת אלפים דונם. משה סמילנסקי רכש אלף וחמישים דונם מאדמת קובייבה עבור החברה האנגלית "אנגלו־פלשתיין ציטרוס קומפני", שנקראה בעברית "חברת הנוטעים". באדמה זו נטע פרדסים והשגיח על עיבודם.

רחובות הוקפה פרדסים ונעשתה מרכז הפרדסנות בארץ. סך שטחי הפרדסים במושבה הגיע אז לכשלושה־עשר אלף וחמש מאות דונם. תחנת הרכבת שלה, שנבנתה ב־1920, הייתה למרכז משלוח הפרי לנמלים. ליד תחנת הרכבת הוקמו בתי אריזה, ובהם בית האריזה המכני הראשון בארץ, שהוקם על ידי חברת "פרדס". בשנת 1950 הפכה רחובות לעיר, וכונתה "עיר ההדר" בשל היותה מובילה בגידול פרי ההדר בארץ.

*

זכורים לי שלהי שנות החמישים, כשרחובות נקראה עדיין בפי תושביה "מושבה", למרות שמזה שנים הייתה לעיר. המושבה/העיר נהגה אז לחוג את "חג ההדר" מדי שנה, עם תחילת קטיף ההדרים. ביום זה התקשטה רחובות בגווני הפרדס: ירוק של עלי העצים, כתום של שמוטי וולנסיה, וצהוב של אשכולית ולימון, ולאורך רחובה הראשי, רחוב הרצל, עברה תהלוכה ססגונית של ילדי בתי הספר שעטו בגדים בגוונים אלה.

כשהייתי בכיתה ז' בבית הספר "סמילנסקי" ניתנה לכיתתנו הזכות לצעוד בראש התהלוכה. מחנך הכיתה, המורה ישראל אור, דאג שבכל האירועים הללו יהיו הוא וכיתתו המובילים. כל קבוצת תלמידים ייצגה נושא הקשור בהדרים. על חברי חנניה הוטל לבנות עגלה נגררת ועליה ארגז תפוזים, שנקרא אז "בוֹקְסָה". הוא הרכיב לעגלה גלגלים קטנים, מֵסַבִּים או "קוּגְלַגֶרים" כפי שנקראו בפינו. יצאנו מבית הספר לאורך רחוב המקביל לרחוב הראשי, ודרכו היינו אמורים להגיע אל תחילתו של רחוב הרצל, משם יצאה התהלוכה. העגלה של חנניה התנהגה כפרד עקשן. הוא משך לימין והיא פנתה לשמאל, הוא משך לשמאל והיא התעקשה ופנתה לימין. לאחר שיצאנו מבית הספר הבין כי לא ירחיק לכת עם עגלתו, ובוודאי לא יוכל לעבור ברחוב הראשי כש"הפרד" העקשן מהתל בו והקהל הגדול צופה בו. הוא גילה שלא הבחנתי בעקשנות "פרדו" והשפיע עליי להובילו "קצת, חלק מהדרך". אולי גם הוסיף שהוא עושה "טובה לחבר". עד שגיליתי מהיכן נבע טוב לבו, כבר היה מאוחר. הוא התרחק מהמקום ונעלם. כעבור כמה ניסיונות לנהוג בעגלה הבנתי שלא אגיע עמה לשום מקום והחלטתי כי

אגיע לתהלוכה כצופה, לא כנוהג ב"פרד". השפעתי על לילו, חבר מהכיתה, להצטרף אליי. החבאנו את העגלה בחצר בית סמוך לבית הספר, וחמקנו יחדיו אל בינות לצופים שעמדו לאורך המדרכה.

התהלוכה הייתה יפה ומרשימה. נהנינו מכל רגע ואף הצטרפנו לקהל הצופים במחיאות כפיים, בקטעים המרשימים במיוחד. כשכיתתנו עברה מולנו בסך, דאגנו להסתתר מחברי הכיתה, ובעיקר מהמורה ישראל, מאחורי שני גברים חסונים שעמדו לפנינו. כשהסתיימה התהלוכה חזרו כולם לבית הספר, וגם אנחנו. שלפנו את העגלה ממקום המחבוא וחזרנו כאילו כלום לא אירע, נכון לאותו יום.

כעבור כשבוע ימים, באחד הבקרים הפותחים את יום הלימודים, נכנס המורה ישראל לכיתה, התיישב במקומו וקרא לי אליו. את שפת הגוף של המורה ישראל למדנו כולנו להכיר, ולא היה קשה להבחין שאני בצרות. איכשהו דידיתי לעברו וניצבתי מולו ישר ומתוח, אך בטווח ביטחון. אצבעו, שריטטה מולי בעצבנות, סימנה לי כי לא התקרבתי מספיק. התקרבתי עוד שני צעדים. בדממה הדרוכה שנפלה מסביב אפשר היה לשמוע את פעימות לבי עד לשולחנות האחוריים בכיתה. כולם ידעו אז שעברתי עברה, אך לא ידענו מה טיבה. ואז, מתוך הפנים הסמוקות, סימן נוסף לצרה המתגלגלת לפתחי, פתח המורה ישראל ואמר משהו כמו: "האם אני יכול לדעת איפה היה מר דניאלי הצעיר בזמן התהלוכה, כשכל חבריו מהכיתה התאמצו וצעדו לאורך רחוב הרצל?"

אירועים כגון אלו היו חשובים ביותר למורה ישראל, ועדיף היה להיכשל בבחינה או להחסיר לימודים ולא להיעדר מאירוע שהוא עמד בראשו. בזווית העין הבחנתי בחברי לילו צולל עמוק אל מתחת לשולחן. בזווית השנייה ראיתי כיצד חנניה, שבאופן די נדיר כיבד את הכיתה בנוכחותו, מִשְׁתַּבֵּלֵל אל תוך עצמו בניסיונות נואשים לחנוק את צחוקו. בזווית השלישית, המסוכנת, ראיתי את המורה ישראל הולך ומאדים מרגע לרגע כתמרור בפני תלמידיו: "שים לב! סכנה לפניך!"

לא הייתה בפי תשובה לשאלה. בוודאי מלמלתי משהו כמו: "בתהלוכה, עם כולם" או משהו בדומה לזה. המורה הביט בי, אני הבטתי בו, וידעתי שהוא יודע. המתח בכיתה עלה וגאה, והיה ברור לכול שאני עומד לחטוף, אך דבר לא אירע. על מעשים פחותים בחומרתם מאלה הייתה זרועו של המורה ישראל נשלפת מנדנה ומשַׁלַּחת בכף ידו סטירה כזו אל לחיו של הממורט העומד מולו, שעם נחיתתה היו זקני רחובות עוצרים במקומם, זוקפים את אוזניהם בתמיהה, ושואלים זה את זה: "וֹוס אִיז דוֹס? מה זה? החזירו לרחובות את הפעמון?..."

המורה אכן ידע, ועוד איך ידע. הסתבר כי הצלם הידוע אדון שלייסנר צילם את התהלוכה, ובחלון הראווה שהעמיד דרך קבע במרכז המדרכה, הציג את התמונות. באחת מהן, כאילו להרגיז, ממש במרכז החלון, כיכבו פניי בקרב קהל הצופים בחיוך רחב של נחת, כפניו של לוגם מים גנובים. קשה היה שלא להתרשם כי נהניתי מאוד מהתהלוכה.

באותו בוקר עבר המורה ישראל במקום, התבונן בתמונות, וגילה את פניי בתמונה. חיש קל עלה על אופניו ושם פעמיו לכיתתו, לסגור חשבון עם תלמידו הסורר. כל

הדרך חשב בוודאי על משפט השדה ועל העונש, שבמקרים כאלה היה ידוע מראש. אז לא עשו מזה עניין גדול במשרד החינוך, וכמדומני שהוא לא היה היחיד שעשה כך. איני יודע מה הצילני באותו בוקר. אולי היה המורה מרוצה על שהצליח לחשוף את סודי, ובכך בא על סיפוקו. כמובן שקיבלתי עונש, איני זוכר מהו, אך לבטח נפל בחומרתו מסטירת לחי, שהייתה מבזה ומשפילה. ואילו חנניה, שבהזדמנות אחרת חטף סטירה מצלצלת מהמורה ישראל, מטיל עד היום את האשמה על כתפיי הצרות.

את לילו הצלתי כעבור כמה חודשים מטביעה ב"סחנה", הוא "גן השלושה", במהלך טיול שנתי. לילו לא ידע לשחות וחשש להיכנס למים, אך אני השפעתי עליו שינסה, שהרי המים כה קרירים ונעימים, ו"איך אפשר להחמיץ טבילה כל כך מהנה?" כשנכנס למים, צלל מיד כעופרת במים אדירים, ואני אחריו, בניסיון לשלותו. כשניסה להוציא את ראשו מעל פני המים נשען עליי ותוך כדי כך דחף אותי פנימה. בכל פעם שניסיתי לשאוף אוויר הדפתי אותו מעליי, הוצאתי את ראשי החוצה וחזרתי אליו כדי למשותו. כך צללנו שנינו ושבנו ועלינו מעל פני המים לסירוגין. נחלשתי וחששתי פן אאבד את כוחותיי, ושנינו נטבע. ייחלתי לרגע בו יבחינו חברינו לכיתה במצוקתנו ויושיטו לנו עזרה. הם אומנם הבחינו בנו, אך אני לא יכולתי להבליע את צחוקי למראה פניו המבועתות של לילו, ובכך גרמתי להם לחשוב שאנחנו מנסים להצחיקם, לכן הם לא עשו דבר. בקושי רב גררתיו אחריי מהמים החוצה, כששנינו חסרי אוויר, מותשים, וחצי מתים.

*

הכרמים, שבשנותיה הראשונות של המושבה ניטעו בסמוך לבתים, פינו את מקומם לבתים חדשים, ובשנות העשרים הגיע מספר הרחובות לתשעה. על הרחובות הראשונים: יעקב, בנימין, עזרא, הרצל, מנוחה ונחלה, אחד העם ונורדאו, נוספו הרחובות אייזנברג וויצמן.

חידוש בולט שממנו נהנו התושבים באותן שנים היה בית שימוש בתוך הבית. אטרקציה של ממש. בבתים החדשים הותקנו בתי שימוש כחלק בלתי נפרד מהבית, והוותיקים התקנאו בדייריהם והלכו בעקבותיהם. ויתרו על בית השימוש שבחצר והקימו במקומו בית שימוש חדש, צמוד לבית. מי שלא התנסה בעשיית צרכים מחוץ לבית בליל חורף קר וסוער, אינו יכול להעריך איזה לוקסוס זה. דודתי לאה ידעה גם ידעה:

"בית השימוש שלנו היה ליד הרפת. כדי לעשות את הצרכים היה עלינו לצאת מהבית וללכת כעשרים מטר, אולי יותר. בשעות היום מילא, זה עוד היה נסבל, אך בשעות הלילה זה לא היה נעים, ובלילות החורף הקרים – עוד הרבה פחות. תאר לעצמך, בחוץ יורד גשם שוטף ובוץ, ואתה חייב להגיע ממש בדחיפות לבית השימוש. קורה, לא? אתה ממהר למקום כשכפות רגליך תחובות בנעליים שאינן שרוכות, על הפיג'מה אתה עוטה מעיל או שמיכה, נזהר שלא להחליק, נאחז במה שנמצא לאורך דרכך, ואז, כשאתה מגיע אל דלת בית השימוש, אתה מגלה שהדלת נעולה מבפנים... והבטן מציקה אותו זמן ולוחצת, אינה מתחשבת... האמן לי שזה לא נעים לעמוד שם בחוץ בקור ולחכות, ממש ממש לא נעים. מזה לא יוצאים בריאים!

רחובות הלכה בדרכי ראשון לציון והקימה תזמורת משלה. למעלה מעשרים נגנים ניגנו בה בכלי נשיפה והקשה, "אורכסטרה" של ממש. על חברי התזמורת נמנו האחים קלר, ישראל בלומנפלד, שלמה חרל"פ, מרדכי פורר והצעיר שבחבורה מרדכי דניאלי. מרדכי דניאלי לא היה הראשון במשפחה שנמנה על תזמורת. קדם לו דודו אליעזר סקר, שהיה בין מייסדי התזמורת הראשונה ביפו, אשר נקראה "כינור ציון". הוא היה גם חבר ועד התזמורת לצד אברהם אלדמע, דב כץ ודוד גינצבורג. הופעתה הראשונה של תזמורת "כינור ציון" הייתה בנישואי שושנה בת זלמן־דוד לבונטין עם זלמן, בנו של מרדכי יעקובזון, ממייסדי רחובות.

"היא תחיה"

בינואר 1926 ילדה פרידה את שאול בביתה שבבת־גלים. הלידה הסתבכה ונמשכה שעות ארוכות. הרופאה האיטלקייה התקשתה לעשות את הנדרש ממנה וקראה לעזרתה רופא. לרופא לקח זמן להגיע, וכשנכנס לבית ניגש הישר אל היולדת. הוא לא חיטא את ידיו במים וסבון, וכנראה שהזיהום שעליהן גרם לפרידה הרעלת דם. מחוסר ידע נקראה אז ההרעלה מסוג זה בעולם הרפואה "קדחת האימהות". כשהזיהום התפשט בגופה, עלה חומה. היא איבדה את הכרתה לעתים תכופות, ומתוך ההזיות מלמלה דברים לא ברורים. יוסף הביא אליה את ד"ר הלל יפה, וזה קבע לאחר בדיקה קצרה כי מצבה אבוד, והוא אינו יכול לעזור לה.

"כשפרידה ילדה את שאול למדתי בירושלים, בבית הספר לאחיות," שחה דודה לאה על אותם ימים. "כשנודע לי שפרידה במצב קשה, עזבתי הכול ומיהרתי אליה. הרי בשביל פרידה היינו מוכנים לעשות הכול, גם אם הדבר כרוך בויתור על לימודים. חיונה ואליעזר הגיעו גם הם וביקשו לעזור, אך מה כבר אפשר היה לעשות? היא שכבה במיטה קודחת מחום וללא הכרה.

לא אשכח את התמונה כשדוקטור יפה יצא מהחדר לאחר שסיים את הבדיקה. הסתכל בנו, העביר מבטו מאחד לשני, הניד ראשו, ואמר: "אין מה לעשות, היא הולכת." חשבתי שאני עומדת להתעלף. חיונה הכינה לי קפה. יוסף יצא החוצה, התיישב על המדרגות והחל לבכות. נכנסתי לפרידה והתיישבתי לידה. שפתיה מלמלו מתוך החום חצאי דברים. הבטתי בפניה, פנים כה רכות וטובות, כמו מלאך, והדמעות זלגו מעיניי. בראשי עלו וצפו השנים שבהן טיפלה בנו וגידלה אותנו, אחיה ואחיותיה. זכרתי את עמלנותה ומסירותה שלעולם לא ידעו גבולות, ואת ים האהבה והחום שהרעיפה עלינו. נטלתי את ידה בשתי ידיי, אחזתי בה בחוזקה, ובלבי נשבעתי: היא תחיה, ויהי מה!

טיפלתי בה משך כל שעות היממה, וחיונה הטובה סייעה לי. לרגע אחד לא עזבתי אותה לבד. ניסיתי לחוש אותה, להבין לרצונה, וּלְמה היא זקוקה. הרטבנו לה את השפתיים, הנחנו על מצחה קרח עטוף בבד, ניסינו לדבר אתה, שתשמע אותנו, שתדע שהיא לא לבד במאבקה. ביקשנו לחזק אותה, סיפרנו לה על התינוק היפה שיש לה, ושהיא תבריא, והכול יהיה בסדר, אך היא לא הגיבה. כך עבר לו יום ועוד יום, ומצבה לא השתפר.

האחיות של יוסף, שתי המרשעות הללו, לקחו את התינוק לחדר שלהן. הן רצו לנכס

אותו לעצמן, כאילו היה צעצוע. מצבה של פרידה בכלל לא עניין אותן. להפך, הן רצו שהיא תלך, שהתינוק יישאר אצלן, והן תגדלנה אותו. בבית לא היה כלום. לא חלב, לא לחם, שלא לדבר על בישולים. הן לא דאגו לדבר, רק החזיקו את התינוק בחדר ולא נתנו לאף אחד להיכנס. כשרציתי לרחוץ אותו, הן לא אפשרו לי. אמרתי להן שאני לומדת לימודי אחיות, ואני יודעת איך רוחצים תינוקות, אך שתי ה"וינאיות" הללו לא אפשרו לי לגעת בו. נו, ואתה חושב שהן עצמן התרחצו?...

לא עזבתי את פרידה לרגע. ניסיתי להכניס בה קצת חיים, שלא תלך, והיא, המסכנה, מלמלה כל הזמן דברים לא ברורים מתוך החום. הימים נקפו להם, ומצבה הלך ונעשה רק יותר גרוע. לא שתתה ולא אכלה, וכששבה להכרה פקדו אותה כאבים עזים. יוסף ישב רוב הזמן על המדרגות ובכה. לא עשה דבר.

ביום שישי אחר הצהריים ראיתי שמצבה מידרדר וחששתי שהנה היא הולכת. אמרתי ליוסף: "רוץ עכשיו והבא רופא!" הוא תלה בי זוג עיניים כאילו נפלתי מהירח. צווחתי: "עכשיו!" ואז רץ לרופא שעליו שמע מידיד, והביא אותו. במקרה היה זה רופא טוב, שהבין עניין. הרופא נכנס לחדרה של פרידה, ישב לידה זמן ממושך, ערך בדיקה יסודית, הרגיש שיש לה דופק, אומנם חלש, וגם הבחין שיש לה גלי חום וקור. לחץ קלות על בטנה ויצאו גזים. אז יצא אלינו ואמר: "היא תחיה, היא תחיה," והאמן לי שגם את זה אינני יכולה לשכוח.

למחרת בבוקר היא פקחה את עיניה לסירוגין, והמלמולים שהשמיעה היו יותר רצופים. ליטפתי את מצחה, קירבתי את ראשי לראשה, ולחשתי באוזנה: "פרידל'ה, יש רופא חדש, רופא טוב. הוא אמר שאת תצאי מזה, את תראי, את תבריאי."

פרידה הרגישה שיש רופא חדש, וזה כבר שיפר את מצבה. היא השמיעה קולות. מהמלמולים שלה הבנתי שהיא מבינה, ושהיא מנסה להילחם. באותו יום הגשתי לפיה בכפית קצת תה מהול בחלב. היא שתתה, והשתייה היטיבה עמה. אחרי שישבתי לידה שעות ארוכות, הלכתי לחדר של השתיים, לקחתי את התינוק, ממש בכוח, עשיתי לו אמבטיה והבאתי אותו לפרידה. זה עודד אותה מאוד. יכולתי לזהות בדל של חיוך על שפתיה.

למחרת באו אליעזר וחיונה, הביאו לה דייסה, והיא אכלה שתיים־שלוש כפיות. בכל פעם ששמעה את התינוק מתייפח, התחזקה במקצת. הקולות שהוא השמיע הכניסו בה חיים, ואני הייתי צריכה לקחת אותו בכוח בכל פעם מחדש, לרחוץ אותו, ולהראות לה אותו. הודות לרופא החדש שהגיע אליה יום יום; לטיפול שלנו, ולעידוד שקיבלה כשראתה ושמעה את התינוק, התחזקה קמעה.

כשיצאה מכלל סכנה, הלכה אימא לבית הכנסת, התפללה, ותרמה סכום כסף. בזמן שפרידה הייתה במצב קשה היא נדרה להרים תרומה לבית הכנסת. כעבור כחודש, כשפרידה התאוששה ויכלה לקום ולהסתובב, העברנו אותה עם התינוק לרחובות. ידענו שברחובות היא תבריא לחלוטין הודות לאוויר הטוב של המושבה, לאהבה שבה עטפה אותה משפחתה הקרובה, וגם הודות למאכלים של אימא, והעיקר – רחוק משתי... אני לא רוצה להגיד, ועדיף שכך.

אני כבר לא המשכתי את הלימודים. חזרתי לרחובות לטפל בה ובשאול. כך הם קראו לתינוק.

באותו זמן קרה האסון עם קלונימוס. אני זוכרת שעמדתי ליד חלון הפונה לרחוב כשאני מחזיקה את שאול על הידיים, והצצתי מבעד לחרכי התריס בהלוויה שעברה לאורך רחוב יעקב. זה היה אסון גדול שנפל על אמו, עלינו, על המושבה, ולמרים אחותי זה הרס את החיים לגמרי."

מרים וקלונימוס

מרים וקלונימוס שמוליאן היו בקשר קרוב מזה זמן ממושך. הקשר החל בידידות שנבעה מהתעניינות בנושאים משותפים, והתפתח לאהבה. למרות עליות ומורדות שידעו משך שנות החברות הקרובה ביניהם, החליטו למסד את הקשר.

קלונימוס היה בן יחיד לרוזה ואהרון. אביו עמד בראש קופת מלווה וחיסכון ברחובות, הבנק של המושבה, והיה פעיל בחיים הציבוריים. הוא נפטר בשנה האחרונה של מלחמת העולם הראשונה, כשקלונימוס היה בן עשרים. הבן, כאביו לפניו, שלח ידו בכמה פעילויות, ובהן פעילויות ציבוריות. היה מזכיר הוועד החקלאי, מזכיר קופת מלווה וחיסכון, מנהל המשק החקלאי של המשפחה, חשבונאי עדר הבקר במושבה ומורה לעת מצוא. אביו אהרון הותיר אחריו רכוש גדול ברחובות: את בית מגוריהם ברחוב בנימין, מגרשים במרכז המושבה ובפאתיה, כרמים ומטעים. למרות כל אלה ביקש קלונימוס למלא את ימו ועבד מבוקר עד ערב. הוא לא רצה להיות לבד עם עצמו, וידע מדוע.

באותן שנים ניהלה מרים את הדואר ברחובות, והזמן המשותף שנותר בידיהם היה בשעות הערב המאוחרות או בימי שבת וחג. כנהוג אז, נהגו להעלות על הכתב את התחושות שבלב, אולי כי נרתעו מלהביען פנים אל פנים, והרי הנייר סופג הכול. תוך החלפת מכתבים והבעת תיאורים הגיעו גם לליריקה. קלונימוס כתב לא מעט שירים. מרביתם היו שירי אהבה ענוגים למרים אהובתו, אולם בצדם כתב שירים ששיקפו את הסערות שהתחוללו בנפשו.

שתי נשמות התרוצצו בנפשו של קלונימוס. במושבה הכירוהו כצעיר מוכשר ומבטיח, פעיל בציבור, חביב ואהוב על הכול. זו הייתה נשמתו האחת, אולם בתוך תוכו הסתתרה נשמתו השנייה, הקודרת, בה התרוצצו פתנים, כך כינה אותם, לבה משתוללת ואש של גיהינום. הוא סבל מדיכאונות שבאו והלכו, וחזרו ולא עזבוהו. ואז, כשהיה נתקף במצב רוח קודר, היה מסתגר בחדרו ולא רצה לראות איש, כאילו ביקש להרחיק עצמו מהעולם. היה שוכב במיטתו שעות ארוכות ובוהה בתקרת החדר.

בכל פעם שכך קרה, הייתה רוזה אמו ממהרת להזעיק אליו את מרים, שהייתה היחידה אותה ביקש לראות. מרים הייתה עוזבת הכול ובאה אליו. ישבה לידו, שוחחה אתו, הרגיעה, עודדה, והוציאה אותו ממצב רוחו הקשה. היא הייתה היחידה במושבה, מלבד אמו, שידעה מה מצבו. וכך, כגלגל הסובב על צירו, הייתה התוגה פורשת עליו

את רשתה ומורידה אותו אל תהומות השאול, ובהגיע מרים אליו, היה חוזר אל עצמו ומתפקד, וחוזר חלילה. את מחלתו של קלונימוס לא ידעו אז להגדיר, אולי הייתה זו מאניה דיפרסיה. משלא ידעו להגדירה, גם לטפל בה לא ידעו.

באותם ימים קשים הייתה אמו מתרצת את היעדרו מהעבודה ב"אַנְגִינָה", דלקת שקדים, "גְּרִיפָּה" וכיוצא באלה. כך הצליחה להסתיר את האמת מתושבי המושבה.

אמנון חרל"פ, יליד 1910 וצעיר מקלונימוס בשתים־עשרה שנה, סיפר לי כי קלונימוס היה מוכשר ביותר והילדים אהבו אותו מאוד. כשהזדקקו לעזרה בלימודים או בהכנה לבחינות בחרו להיעזר בו. תמיד נענה לכל בקשה, ומעולם לא סירב: "בחור מצוין היה, עם לב של זהב. לא ידענו שהוא חולה."

את יגון לבו העלה קלונימוס על הכתב בשירו "יגוני", אותו כתב כשהאש ליחכה בנפשו, והוא, המסכן, לא ידע מדוע ולמה:

אם אשאג כלביא שאגת חיי אחרונה
המתפוצצת כרעם על ראש סלעי המדבר?
או מעל ורד קמל בשלכת יתום
כזמיר בדממה על מות אביב נהי אשא?

אם אשתולל בחוצות ממכאובי כמטורף
לזעקות לבי המחוץ בפחי נפש אקרא?
או בחדרי חדרים אחבא כאיוב
עם ידידי יגוני לחלוק דום אשאל?

או כוולקן הקודר, הבודד בגאונו
בשלוות זוועה כנד אקפא על כאבי,
אשך שפתיי בשיניי, אכבוש אש חרונו
תצרוב כל קרביי, אך קר אֶשלָו מבחוץ,

ובקרבי תתלקח אש תפתה ותקדח
ותפח בה בעוז סערת מכאובי
במשובת זדונים תשתולל המדורה
ותשרוף ותאכל עד המו כל קרבי

כפתָנים תתאבכנה לשונות אש איומות
שאר לבי החרב תטרוף תיקוד הלבה
תתגעש הלבה כמדורת גיהינום,
את נבכי יגוני תיקוב עד התהום.

ועוד אשלו מִלְבָּר קר, גאה ואילם
וחום חרבות, מַשׂוּאות אבדון
עד הגיע היום בהיגדש הסאה
אז יחרוג מכבליו צמא נקמה היגון.

בשאגה איומה אז תסתער הלבה,
תשסע שאר עורי לבשרי שאוכל
ותפרוץ ותפער לה לועות אדירים,
רחבים מיני ים, איומים מזוועה

מעל עולם הסרוח בין שנתו השלווה
במחול שדים תתפרץ מדורה איומה
כפתנים יתפתלו לרום סחרחר הברקים
בצחוק שטן יצהלו על קורבן הנקמה,

ומנבכי יגוני עמוד לבה יתפרץ,
יזקוף ראשו ושמו – רוב – ברק שלהבת אחוז
וימחץ ברק אורו כאזמל הממורט
וינעץ להבו בלב חשכת העולם

ויבתק בלי רחמים – אור – כאבי הצורב
שנת העולם השלו לא שעה למדווי
ויתפתל העולם מכאב צרבת האור
בו שלח יגוני להחריד מרבצו

וישחה העמוד, ויגהר לבקעה
בנהרי אש וגופרית שצף תשטוף הלבה
ובזדון רעבונה תטרוף, תבלע לנקמה
משמני העולם לעד תחתיה תקבור.

ועוד יימשך חרוני וקרבי כבר חלל.
על מוקד הנקמה נשרפו כל חיי
רק שלדי החצוף מר צוחק וצופה
בעיניו המתות הלועות הפעורים

מקצפה הלבה נחה כבר וקפאה
וקמטי הדאגה עוד חרושים במצחה,

ומעל שפתי הקמטים לא יבשה הזעקה
בם לעד נחרטה כל עוצמת מכאובי.

הדור שיבה אז ירד אלהים ויגחן
לקראתם ויקרא כל אימת ייסוריי.
ויתקדרו פני האל, על מעלליו מר ניחם
ובדמעות צו נתן – יהי רק אור, לעולם!

אלהים! אם אשאג או אדום?! לא אדע
לכאבי הצורב – נחמה גם לא לי?
רק באחת לא אפונה, זאת אחוש מבשרי
בי עוצם מכאובי, לא אוכל כבר הכל!

17.7.1924

מרים הפצירה בקלונימוס כי יפחית מעומס העבודות שנטל על עצמו, אולי כך יוריד מעליו את הלחצים ויירגע במקצת, אך הוא לא נעתר לבקשתה. עיסוקיו הרבים מילאו את יומו ודחקו הצידה את המחשבות הרעות. היא שבה וביקשה, אך הוא בשלו. לא אחת קמה מחלתו כחיץ ביניהם, ואז חששה מרים כי ליחסיהם אין כל סיכוי, וניסתה לחפש את עתידה עם אחרים.

אחד מאותם אחרים עמו ניסתה את מזלה, וזמן מה נראה היה כי לקשר שביניהם יש משמעות וסיכוי, היה ידיד נפש של אחיה יצחק, בן המושבה עמינדב פיינשטיין. למגנת לבה, הניסיונות שעשתה לדחוק מלבה את קלונימוס לא צלחו. גם קלונימוס לא נתנה לעוזבו. כתב לה מכתבים, ביקש, הבטיח, הפציר, חרז חרוזים ושלח שירים לאחת והיחידה שלו. כשהבינו כי נועדו זה לזו ודבר לא יפריד ביניהם, ביקשו למסד את אהבתם. הם גילו לאימהות את דבר רצונם, שוחחו עמן על חתונה וקבעו את מועדה בתחילת חודש ניסן, כמה ימים לפני ליל הסדר.

קלונימוס לא היה שקט לקראת החתונה. הוא רצה להאמין כי חייו לצד מרים ייטיבו עם מצבו, ונפשו לא תדע עוד יגון וסבל, אך הספקות לא נתנו לו מנוח. אולי לא כך הדבר? אולי אלה רק ילכו ויחמירו? ואולי זרועות הלבה יבקשו לאחוז גם בה, ואז יקרה הגרוע מכול והיא תעזבו לעד? לשאלות שהתרוצצו במוחו לא ידע לתת מענה, והן רק הקשו עליו והובילוהו למקום שממנו ביקש לברוח. מרים הגיעה כמו תמיד, הרגיעה, עודדה, ואמרה כי אחרי החתונה יסעו לאירופה, יטיילו ביבשת היפה, ינוחו, ינפשו, ואז כבר הכול יהיה אחרת.

מרים האמינה באמת ובתמים כי בחופשה שכזו, בחייה לצדו ובהורדת נטל העבודה ממנו, ייטב מצבו. הם דיברו ארוכות על עתידם המשותף. הם גם תיכננו את ביתם לפרטי פרטיו – היכן יעמוד וכיצד ייראה. אפילו את החדרים ומראה החצר תכננו.

על הכול חשבו. אמונתה של מרים בעתידם המשותף והדיבורים הללו חיזקו את רוחו תמיד בשעת משבר.

יום החתונה קרב ובא. אסתר הכינה את העוגיות המיוחדות לה וסגרה אותן בחדר הקטן שבכניסה לבית. שם גם אוחסנו השטרודלים המשובחים שהכינה השכנה, הגברת בק, ועליהם יצא שבחה בכל המושבה. שכנה אחרת, גברת גובר, שהייתה מורה לתפירה, רקמה למרים מפות ותפרה סדינים. לאחר ששכלה את שני בניה במלחמת העצמאות נקראה הגברת גובר "אם הבנים".

כמה ימים לפני החתונה לחשה גברת שלנג, שכנת משפחת שמוליאן, באוזנה של אסתר כי היא אינה לגמרי שקטה לגבי קלונימוס. משהו קורה אתו, אמרה, והוסיפה כי אינה יודעת להגדיר במדויק את תחושתה. הוא מסתגר בחדרו ימים ארוכים, ובאותם ימים רוזה מספרת לכולם כי בנה חולה, מצונן, או משהו בדומה לזה. כמי שמכירה היטב את המשפחה, נדמה לה כי קיימת בעיה. התנהגותו מוזרה משהו. היא יעצה לאסתר לבדוק את העניין עוד לפני החתונה.

מרים התלבטה כיצד להשיב לשאלות אמה. היא לא רצתה להסגיר את הסוד שהיה ידוע רק לקלונימוס, לאמו ולה, אולם ערב נישואיה, ועל סף הצטרפותו של קלונימוס למשפחה, לא רצתה להסתיר את העובדות מהאם. היא סיפרה לה על ימים קשים העוברים עליו מדי פעם בפעם, אך ניסתה להסבירם בנטל העבודות ובשעות הארוכות שהוא מעמיס על עצמו מבלי ליטול מנוחה או חופשה. היא הוסיפה ואמרה כי אין לה ספק שאחרי החתונה, לאחר שינפשו באירופה, ירגיש טוב יותר, וחייהם המשותפים רק יקלו עליו. שהרי נוכחותה משרה עליו רוגע ונינוחות, ואז לבטח הכול יהיה אחרת.

מרים פתחה בפני אמה את סגור לבה ודיברה עמה בגילוי לב שכמוהו לא עשתה בעבר. היא סיפרה לה על אהבתה הגדולה לקלונימוס, ועל אהבתו אליה, וגם על כך שניסתה לצאת עם אחרים, אך לא הצליחה להרחיקו מלבה, ותמיד חזרו להיות יחד. הקשר ביניהם עמוק, והיא יודעת כי נועדו זה לזו, ויהיה אשר יהיה, אמרה. גורלם אחד הוא, והיא מוכנה לכול, מטוב ועד רע. היא הוסיפה כי כך בדיוק חש קלונימוס, ומשום כך החלטתם להינשא היא סופית.

אסתר הקשיבה לדברי בתה עד תומם, אך לא קיבלה את נחרצות דעתה. היא השיבה כי אינה מכירה מקרים דומים, ומשום שגם מרים אינה מכירה, הרי היא מבקשת לקבל חוות דעת של רופא מומחה לפני שתיתן את ברכתה לנישואים, מה שיועיל בסופו של דבר לעתידם המשותף. בכך התנתה את הסכמתה לחתונה. למרים היה חשוב לקבל את ברכת הדרך מאמה. היא לא רצתה להמרות את פיה, והבקשה נראתה לה עניין של מה בכך.

יומיים לפני מועד החתונה נבדק קלונימוס אצל רופא פסיכיאטר בתל אביב. הרופא ביקש מקלונימוס כי יספר לו על עצמו, על ביתו, על משפחתו ועל עיסוקיו. כעבור זמן התגלה אותו רופא כשרלטן, שבדרכים עקלקלות השתלט על רכושם של מטופליו. כנראה שזאת זמם לעשות גם עם קלונימוס. קלונימוס לא סיפר לאיש את פרטי הפגישה עם הרופא ומה אמר לו הרופא, אך כנראה הבין מדבריו כי יחסיו עם מרים הם חסרי עתיד.

בחוזרו לרחובות פנה קלונימוס הישר אל ביתה של מרים. לשאלתה מלמל משהו כמו "יהיה בסדר" או דבר מה בדומה לזה, וביקש ממנה רק בקשה אחת, כי תלבש למענו את שמלת כלולותיה, השמלה הלבנה, שזה עתה סיימו את תפירתה. הוא ביקש לראותה ככלה, כך אמר.

מרים הופיעה בפני קלונימוס בשמלת כלולותיה בחדר הקטן שבכניסה לבית, בחדר שבו רוכזו אלה לצד אלה העוגיות לחתונה. היא פסעה לקראתו, הניפה את שובל שמלתה, חזרה, חגה על עומדה, ושבה אליו בפנים קורנות מאושר. קלונימוס החמיא לה על יופיה ועל יפי שמלתה, והודה לה על שניאותה לבקשתו. הוא קם ממקומו, קָרַב אליה, נָשַׁק על מצחה, ליטף ברכות את שערה, ואימצה אליו בחום.

ממנה פנה אל ביתו. שם, בחדרו, התעכב קמעא וכתב שני מכתבים, האחד לאמו והשני למרים. היה זה יומיים לפני החתונה. בשעות אחר הצהריים המאוחרות יצא מפתח הבית חגור באקדחו ופנה אל המטע המשפחתי. ליד אחד העצים, בין שתי אבנים, הניח את שני מכתבי הפרדה. את קנה האקדח תחב לתוך פיו ולחץ על ההדק.

לא לחופת הכלולות ליוותה מרים את אהובה, כי אם אֶלֵי קבר.

דודתי לאה דיברה על המקרה בכאב גדול: "מרים לא הייתה בבית כשהגיעה הידיעה על קלונימוס. לא אמרו לה דבר, עד שהביאוה הביתה. הצווחות שלה היו נוראות. לא יכולנו לעצור בעדה. היא, שהייתה תמיד חזקה ומאופקת, צווחה ובכתה בהיסטריה שעות ארוכות. הייתה ביניהם אהבה גדולה וקשר מיוחד, קשר אמיתי וחזק. אני חושבת ששניהם היו מאוד מיוחדים, ומאוד התאימו זה לזו. אותה זה הרס לגמרי. הבט, היא כבר ראתה עצמה מתחת לחופה, מה שאמור להיות האירוע המרגש והמאושר ביותר בחיים של כל אחד ואחת, ובמקום שהוא ילווה אותה לחופה, היא ליוותה אותו לבית הקברות. אין נורא מזה. מה אגיד לך? זה גמר אותה והרס לה לגמרי את החיים."

על הקבר הציבה רוזה שמוליאן מצבת שיש, לה הוצמד ריקוע נחושת המתאר עץ גדוע, ועליו נושרים ממנו, מעשה ידי האומן נחום גוטמן. זו עבודת הריקוע היחידה שעשה נחום גוטמן על מצבה, אולי כי הכיר את קלונימוס מכיתת הלימוד בגימנסיה הרצליה.

כך כתב קלונימוס במכתבו האחרון למרים (ההדגשות במקור):

מירלה יקירתי, יחידתי, מלאכי הטהור והמעונה!

נשמתי! בשארית כוחותי נלחמתי להיחלץ ממלתעות המחלה הארורה שתקפתני, ולא יכולתי.

אל תכעסי אהובה! כי את מבינה שלא מכוונה רעה או מקלות דעת עשיתי זאת, אלא לא עצרתי כוח יותר.

אל תיעצבי, נשמתי, יקירתי! כי הן **נחלצתי** מייסורי גיהינום.

ואת יקירתי, היי נא חזקה! דעי לך יקירה כי קלונימוס מתפלל בלי הרף לשלומך ולאושרך!

דעי לך יקירה כי קלונימוס לא יוכל לנוח, אלא אם יראה שאת חיה שלווה ומאושרה.

למען זיכרוני היקר מלאי נא משאלתי ואמצי כל כוחותייך **לחיות** ולמצוא את מנוחתך ואושרך בחיים.

עשי זאת למען אהובך ואוהבך בכל נפשו ומאודו עדי הרגע האחרון.

נשמתי, יקירתי, אני נושק לך נשיקתי האחרונה, מאמצך אל לבי, והנני שומע את הבטחתך כי תימלא משאלתי, ולמען קלונימוס שלך ולזכרו תאמצי כוח לחיות.

יקירתי! כל מה שתחפצי לקחת לזיכרון או אם תחפצי לנסוע מעט או לעשות דבר־מה, תוכלי **לקבל** מאימא, כי כתבתי לה שתיתן לך כל מה שתחפצי.

שלום לך נשמתי, שלך עד הרגע האחרון,

קלונימוס

קלונימוס השאיר למרים גם את מחברת שיריו. בחזית כריכתה כתב:

קבלים מַאמי היקרה – מרים, שִׁמְרִים נא איתך כל זמן שזיכרוני יהיה בלבך.
שלום מירלה, אימאלה שלי, יקרה, אהובה...
ופה נגמר החוט!

מרים לא מילאה אחר צוואתו של קלונימוס. לאחר מותו לא חיפשה שלווה, וכל ימיה לא מצאה מנוחה ואושר, כפי שביקשה במשאלתו האחרונה. היא גם לא רצתה דבר מאמו. את החלל שהותיר בלבה לא הצליח אחר למלא עד יומה האחרון.

לאחר האסון שפקד אותה ביקשה מרים לעזוב את רחובות. נופי המושבה נראו לה אחרים לאחר לכתו. פני האנשים, הבתים, הרחובות, העצים והכרמים שכה אהבה, כאילו שינו צורה וגוון. מכל קרן רחוב ניבטו לעברה פניו של קלונימוס, וכל פינה במושבה הזכירה לה ימים אחרים. משלא יכלה עוד לשאת את המקום ואת מבטי האנשים שהבעת השתתפות בצער השתקפה בהם, ביקשה להתרחק מרחובות ופנתה להנהלת הדואר. למזלה התפנתה משרת ניהול סניף הדואר בזכרון יעקב, והיא קיבלה את התפקיד. הרבה ממר גורלה תלתה בהתערבות אמה ובתנאי שהעמידה לה ולקולונימוס ערב הנישואים. בתנאי הזה ראתה את מקור האסון שפקד אותה, שכן כך או כך היא הייתה שלמה עם החלטתה להינשא לקלונימוס, ובאהבתה הגדולה אליו הייתה מוכנה לקבלו כמות שהוא. בשל כך ביקשה שלא לראות עוד את אמה. שם, בזכרון יעקב הרחוקה, קיוותה למצוא מזור לנפשה.

לאחר שעזבה את רחובות ולפני שעברה ל׳זכרון׳ נטלה חופשה מעבודתה והפליגה לאירופה, לאחותה רבקה, שעבדה אותו זמן בבלגיה. השתיים טיילו יחדיו בבלגיה ובצרפת ולא נחו לרגע. הביקור בשכיות החמדה של שתי הארצות הללו והשהייה לצד אחותה, הרחק מהבית, מאמה ומרחובות, דחקו את הכאב לזמן מה. רבקה עשתה כל מה שיכלה להנעים לה את זמנה.

בלכתן בשדרות שאנז אליזה בפריז הבחינו בגבר זר העוקב אחריהן. הן החישו את צעדיהן, אך גם הזר עשה כמותן. כשקרב אליהן שאל את רבקה בעברית אם היא אחות של שלמה דניאלי. השתיים נעמדו לרגע בפיות פעורים, והמילים נעתקו מפיהן. הזר הציג עצמו כד"ר קראוזה, מנהל בית הספר "מקווה ישראל", והוסיף כי הוא זוכר היטב את תלמידו שלמה דניאלי, שהתאפיין בהליכה דומה לזו של ההולכת לפניו. על כן חפץ לברר זאת לעצמו...

מרים שכרה בית בזכרון יעקב. המקום השרה עליה את הרוגע המיוחל אשר לו הייתה זקוקה ואשר כה היטיב עמה. לאנשי 'זכרון' התרגלה מהר מהצפוי. אלה הזכירו לה את אנשי רחובות, אותם אנשי אדמה בני מושבה קטנה. היא למדה לחבבם, והם אותה. תמיד הוזמנה להתארח בבתיהם בלילות שבת וחג ולהשתתף באירועים שהתקיימו במושבה מסבירת הפנים.

בזכרון יעקב נקשרה ידידות עמוקה בין מרים לרבקה אהרונסון. גורל דומה חיבר ביניהן. שתיהן איבדו את יקיר לִבָּן בו ראו בן זוג לחיים, ולאחר לכתו נותרו כואבות ועריריות לנצח. מי כמותן יבין האחת ללב רעותה.

ארבע שנים שהתה מרים בזכרון יעקב. כשהוצע לה לנהל את הדואר בפתח תקווה, החליטה כי הגיע הזמן לשינוי, ואולי גם הגיע הזמן להתקרב לרחובות. כשעזבה את 'זכרון' קיבלה מחברתה רבקה ספר תנ"ך, השמור במשפחתנו, עליו כתבה את ההקדשה הבאה: "למרים דניאלי, בידידות והערצה, מאת רבקה אהרונסון. זכרון יעקב, כ' באייר, תר"ץ."

בשנה הראשונה לאחר לכתו של קלונימוס סירבה מרים להגיע לרחובות. את בני משפחתה, מלבד את אמה, פגשה בזכרון יעקב, בביתה, ובחיפה, בבית פרידה אחותה או בביתם של חיונה ואליעזר. רק כעבור חודשים ארוכים, כשכולם שבו והפצירו בה לפגוש את אמה, וידעו לספר לה על ייסורי הנפש העוברים עליה משום שהיא רואה עצמה שותפה לתוצאות הנוראות שאותן לא יכלה לחזות מראש, רק אז הסכימה מרים לחזור ולפוגשה.

מרים שמרה על קשר עם רוזה שמוליאן. כתבה לה מכתבים, וביקרה אצלה מדי פעם, אך למרות שקלונימוס ביקשה במילותיו האחרונות כי תחלוק עם אמו ברכוש שנשאר אחריו, לא רצתה דבר לעצמה. כעשרים שנה אחר לכתו, כשרוזה שמוליאן כבר הייתה זקנה וחולה, ונזקקה לטיפול רפואי, הייתה מרים מגיעה אליה ולוקחת אותה לרופאים בתל אביב.

כשמחלת רוזה החמירה, והיא רותקה למיטתה, בא לבקרה טוביה מילר, שנמנה על מכובדי המושבה ועמד בקשרים עסקיים עם משפחת דניאלי. הוא דיבר עמה והפציר בה כי תציע למרים מהרכוש הגדול שברשותה, כי אחרי הכול, מרים נשארה עירית בגין בנה שלה, של רוזה, והנה מרים כבר בת חמישים. הדברים היו יכולים להיות אחרת, אמר, ואז מרים הייתה לה כבת, ואם לנכדיה. הגורל גזר עליהן כאב משותף, ועליהן לחלוק ביניהן לא רק את הכאב.

רוזה קיבלה את דברי מילר ועשתה כפי שהנחה אותה. כשהציעה למרים חלק מרכושה סירבה מרים גם הפעם. כשהגיעו הדברים לאוזניו של אחיה יצחק, שוחח עמה ארוכות, והשפיע עליה להיעתר להצעת רוזה, באומרו כי עליה לחשוב על עתידה ועל רצון קלונימוס, שבקשתו האחרונה הייתה כי תדע רק טוב בחייה.

מרים בחרה בשני מגרשים צמודים זה לזה ברחוב הרצל, מול המשטרה, שנמתחו עד לרחוב גלוסקין. שם חלמו היא וקלונימוס לבנות את ביתם המשותף. כמה שנים אחר כך, כשחזרה לרחובות, הקימה את ביתה על אחד משני המגרשים. את הבית בנתה בהתאם לתוכנית שהגתה שנים קודם לפרטי פרטיה ביחד עם קלונימוס. אפילו את זני העצים שבחצר בחרה על פי החלומות שטוו אז במשותף.

רוזה שמוליאן תרמה את מטע השקדים בדרום־מערב המושבה, המקום בו התאבד בנה, מאחורי מגרש "הפועל" של היום, לחיילים משוחררים, ועליו הם הקימו את ביתם. מגרשים אחרים תרמה למוסדות ציבור כמו קק"ל, מגן דוד אדום ואחרים.

כשנה לפני שבנה התאבד הרחיבה רוזה את בית מגוריה ברחוב בנימין והוסיפה לו יחידת מגורים בת שני חדרים, מטבח ושירותים. היא רצתה להאמין כי שם יתגורר בנה לאחר נישואיו. לאחר מותו השכירה את יחידת הדיור לשולמית ונתנאל פיינשטיין, שעברו אליה עם התאומים שזה עתה נולדו להם. כעבור שנים עברו שולמית ונתנאל לקפריסין, שם היה בבעלות משפחתם בית חרושת לכפתורים. כשבנם משה נשא לאישה את זמירה, התגוררו בני הזוג הצעיר ביחידת מגורים זו, בסמוך לרוזה שמוליאן. ב־1950 נפטרה רוזה, והבית עבר לרשות האפוטרופוס הכללי. זמירה ומשה המשיכו להתגורר בבית כדיירי האפוטרופוס.

שש־עשרה שנים אחר כך ביקשו זמירה ומשה לקנות דירה ברחובות. הם כמעט סגרו עסקה עם קבלן בניין, אלא שהקבלן התעקש על מחיר הדירה ולא היה מוכן להתפשר, למרות שבשנות השישים היה מיתון. הוא אמר אז שיש לו נשימה ארוכה. זמירה ומשה סירבו לשלם את המחיר הגבוה, ורכשו את המגרש והבית שבו גרו מידי האפוטרופוס הכללי. את שתי יחידות המגורים שיפצו. בזו שלהם המשיכו לגור, ואת השנייה, בה התגוררה בעבר רוזה שמוליאן, השכירו. לאחר שנשאתי לאישה את בתם סמדר, גרנו כשנתיים בדירה זו, בה התגורר קלונימוס עם אמו. בזמן שגרנו שם נולדה בתנו שֵלי.

בדיעבד הייתה רכישת הבית ברחוב בנימין עסקה כדאית לזמירה ומשה יותר מרכישת הדירה מידי הקבלן העקשן. אותו קבלן, זה שלא הסכים להתפשר במחיר, היה אבי. אז עדיין לא הייתי חבר של סמדר, וספק אם הדבר היה משנה במשהו...

מרים דודתי נהגה לבוא אל זמירה ומשה באירועים כאלה ואחרים, אך נמנעה מלהיכנס אלינו. לבטח חששה לשוב ולגעת בזיכרונות. היא לא סיפרה לי דבר על עברה של הדירה, וכמובן לא על ביקוריה בחדרו של קלונימוס, שהיה לחדרי. באותו זמן לא ידעתי מדוע נמנעה מכך. לא שאלתי שאלות ולא קיבלתי תשובות, שהרי כך היה נהוג במשפחתנו.

וכך, ברחובות דבר נוגע בדבר, ואנו עוד חוזרים ושואלים: אז מה אם אנחנו מרחובות?

שידוכים במשפחה

זמן קצר לאחר מותו של קלונימוס נשא דודי יצחק לאישה את רבקה. רבקה הגיעה לארץ כחלוצה יחד עם אחיה צבי. היא התגוררה בחדר ששכרה מאסתר זילברשטיין, אחותו של אברהם, שמצא את מותו בנחל רובין, והתקיימה על עבודתה כתופרת. אסתר זילברשטיין התרשמה מהצעירה הנאה, מעדינותה ומהקפדתה על ניקיון, וביקשה "להחזיקה ברחובות" – לשדך לה בחור מהמושבה. היא לחשה באוזני אסתר דניאלי את מעלותיה של הצעירה, והזכירה בנשימה אחת את יצחק.

סבתי הטריחה את עצמה ובאה לראותה, שלא לקנות חתול בשק, חס וחלילה. היא באה ביום שישי בצהריים לחדרה של רבקה "להזמין כותונת", ושם ראתה זוג פמוטים על אדן החלון ובהם נרות. על השולחן הייתה מפה צחורה כשלג, והחדר כולו הבהיק בניקיונו. הצעירה עמדה בציפיות, וזמן קצר אחר כך נשלח יצחק לתפור לעצמו חולצה. הוא לא הבין מדוע אמו דוחקת בו, ועד שהבין כבר היה מאוחר. לבו הלך שבי אחר הנערה. חודשיים לאחר מדידת החולצה התקיימה החתונה בחצר המשפחה.

סבתי בירכה על השידוך המוצלח. תמיד אהבה את רבקה כלתה, שהייתה אישה מסורה לבנה ואם דואגת וחמה לנכדיה.

*

לאה סיפרה: "יום אחד התדפק על דלת ביתנו אדם דתי, מבוגר, ושאל על נתנאל. השבנו שנתנאל אינו בבית. כמדומני שנתנאל עבד אז בחדרה, או אולי כבר עבר לטבריה. האיש הציג עצמו כרב הקהילה בקושטא, וסיפר כי הגיע לארץ בשליחות הקהילה. בהזדמנות זו שביקר בארץ ביקש להציע לנתנאל אחת מבנות הקהילה, בת למשפחה מיוחסת. בקהילה מזכירים את נתנאל לא אחת, אמר, ומדברים על כל מה שעשה למענם בשעתם הקשה, ויהיה זה כבוד לקהילה אם יואיל לשאת אחת משלהם.

אמי לא ידעה מה להשיבו. לבה לא נתן לה לדחות את פניו של רב מכובד, והציעה כי יחזור ביום שישי, יתארח בביתנו בסוף השבוע, ואז גם יפגוש את נתנאל. הרב קיבל את ההצעה. ביום שישי הגיע, הלך עם האחים שלי לבית הכנסת, התפלל עמם, קידש על היין ונשאר עמנו עד ליום ראשון בבוקר. אני זוכרת אותו כאיש עדין ונעים הליכות.

נתנאל הודה לו על ההצעה, אך דחה אותה, באומרו כי הוא יהיה זה שיבחר את הראויה בעיניו. נתנאל אפילו לא רצה לצאת עם הרב לטורקיה, לראות מה מציעים לו. אולי באמת הייתה הצעה מיוחדת? כך להשיב בלאו?... נו טוב, זה היה צפוי, שהרי נתנאל תמיד היה עקשן..."

נתנאל ניהל את בית המסחר של אליעזר סקר בטבריה בהצלחה מרובה. הבנייה המואצת באזור, הקמת קיבוצים ומושבים, וסלילת כבישים הגבירה את הדרישה למוצרים שסיפק בית המסחר, והקונים מילאו את המקום. נתנאל התאקלם בעיר, ותושביה למדו להכירו

ולהעריכו. הוא נבחר כחבר ועד הקהילה והקים את ארגון "בני ברית". גם השכנים הערבים, שאת שפתם ידע כשפת אם, למדו לכבדו ונעזרו בו כבורר וכשופט. עם יוצאי "השומר" קשר קשרים קרובים, ובמיוחד עם נחום הורוביץ וצבי ניסנוב. בקשרים אלו הסתייע בשנים מאוחרות יותר, כשהיה פעיל בהברחת יהודים מסוריה לארץ ישראל.

בטבריה הכיר בת לאחת המשפחות הוותיקות בעיר. הבחורה הציגה אותו בפני הוריה, ואלה התרשמו מהצעיר שלפניהם ובירכו את בתם על הבחירה המוצלחת. כנהוג במקומותיהם, הזדרזו וסגרו עניינים: חתמו חוזה לשכירת דירה, קנו רהיטים, הוסיפו פריטים, ועוד כהנה וכהנה.

בביקורו ברחובות הביא עמו נתנאל את המיועדת, להציגה בפני אמו ולקבל את ברכתה, כנהוג במקומה. סיפרה על כך דודה לאה: "אימא ערכה שולחן יפה, כמו שרק היא ידעה לערוך. כולנו התיישבנו מסביב לשולחן: אימא, נתנאל ובחירת לבו, והאחים והאחיות שהיו אותו זמן בבית. בעוד אנו יושבים ואוכלים, הניחה הטבריינית את כף רגלה על כפיס העץ המחבר את שתי רגלי הכיסא עליו ישב נתנאל, כך שהברך שלה הייתה בגובה השולחן. כאילו לא די בכך, הושיטה את ידה לגוש הגבינה שעמד על הצלחת המרכזית, ונברה בו בסכין. לא פרסה פרוסות והניחה בצלחת שלה, אלא ממש נברה ותחבה הישר לפיה פעם ועוד פעם. נו, נו. אנחנו, האחים, החלפנו ביננו מבטים... כבר הבנו שמכאן חתונה לא תצא. אימא עשתה עצמה כלא רואה, אבל ראתה, ועוד איך! אוהוו... ראתה ובערה. בהזדמנות ראשונה משכה את נתנאל הצידה, ולחשה באוזנו: "מה אגיד לך? היא עוד צריכה להתחנך..." אם תשאל אותי, היא לא הייתה צריכה להגיד. הוא כבר ידע יפה מה תהיה תגובתה. כך נגמר הסיפור עם הטבריינית.

נגמר? איזה נגמר!... אולי ברחובות. בטבריה הוא היה צריך לשלם הרבה כסף למשפחתה עבור ביטול האירוסין, או כפי שהם קראו לזה: "על הרהיטים, וגם פיצוי על הבושה..." לפי הסכום ששילם, כנראה שהבושה הייתה גדולה... כפי הנראה הפיצה המשפחה את הידיעה על נישואי בתם בכל העיר. בקיצור, כל הסיפור עלה לו בהרבה עוגמת נפש. טוב, אומר לך את האמת, הרי הוא הכיר את אמו. לפני שהבטיח והתחייב, היה עליו להציגה בפניה. איך הוא לא הבין שכך עליו לנהוג?...

עם נתנאל העניין הזה בכלל לא הלך חלק. הייתה אמריקאית אחת שהביא, דווקא נאה מאוד, והיא לנה בביתנו בסוף שבוע. כשאימא ראתה את המסרק שלה, שנשארו בו מעט שיניים לאחר שרובן נשברו, היא אמרה לנתנאל שהיא לא בשבילו: "היא קמצנית, ולגמרי לא נקייה." פשוט ולעניין. כך זה נגמר אתה.

לבסוף התחתן נתנאל עם שרה. אמי אולי כבר לא כל כך סמכה עליו בעניין הזה והחליטה שהיא תבחר עבורו כלה. אחת מבנות המושבה סיפרה לה על גובת כספים מטעם ויצ"ו המתגוררת בתל אביב ומגיעה לרחובות. בחורה יפת מראה שעלתה לאחרונה מחו"ל, ובנוסף ליופיה היא גם אינטלגנטית, משהו מיוחד. אמי ידעה איך לפגוש אותה, התרשמה לטובה, ודאגה שגם נתנאל יפגשנה. זמן קצר אחר כך באו שניהם בברית הנישואים. שרה עברה להתגורר עמו בטבריה והמשיכה לעבוד שם עבור ויצ"ו ו"בני ברית", הפעם בהתנדבות.

באותו זמן הפסיק אחי מרדכי את לימודיו בירושלים. הוא סבל שם מאוד. המרחק מהמשפחה הקשה עליו. בירושלים התגורר בביתם של זוג מבוגרים, שבתמורה למגוריו התגוררה בתם אצלנו ברחובות. הם בקושי נתנו לו אוכל, בשעה שהיא קיבלה אצלנו הכול. כשחזר, החל לעבוד במשק המשפחתי."

מאורעות תרפ"ט, 1929

באוגוסט 1925 הוחלף הרברט סמואל בלורד פלומר. לורד פילדמרשל פלומר הגיע לארץ בשנתו השישים ושמונה. הוא היה מפקד מצטיין במלחמת הבּוּרים בדרום אפריקה, לחם מול הגרמנים במלחמת העולם הראשונה, ושירת כמושל מלטה בטרם הגיע לארץ ישראל. בהגיעו לארץ צמצם את יחידות הצבא ופעל לארגונן מחדש. אישיותו התקיפה ודרך התנהלותו ההוגנת הביאו להשכנת רגיעה משך תקופת כהונתו, עד לשנת 1928.

כשמנהיגי הערבים אמרו לו כי לא יוכלו לערוב לשקט הציבורי אם תתקיים תהלוכה של יהודים, השיבם פלומר: "אין כל צורך שאתם תערבו לשקט הציבורי. זה מתפקידי! ואני ערב לכך שהשקט יישמר!"

השקט היחסי ששרר בתקופתו הושג בין היתר הודות לקידום שאיפותיהם הלאומיות של הערבים במצרים, עירק, ועבר הירדן, שהשכיחו מהם אותה שעה את שאיפות ערביי ארץ ישראל, אשר היו עסוקים בסכסוכים פנימיים והניחו לרגע את מאבקם בציונות.

הלורד פלומר יצא את הארץ ביולי 1928, ובמקומו הגיע סֶר ג'ון רוברט צ'נסלור. שלא כשני קודמיו בלט צ'נסלור ברפיונו. הרגיעה שאפיינה את תקופת פלומר, שדומה היה כי תימשך לעד, הסתיימה מהר מששיערו. העתונות הערבית הגבירה את ההסתה נגד היהודים בטענה שבכוונתם לכבוש את הארץ בכוח הזרוע ולהרוג את יושביה הערבים. היא שפכה ארס וזרעה שנאה בלב יושבי הארץ. אולם ליום אחד שבתה ממנהגה. היה זה לאחר רעידת אדמה קשה שפקדה את הארץ ביולי 1927. קו השבר הגאולוגי עבר לאורך קו ההר, והנפגעים, מאתיים הרוגים וכאלף פצועים, היו כולם ערבים. היישוב היהודי הושיט להם יד – שלח עזרה רפואית ותרם כספים, שלא כארצות ערב. אז הודיע אחד מעורכי העיתונים הערבים כי לאות תודה הוא יחרוג ממנהגו ליום אחד ולא יכתוב נגד היהודים...

חודשיים לאחר שהלורד צ'נסלור הגיע לארץ החלו תקריות בין ערבים ליהודים. הן התפתחו לאירועי דמים בארץ כולה ונקראו "מאורעות תרפ"ט".

מאמצי היהודים לרכוש את רחבת הכותל והבתים הסמוכים לה לא צלחו. הכסף שנאסף לא הספיק. המוסלמים ראו בניסיונות הללו מזימה של היהודים לכונן בארץ ישראל ממלכה דומה לזו שהקימו דוד ושלמה.

בערב יום כפור תרפ"ט, 23.9.1928, הציבו היהודים ברחבת הכותל ספסלים ומחיצה

להפרדה בין גברים לנשים. הערבים חשדו בהם כי הם מבקשים לקבוע תקדימים ויצאו במחאה. המשטרה הבריטית הוזעקה למקום והסירה את המחיצה בכוח. הערבים ראו בתגובת המשטרה הישג. הוועד הלאומי היהודי קרא לערבים לפעול יחד בדרכי הבנה ושלום.

המופתי, חג' אמין אל חוסייני, שהיה נשיא המועצה המוסלמית העליונה, ביקש לבנות לעצמו השפעה ומנהיגות בקרב המוסלמים בארץ ישראל. הוא פעל בשתי דרכים: בטיפוח מעמדה של ירושלים בעולם המוסלמי ובתעמולה עוינת נגד היהודים. בעקבות תקרית הכותל, ההתנכלויות שבאו בהמשכה, ועמידת השלטון הבריטי לצד הערבים, הכריז חג' אמין אל חוסייני: "איל דָאוּלָה מַעֲנָה" (הממשלה עמנו). הכרזתו העלתה את סף ההסתה וגרמה להידרדרות היחסים בין הערבים ליהודים, עד שבקיץ 1929 פרצו מאורעות דמים.

בליל תשעה באב תרפ"ט, ארבעה־עשר באוגוסט 1929, הגיעו אלפי יהודים לתפילה ליד הכותל. למחרת התקיימה בירושלים הפגנה של תנועת בית"ר בהשתתפות מאות צעירים. ההפגנה התקיימה בחסות השלטונות, והסתיימה ליד הכותל. למחרת ההפגנה, ביום שישי, ערכו המוסלמים הפגנה משלהם בתגובה על הפגנת היהודים. האווירה בעיר נעכרה והידרדרה. בשבת פרצה תגרה בה נדקר למוות נער יהודי.

שבוע לאחר הרצח, ביום שישי, הקדוש למוסלמים, הגיעו לתפילה באל אקצה רק גברים ערבים, מצוידים בסכינים ואלות. לאחר התפילה פרצו בהמוניהם מהר הבית לרחוב יפו בקריאות "איטבח אל יהוד," פגעו ביהודים עוברי אורח, בזזו חנויות, והמשיכו את דרכם לעבר השכונות היהודיות. המשטרה הבריטית לא עשתה דבר כדי לעצור בעדם. חברי ארגון ה"הגנה", שהיו פרושים במספר מקומות בעיר, פתחו לעברם באש והניסו אותם. למחרת היום פרצו פורעים ערבים בסכינים ובגרזנים לבתי יהודים בחברון ורצחו גברים, נשים, ילדים וזקנים. היהודים בחברון לא נערכו להגנה. יום קודם דחו את הצעת ה"הגנה" לקבל כוח חמוש. הם האמינו כי יחסיהם הטובים עם הערבים יעמדו להם. הטבח בחברון החל כשצעיר ערבי רכוב על אופנוע הגיע מירושלים, הודיע לתושבי חברון כי דם המוסלמים נשפך כמים בירושלים, וקרא לצאת לנקמת דם. בתגובה יצאו ההמונים המשולהבים וטבחו ביהודי העיר. הטבח נמשך כשעתיים וחצי. רק אז נשמעו היריות הראשונות של המשטרה הבריטית. אלה נורו כשהערבים ידו אבנים במפקד המשטרה. ביומיים הבאים הועברה שארית הקהילה לירושלים. היישוב היהודי בחברון חוסל. מאחוריו נשארו זיכרונות אימה ושישים ושישה קברי טבוחים.

למוצא תחתית שלמרגלות ירושלים הגיע בשבת בבוקר שֵׁיח' הכפר קולוניה השכן, והבטיח ליהודי המושבה בקודשי דתו כי לא יאונה להם כל רע. שעות אחדות לאחר הבטחת ידידות זו התפרצו שלושים ערבים מכפרו של השֵׁיח' למושבה והקיפו את שני הבתים הקיצוניים. לבית הראשון לא הצליחו לחדור, אולם לבית השני, ביתו של אריה לייב מקלף, ממייסדי המקום, ומי שהיה מרכז החיים במושבה הקטנה, חדרו בעזרתו של

רועה המשפחה הערבי. מעטים הצליחו לברוח בקופצם מחלון הבית, ובהם מרדכי בן הש, בנה הצעיר של משפחת מקלף, שכעבור שנים היה לרמטכ"ל השלישי של צבא ההגנה לישראל. הוריו, שתי אחיותיו, אחיו ושני אורחי המשפחה נרצחו.

המהומות התרחבו והתפשטו בכל רחבי הארץ. בצפת, שגם בה הייתה קהילה של היישוב הישן, האמינו התושבים היהודים כי בהיותם שוללי הציונות יהיו חסינים מפני ידם של הלאומנים הערבים. הם התבדו ושילמו על כך בלמעלה מעשרים הרוגים.

המושבה הרטוב נעזבה והערבים החריבוה עד היסוד. גם קסטינה נעזבה ונחרבה. חולדה פונתה לאחר שלא הצליחה להחזיק מעמד מול מאות פורעים. בין הרוגי חולדה היה אפרים צ'יז'יק, שאחותו שרה נהרגה בהגנה על תל־חי. אפרים פקד על אנשיו להתכנס בבית העומד עד היום ביער הרצל, ואז נפגע מכדור ומת. הפסלת בתיה לישנסקי חרתה באבן את האנדרטה ביער לזכרם של שרה ואפרים.

פורעים מיפו ניסו לעלות על תל אביב ולטבוח בתושביה. הם נעצרו במטחי אש של ה"הגנה", שהייתה ערוכה במקום עם כוח משטרה בריטי. בחיפה הקדימה ה"הגנה" תרופה למכה והחדירה לעיר התחתית כוח חמוש שפגע במעוזי המסיתים ומנע מהם את יכולת הפעולה.

רחובות נערכה היטב למתקפה של ערביי רמלה וכפרי הסביבה. גם הפעם נקבעו עמדות שמירה בפינות הקיצוניות של המושבה. על ארבע העמדות נוספה עמדה בצפון מערב, על גג בית גורפינקל, בפינת הרחובות הרצל ואייזנברג. נקבע כוח שמירה נייד רכוב על סוסים והוקמו מתרסי הגנה. הנשים והילדים מקיבוצי הסביבה, שילר וגבעת ברנר מצאו מחסה ברחובות, ואילו הגברים נשארו בקיבוצים ושמרו עליהם בעזרת תגבורת של צעירים מבני המושבה. לרחובות הגיעו גם פליטי חולדה, באר טוביה וכפר אוריה. שלושה שבועות דרוכים עברו על המושבה, אך דבר לא אירע. ההערכה הייתה שהערבים ידעו על היערכות המושבה ובחרו להימנע מהיתקלות חזיתית. קרוב לוודאי כי הזיכרונות המרים שלהם מההתנפלות ב־1921 עדיין הדהדו בראשם.

באחד הלילות הגיעה ידיעה שאמרה כי השבאב היפואי מתארגן בכלי רכב למתקפה על רחובות. כוח הגנה של המושבה בראשות משה סמילנסקי התחפר על גבעת האהבה, חִשמל את הגדר המפרידה בין הגבעה לדרך שממנה אמורים היו התוקפים להגיע, ופיזר מסמרים לאורך הדרך.

באמצע הלילה נשמעו קולות כלי רכב הבאים וקרבים מכיוון מערב. המגינים הכינו עצמם לירי ומשה סמילנסקי עמד לתת את הוראת הפתיחה באש. רגע לפני מתן ההוראה זיהו המגינים קולות בשפה האנגלית. התברר שהיה זה כוח בריטי שהגיע למקום, ולא במקרה. הערבים ניסו, וכמעט שהצליחו לשטות ביהודים ובבריטים כאחד כדי לסכסך ביניהם. אילו פתחו המגינים באש על האנגלים, התוצאות היו עלולות להיות עגומות ביותר. למזלם של שני הצדדים, התקרית נמנעה.

במהלך המאורעות הועלתה הצעה לפנות לאליעזר מרגולין היושב באוסטרליה, ולבקשו שיבוא לארץ ויעמוד בראש ארגון ה"הגנה". ההצעה לא הגיעה לכלל מימוש, אולי בשל גילו המתקדם או אולי משיקולים אחרים. מרגולין, שלכל הדעות היה איש

צבא משכמו ומעלה, היה מזוהה עם האיכרים ולא עם מפלגות הפועלים, להן היה קשור ארגון ה"הגנה" בתחילת דרכו.

מאורעות תרפ"ט הסתיימו לאחר שהבריטים שלחו ממצרים כוחות תגבור. תוצאותיהן היו הרות אסון ליהודים. מאה שלושים ושלושה נהרגו, כשלוש מאות וחמישים נפצעו, ורכוש רב נהרס. המאורעות המחישו את הקרע בין הערבים ליהודים, שהלך והתרחב. יהודים בעלי חנויות ועסקים בעיר העתיקה בירושלים עברו לעיר החדשה. גם מיפו יצאו יהודים, בעיקר סוחרים, ועברו לתל אביב. התברר כי בכל מקום שבו היה כוח הגנה חזק, נמנעו או צומצמו משמעותית ממדי הטבח והביזה. בן־גוריון אמר כי "ההגנה העצמית הצילה את היישוב היהודי מכיליון. הצו הראשוני של המאורעות ליישוב ולציונות הוא ביצור ההגנה וחיזוקה." הוחלט להרחיב את שורות המגינים, לאמן את החברים, לרכוש כלי נשק ולהתכונן לימים שיבואו.

מול ההצטיידות וההכנות של היהודים גברה הקיצוניות הערבית. הערבים ראו במאורעות פרק מזהיר בתולדות העם הפלסטיני, פרק של התעוררות לאומית, של לחימה והקרבה. המופתי, חג' אמין אל חוסייני, נישא על גלי התהילה, והוכר כמנהיג הפלסטיני הבלתי מעורער.

הבריטים יצאו מהמאורעות וידם על התחתונה, בגלותם חולשה ורפיון. הארי לוק, שהיה סגנו של הנציב העליון צ'נסלור, הורחק בשל כך מארץ ישראל. הבריטים המשיכו לגלות חולשה גם לאחר עזיבתו. הם לא קבעו מדיניות ברורה ועקבית בשלטונם בארץ. צ'נסלור סיים את שירותו ביולי 1931. היהודים בירכו על עזיבתו, אך הערבים ראו בצ'נסלור ידיד ותומך, ונפרדו ממנו בצער. הוא הוחלף בגנרל סֶר ארתור ווקופ.

ממקום מושבו בפריז ביכה הברון רוטשילד מרה את הנופלים במאורעות הדמים. יצחק רוקח ביקר אצלו זמן קצר אחריהן. הברון היה אז בן שמונים וארבע, ולא בקו הבריאות. הוא נמנע מלקבל אורחים, אלא אם הגיעו מארץ ישראל. הברון שפך את לבו בפני רוקח ואמר כי הוא מרגיש אחריות על מה שקורה בארץ ישראל, לכן לבו דואב. באומרו את הדברים זלגו עיניו דמעות. הברון הוסיף ואמר כי טעות היא לחשוב שכל הערבים הם רוצחים ושונאי יהודים. לדעתו, הפורעים הם אלה שהוסתו בידי הלאומנים הקיצוניים חסרי האחריות. הוא הזכיר לרוקח כי בכל ביקוריו בארץ ישראל נתקבל בכבוד רב אצל הערבים למרות שידעו כי הוא עוזר ליהודים ומסייע להם בקניית אדמות. הסכסוך בכותל עורר לדבריו פרובוקציות מיותרות, וצעירינו לא הבינו זאת. הם חיקו את הערבים ויצאו גם הם להפגנת כוח מיותרת, ששימשה עילה לשונאים. למרות הכול, אמר, על יהודי ארץ ישראל לזכור שמרבית הערבים הם ידידים, ועליהם לחיות אתם בשלום ובשלווה. מגמת כל יהודי בארץ צריכה להיות: "לעשות הרבה ולא לדבר."

הברון סיים באומרו כי אין לו סיכוי לחזור ולבקר בארץ ישראל בשל גילו המתקדם, אך הוא רואה את הארץ בעיני רוחו, וצריך לבנותה על בסיס מסורתי. כשהושיט את ידו לרוקח כדי להיפרד ממנו לשלום, הוסיף: "האומנם נוספו עשרים אלף דונם לרחובות?... הכנסה נקייה של שלושים לירות בנס ציונה?... אשריי שזכיתי לכך!"

הבריטים זגזגו והיהודים התפלגו

ממשלת ה"לייבור" הבריטית, שעלתה לשלטון במאי 1929, החריפה את ההגבלות על העלייה העברית לארץ ישראל ועל מכירת קרקעות ליהודים. בעקבות מחאות חריפות מצד אנשי ציבור בארץ ובעולם נדרשה הממשלה להתייחס לנסיבות שגרמו לפרוץ מאורעות תרפ"ט. הממשלה החליטה להקים ועדה לבדיקת הנסיבות, וב־13.9.1929 הוקמה הוועדה בראשות השופט ולטר שאו. ועדת שאו הגיעה לארץ ושמעה את טענות שני הצדדים. בדו"ח שהעבירה לממשלתה הציעה הוועדה לממשלה להיות ברורה ועקבית במדיניותה ולבחון מחדש את נושאי העלייה, ההתיישבות והקרקעות.

הממשלה שלחה לארץ את סר ג'ון הופ־סימפסון, מומחה לענייני קרקעות, שקבע כי "אין בארץ־ישראל מקום אפילו לחתול אחד נוסף." בעקבות דו"ח ועדת שאו ומסקנות סימפסון פרסמה ממשלת בריטניה במאי 1930 את "הספר הלבן של פספילד", שר המושבות הבריטי. נקבע בו כי ממדי העלייה ייקבעו בהתחשב בדעת הערבים. הקרקע החקלאית הממשלתית תיועד לערבים, והממשלה תמנע מכירת קרקע של ערבים ליהודים.

הערבים קיבלו את עקרונות הספר הלבן וראו בו את ביטול התחייבויותיה של בריטניה בהצהרת בלפור. היהודים ראו בו בגידה, ובן־גוריון הציע "להכריז מלחמה" על השלטון. גם מדינאים ואנשי ציבור בבריטניה יצאו נגד הספר הלבן, וראו בו בגידה בהתחייבות ארצם לתמיכה בהקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל. מול קולות המחאה הרמים שלח ראש הממשלה מקדונלד איגרת לוויצמן שהביעה תמיכה בהצהרת בלפור. הערבים ראו באיגרת הפרת אמונים של הבריטים והוכחה לכוחה של היהדות העולמית. הם החליטו לגבש מדיניות של אחדות ערבית מוסלמית כדי להשיג את מטרותיהם בארץ ישראל. מדיניות זו חיזקה את הכוחות הלאומניים הקיצוניים בראשות המופתי חג' אמין אל חוסייני.

בתנועה הלאומית היהודית גרמו מאורעות תרפ"ט לחילוקי דעות ולפילוג. ד"ר ויצמן דגל במדיניות שקטה כשאמר שמדינה יוצרים במעשים ולא בהכרזות. ז'בוטינסקי דגל במדיניות מוצהרת וראה במדיניותו של ויצמן חולשה. ויצמן ראה בפרסום אגרת מקדונלד מוצא מניח את הדעת מצד ממשלת בריטניה לגבי הספר הלבן. לא כך ראה את הדברים הקונגרס הציוני. ויצמן נפגע ופרש מתפקידו כנשיא ההסתדרות הציונית. לאחר פרישתו מיהר ז'בוטינסקי להציג עצמו כמחליפו, אך חברי הקונגרס החליטו לבחור בנחום סוקולוב. ז'בוטינסקי התאכזב וקרע את כרטיס החבר שלו בהסתדרות הציונית. אוהדיו הרביזיוניסטים פרשו אחריו, והקימו את "ההסתדרות הציונית החדשה". ב־1930 התאחדו מפלגות הפועלים בארץ ישראל והקימו את "מפא"י – מפלגת פועלי ארץ ישראל". איחוד מפלגות הפועלים העניק לתנועת הפועלים את השליטה בתנועה הציונית החל משנת 1931. בקונגרס הציוני השבעה־עשר התקבל הקו של מפא"י, וראשיה הוכרו כמנהיגי היישוב.

הוויכוחים בין מפא"י לרביזיוניסטים היו על הדרך לקידום המטרות הלאומיות. מפא"י ראתה את השגתן ברוח הסוציאליזם. השביתות במשק היהודי, בהן דגלה, היו

לב לבו של הסכסוך בין הצדדים. ז'בוטינסקי ראה בשביתות חבלה בפיתוח הארץ והרתעה של יהודים מלבוא ולהשקיע. באותו זמן הזהיר מפני אסון העלול להתרגש על היהודים ביבשת אירופה, וטען שזעזועים בארץ עלולים לעכבם מלעלות ולהציל את עצמם, וגם עלולים לפגוע במטרה העיקרית – הקמת בית לאומי.

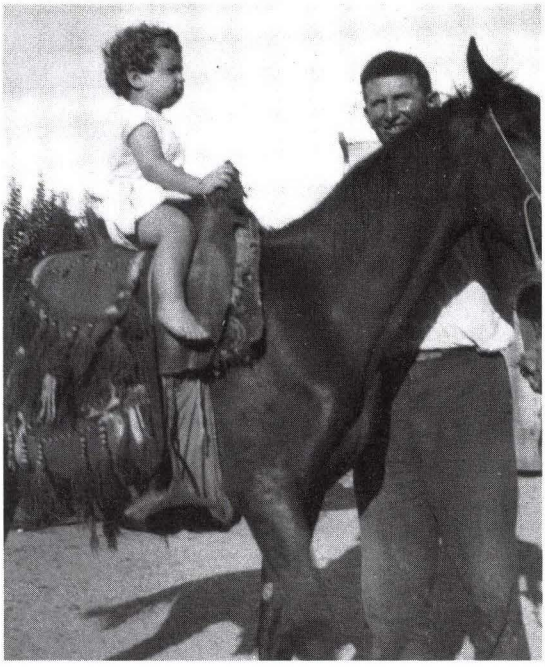
ביוני 1933 נרצח חיים ארלוזורוב, ממנהיגיה הבולטים של מפלגת הפועלים. הרצח חידד את החשדנות והאיבה בין המחנות. אלה הובילו את הרביזיוניסטים בירושלים לייסוד "ארגון ב'" ככוח מגן נפרד מה"הגנה". תוך חודשים מספר התאחדו אנשי ארגון ב' הירושלמים עם חברי בית"ר בתל אביב והקימו את "הארגון הצבאי הלאומי", ה"אצ"ל".

המתחים שהתעוררו בין הפועלים לרביזיוניסטים הגיעו גם לרחובות. אחד הצעירים הרביזיוניסטים בנה את ביתו בעזרת פועלים ממפלגתו, שהגיעו למושבה ללא אישור מועצת פועלי רחובות. ראשי מועצת הפועלים שלחו את אנשיהם למנוע את המשך הבנייה ולחבל בעבודה שכבר נעשתה. מעשה החבלה כמעט והביא לתגרת ידיים בין הרביזיוניסטים לפועלים, ולולא התערבות אנשי מושבה שאינם משוייכים למחנות הניצים היה פורץ במקום ריב אחים.

תושבי המושבה, שתמכו עקרונית בעבודה מאורגנת, התנגדו נמרצות לתגובה האלימה, ועמדו לצדו של בונה הבית. גם במועצת המושבה ראו בחומרה את התנהגות הפועלים האלימים. המועצה גינתה את התנהגותם ודרשה מהם לשלם בעבור הנזקים שגרמו באתר הבנייה.

בעקבות הסכסוך נקבע מפתח לחלוקת העבודה בבנייה במושבה: ששים אחוזים חברי ההסתדרות, שלושה־עשר אחוזים חברי מפלגת הציונים הכלליים, עשרה – תימנים, תשעה – חברי "המזרחי", ארבעה – רביזיוניסטים, וארבעה אחוזים השאירה המועצה בידיה.

מתחים על רקע פוליטי, בעיקר בנושא העבודה במושבה, נמשכו ברחובות גם שנים מספר אחר אותה מחלוקת. סיפרה לי בתיה, בתו של עובד אייזנברג ונכדתו של אהרון, כי פעם עברה ליד בית המועצה וראתה כיסאות ושרפרפים מתעופפים מבעד לחלון חדר הישיבות. היא פגשה שם את שמואל רכטמן, נער עול ימים שכבר אז החליט כי יעמוד בראשות רחובות לכשיגדל, והטריח עצמו לישיבות המועצה, ללמוד כיצד מתנהלת פוליטיקה מקומית. היא שאלה אותו לפשר המהומה, וזה השיבה כי אביה, שנמנה על הציונים הכלליים, לא נכנע לתכתיבי חברי סיעתו, הצביע עם הפועלים בעניין שמצא ראוי וצודק, והדבר עורר עליו את חמת זעמם של חבריו. פרצה מהומה כללית ותגרת ידיים, שבה ניסה צד א' "לשכנע" את צד ב', ובמקום להשתמש במילים רהוטות בחרו החברים להשתמש ברהיטים, רהיטי המועצה, כמובן.

יצחק דניאלי מרכיב את שאול, בנה של פרידה, על סוסתו.

משמאל לימין: יהודית, האם אסתר, מרדכי, לאה, יצחק, אשתו רבקה, שלמה, והילד יהודה. שנת 1929.

משמאל לימין: רבקה, האם אסתר, יהודית, לאה. המבנה עם הגג העגול שימש לרפת, והמבנה הקרוב יותר - אחת מהאורוות. השנה המשוערת: 1930.

משמאל לימין: יצחק דניאלי, אשתו רבקה, המחזיקה בידיה את בנם יהודה, לאה, שתי ידידות המשפחה, ופרידה עם שאול.

טו

ימי העלייה החמישית

על ההולכים ועל הבאים

העלייה החמישית החלה בשנת 1929 בטפטוף דקיק של עולים בשל רישומם הכבד של אירועי תרפ"ט. אט אט גבר זרם העלייה. עד סוף שנת 1931 הגיעו לארץ כ־10.000 עולים, ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה באחד בספטמבר 1939, נוספו עוד כמאתיים ושלושים אלף נפש. העלייה החמישית פסקה עם פרוץ המלחמה.

בשנות השלושים חלה הרעה במצב היהודים בגרמניה הנאצית ובמדינות נוספות באירופה. לרוע המזל פקד אז משבר כלכלי חמור את ארצות הברית, והיא סגרה את שעריה בפני מהגרים. דווקא בארץ ישראל השתפר אז מצב התעסוקה וביטחון תושבי הארץ היהודים, והיא נעשתה מקום אטרקטיבי.

באותן שנים התפתחה בארץ התעשייה, הרבה הודות למפעל החשמל של רוטנברג, ואף ייצאה את מוצריה מעבר לים. חל גידול בביקוש לתוצרת חקלאית, ובעולם יצאו מוניטין לפירות ההדר מתוצרת הארץ תחת המותג "Jaffa".

ביום כיפור תרצ"ב, ספטמבר 1931, לאחר תפילת נעילה, אחז שבץ לב את אהרון אייזנברג, והוא נפטר. שבוע קודם, ביום השני של ראש השנה האחרון בחייו, עלה לבימת בית הכנסת וקרא בהפטרה: "עוד תטעי כרמים בהרי שומרון..." (ירמיה לא). מותו היווה אבדה כבדה למושבה וליישוב.

ידידו דוב לובמן כתב אחר מותו: "חייבים אנו תודה לחלוצים הראשונים כמו אייזנברג וחבריו, שהקריבו את עצמם בלי שיעור לשם האידיאל הנשגב של שיבת ישראל לארצו. האגדה תגיה באור יקרות את גיבורי התקופה, ששימשו מופת למתנדבים בעם ללכת בעקבותיהם."

עשרה חודשים אחריו, בתמוז תרצ"ב, 1932, הובא לקבורה ברחובות אליהו־זאב לווין־אפשטיין. לפני מותו ביקש להכין תוכנית לבניית ביתו ברחובות, אך לא הספיק. לווין־אפשטיין נטמן בחלקה שישים ותשע, החלקה אותה תרם להקמת בית הקברות. הברון רוטשילד אמר עליו אחרי לכתו כי היה המוכשר באנשים שהכיר במושבות.

וכמו תמיד, ההולכים הולכים והבאים באים ואין החלל נשאר ריק. לרחובות הגיע תושב חדש, ד"ר חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, ולימים נשיא המדינה. את ביתו

הקים על "הר החול" שנרכש מהכפר זרנוקה, סמוך למכון שנשא את שמו. גם הפקולטה לחקלאות הוקמה על ה"הר".

על בחירת המקום סיפר ד"ר ויצמן:

> הייתי תלמיד הגימנסיה בפינסק, ועיני נשואות אל מתי מספר הציונים שבעיר, שרק שמותיהם שמעתי ופניהם כמעט לא ראיתי. באחד הימים שמעתי שאחד מהם עומד לעלות לארץ ישראל, ואותה שעה עצמה היו חשובי העיר מתכנסים בביתו למסיבה של פרדה. אותי לא ידע איש ולא הזמינוני, ולבי יוצא דווקא לראות כל אותה תכונה המתרקמת מסביב לאדם הראשון שראיתי בעיני עד אז העומד לקיים את הציונות בגופו ובנפשו קיום של ממש.
>
> ומתוך שהשתוקקתי כל כך לראותו, עמדו רגלי והוליכוני מאליהן לאותו בית. עמדתי ברטט לפני הפתח הסגור, וכיוון שלא העזתי לפתוח ולבוא פנימה, הצצתי בסקרנות בחור המנעול וראיתיו. קלסתר פניו הנאים כקרן אור מופלא נחקק אז בזיכרוני, ושנים נשאתיו בלבי.
>
> שנים עברו ואני גדלתי, והציונות שלי חדלה להיות חלום, והייתה כמעט משלח יד. יום אחד, בהיותי בביקורי הראשון בארץ, סרתי לרחובות, ששם, ידעתי, יושב ר' אהרון אייזנברג , שעורר בי כיסופים ראשונים באביב ימיי. הפעם לא עמדתי בפתח בבושת פנים. מוזמן הייתי מראש, והאיש הקביל פניי בשמחה מרובה...
>
> ושוב עברו שנים, ובלבי התחיל להבשיל הרצון להקים לי בארץ בית של קבע. ואני תר בכאן ובכאן, עולה ירושלימה ולוטש עיני להר הצופים, אך חוזר ויורד. עולה להדר הכרמל ובונה בית לאמי שם, אך למעני אינני מוצא את המקום. ושוב נשאוני רגליי לרחובות, והייתי מהלך בסביבה, מטפס על גבעות, מציץ בכרמים, ומפשפש פה ושם, עד עמדו רגליי על גבעה אחת שהשקיפה על מרחבים נפלאים, לא הרחק מהמקום שהועדנו למכון. ואז אמרתי בלבי: זה המקום! חקרתי וגיליתי שאכן עומד המקום למכירה. שלחתי שליחים וקבעתי מחיר, ורק לאחר מכן נתגלה שהמקום אשר איוויתי לי למושב , נחלתו של ר' אהרון אייזנברג היה.
>
> הנה מה שצפוי לנער המציץ בחורי מנעולים...

פנים חדשות ברחובות היו עולי "עליית סיטקוב". בשנת 1934 פנתה התאחדות האיכרים אל הנציב העליון ארתור ווקופ וביקשה להעניק "סרטיפיקטים", רישיונות עלייה, ליהודים עובדי אדמה. ההתאחדות ביקשה להביא ארבע מאות גברים יהודים מכפרי קרפטו־רוסיה ומזרח גליציה, שיחד עם בני משפחותיהם מנו כאלפיים נפש. יששכר סיטקוב, שנמנה בעברו על חברי "השומר" והתיישב ברחובות, יצא למקומות הללו, איתר את האנשים ופעל להבאתם. מאה משפחות הגיעו למושבה והתאכסנו בבתי האריזה שבפרדסים בתנאים ירודים. העובדים רוכזו במגרש "מכבי" ברחובות, וכל חקלאי הגיע לשם ובחר לעצמו עובד אחד או יותר.

בנו של יששכר, אריה סיטקוב, סיפר לי כי העולים חשבו שארץ ישראל היא מדבר

שממה והביאו עמם מסמרים, פטישים, כלי עבודה ועגלות עם גלגלי עץ. כך ביקשו לעזור בבניית הארץ. תוך זמן קצר הם התאקלמו במושבה וביישוב, הקימו בתים, גידלו ירקות והוסיפו בעלי חיים.

יצחק מסייע בפינוי אריסים

יצחק ורבקה דניאלי התגוררו בבית שבנו ברחוב אייזנברג. בשנת 1927 נולד בנם יהודה, שנקרא על שם סבו. שנתיים אחריו נולד בנם השני, עמוס. כשנולדו הילדים פרש יצחק מעבודתו כשומר והתמסר לעבודה במשק המשפחתי. גואל האדמות יהושע חנקין, שהיה מיודד עמו, ידע על התערותו בחיי הערבים כאילו היה אחד משלהם, וביקש את עזרתו בשחרור אריסים מאדמות שגאל בגן יבנה, מדרום למושבה גדרה. הרכישה כבר בוצעה, עדכנו חנקין, אולם האריסים מתעקשים, ואינם מוכנים לקבל את ההצעות הכספיות שהוצעו להם תמורת פינויים מהאדמה. הוא ביקשו לצאת למקום, לבוא עמם בדברים, ולנסות להגיע עמם לעמק השווה.

המשא והמתן עם האריסים על פינוי האדמות שעליהן ישבו לא היה עניין של מה בכך. הדבר היה כרוך בעקשנות ובאורך רוח, בדמיון, ביצירתיות, בלימוד הבעיות המיוחדות למקום, ובהכרת האנשים היושבים שם. לשני הצדדים, הן לרוכשים והן ליושבים על האדמה, היו טיעונים כבדי משקל ודרישות צודקות לכאורה. האריסים, שהיו קשי יום ועמל, נולדו וגדלו על אדמה זו, וממנה הוציאו את מטה לחמם. לו היה הדבר בידיהם היו מוותרים על ההצעות לפיצוי כספי וממשיכים לשבת על האדמה. מנגד באו המתיישבים החדשים ודרשו לממש את זכויות הקניין שלהם, אותן רכשו בכסף מלא. בנוסף לכך האמינו המתיישבים כי עומדות להם זכויות היסטוריות קדומות המתגלגלות עד להבטחת האל לאברהם – "לזרעך אתן את הארץ הזאת" (בראשית, י"ב ז'). שני הצדדים היו נחושים בצדקתם ובטיעוניהם, וכה תקועים בעמדותיהם, עד שהתקשו להבין את הצד שכנגד.

יצחק נטל עמו ציוד לשהייה ארוכה ויצא לגן יבנה. בהגיעו למקום נפגש עם משפחות המתיישבים שזה עתה עלו לנקודת ההתיישבות, ובבית אחת מהן התארגן למגורים. בבוקר יום המחרת יצא לפגוש כמה מראשי החמולות של האריסים. הוא שב וביקר אצלם מדי יום, ישב עמם ושוחח בענייני דיומא, בדברים שהיו רגילים לשיח בהם יומיום. הוא לא מיהר לדבר על הנושא שלשמו בא, על מנת שלא לפגוע בהם. הוא ידע את הקשר העמוק שיש להם לאדמה, את אהבתם אליה, ואת החששות המנקרים בלבם על שנאלצים הם לעוזבה, ולא רצה לעורר עליו את קצפם כבר בימיו הראשונים במקום. במקביל לפגישותיו עם האריסים ולקשרים שהחל לרקום עמם, פינה מזמנו כדי לייעץ למתיישבים החדשים בגן יבנה בענייני שמירה, בטיפול בבעלי חיים ובגידול מטעים ופלחה. בנושאים אלה היה בעל ידע, ושמח להעניק מניסיונו למתיישבים הצעירים. בסופי שבוע יצא אל ביתו ואל משפחתו ברחובות.

מבחן הגבריות של יצחק

יצחק ביקש להסתייע בפינוי האריסים בידידו הערבי אבו־חדרה. אבו־חדרה היה אפנדי עשיר ובעל אדמות באזור גן יבנה. שם גם החזיק לעצמו בית בטבורו של משק חקלאי גדול, שכלל מטעי זיתים ושקדים, שדות פלחה ועדרי צאן. לבית זה נהג להגיע בעונות הקציר, קטיף השקדים ומסיק הזיתים. ביפו היה לאבו־חדרה בית נוסף, גדול ומפואר מזה, בו התגורר עם בני משפחתו. כשהיה אבו־חדרה עושה את דרכו מגן יבנה ליפו ובחזרה, נהג לעצור מדי פעם בפעם ברחובות, ולהתארח בביתו של יצחק. גם יצחק ובני משפחתו התארחו לעתים בבתיו של אבו־חדרה, ביפו וגם בחוותו הסמוכה לגן יבנה. הפעם, בעת שיצחק בא לגן יבנה לשהות שם שהות ארוכה, הִרבה לבקר בבית ידידו, לשבת, לשתות קפה בצוותא ולקבל עצות בעניין פינוי האריסים.

באחד הימים, בעודם יושבים ומשוחחים בצל הגפן שבחצר הבית ולוגמים קפה מר, עברו במקום בדווים מהנגב. אבו־חדרה הזמינם להצטרף לשתיית הקפה, והם נענו ברצון. התרווחו על השטיחים שנפרשו למענם, נשענו על הכריות הרחבות, והצטרפו לשיחה שיצחק ואבו־חדרה ניהלו ביניהם. זמן קצר אחרי בואם ראו לא רחוק מהם בדווי קשיש הרוכב לו לאטו על גב סוסה. הבדווי הגיע לבקר את שני בניו שרעו את עדר המשפחה בסמוך לשטחיו של אבו־חדרה, ואת אוהלם נטו בפאתי מטע הזיתים שבבעלותו. אבו־חדרה קרא לו והזמינו לבוא ולשבת עם אורחיו בצל סוכת הגפן. הבדווי הפנה את סוסתו לעבר חצרו של אבו־חדרה, קשרה לעץ קרוב, והתיישב עם החבורה. השיחה קלחה. דנו בה בענייני האדמות שבנגב ובאלה שבמרכז הארץ, דיברו על פלחה, על גשמים ושנות בצורת, ובעוברם מנושא לנושא הגיעו לענייני סוסים. אז הפך הבדווי הקשיש למרכז העניינים. התגלה כי הוא הבין בענייני סוסים טוב מכולם, והם כרו אוזן לדבריו בסקרנות רבה. הבדווי סיפר להם על סוסים אצילים הנמנים על שושלות מיוחסות, שיש להם "חג'ה", תעודת יוחסין. הוא הוסיף ואמר כי יש סוסים שה"חג'ה" שלהם מתגלגלת עד לימיו של הנביא מוחמד. על סוסתו העיד כי יש לה תעודת יוחסין, אך אין היא מגעת כה רחוק. הוא הִרבה לדבר בשבחה ואמר כי מעטות כמוה, ובנוסף לכל מעלותיה, לא תניח לאיש לעלות על גבה, פרט לבעליה.

הנוכחים הגיבו בהתפעלות על הדברים ששמעו, והוסיפו מילות הערכה משלהם על אצילותה של הסוסה ועל יופיה. ואומנם, כבר מרחוק ניכר בה כי היא מיוחדת. גבוהה הייתה וזקופה, רגליה גמישות ודקות כרגלי איילה, צווארה ארוך, אוזניה הקטנות מחודדות, שערה ערמוני, זנבה מורם מעלה, וגופה דרוך כמיתר. רגע לא עמדה במנוחה. העלתה והורידה את ראשה, וטופפה ברגליה כאילו היא מבקשת לפרוץ אל המרחבים שמסביב.

בעוד הכול חוזרים ומדברים בשבחה, זרק אבו־חדרה אל חלל האוויר שניים־שלושה משפטים שפעלו כמים צוננים על ראשו של הבדווי הזקן. הוא אמר כי יש רוכב אחד, מלבד בעליה, כמובן, היכול להכניעה. ולא זו בלבד, אלא שאותו רוכב יושב כאן עמם, והוא יכול להוכיח זאת. באחת נשתררה דממה בין הנוכחים. הם התבוננו זה בפניו של

זה, החליפו מבטים משתאים, וניסו לגלות למי כיוון אבו־חדרה את דבריו. פני הבדווי הזקן האדימו. ניכר היה כי נפגע. הכיצד זה העז אבו־חדרה לערער על דבריו בפני כול? בניסיון להחזיר את כבודו השיב כי אם קיים רוכב כזה, שיקום ויוכיח את יכולתו, אך על הנוכחים לדעת כי יצטרכו לאסוף את עצמותיו לאחר שינסה לעלות על הסוסה.

הכול נעצו את מבטם באבו־חדרה וציפו לתגובתו, אך הוא המשיך ומתח את עצבי אורחיו עד תום. לאחר המתנה שנמשכה דקות מספר הוסיף שמן למדורה כשאמר: "לא רק שאותו רוכב יושב כאן עמנו, אלא שהוא יהודי." מיד הסבו כולם את מבטם לעבר יצחק, היהודי היחיד שישב עמם. לוּ התכוון אבו־חדרה בדבריו לבנו של שֵׂיח' בדווי, כזה שלגם מינקותו חלב סוסים, מילא, עם זה אולי היה הבדווי הזקן מוכן להשלים, אך מה ליהודי ולסוסה שאינה ניתנת להכנעה? לרגע חשב כי אבו־חדרה אמר את דבריו בבדיחות דעת, אך כשחזר והביט בפניו, הבין כי אין זה כך. דברי אבו־חדרה הציתו חשמל באוויר ובין היושבים פרץ ויכוח. היו שאמרו כי אין הם מאמינים שהיהודי יצליח להכניע את הסוסה, ואחרים טענו כי אם אבו־חדרה כה נחוש בדעתו, אולי הוא יודע מה שהם אינם יודעים. יצחק נראה משועשע מכל העניין. הוא לא רצה להלבין את פני השיח' ברבים, אך לבו לא נתנו להחמיץ אתגר כזה והזדמנות לרכוב על סוסה כה אצילה. בינתיים המשיכו הבדווי הזקן ואבו־חדרה להתווכח, ולבסוף החליטו כי יצחק ינסה לרכוב על הסוסה. אם יוכל לה, יצא אבו־חדרה כמי שידו על העליונה, ואם לאו, יהיה זה השיח', והכול ייווכחו כי אין כסוסתו. כך הוברר שהכבוד הוא שהכריע בין הצדדים. כשכבודו של אבו־חדרה היה מונח על כף המאזניים, הוסרו לבטיו האחרונים של יצחק, והוא קם ממקומו וניגש לסוסה.

יצחק בדק את האפסר, את המתג שבפי הסוסה, ואת האוכף והרצועות. אלה נראו לו פשוטים מדי ומיושנים. סוסה אצילה ויקרת ערך שכזו, חשב, ראויה לציוד רכיבה משובח מזה. כשביקש לעלות על גבה נעמדה על רגליה האחוריות, ואת הקדמיות הרימה גבוה באוויר בניסיון לנערו מעליה, אך יצחק דבק באוכף ולא הניח לה להפילו. כששבה וירדה הרטיטה את גופה מצד לצד. כשניסיונותיה אלה לא צלחו, פרצה בדהרה קדימה בעוד יצחק צמוד אל גבה, אוחז בה בחוזקה ואינו מרפה.

הסוסה שעטה אל השדות כאחוזת אמוק, ולא ניתנה לשליטה. נראה כאילו ביקשה להוציא את זעמה על הרוכב, ואולי גם על בעליה, שהתיר לזר לעלות על גבה. יצחק לא ניסה להסיטה ממסלולה. הוא נתן לה לבחור את דרכה, כדי שתפרוק את זעמה. כעבור דקות ארוכות בהן דהרה במלוא כוחה ללא כיוון מוגדר, ניסה יצחק לשלוט בה במשיכות קלות באפסר. הנוכחים צפו במחזה והביעו קריאות התפעלות נוכח דהירתה האצילית והמהירה, וגם מאחיזתו האיתנה של יצחק. הסוסה והרוכב נראו כאילו היו גוף אחד. הבדווי הזקן, שצפה אף הוא במתרחש, החל להאמין כי אכן קיים רוכב נוסף היכול להכניע את סוסתו, והצטרף אל קריאות ההתפעלות שעלו מסביב.

יצחק ביקש לכוון את הסוסה אל עבר הבתים הבודדים של המושבה הצעירה גן יבנה. הוא הגביר את המשיכות באפסרה, ואז חש כי אחת הרצועות נקרעה. כשאבדה לו יכולת השליטה בסוסה דבק אל גבה בהטיית גופו קדימה לאורך צווארה, עד שראשו

כמעט ונגע בראשה. בידו האחת חיבק את צווארה, ובשנייה ניסה לאחוז ברצועה הקרועה שתלתה מהמתג, אך הרצועה הייתה שמוטה כלפי מטה וכל מאמציו עלו בתוהו. אחד מאיכרי המושבה שעבד אותו זמן בשדה הבחין בניסיונותיו של יצחק, והבין כי סיכוייו קלושים. מאוחר יותר סיפר כי הסוסה חלפה לידו כרוח סערה, ונראה היה כי הרוכב חסר אונים ללא השליטה במושכות. הוא ידע כי האסון קרב.

הימים היו ימי קיץ, והאדמה השחורה הייתה יבשה וסדוקה. בעיצומה של הדהרה שלוחת הרסן ננעצה רגלה הקדמית של הסוסה באחד הסדקים שבאדמה. היא נזרקה קדימה והרוכב נזרק אחריה, נחת על עורפו, ונגרר לאורך כארבעים מטרים. האיכר הבחין בנפילתו ומיהר אל המקום. הוא מצא את יצחק חסר הכרה וחשש לגעת בו. הוא לא ידע אם נפגע בראשו או בעמוד השדרה, ואולי אף אינו בין החיים, ומיהר להזעיק למקום את גב' גושנסקי, אחות המושבה. האחות קבעה שאסור להזיז את הפגוע ממקומו והורתה לאיכר למהר ולהזעיק רופא.

ד"ר ליטבק הגיע מרחובות. לאחר בדיקה יסודית קבע שיצחק ספג חבלות חיצוניות במרבית חלקי גופו, כמה מצלעותיו נשברו, והגרוע מכול, כך אמר, קיים חשד לפגיעה בראשו ולנזק בעמוד השִדרה. עדיין מוקדם לקבוע את מידת הנזק. "זאת נדע עם הזמן", אמר. הוא גם לא יכול היה לדעת אם הפגיעה תותיר את אותותיה בגופו לתמיד, בשיתוק איברים או בנזק אחר. בשל כך הורה להשאירו באותה תנוחה, לא להזיזו ממקומו, ולתת לו טיפול רפואי במקום. בפצעים החיצוניים ובחבלות טיפל בעזרת האחות, ובתום הטיפול השאיר בידיה חומרי חיטוי לפצעים. הוא הנחה אותה כיצד יש לטפל בפצוע, והבטיח כי יגיע בכל יום להתרשם ממצבו.

רגלה של הסוסה רוסקה, והיא נגאלה מייסוריה בירייה כדור אקדח.

אֲחיו של יצחק, שלמה ומרדכי, הקימו מעל מקום משכבו צריף עץ. הם הכינו את המקום לשהייה ארוכה בהתאם להערכת הרופא. המשפחה כולה התגייסה לעזור. אשתו רבקה עברה להתגורר בצריף העץ שהוקם מעל בעלה. שני ילדיהם, יהודה ועמוס, נמסרו להשגחת סבתם אסתר, והאח שלמה נדד בכל יום מרחובות לגן יבנה, והביא עמו מצרכים ותרופות. האחות גושנסקי עשתה ככל יכולתה להציל את יצחק, וכמעט לא משה ממנו.

"ד"ר ליטבק אמר שהפגיעה קשה ועלינו להתכונן לגרוע מכול," סיפרה על המקרה דודתי לאה. "הוא פסק שאין להזיז את יצחק גם אם הדבר ייקח חודשים ארוכים. רבים מתושבי המושבה הגיעו לראות את אחי. הם לא יכלו להאמין שיצחק הגדול, האריה, רובץ חסר הכרה. היו לו הרבה ידידים, ובהם ערבים, וכולם הגיעו. רצו לעזור, להחליף את רבקה כדי שתוכל לנוח בביתה, אך היא לא הסכימה. היא לא עזבה אותו לרגע. הם הגיעו ובידיהם סירים מלאים בתבשילים, בירקות ופירות, ומה לא? כל היום ישבו שם ואכלו. אתה יודע מה? כשאני חושבת על זה כעת, אז אולי אחי התעורר בסופו של דבר רק מהריחות שעלו שם מהסירים, שהרי מעולם לא השאיר את ידידיו לבד כשדובר בארוחה דשנה... בכל אופן, רבקה גיסתי ואביך טיפלו בו במסירות ולא הניחו אותו לרגע. אביך ויצחק היו קשורים מאוד זה לזה, אולי בקשר הכי חזק שהיה בין האחים.

גם האחות המסורה גושנסקי ישבה שם עמם. ארבעים יום שכב יצחק חסר הכרה ולא זז, ארבעים יום!

לבסוף, כשהתעורר וקם, הייתה זו קימה של אריה שהתנער מרבצו, קימה אטית שאינה נגמרת. לאחר שחזר לביתו רצה לוודא שכל החלקים בגופו מְתַפקדים, וכעבור תשעה חודשים נולדה אילנה..."

כך זכר בן דודי יהודה, בנם של יצחק ורבקה, את הימים ההם: "כיוון שאימא ישבה ליד אבא, העבירו את עמוס ואותי לבית סבתא, ואנחנו היינו מרוצים מאוד מהסידור הזה. להיות אצל סבתא, זו הייתה תמיד חוויה בלתי רגילה. הבית היה גדול ותמיד המה אנשים. גם המרתף היה גדול ובעינינו, הילדים, נראה היה כאילו הייתה בו מין מסתוריות. בחצר היו הרבה בעלי חיים, והיה בה עניין רב. סבתא דיברה אידיש וקצת ערבית ועברית. אתנו דיברה בשלוש השפות הללו כשהן מתובלות האחת בשנייה. היא לימדה אותנו להגיש אוכל לפרות ולעגלים, להאכיל את העופות ולאסוף את הביצים. איסוף הביצים כלל טיפוס על ערמות החציר והתבן, חיפוש באבוסי הסוסים והפרות, וזחילה מתחת לארגז השעורה. את כל אלה אהבנו, כמובן.

בעונת האביב מלאה החצר בדוגרות ובאפרוחים. הביצים שסבתא לא הדגירה שימשו לצורכי הבית, ואת הנותר מכרה. בכל יום אכלנו חביתה או ביצה בגביע. החלמון שלהן היה אדום, וטעם הביצים היה טעם גן עדן. לשמנת ולגבינות של סבתא יצא שם למרחוק, ואנשים עמדו בתור לקנות את תוצרת החלב שלה. הטבון עמד על יד המטבח, ושימש לאפיית לחם ומאפים שונים. אהבנו לטבול את הלחם החם והרך שיצא זה עתה מהטבון בשמנת ולהוסיף עליו גבינה לבנה. פעם בשבוע אפתה סבתא עוגיות, והן הספיקו לכל ימות השבוע. היו אלה עוגיות יבשות ועגולות, וסבתא הגישה אותן בשעת שתיית התה. אנחנו היינו סוחבים מהן ואוכלים לתיאבון. עשינו אצל סבתא כל מה שעלה לנו בראש. כמו שהייתה קשה, כך הייתה רכה אלינו, ונתנה לנו יד חופשית.

גם ילדי השכנים נהגו להגיע אל החצר, בעיקר בעונת התות. בילינו על עצי התות בחצר שעות ארוכות. אכלנו תותים ובנינו מבצרים בין הענפים. בתמורה לתותים שלנו הזמינו אותנו ילדי השכנים לטפס על עצי התאנה שלהם.

סבתא הייתה דתית מאוד. לאחר שנים, כשמלאו לי שלוש־עשרה שנה, ביקשה שאניח תפילין, ואני מילאתי את מבוקשה. היא גם רצתה שאהיה רב לכשאגדל. זה היה החלום שלה, אך איך אומרים? "עד כאן". כשנכשלה בעניין זה עם הבנים, ניסתה עם החתנים. כשנכשלה עם אלה, ניסתה עם הנכדים. כמובן שגם אתנו לא הצליחה.

חודשים ארוכים התגוררנו אצל סבתא, עד שאבא החלים לחלוטין ושב לאיתנו. שמחנו לחזור אל הקן המשפחתי, אך הצטערנו לעזוב את סבתא ואת הדודים שפינקו אותנו, וגם את החצר וכל מה שהכילה בתוכה. התקופה בה היינו אצלה הייתה נהדרת. אבא הבטיח לנו שנחזור לבקר אצל סבתא בכל שבוע, וזה שכנע אותנו לחזור הביתה. נדמה לי כי בזכות אותם ימים התאהבתי בחקלאות ובבעלי חיים, וזה הוביל אותי כעבור שנים ללמוד וטרינריה, רפואת בעלי חיים.

אבא העריך מאוד את מסירותה של הגב' גושנסקי, האחות שטיפלה בו. כמחוות הוקרה על טיפולה המסור העניק לה מתנה שהייתה אז יקרת ערך, עגלה צעירה מהרפת המשפחתית.

אחרי שהחלים באו לבקרו אנשי גן יבנה ואבו־חדרה, וכמובן גם רבים מבני המושבה, והבית המה ממבקרים."

טז

עזרה הדדית במשפחה

פרדסי המשפחה

שנים מספר לאחר מות סבי עברה חלקת האדמה בגבול נס ציונה ורחובות לארבעת בניו: נתנאל, יצחק, שלמה ומרדכי. על חלקה זו נטעו פרדס, כזכור. החקלאות היוותה מקור תעסוקה עיקרי במושבות, על כן עברו האדמות החקלאיות מאבות לבנים. כעבור שנים, כשרווח לאחים, רכשו למרים, לרבקה, ללאה וליהודית חלקת אדמה בת שלושים ושבעה דונם בגבולה המזרחי של המושבה. החלקה נרכשה מהרב שמואל מוהליבר, שהיה מראשוני "חובבי ציון" ומנהיגיה, ונמנה על יוזמי הקמתה של חברת "מנוחה ונחלה". את החלק הנותר מאותה חלקה שברשות הרב מוהליבר רכש אליעזר סקר.

כמה שנים קודם, כשמרים חסכה כסף משכר עבודתה בדואר, היא ופרידה רכשו שלושים ושמונה דונם אדמה בצפון המושבה מאלמנתו של גלוסקין. על חלקה זו נטעו להן אֲחֻיהן פרדס. כעבור שנים לא מעטות ביקש מכון ויצמן להתרחב ורכש מידיהן את הקרקע.

חלקת האדמה שרכשו האחים ואליעזר סקר מהרב מוהליבר הייתה גבעה הצופה לרמלה וסטרייה. על גבעה זו הקים השומר חנקין את סוכתו בימים שבהם פעל ארגון "השומר" ברחובות. במקום בו עמדה הסוכה נבנה בשנות מאורעות הדמים 1936־1939 מגדל שמירה בגובה עשרה מטרים, לתצפית על רמלה, סטרייה והכביש שבין רמלה לרחובות. בנייתו נמשכה יותר מהמתוכנן בשל הטרדות ירי מעבר רמלה. כדי למנוע חבלה ופגיעה בו נוצק בטון עד ליסודותיו, בעומק מטר וחצי בקרקע. סולם פנימי הוביל אל שתי קומות ששימשו לתצפית ולירי. המגדל תוכנן בידי המהנדס הרחובותי גליק, שעיצבו בדמות קונוס הנושא כיפה לראשו. בשל צורתו הייחודית כינוהו "המגדל הדתי". אחרים ראו בו פנים צוחקות, בשל חרכי הירי, ונתנו לו את הכינוי "המגדל הצוחק". המגדל עומד על מקומו עד היום.

גם בחלקה זו נטעו האחים פרדס. עצי ההדר צרכו מים גם בקיץ, וכדי להשקותם נחפרו בפרדסים בארות. משום כך נתנו הערבים לפרדס את השם: "בַּיְאָרָה", מהמילה "בִּיר", באר. האחים שכרו קבוצת מומחים לחפירת בארות. אלה באו, בדקו את השטח, וקבעו את מיקום הבאר. הם חפרו בעומק מטר ובנו אותה מלמעלה כלפי מטה בשיטת ההפחתה מטר ועוד מטר, עד למקום נביעת המים. במעלה הבאר הציבו משאבה, וזו העלתה מים בצינור שירד עד לקרקעיתה. בשנים הראשונות פעלו המשאבות בפרדסים באמצעות מנועי שרפה פנימית, שהופעלו בדלק נוזלי. ברבות השנים הותקנו בבארות

מנועי חשמל. לפני שהמנועים המכניים הוכנסו לשימוש הועלו המים במערכת שאיבה שנקראה "אנטיליה". זו הייתה עשויה גלגל עץ. בהמת עבודה שעיניה כוסו הלכה במעגל, סובבה את הגלגל, והניעה שלשלת דליים שירדו לעומק הבאר, העלו מים ושפכו אותם לתוך ברכה גדולה או לתעלות השקיה. הברכה נבנתה במקום הגבוה בפרדס, וממנה יצאו תעלות השקיה שהובילו את המים אל שורות העצים. פועלים פתחו או סגרו אותן לסירוגין.

להפקת זרעים לשתילי פרי הדר קנו האחים בבית הספר החקלאי מקווה ישראל לימֶטות, סוג של לימונים מתוקים, וגייסו את מוחמד ובני משפחתו להוצאת הזרעים מהלימונים. מוחמד היה ה"באיארג'י", המשגיח בפרדס, העובד הקבוע במשק המשפחתי. מוחמד ובני משפחתו קיבלו את הלימונים המתוקים לידיהם, חתכו אותם לפלחים ונגסו בפיהם. את הזרעים פלטו לכלי ואת הנותר ירקו. בשעת הנגיסה גמעו לבטנם מבלי משים כמויות גדולות של מיץ, למרות שניסו להימנע מכך בשל טעמו המתקתק. מדי פעם היה עליהם להפסיק את עבודתם ולרוץ אל בינות לעצים, לפלוט את בני המעיים.

את הזרעים שהפרידו מהפרי זרעו במשתלה שאת אדמתה הרוו במים מדי יום. את הנבטים הרכים שצצו מהזרעים כיסו בסכך, להגן עליהם מפני השמש. לאחר כשנתיים הוציאו את השתילים ממקומם ושתלום בבורות שהועידו להם מראש. כחלוף שנה נוספת גזמו את מרבית הענפים, והשאירו על כל אחד מהשתילים שלושה־ארבעה ענפים. כשהענפים התעבו הביאו למקום מומחה להרכבות. כל ענף שימש לו כַּנָּה. הוא הסיר מהם פיסת קליפה והרכיב במקומה את הָרֶכֶב – רצועת קליפה עם פֶּקַע שטרם פָּקַע. הרצועות הללו נלקחו משרביטים רכים של עץ מהזן שאותו ביקשו לגדל: שמוטי, אשכולית, לימון, ולנסיה, קלמנטינה וכיוצא באלה. שנתיים אחרי ההרכבה היו השתילים הללו, שהפכו לעצים, לפרדס מניב פרי. כל אותן שנים, ובאלו שאחריהן, היה על בעל הפרדס להקפיד על השקיית העצים בימי הקיץ החמים, לבל יקופח חס וחלילה אחד מהם. העבודה דרשה הרבה ידיים עובדות. בנוסף להשקיה היה צורך לדאוג לדישון העצים, לגיזומם ועיצובם, להילחם במזיקים ומחלות, ולכסח את העשבייה. פרדסן טוב לא חסך מהעצים את כל אלה, ונהג על פי הכללים אותם למדו הפרדסנים מיודעי דבר, ובהם הערבים. אלה שיננו את הכלל: "קופת זְבָלָה – קוּפַּתַיין בּוּרדוּקָאן", סל זבל – שני סלים של תפוזים. וכך, לאחר שהשקיעו בעצים את מיטב כוחם, אהבתם ומשאביהם, ראו הפרדסנים שכר לעמלם. על עמל זה נהגו לומר: "האומר 'בוקר טוב' לעציו, ישיבו לו אלה ב'שנה טובה'".

עבודת ה"בחר", חפירת הבורות הגדולים של הנטיעה, חלפה לה, ואת מקומה תפסו מחרשות כבדות שחדרו לאדמה בעזרת סכינים ארוכות עד לעומק שישים סנטימטרים. מחרשה שנקראה "מַאנֶז" הובאה מאירופה ונרתמה לשישה צמדי פרדות. החריש העמוק הפך את האדמה וחשף לאור ולחום השמש את שורשיהם של עשבי הבר. להובלת הפרדות והמחרשה הכבדה נדרש עובד בעל כוח רב ומיומנות. מי שהצליחו

בכך זכו בשכר גבוה מבעל החלקה. פרט לכך היה על בעל החלקה להשליש סכום כסף בידי משכיר המחרשה והפרדות. יצחק ביקש לחסוך את שכר העבודה ולמד מהמשכיר את עבודת החריש ואת נהיגת הפרדות. כיוון שכוחו היה רב, הוא הצליח ללמוד את המלאכה בזמן קצר עד שהפך למיומן בה לא פחות מחורשים בעלי ניסיון וותק של שנים. גם את אחיו שלמה, אבי, לימד יצחק את העבודה. כשסיימו בהצלחה את חריש חלקתם פנו אליהם ידידיהם האיכרים בני רחובות בהצעה שיחרשו גם את אדמתם. בשכר שקיבלו עבור החריש החזירו לעצמם את הכספים שהשקיעו בנטיעת הפרדס.

לימים סיפר לי אחי שאולי ששמע מפועל יהודי אשר עבד בפרדסי המשפחה כי הודות לכוחו הרב של יצחק עישנו הפועלים סיגריות על חשבון האנגלים. יצחק נהג להתערב עם חיילים אנגלים על חפיסות סיגריות שלא יצליחו לפתוח ברזי מים שהוא סגר. היו אלה ברזים עם מגופים גדולים, עגולים, שהזכירו הגה של מכונית. לאחר שיצחק סגרם ניסו האנגלים לפותחם בכל כוחם, אך לא הצליחו, והשאירו בידיו חפיסות סיגריות. יצחק לא עישן, ואת הסיגריות נתן לפועלים. אלה נהנו מסיגריות "פְּלָיֶירס" ו"סופרפיין" משובחות על חשבון האנגלים.

בעת הקטיף נקטפו פירות ההדר במקטפות יד קטומות בקצה, כדי שלא לפגוע בקליפה. הם הונחו בזהירות בסל נצרים ומשם הועברו לתיבות עץ, שנקראו "בּוֹקְסוֹת". את הבוקסות הובילו לבית האריזה שבפרדס על גבי עגלה רתומה לחמור. בפרדסים הגדולים, בהם היה על הפועלים לסחוב את הפרי למרחק רב, התקינו פסי ברזל ועליהם הסיעו קרוניות עם פרי בדחיפה עד לבית האריזה. קרוניות אלה נקראו "טַרָזִינוֹת". בבית האריזה הועבר הפרי לידיהם המיומנות של הבוררים, שהפרידו בין פרי המיועד ליצוא ל"בְּרָרָה", המיועדת לשווקים המקומיים. את הפרי המיועד ליצוא ניקו מאבק ולכלוך שדבקו בו, והעבירוהו למיון על פי גודלו. לאחר המיון הועבר הפרי לידי האורזים, ואלה עטפוהו בנייר עדין שהיה ספוג בדפיניל, חומר חיטוי ריחני. הדפיניל הגן עליו מפני ריקבון בדרכו הארוכה של הפרי, עד שהגיע לצרכנים מעבר לים. לאחר שעטפו את הפירות הניחו האורזים את התפוזים זה לצד זה, שכבה על גבי שכבה, עד שמילאו את התיבה.

האריזה נחשבה למקצוע מבוקש, ורק מעטים זכו לעבוד כאורזים. אלה היו בעלי ידע וניסיון שהוכשרו לכך, ובעבודתם הסתייעו בעוזר אישי שהגיש להם את הפרי ואת התיבות. הם דמו לרבי חובלים באונייה. כל מילה שהוציאו מפיהם נחשבה פקודה, ואוי לו למי שהמרה את פיהם.

את התיבות הארוזות חתמו נגרים בחישוקי עץ שהושרו במים, ובמסמרים. כל תיבה הוחתמה בחותמת "פרדס" עם סמל הגמל והמותג Jaffa. מבתי האריזה נשלחו התיבות החתומות לנמל יפו על גבי גמלים, ושם הועמסו על אוניות. רוב הפרי נשלח לנמלי ליברפול, מנצ'סטר וגלזגו שבבריטניה, וחלקו נשלח לרוסיה ורומניה. לימים, כששטחי הפרדסים גדלו והתרחבו, נסגרו בתי האריזה שבפרדסים ובמקומם נפתחו בתי אריזה מרכזיים. אז כבר היו רכבות, ואלה העבירו את הפרי לנמל חיפה, שנפתח בשנת 1933.

בנובמבר 1965 נפתח נמל אשדוד, ואליו העבירו את הפרי במשאיות. את נמל יפו חדלו אוניות לפקוד.

יהודה בן דודי זכר היטב את מוחמד ה"באיארג'י", המשגיח בפרדס: "מוחמד התגורר עם אשתו וארבע בנותיו בבית האריזה. בבוקר השכם, לפני האריזה, היו אשתו ובנותיו מסלקות את המצעים של בני המשפחה ששימשו אותם לשנת הלילה, ומפנות מקום לאורזים. הן עזרו בעבודת האריזה, והגדילו בכמה גרושים את הכנסת המשפחה.

אבי הבחין כי פניו של מוחמד נפולות מזה זמן מה, ואינן מאירות כמקודם. אבא חיבבו ודאג לשלומו, שמא אירע לו דבר כלשהו, וניסה לדובבו, אך מוחמד לא הסכים לפתוח בפניו את סגור לבו. לאחר הפצרות חוזרות ונשנות גילה לאבא את הסיבה: "יא חווג'ה יצחק, ארבע בנות לי, ארבע בנות! ואף לא בן אחד. כולם צוחקים מאחורי גבי, וגם בפניי, וקוראים לי אבו אל־בנאת. נכון שהבנות טובות הן ונאות, וגם עוזרות לאמן בכל העבודות, אבל אתה יודע, בנות הן בנות."

אבי שמע את הדברים וניסה לשכנעו כי אין כל פסול בבנות. להפך! יתרונותיהן רבים, אך זה בשלו. אמר לו אבא כי מוקדם עדיין להתייאש ויעץ לו להמשיך ולנסות, שהרי בסופו של דבר יביא לעולם בן זכר, והכול יבוא על מקומו בשלום, אך מוחמד מיאן להתנחם.

באחד הימים הגיע לפרדס בדווי זקן, שהעיד על עצמו כי הוא דרוויש, נזיר מוסלמי העובר בדרכים ומתקיים מעשיית נסים. מוחמד שטח בפניו מה שעל לבו, וזה הבטיחו להביא מַרפא ל"מחלה". חקרו מה אורח חייו, מה מזונו, שְׁאֵלוֹ שאלות אינטימיות על דברים שבינו לבינה, עשה אוזנו כאפרכסת כמקשיב לכל מילה. כשסיים מוחמד את דבריו, שלף הבדווי מכיס מעילו שקית בד קטנה, אחז בחוט שסגר עליה, ונפנפה מול עיניו של מוחמד: "כאן טמון אושרך", אמר לו בארשת של מבין עניין. "אומנם נכון כי המחיר גבוה, עשר לירות, אך מה הן עשר לירות מול האושר המצפה לך ולאשתך בעוד תשעה חודשים?"

מוחמד נרתע מגובה הסכום, שהיה שווה לִשכר עבודה של חודשיים בפרדס, ולרגע חשב לוותר, אך הסיכוי שנפתח בפניו לזכות בבן זכר דחק כל הרהור נוסף. גם לאשתו, שנתבקשה לשלוף את הכסף מה"כספת" המשפחתית שבחזייתה, נראה הסכום מוגזם. היא ניסתה למחות, אך מוחמד השתיקה מיד. הבדווי קיבל את הכסף לידיו, נתן למוחמד את השקית, ופירט באוזניו את הוראות השימוש: בערב, לאחר הארוחה, עליו לערבב את תוכן השקית בכוס מים, לבחוש היטב כמה רגעים, ולרוקן את התמיסה אל גרונו בגמיעה אחת. מיד אחר כך עליו לבוא אל אשתו, ובמזל טוב ייוולד לו בן זכר בעוד תשעה חודשים. כשסיים הבדווי הזקן את דבריו, מיהר לצאת לדרכו.

בערב עשה מוחמד בדיוק כפי שהנחה אותו הבדווי. המסכן לא יכול היה לדעת כי התמיסה הכילה פלפל שחור טחון דק. כעבור רגעים מספר מצא עצמו בברֵכת האגירה שבפרדס.

אבא ואני הגענו במקרה לפרדס, ומרחוק שמענו זעקות שבר העולות ובוקעות

מהברכה. מיהרנו לשם, והנה מוחמד קופץ ומשתולל במים, עירום כביום היוולדו, מנתר ומתיז לכל עבר, ולוגם אל קרבו כמויות מים עצומות, כמבקש לגמוע את כל מי הברכה. הוא זעק עד לב השמים: "הבטן, הבטן," ואנחנו לא הבנו מה קרה. אשתו הגיעה בריצה וסיפרה לנו את סיפור המעשה. אבא ואני תפסנו אותו בכוח, העלינו אותו על הכרכרה ולקחנו אותו לד"ר מרשוב, רופא המושבה. הרופא עשה לו שטיפת קיבה ונתן לו תרופת הרגעה. לאחר שנרגע קמעה ונח, החזרנו אותו לפרדס.

זמן קצר לאחר שאירע הדבר נכנסה אשתו להיריון. הפועלים הערבים בפרדס קנטרו אותו. הניפו מול עיניו כף יד, הראו לאומלל חמש אצבעות ואמרו לו כי בקרוב תיוולד לו במזל טוב בת חמישית. הם גם המשיכו לקרוא לו "אבו אל־בנאת", והקנטותיהם חדרו ללבו כסכינים. אבא ניסה להרגיעו, ואמר כי הפעם, "אינשאללה", ייוולד לו בן זכר.

כעבור תשעה חודשים נולדה בת. כשאבא ואני באנו אליו והבאנו לו מתנה, הוא אמר: "וואלה, יא חווג'ה יצחק, מה אגיד לך? בכול אתה אשם, הכול בגללך. אם לא היית לוקח אותי לרופא הזה שלכם, שלא מבין בעניינים האלה שום דבר, הייתי היום אב לבן זכר." אחרי אתנחתא קלה של כמה שניות, הוסיף: "בכול אשמים הרופאים היהודים שלכם, שאינם מבינים בעניינים האלה..."

בית־חרושת לקרח

בשנת 1934 ביקשו האחים דניאלי להקים לעצמם עסק שאינו קשור לענף החקלאות, שהרי החקלאות נתונה לחסדי שמים, והשמים לא תמיד מאירים פניהם לאנשי האדמה. ידידו הקרוב של יצחק, דוד שוסיוב, הציע לו לנצל את באר המים והמבנה הסמוך לה בפרדס המשפחתי, ולייצר קרח: "... אתה מכניס מים בצד אחד ומוציא כסף בצד שני."

לפני שהגיע הקרח לבתים ניסו לקרר את המזון בדרכים שונות. היו שאחסנו את המזון בארונות רוח, "לוּפְט שָׁפֶּה", שבצדם החיצוני היה תריס, והאוויר שחדר מבעד לחרכיו שמר על טמפרטורה נמוכה יחסית. אחרים שמרו את המזון בכדים ועטפום בבדים, אותם הרטיבו מדי כמה שעות. מאוחר יותר הביא הולצמן, יהודי שעסק בחידושים, מתקן לקירור מאוסטרליה. הוא גם אִקלם את הפומלו ואת אגוז הפקאן ופיתח את ההמטרה בפרדסים. מתקן הקירור של הולצמן היה ארגז פח מרובע שהכיל מצרכים במדפים ועמד בקערת מים רחבה. מעליו הניחו מכסה ברזל עטוף בשק. השק ספג את המים מהקערה וצינן את המצרכים.

כל האמצעים הללו היו יעילים לזמן קצר ולתנאי מזג אוויר רגילים. בימי הקיץ החמים לא עזרו הרבה, ולא ניתן היה לשמר את המוצרים באמצעותם לאורך זמן.

כשהוקמו בתי החרושת הראשונים לקרח החלו תושבים לרכוש ארגזי קירור שנקראו "מקררים". אלה היו עשויים עץ ותוכם פח מגולוון. בחזיתם היו שתי דלתות שסגרו על שני תאים. התא העליון היה צר ושימש לתחיבת הקרח. התא התחתון היה רחב, ושימש להחזקת מצרכי מזון. מי הקרח שהופשרו התנקזו למכל בתחתית המקרר, ועקרות הבית רוקנו אותו בכל יום.

המקררים שיפרו מאוד את איכות החיים והגבירו את הדרישה לקרח. האחים דניאלי התקשרו בחוזה שותפות עם גיסם ג'ון־יואל כהן, בעלה של אחותם רבקה. בחוזה נכתב כי בית החרושת לקרח יוקם על שטח של 1000 מ"ר בחלקת הפרדס שבגבול רחובות – נס ציונה. את המכונות לבית החרושת רכשה השותפות מחברת "נשיונל", שסוכניה בארץ היו האחים יוסף וברוך מילר.

כמה חודשים לאחר חתימת החוזה הגיעו המכונות למבנה שבפרדס, שעבר התאמות לצורך קליטתן. האחים מילר שלחו מומחה מטעמם להרכיב את המכונות. אותו מומחה, יעקב הלפרין, היה מכונאי דיזל מיומן. הוא קיבל לידיו את הוראות ההרכבה שנכתבו בגרמנית, שפה בה שלט, ובעזרתן הצליח להתמודד עם המלאכה המורכבת. בהרמת החלקים הכבדים ובהעברתם ממקום למקום הסתייע ביצחק ובשלמה, שנצמדו אליו מהיום הראשון, שאלו שאלות, וביקשו להבין כיצד מורכבת ופועלת כל מכונה. לאחר שהרכיב את משאבת הדיזל בדק יעקב את יכולת שאיבתה וגילה שהיא העלתה ארבעים מטרים מעוקבים מים בשעה, כמצופה. כשסיים את הרכבת המשאבה, המשיך יעקב הלפרין בהרכבת המכונות האחרות, בהתאם להוראות ההרכבה שבחוברת ההדרכה.

האחים דניאלי למדו להכיר ולחבב את יעקב הלפרין, שהיה חרוץ ומיומן. הם הזמינוהו לבית המשפחה והוא נענה ברצון. בעת ביקורו בבית המשפחה נשאה חן בעיניו אחותם לאה. הוא גם הוזמן לנשף פורים שהתקיים בבית העם, כבכל שנה. משם כבר ידע לסלול את דרכו אל לבה.

כך תיאר יעקב הלפרין שנים אחר כך את זיכרונותיו מהבית ומהמשפחה: "בית משפחת דניאלי היה בית משפחתי מאוד, עם אווירה כפרית. בבית היה חדר־וֶרַנדָה ארוך (חדר מרפסת פתוח שחלון גדול בצדו האחד) עם שולחן ארוך וספסלים. הכל היה פשוט ונאה. המטבח היה מרווח, עם תנור שהזכיר לי את התנור בבית הוריי בסקולה שבהרי הקרפטים. בחצר היו שני עצי תות, אורווה ורפת, ובמקום עמד ריח של זבל וניחוח של חציר. התרנגולות טיילו להן בחצר. הכול היה כפרי ונחמד. בסמוך היה גן עצי פרי וחמור קשור לעץ, ולפני הבית, ברחוב יעקב, שני עצי תמר וגדר חיה.

אמה של לאה הייתה אישה נמוכה ונמרצת, שאת אופייה החזק הכרתי מאוחר יותר. היא מדדה אותי, ונראה היה לי שמצאתי חן בעיניה. לאחר ההיכרות בנשף פורים נפגשתי עם לאה כמה פעמים. נפגשנו גם בתל אביב. סוף סוף מצאתי את מבוקשי, כנראה הודות ללאה. היא החליטה לשים קץ לחיפושים הודות לשתדלנותם של האחים דניאלי, שמצאתי חן בעיניהם גם במישור המקצועי וגם במישור האישי. מאוחר יותר נודע לי כי אסתר, אמה של לאה, לא הסכימה לשידוך. הייתי נותן כמה ימים טובים מחיי כדי לדעת מה היו שיקוליה. ייתכן שלא הייתי דתי מספיק לטעמה או שרצתה לחתן תחילה את מרים, ואולי היו עוד סיבות שמאוד הייתי רוצה לדעת. לדאבוני, בזמן כתיבת שורות אלה אֵחיה של לאה אינם בחיים, ונותרה רק האחות הצעירה יהודית. אין מי שיגיד לי מה התרחש במוחה של אסתר דניאלי. אני מודה היום מעומק לבי לאשתי לאה שמצאה אומץ לב והחליטה לקבוע את גורלה בעצמה. כך הגעתי סוף סוף לנמל מבטחים לאחר שנים ארוכות של נדודים על פני ארצות רחוקות."

אהבות, אכזבות וחתונה

לאה ידעה גם ידעה מאין נבע אומץ לבה ומניין באה לה תעוזתה לעמוד מול אמה ולפעול בניגוד לדעתה. התסכול, האכזבה והכאב שהביאה עליה אמה בעקשנותה כמה שנים קודם, כשגרמה לחברה האהוב והיקר לקום ולעוזבה מבלי להיפרד, הם שהובילוה לעשות מעשה.

וכך סיפרה לי לאה: "כיבדנו מאוד את אימא והתחשבנו בדעתה בכל דבר ועניין, גם בבחירת בן זוג, אך היו מקרים שבהם דעתה הייתה בניגוד גמור לרצוננו, ולא ויתרנו. כך היה כשרצתה שאתחתן עם רב. האמת... אגיד לך... דווקא היה רב אחד שרצה אותי, והוא היה בחור צעיר ונאה מאוד... אבל אני אמרתי לה: "אני לא אתחתן עם רב ולא אהיה רבנית". אותו רב צעיר קנה מכונית והוביל לחם לחנויות. בדרכו היה נכנס אלינו הביתה וניסה ליצור אתי קשר. כמדומני שהתאהב בי חזק. חברה לחשה באוזניי שכדאי לי, למה לא? הוא דווקא בחור טוב ונאה. השבתי לה כי נראה לי שהיא תתאים לו יותר...

כאשר ראה שאתי זה לא הולך, חדל מניסיונותיו, ויותר לא ראיתיו. כנראה שהתאכזב והלך לישיבה. היו לי הרבה חברים באותה תקופה, מירושלים ומחיפה, ואני לא מיהרתי. אימא תמיד אמרה לנו: "את זה לא מפסידים, ואת זה לא מאחרים." היא דיברה מניסיונה, לאחר שהתחתנה בגיל שמונה־עשרה ועבדה כל חייה בפרך.

ברחובות היינו חבורה עליזה של צעירים וצעירות. חברותיי הטובות: שרה חייט, חסידה סופר, שפרה פורר ואני נסענו הרבה ובילינו, והיה לנו כֵּף־חיים. אני זוכרת שכשהייתי פעם בחיפה אצל הסָקֶרים, חיזר אחריי מי שהיה מורה שלי שנים קודם, אבל לא רק הוא. היו הרבה מחזרים. הייתי צעירה עליזה וחייכנית, וכנראה שגם נראיתי לא רע, אבל הייתה לי אהבה אחת גדולה, והיא נגמרה לא כפי שרציתי, ממש לא. נו, מה אגיד לך? זה הרי שייך לעבר... ואולי לא... בכל אופן, היה לזה סוף עצוב, וקשה היה לי עם זה.

אבא לא היה אז בין החיים והמצב בבית היה קשה. אימא ניסתה להגדיל את ההכנסות והשכירה את החדר הקטן בכניסה לבית לעזרא דנין. עזרא בא ממשפחה מיוחדת מאוד, שנקראה קודם סוכובולסקי. אביו יחזקאל היה ציוני ידוע, ונחשב לשם דבר ביישוב. עזרא דיבר בהערכה גדולה על אביו ועל משפחתו, ועל כל מה שעשו ופעלו למען היישוב בארץ ישראל. גם עזרא עצמו היה מיוחד מאוד – חרוץ, טוב לב, חכם ובעל חוש הומור.

עזרא ניהל את הפרדס שהיה למשפחתו ברחובות. בכל יום, כשסיים את העבודה וחזר לחדרו, נהג להזמין אותי אליו, וכך צמחה בינינו ידידות עמוקה. הוא נהג לקרוא באוזניי סיפורים ושירים וגם אני קראתי באוזניו. היו לנו גם הרבה שיחות נפש. הלכנו יחד לחברים וחברות, יצאנו לשדות, ושם טיילנו לנו שעות ארוכות. הוא היה בחור מעניין מאוד, אינטלקטואל, עם ראש פתוח. תמיד אמר כי נעים לו בחברתי, ועל כך השבתי כי לי נעים בחברתו. ישבנו יחדיו עד לשעות הלילה המאוחרות. כשעייפתי ורציתי ללכת לישון, תמיד היה מפציר בי לשבת עוד קצת, גם אם שנינו היינו עייפים

מאוד. הוא לא היה ותרן, וחזר והפציר בי. כך היינו יושבים ויושבים, ותמיד היה לנו על מה לשוחח. בחריצותו היה יושב לאחר העבודה ומתקן את הגרביים שהתבלו, כי לבו לא נתנו לזרוק את הקרועות. באותם ימים גרביים היו מצרך יקר ונהגו לתקנן. בזמן האוכל, כשהגשתי לו מזלג, השיב כי אין צורך, שהרי הוא מסתדר עם האצבעות, ומיד הראה לי כיצד הוא מצליח לאכול בעזרתן. תמיד היו לו התלוצצויות והתחכמויות של בחור צעיר ועליז שאוהב את החיים. וכמו שהיה עליז ונחמד, כך ידע להיות רציני וחכם. קרא הרבה ספרים, למד בעצמו על גידול הדרים, והתמחה בכך עד שהיה לפרדסן מנוסה. הפרדס של אביו היה מהפרדסים הטובים ברחובות.

באחד הימים אזר אומץ והציע לי נישואים. אז כבר אהבתי אותו מאוד, וכמובן ששמחתי, אך לא עניתי מיד בהתלהבות, אלא השבתי לו כדרכן של בנות, אתה יודע איך, לא?... בצחקוק ביישני שמשמעותו תשובה חיובית. בזה הבעתי את הסכמתי, וכך גם הבין עזרא.

כעבור יומיים־שלושה נסעתי לחיפה לשבוע ימים. אינני זוכרת אם היה זה לסקרים או לאחותי פרידה. כשחזרתי הביתה גיליתי את החדר של עזרא ריק מחפציו. שאלתי את אימא היכן עזרא, והיא השיבה לי תשובה מתחמקת ופתלתלה. חזרתי ושאלתי אותה, והיא שוב ניסתה להתחמק. כשראתה את כעסי, ושאין בכוונתי לוותר, אמרה שהוא הביא את אביו ושניהם דיברו אתה עליי, והיו אי הסכמות... יותר מזה לא הייתה צריכה להוסיף. הבנתי בעצמי את ההמשך, ומה שהבנתי היה מספיק כדי לדעת שחרב עליי עולמי, ושהיא גרמה לכך.

מה בדיוק התרחש שם, האמן לי כי אינני יודעת עד היום, ומה שלא ידעתי, לא רציתי לדעת. גם כך, הכאב היה מספיק חד ונוקב, ולא רציתי לנבור ולחטט בפצע הטרי. הבט, עזרא הציע לי נישואים, הוא הבין כי אני מסכימה, ואומנם כך היה. הדברים בינינו היו ברורים ואפשר להגיד סגורים, ולחיפה נסעתי כשלבי ברקיע השביעי. כיוון שכך, הביא את אביו אלינו לסגור את הדברים הפורמליים עם אימא. כנראה רצה לדון בעניין החתונה. כשאתה חוזר ושואל אותי מה בדיוק היה שם ומה אימא אמרה להם והם לה, אני יכולה רק לנסות ולשחזר כשאני מחברת את הדברים אחד לאחד. חלקם שמעתי מאימא ומאחרים, וחלקם הבנתי על פי היכרותי אותה ואת עזרא.

כשדיברו אתה על חתונה, השיבה להם שאחותי המבוגרת ממני, מרים, עדיין לא נישאה, והיא קודמת לי. ידוע לי בוודאות ששמה של מרים, שהייתה אז חברה של קלונימוס, הועלה בפגישה. אביו השיב לאמי שעלול לקחת זמן עד שמרים תינשא, ובינתיים הזוג הצעיר רוצה לממש את אהבתו. על כך השיבה בוודאי, בנוקשות שאפיינה אותה, כי אם הזוג הצעיר כה מאוהב, הרי לבטח הוא יכול להמתין עם מימוש אהבתו. עזרא ואביו לא היו אנשים שנכנעים בנקל, וגם היו ישירים. לבטח השיבו לה כי זו גישה מיושנת שעבר זמנה. אולי גם הוסיפו שהיא טועה, ושכך אין נוהגים בבת מבוגרת עם רצונות משלה, ועוד כהנה וכהנה. נו, נו, אתה כבר הספקת לעמוד על אופיה של סבתך ממה ששוחחנו עד כה וממה ששמעת עליה לאורך השנים, לא? ובכן, לנסות ולהעמידה על טעותה ולהגיד לה כיצד עליה לנהוג עם ילדיה, וגם לנסות ולערער על דרכה, אתה

כבר יכול לשער בנפשך, לא כך? טון הדיבור עלה, ועד לפיצוץ לא היה צריך הרבה. אלה היו פני הדברים כשאני מנסה לשחזרם. ממה שהגיע לאוזניי אני יודעת שהשיחה הסתיימה בטונים צורמים ביותר. הוא ואביו נפגעו קשות מאימא, ואל תשכח שאביו היה אדם שאינו רגיל להתייחסות שכזו. עזרא ארז את חפציו ולא חזר לביתנו לעולם. הוא כיבד את אביו מאוד, ולבטח נפגע גם בשבילו. אני יכולה להגיד לך, ואת זאת אני יודעת, שהנתק של עזרא ממני היה קשה לו כשאול, כפי שהיה קשה לי. אני יודעת. והכול בגלל העיקשות הזו של אימא.

אינני מבינה עד היום מדוע עשתה זאת. אני יכולה אולי להבין שבהיותה אדוקה חשבה שעל מרים להתחתן קודם, אך כך לנפץ במחי יד את עולמי לרסיסים? מדוע לא שאלה לדעתי? הייתה יכולה לשבת אתי ועם עזרא, לנסות ולהסביר, לבקש שנמתין עוד קצת, או שהייתה שואלת את מרים מה כוונותיה לגבי נישואיה, ובהתאם לתשובתה היינו חושבים כיצד לנהוג. אהבנו די כדי להמתין, וביחד היינו מוצאים את הפתרון. לצערי, היא לא נהגה כלפיי בהתחשבות, וגרמה לי עוגמת נפש קשה. לא הצלחתי להבין את הדברים אז כפי שאינני מצליחה להבינם היום. האמן לי שמאוד מאוד כאב לי בכל פעם שעברתי ליד החדר הריק בו התגורר עזרא, עד שלא מצאתי את מקומי בבית, אך איזו בררה כבר הייתה לי? היה זה כאב שחדר ללב כסכין, לא פחות. כן עמוס, מאוד אהבתי אותו.

אני זוכרת שבכיתי ימים ולילות לאחר שעזב, והיה בי כעס רב על אמי. כל השבוע ששהיתי בחיפה חלמתי על החופה לצדו של מי שאהבתי יותר מכול ורקחתי בחלומי את תוכניותיי עמו, והנה שבתי הביתה והכול התנפץ לרסיסים. הרבה זמן לאחר המקרה לא דיברתי עם אימא. לא יכולתי לסלוח לה ולשכוח מה שגרמה לי. אתה יודע... יש דברים שהולכים אתך כל החיים, וזה אחד מאותם דברים.

עם השנים היו לי עוד חברים, אולם למען האמת, את עזרא קשה היה לי להרחיק מלבי. שנים לא הצלחתי למצוא את האחד שיבוא במקומו. כך מצאתי עצמי רווקה בגיל עשרים ושמונה. אומנם הרגשתי כבת שמונה־עשרה, אך ראיתי שכל חברותיי התחתנו, והחל לנקר בי חשש שאני עלולה לאחר את הרכבת.

אחי יצחק הכיר לי את יעקב זמן קצר לפני נשף פורים, שנערך בבית העם. יצחק הציג אותו כבחור מצוין עם ידי זהב. למען האמת, הוא לא משך אותי בהתחלה, כי באותו זמן היו לי כמה מחזרים. אחד מהם, בחור מירושלים ממשפחת סלונים, היה נחמד, ואתו זה דווקא היה יותר רציני, אך המרחק עשה את שלו ולא יצא מזה שום דבר.

באותו נשף פורים באו אלינו הביתה הרבה חברות וחברים של אחיי ואחיותיי, וגם שלי. חלקם הגיעו מחוץ לרחובות, ובלילה השתכנו בבתי התושבים. גם אצלנו לנו כמה מהם. כולם התחפשו אז, וכל אחד ניסה לעלות על אחרים בתחפושתו. חברותיי ואני נכנסנו לחדר הקטן והתחפשנו, ואחר כך יצאנו החוצה, הצחקנו את כולם ועשינו שמח. אני זוכרת שבאותו יום באו אל האחים שלי ידידים ערבים עם כפיות ועביות, ואנחנו לא ידענו מי התחפש ומי לא...

יצאנו אל הנשף בבית העם כשאנחנו מחופשים. גם יעקב יצא אתנו. אותו נשף

היה מוצלח במיוחד ונמשך עד השעות הקטנות של הלילה. רקדנו הרבה והיו הגרלות, בקיצור, היה שמח. יעקב הגיע אז באופנוע מתל אביב, אך נשאר בלילה ברחובות והתאכסן בפנסיון של קנטרוביץ, קרוב לביתנו, במעלה הרחוב. כשהסתיים הנשף הציע ללוות אותי לביתי. הוא המשיך לחזר אחריי, עד שקיבל אומץ והציע לי נישואים. השבתי לו בחיוב. כשבישרתי לאמי על רצוני להתחתן, השיבה מיד: "את זה לא מפסידים ולא מאחרים, מה את ממהרת?" אחרי המקרה עם עזרא, כמובן שלא התייחסתי לדבריה, ועשיתי מה שהחלטתי לעשות. לדעתה של אמי הגיע לי שידוך טוב מיעקב, אך דעתה כבר לא קבעה עבורי בעניין הזה.

נסעתי עם יעקב לאחותי מרים, שבאותו זמן ניהלה את הדואר בפתח־תקווה, להכיר לה אותו. הגענו אל מרים לקראת סיום יום עבודתה, והיא ביקשה שנמתין לה קמעה. כשסיימה, יצאנו שלושתנו לאכול במסעדה. שם גילינו לה את החלטתנו להתחתן. היא פקחה עיניים כאילו הודענו לה על רעידת אדמה העומדת להתחולל מתחת לרגלינו. כעבור כמה דקות התעשתה, ואז אמרה משהו כמו: "טוב, טוב מאוד שכך החלטתם, מצוין."

אחותי פרידה התגוררה אז עם משפחתה בירושלים. הם עברו מבת גלים לירושלים בעקבות עבודה שיוסף קיבל שם. יעקב ואני החלטנו להתחתן בירושלים כיוון שלא רציתי להתחתן ברחובות. רציתי חתונה לא גדולה: חופה, קידושין, מעט מוזמנים ובהם בני המשפחה הקרובים, וזהו. הודעתי לאמי שאני מתחתנת עם יעקב בירושלים, אך אימא ניסתה להשפיע עליי שנערוך את החתונה בחצר הבית, תחת עצי התות. השבתי לה שאני לא רוצה חתונה גדולה, ובכלל, אינני רוצה להתחתן ברחובות. עמדתי על שלי ולא ויתרתי. שאלתי את אימא אם תבוא לחתונה, שהרי לא נהגה לצאת את רחובות, והיא השיבה בחיוב, בתנאי שאטבול במקווה. לא רציתי למתוח את החבל יתר על המידה והסכמתי לדרישתה.

יום החתונה קרב ובא. קבעתי עם יעקב שניפגש בתחנת האוטובוסים בבוקרו של אותו יום. אני איחרתי להגיע. אינני זוכרת את הסיבה לכך. אולי הלכתי לספרית או אולי לקבל את השמלה, והוא חיכה וחיכה, וחשב שאמי הצליחה להשפיע עליי שלא להתחתן. כשהגעתי, שאל אותי בכעס: "מדוע איחרת? דאגתי, חשבתי שלא תגיעי." השבתי לו מה שהשבתי, והוא המשיך לכעוס. חשבתי לעצמי: אם ימשיך לכעוס, עוד ילך לחתונה לבד... קבענו שניפגש אצל חברתי נעמי בירמן, שהתגוררה אז בירושלים. שהיתי אצלה כמה שעות, והיא הדריכה אותי. אמרה שאתן כסף לעניים, ושצריך שני עדים.

אחיו של יעקב, יוסף, התגורר באותו זמן אצל חותנתו. אשתו הייתה אז באמריקה. החותנת שמעה שאנחנו מתחתנים ואפתה עוגת דבש לכבוד האורחים. יוסף קנה יין, וגם הביא שני חברים כעדים. פרידה שאלה אם אימא תבוא, ותמהה על שלא הזמנתי חברים ובני משפחה רבים יותר. סיפרתי לה על הַבטחתי לאימא שאלך למקווה, ונזכרנו שלמרים ולאימא הייתה מריבה בעניין זה כשעמדה להינשא לקלונימוס.

הלכתי עם פרידה למקווה. בכניסה ישבה אישה. נתתי לה חצי לירה, שהיה אז הרבה כסף, והיא נתנה בידי פתק. היא הבינה כמובן ונשארה בחוץ עם פרידה. מי המקווה

היו ירוקים. טבלתי את רגליי בשתי המדרגות הראשונות, יצאתי והתנגבתי. ישבתי כמה דקות על הספסל, שייראה כאילו טבלתי את כל גופי במים. לפרידה סיפרתי בבית את האמת. כך מילאתי כביכול את רצון אימא.

החופה התקיימה בוועד הקהילה. אימא הגיעה וחילקה מטבעות לעניים. הביאו את העוגה והיין, שתו קצת, אכלו והלכו. זהו, לא עשינו צרמוניה גדולה. אחרי החתונה נסענו לתל אביב באוטובוס יחד עם אימא. עליה היה להמשיך משם לרחובות כי לא היה אז אוטובוס ישיר מירושלים לרחובות. בדרך החלה לחנך את יעקב ולהדריכו: "יעקב, שלא תיתן לה לעבוד קשה, ושכל השנים תיקח לה עוזרת." נו, מה תגיד על זה? בבית עבדתי קשה ועשיתי את כל העבודות, וזה היה מובן מאליו, אבל אחרי שעמדתי לחיות לצד יעקב, היא פתאום דאגה והדריכה אותו שלא ייתן לי לעבוד קשה...

כשהגענו לתל אביב ראינו את גברת רבינוביץ, שנסעה לרחובות. קראתי לה וביקשתי שתשגיח על אימא, שלא התמצאה בדרכים. חיכינו שהאוטובוס שלהן יֵצֵא לדרכו, ואז הלכתי עם יעקב לחדר שהיה לו בתל אביב. למחרת רכבתי אתו על האופנוע לרחובות. בדיוק אז סיים להרכיב את המכונות בבית החרושת, ובאותו יום היה אמור להפעיל אותן לראשונה. יעקב הגיע לבית החרושת, הפעיל את המכונות, והן עבדו. אוהוו... ועוד איך עבדו. ליעקב היו ידי זהב."

כך זכר יעקב את היום שלאחר החתונה: "למחרת החתונה הייתי צריך להיות בפרדס בהרצת המכונות. ברחובות פגשנו את הדוד של לאה, אח של אמה, אליעזר סקר, שהגיע מחיפה. אז הכרתי בפעם הראשונה את מי שאמור היה להיות המפרנס שלי במשך שלושים ושלוש שנה. הוא היה איש ממוצע קומה בעל עיניים כחולות, אדם מפוכח, המדבר מעט מאוד ושוקל כל מילה. היה לו שקט נפשי של איש דתי עם דיסציפלינה נפשית. קשה היה להזיזו כאשר דובר בעניינים של קח ותן, אלא אם דובר בצדקה. מפיו נודע לי שהוא בעל עסק מסחרי להספקת חומרי בניין והספקה טכנית. החנות נמצאה בשוק הערבי בחיפה. בהמשך השיחה נודע לי שהדוד אליעזר מחזיק את המחסן של החנות במקום מרכזי, סמוך לעירייה. המחסן היה סגור בדרך כלל, ונפתח רק כשצריך היה להוציא ממנו סחורה. הצעתי לו להפוך את המקום לחנות, כיוון שהעיר נבנית, ומרכז המסחר נע מהשוק החוצה. הוא קיבל את הרעיון והציע לי לנהל את החנות. אני מתאר לעצמי שהמלצותיהם של האחים דניאלי וגם העובדה שנשאתי את לאה לאישה השפיעו עליו, אף על פי שלא ביקשתי מאיש שישתדל עבורי. כנראה שההכשרה הטכנית שלי השפיעה גם כן."

את סיפורו השלימה לאה: "וכך, ביום בהיר אחד ארזנו את חפצינו האישיים ועברנו לחיפה. גרנו בתחילה בדירתו של הדוד ברחוב נורדאו, שהייתה דירה מרווחת ומרוהטת יפה. הדוד ומשפחתו עברו לאחר תקופה קצרה להר הכרמל, שם בנו בית ברחוב שושנת הכרמל.

מחיפה עברנו לקריות. שם נולדו וגדלו דני ואמנון. כל השנים המשכתי לעקוב אחר קורותיו ומעשיו של עזרא דנין בעיתונות, וגם באמצעות אנשים שהכירוהו. ואכן, בכל אשר פנה הצליח. הוא היה אדם מיוחד ומוכשר."

פרידה ויוסף בירושלים, רבקה וג'ון ברחובות

החיים בירושלים היטיבו עם פרידה. היא ויוסף הכירו פנים חדשות, ופרידה פגשה שם חברות ילדות שעברו לעיר בעקבות עבודת הבעל. היא נהגה לפוגשן כשהיו יוצאות עם הילדים לשאוף מאוויר ההרים, או בשעות הערב, על כוס תה ועוגה. המקום החדש, הנופים שמסביב והריחוק מאחיותיו של יוסף הפיחו בה חיים חדשים.

הרופא אסר עליה ללדת שנית לאחר שכמעט וקיפחה את חייה בלידת שאול. היא קיבלה חוות דעת רפואיות נוספות, והתשובות היו אותן תשובות. הן סתמו את הגולל על הרחבת המשפחה. את לבה הרחב, השופע אהבה וחום, מיקדה בבנה יחידה.

דודתי יהודית סיפרה עליהם: "שאול היה בבת עינה של פרידה. היא הרעיפה עליו אהבה עד אין קץ. הוא היה ילד יפה, סקרן ופיקח, שהרבה לשאול שאלות, ואת התשובות חקק היטב במוחו. כולנו אהבנו את שאול. הוא היה האחיין הראשון במשפחה, הנכד הראשון של אימא, וכמובן הבן של פרידה. ראינו עד כמה היא מאושרת עמו וזה שימח אותנו מאוד. הוא היה ילד יפה עם שיער בהיר, ארוך ומתולתל, וזוג עיניים סקרניות. כאשר היו מגיעים אלינו לרחובות, היינו מושיבים אותו על החמור, סובבים אתו בחצר, מובילים אותו בין התרנגולות והיונים, לוקחים אותו לרפת, מראים לו כיצד חולבים את הפרות, והילד היה מאושר.

פרידה הרבתה להגיע לרחובות. היא אהבה להגיע למושבה ולבית המשפחה, וגם לילד היה טוב אצלנו. חוץ מזה... יוסף היה קשה וקפדן, ולא היה פשוט אתו. הוא ניסה לחנך את שאול בנוקשות עוד כשהילד היה רך בשנים, ושאול היה רגיש ופגיע. החינוך הפרוסי הזה לא התאים לנו במשפחה. לא אהבנו לראות את יוסף מלחיץ את הילד, אך לא יכולנו להגיד דבר. יוסף היה עקשן. את הנוקשות שלו ניסתה פרידה לאזן באהבה ובחום. שאול אהב מאוד את אמו. הוא היה כרוך אחריה, והיא הייתה כרוכה אחריו, כמובן. אהבתי להתבונן בהם כשהיו יחד. היא קרנה אז מאושר, פניה האירו. כעשר שנים הם עשו בירושלים ואחריהן עברו לרחובות.

כשסיימתי את לימודיי בבית הספר היסודי ברחובות עברתי לבית הספר התיכון בראשון לציון. ברחובות לא הייתה אז גימנסיה," המשיכה יהודית, וסיפרה: "בתום הלימודים נסעתי לזכרון יעקב, למרים. עבדתי אתה בדואר כשנה, וזו הייתה תקופה יפה. למרים היו הרבה ידידים ב'זכרון', עמם נפגשה בערבים. אני זוכרת את הזוג קרמר. הבעל היה קצין גבוה במשטרה. והייתה רבקה אהרונסון, שמרים קשרה אתה קשרים הדוקים, והיו עוד. לי היה חוג ידידים בני גילי, צעירים, ונפגשנו בערבים. כעבור שנה חליתי בעיניי בטרכומה, כמו רבים אחרים באותן שנים. טרכומה הייתה גם ללאה ולאביך. אז השתמשו לריפוי עיניים באבן כחולה, וזו הזיקה יותר משהועילה, העבירה את המחלות מאחד לשני. למזלי, פרידה ויוסף גרו אז בירושלים. נסעתי אליהם להתרפא אצל ד"ר טיכו, והוא ניתח אותי. שלושה חודשים גרתי אצלם, וכל יום הלכתי לדוקטור, שיבדוק לי את העיניים וישים טיפות. לזוג טיכו לא היו ילדים, והם אהבו אותי כמו בת. אני זוכרת שהגיעו אליו לטיפול מכל הארץ, וגם מעבר הירדן וממצרים. הוא נחשב לרופא

גדול. במסדרונות ישבו חולים וחיכו, ובהם שֵׂיח׳ים גדולים ומכובדים, עטופים בעביות שחורות וכפיות לבנות. אחרי שלושה חודשים בירושלים חזרתי הביתה לרחובות. הייתי בערך בת שמונה־עשרה. אימא הייתה צריכה עזרה במשק, ואני שבתי לעזור לה.

כשמרים סיימה את עבודתה בזכרון יעקב עברה לפתח־תקווה. בסוף שנות השלושים התגוררה בתל אביב וניהלה את סניף הדואר שבצומת הרחובות אלנבי וביאליק. בשנים ההן תל אביב התפתחה ושקקה חיים, ומרים למדה להכיר את העולם החדש שנפתח בפניה, ולא החמיצה הצגה חדשה, תערוכה או קונצרט. כנראה שהצליחה מאוד בעבודתה בדואר, עד כי ההנהלה הציעה לה בשנת 1943 לנהל את מרכזיית הטלפון הראשית ביפו. גם את המרכזייה ניהלה בהצלחה לא מבוטלת. לעבודתה ביפו הגיעה מביתה שבתל אביב גם בימים של פורענות וטרור, כשהיה זה סיכון של ממש להיכנס לעיר זו. על עבודתה זכתה במדליית זהב מהשלטון הבריטי, ועליה נחרת: "מרים דניאלי מקבלת מדליה זו עבור אמון ומהימנות מלאים בעבודה משנת 1943, במרכזיית הטלפונים אשר ביפו, וזאת למרות חוסר ניסיון קודם." בספר "אלף נשים בישראל" היא מוזכרת כאישה הראשונה שניהלה בית דואר בארץ.

ברחובות עזרתי בבית, אך גם הרביתי לנסוע לחיפה, לאליעזר וחיונה. ביתם היה לנו כבית שני. אליעזר עבד קשה מבוקר עד ערב, וחיונה לא אהבה להישאר לבד. היא ביקשה את חברתנו, ומדי פעם באנו להיות אתה. היא הייתה עבורנו כמו אחות נוספת. אישה יפה, טובה, חכמה ואוהבת. יש לי ממנה רק זיכרונות טובים, ממנה ומהדוד אליעזר. כשנולדו ילדיה, אני עזרתי לה. הקשר שלנו אתם היה הדוק מאוד. הם הגיעו אלינו בכל חג, נשארו כמה ימים, נחו, טיילו בין הפרדסים, ונהנו מהאוויר הטוב של רחובות. אליעזר נענה תמיד לבקשותיה של אימא. הוא היה הצעיר באחים והיא המבוגרת, הסמכותית. היה ביניהם קשר מיוחד.

מלבד ביתנו שלנו היו לי כבית עוד שני בתים ברחובות. האחד היה של יצחק ורבקה והשני של אחותי רבקה ובעלה ג׳ון. רבקה הכירה את ג׳ון בבלגיה בעת שעבדה שם כמורה. הוא היה יהודי הולנדי ממשפחה עשירה ומכובדת, בעלת בית־חרושת לגפרורים. כשביקש את ידה נעתרה, אך העמידה תנאי: ביום שהיא תבקש לחזור לארץ, יוותר על הכול ויעלה עמה. היא הוסיפה כי אינה יודעת מתי יבוא יום זה, אך היא יודעת בוודאות כי יגיע. ג׳ון אהבה מאוד וקיבל את התנאי. היום הזה אכן הגיע, ואז, כשהגיעו לארץ, היו שלושה גורמים שהרשימו את ג׳ון מאוד וגרמו לו להיקשר לארץ: משפחתנו הגדולה והמלוכדת; אהבתה הגדולה של רבקה לארץ ישראל ולמושבה; ותגליתו כי רבקה חשבה על עתידם בארץ ישראל עוד כשהיו באירופה. היא חסכה אז את מרבית הכסף שנתן לה לכלכלת הבית, פרוטה לפרוטה, עד שהספיק לקניית מגרש ברחובות. אביו לא היה בין החיים ואמו כעסה על שרבקה לוקחת את בנה לארץ ישראל. בדיעבד זה היה מזלו, כי כעבור שנים חוסלה כל משפחתו בשואה, מלבד אחיינו.

אמי אהבה את ג׳ון. הוא היה עדין וטוב לב, והכי חשוב מבחינתה, שתרם לבית הכנסת ביד רחבה. הם הגיעו לארץ עם בתם חביבה, וכאן נולד יצחקל׳ה. את ביתם בנו בקצה הצפוני של רחובות, מול מכון ויצמן, בשכונת מילר. ביתם היה הבית הראשון

בשכונה, וסביבם היו רק בדווים ותנים, לכן הקיפוהו בגדר גבוהה. הבית נבנה בסגנון אירופי, והרהיטים שהביאו אתם מאירופה היו מיוחדים ויוקרתיים. כעבור שנים, כשלא הייתה לג'ון עבודה בארץ, ביקש לעבור לתקופת מה לאחת המושבות ההולנדיות במזרח הרחוק, שם קיבל הצעת עבודה מידיד נעורים. רבקה השיבה לו באותן מילים שאמי השיבה לאבי שנים קודם: "אתה יכול ללכת. אני והילדים נשארים כאן." למען האמת, רבקה דמתה לאמי בהרבה מובנים. חייה לצד ג'ון היו מלאים ומאושרים, והייתה שם אהבה גדולה וקשר יפה, רק חבל שהכול נקטע כה מוקדם."

יז

היציאה מהגדר

עזרא דנין שותף בהקמת המודיעין העברי

לאחר שעזב את החדר ואת לאה התגורר עזרא זמן קצר בבית האריזה שבפרדס משפחתו, עד שמצא מקום מגורים אחר. את ניחומיו מצא בזרועותיה של ציפורה, גם היא רחובותית. השניים נישאו ועברו להתגורר בחדרה. לא רחוק מביתם, בעמק חפר, היו לעזרא אדמות חקלאיות, בהן נטע פרדסים ומטעים.

במחצית שנות השלושים סבלו בעלי הרכוש החקלאי באזור עמק חפר מגנבות ומעשי חבלה, מעשה ידיהם של כפריים ערבים. עזרא ידע לקשור קשרים עם כמה כפריים, ואלה סיפקו לו ידיעות שבעזרתן מנע פגיעה ברכושו וברכוש שכניו. מפקד בכיר ב"הגנה" שמע על קשריו עם הערבים וביקשו לאסוף ידיעות ולספקן לארגון. עזרא הגדיל את מספר מוסרי הידיעות, עד שיצר רשת של ממש. הידיעות שהגיעו אליו ערב פרוץ מאורעות 1936 נתנו תמונה על הכנופיות הערביות ואפשרו להיערך מולן כראוי.

מדיניות ה'יציאה מהגדר' שהתגבשה ב"הגנה", אותה פיתחו אורד וינגייט ויצחק שדה, הסתייעה במודיעין המדויק שהגיע אליהם, ובאיסופו היה עזרא שותף בכיר. ג'וש פלמון, מבכירי המודיעין, אמר עליו: "באותם ימי מאורעות יצק עזרא את היסודות לחשיבה המודיעינית המזרח־תיכונית שלנו."

עזרא העביר ידיעות בעלות ערך גם לקציני הביון הבריטי, ובתמורה מסרו לו ידיעות שהגיעו אליהם על אנשי הכנופיות ועל פעולות הצבא נגדן. במקביל לרשת של עזרא החלו לפעול רשתות נוספות לאיסוף ידיעות. אחת – באזור חיפה, אותה הפעיל וילנסקי בסיוע דווידסקו, והשנייה – באזור הדרום, אותה הפעיל יוסף יעקובזון, איש רחובות.

לאה סיפרה לי על דרכו ומעשיו של עזרא דנין בשירות ה"הגנה" בימי טרום המדינה, על עבודתו לצד גולדה מאיר, ועל פגישת השניים עם המלך עבדאללה ערב הקמת המדינה. מה שלא ידעה לספר השלימו הכתובים, אך לא כאן המקום להרחיב ולספר מעבר למה שנאמר.

חנקין, יצחק דניאלי, ושֵׁיח' עז א־דין אל־קסאם

יהושע חנקין החל את גאולת האדמות ברחובות, המשיך בחדרה, ואחריהן גאל אדמות באזורי חיפה וטבריה, בגליל, בעמק חפר ובעמק יזרעאל. ברבות השנים גאל אדמות גם

בעמק זבולון, בעמק בית שאן, בעמק הירדן, בשרון, בשפלה ובנגב. את דרכו בגאולת אדמות החל ביוזמתו העצמית, המשיך בה כשפעל בשירות הקרן הקיימת, ואחר כך כמנהל חברת הכשרת היישוב. בסך הכול גאל שש מאות אלף דונם מאדמת הארץ. תוך כדי כך למד את תורת המיקח והממכר, עד שהיה אומן במשא ומתן. אז, כשהיה מיומן לעילא ולעילא, השלים את רכישת אדמות עמק יזרעאל ממשפחת סורסוק שישבה בלבנון, לאחר משא ומתן של שלושים שנה!

יד ימינו הייתה אשתו אולגה לבית בלקינד. אולגה הייתה מבוגרת מיהושע בשתים־עשרה שנה. ילדים לא היו להם, ואת כל אהבתם הקדישו לארץ ישראל. על ביתם ביפו, שהיה מקום עלייה לרגל לבני היישוב, אמרו: "בבית חנקין מתחממים לאור תורתה של אולגה". בביתם חושל "המפעל החנקיני" – מפעל הגאולה. כשידי האחד מבני הזוג רפו, היה השני מחזק את רוחו.

באמצע שנות השלושים, כשביקשו בהתיישבות העובדת להקים נקודות התיישבות באזור עמק יזרעאל, חזר יהושע חנקין ליצחק דניאלי וביקשו לסייע בפינוי האריסים שישבו באדמות יוקנעם. יצחק היה עסוק באותן שנים בבית החרושת לקרח ובמשק החקלאי, ועתותיו לא היו בידיו, אך התקשה להשיב בשלילה לידידו חנקין, כי גם הוא ראה בגאולת האדמות שליחות לאומית, ונענה לבקשתו. ארז את מיטלטליו, נפרד מבני משפחתו, ויצא ברכיבה לעבר יוקנעם.

לאחר שלושה ימי רכיבה הגיע למחוז חפצו. מצא חדר מגורים בבית אחת המשפחות שזה עתה עלתה על הקרקע, והתארגן לשינה. למחרת בבוקר יצא לחיפה, לפגוש את ידידו משכבר הימים, הקצין חלים בסטה, שהיה הממונה על החקירות באזור חיפה. בשנות עבודתו בארץ צבר חלים ניסיון ארוך עם תושביה הערבים והיהודים, וניסיון זה עשה אותו לאוהד יהודים דווקא. עמם טווה קשרים הדוקים. הערבים רצו שהקצין חלים, שמוצאו ממצרים, יהיה אחד משלהם, והתאכזבו מקשריו עם יהודים. הם נטרו לו טינה על כך, והקיצוניים שבהם המתינו להזדמנות לפגוע בו.

יצחק וחלים נפלו זה לזרועות זה לאחר זמן רב שלא התראו, ויצאו לסעוד באחת המסעדות הערביות בעיר התחתית. יצחק ביקש לשמוע מחלים על מצב הביטחון באזור עמק יזרעאל בכלל וביוקנעם בפרט, על האפשרויות לפינוי האריסים, ועד כמה נכונים הם לרדת מהאדמה תמורת פיצוי כספי. הוא שמע מחלים על ההתעוררות הלאומנית בקרב ערביי צפון הארץ, שבאה לידי ביטוי, בין השאר, בהסתות ובאיומים על ערבים מתונים, ובעיקר על אלה המבקשים למכור את אדמותיהם ליהודים. הגרועים מכולם, אמר חלים, הם אנשי הדת, ובראשם שיח' עז א־דין אל־קסאם.

שייח' עז א־דין אל־קסאם הגיע לחיפה מסוריה, ארץ הולדתו. במקצועו היה מורה לדת האסלאם והקים אגודת סתר, לה קרא "השֵיחִ'ים מגדלי הזקן". הוא הטיף לרצח יהודים באומרו למאמיניו כי הריגת יהודים נחשבת לג'יהאד, מלחמת קודש, והבטיחם כי הנופל בג'יהאד יזכה בכניסה לגן עדן וישכון סמוך לאללה.

הקורבנות הראשונים היו שלושה חברי קיבוץ יגור, שנרצחו באפריל 1931 בדרכם לקיבוצם. בינואר 1932 רצחו אנשי הכנופיה חבר מושב בלפוריה, וכעבור חודשיים רצחו

חבר כפר חסידים. בדצמבר אותה שנה השליכו רימון לבית יעקובי במושב נהלל ורצחו אב ובנו. הכנופיה פעלה בעיקר באזור חיפה והגליל התחתון. פעולתה נמשכה לסירוגין והתאפיינה בשיטת "פגע וברח". חלים גילה ליצחק כי השיח' אל־קסאם מבקש להטיל טרור על היהודים כדי להרתיעם מלחיות בארץ, ולהפיל מורא על ערבים המבקשים למכור אדמות ליהודים. ידיעות על הכנופייה שהגיעו ל"הגנה" ולשירות הידיעות הבריטי הצביעו על החדרת סוכנים למושבות היהודיות במסווה של פועלים ערבים.

בפגישתו עם חלים קיבל יצחק את העדכונים והפרטים שביקש, וגם סיפר לחלים על רחובות ועל ידידיו השומרים הדורשים בשלומו. השניים נפרדו לשלום לאחר שנדברו ביניהם לשוב ולהיפגש לאחר כמה ימים.

זמן קצר אחר כך נוכח יצחק לגלות כי המידע שקיבל מידידו היה מעודכן ומדויק. כאשר ישב עם האריסים שעות ארוכות והעלה בפניהם הצעות מפתות, התרשם שהם מפוחדים וחוששים להיענות להצעותיו. צלו של השיח' עז א־דין אל־קסאם הטיל עליהם מורא ופחד. כשיצחק ישב עמם היו עיניהם מתרוצצות בחוריהן, בולשות מצד לצד, לוודא שאין מאזינים לשיחתם. מכאן למד כי עליו לדבר עם כל אחד מהם בנפרד, במקום בו לא יחושו מאוימים.

באחד הלילות הגיע אליו לחדרו במפתיע חלים בסטה. הוא סיפר לו על סרג'נט, סמל, יהודי שנורה ונהרג בהר הגלבוע בידי אנשי כנופיית אל־קסאם, והוא הופקד על חקירת הרצח. חלים הוסיף ואמר כי אנשי כנופיית אל־קסאם מתמקדים כעת יותר מכול במי שעוסק בהעברת אדמות ערביות לידיים יהודיות, ובכוונתם לפגוע בו, ביצחק, לאחר שנודע להם על פעילותו באזור. הוא הפציר בו להעתיק את מקום מגוריו ליישוב גדול יותר ומבוסס, שם יקשה עליהם לפגוע בו, והמליץ על כפר יהושע.

יצחק עשה כעצתו. זמן קצר אחר כך שמע כי חלים ואנשיו הצליחו לפגוע בכמה מאנשי כנופייתו של השיח' אל־קסאם, אולם תוך כדי מרדף הוא נפצע ופונה לבית חולים. כשיצחק הגיע לבקרו בבית החולים, כבר עמד חלים על שתי רגליו וביקש לחזור לעבודתו במשטרה.

ימים אחדים לאחר צאתו מבית החולים הופיע חלים במקום מגוריו החדש של יצחק. הידיעות שהביא הפעם היו מדאיגות הרבה יותר. הן העידו כי יצחק הועבר אל ראש רשימת המיועדים לחיסול כשנודע לאנשי הכנופיה שהוא הצליח במקומות שאחרים נכשלו בהם. על כן הם מבקשים את ראשו, וכבר נאספו עליו הנתונים הדרושים לכך. אנשי הכנופיה יודעים על מקום מגוריו החדש, על מקומות אליהם הוא מגיע במהלך היום, ועם מי הוא נפגש. הפגיעה היא עניין של ימים, אמר חלים, וכידיד אמת הוא עומד על כך שיעזוב את המקום מיד. יצחק ידע היטב כי הדברים שחלים מדווח לו בדוקים. הוא התרשם כי אכן חייו בסכנה, והבין כי אין עוד טעם לשהייתו באזור, בשל ההגבלות על יכולתו לנוע ממקום למקום ולהיפגש עם האריסים. ארז את ציודו, אכף את הסוסה ויצא בחזרה לרחובות.

בנובמבר 1935 כיתרה המשטרה הבריטית את השיח' אל־קסאם וכמה מחברי כנופייתו באזור יעבד ליד דותן שבשומרון, וקראה להם להיכנע. עז א־דין אל־קסאם

סירב להסגיר את עצמו, ביודעו כי חבל התלייה ממתין לצווארו. פתח באש על אנשי המשטרה והרג אחד מהם. השוטרים ירו בו ובשלושה מאנשיו והרגום. חברי הכנופיה שנשארו התארגנו מחדש, התבצרו בהרי שכם, וביקשו להמשיך את דרכו. דמותו של השיח' הפכה לסמל של התקוממות בעיני הערבים.

בעקבות חיסולו של אל־קסאם קיבל חלים בסטה חופשה ארוכה ויצא לכפרו במצרים, לבקר את בני משפחתו. בדרכו חזרה ממצרים לחיפה עצר ברחובות, ביקר אצל חבריו השומרים והתארח בבית ידידו יצחק. באותו ביקור גילה חלים למארחו כי טוב עשה כששמע לאזהרתו והזדרז להסתלק מהמקום, משום שלמחרת היום התכוונו אנשי הכנופיה לטמון לו מארב. יצחק מצדו סיפר לחלים כי שמע על הקצנת פעילותה של "האיסתיקלאל", מפלגת העצמאות הערבית, שאנשיה פוגעים בערבים אוהדי יהודים, ובכללם כאלה המשרתים במשטרה הבריטית. הוא הוסיף ואמר לחלים כי לדעתו הוא נמצא תחת סיכון רב על היותו קצין משטרה ערבי אוהד יהודים, וכמי שפועל בנחישות נגד ערבים קיצוניים. יצחק ניסה להשפיע עליו כי יעזוב את אזור חיפה, הנחשב לאזור המסוכן בארץ, ויעבור לשרת במקום בטוח יותר. חלים דחה את עצת חברו בהשיבו כי כקצין משטרה עליו לציית לממונים עליו ולשרת היכן שיורו לו. יצחק חזר וניסה להשפיע עליו, ואמר כי זכותו לעבור, ועליו לנצלה, אך חלים לא היה מוכן לקבל את הדברים, והשיבו כי החיים והמוות ביד האל, יהיה אשר יהיה.

כמה שבועות לאחר שחזר לחיפה נרצח חלים בסטה בידי אנשי ה"איסתיקלאל", שארבו לו בעיר התחתית בחיפה.

כשארונו הועבר בקרון רכבת למצרים, עצרה הרכבת ברחובות, ואז חלקו לו כבוד אחרון כל ידידיו מרחובות, ובהם יצחק דניאלי, שחב לו את חייו.

הרוטשילדים מובאים למנוחת עולמים בארץ ישראל

בכ"ד בחשוון תרצ"ה, שניים בנובמבר 1934, נפטר הברון רוטשילד. בן גוריון אמר עליו לאחר פטירתו כי לא קם אדם שחלקו במפעל ההתיישבות מתקרב לשלו.

חיים ויצמן הוסיף: "הברון אדמונד דה רוטשילד הוא המנהיג הציוני הגדול ביותר בדורנו." ויצמן גם סיפר כי בעת שהרוטשילדים האחרים ביקשו לעלות על עגלת ההצלחה של המפעל הציוני, כעס הברון ואמר כי בימים הקשים של היישוב, כשהיו זקוקים לתרומתם, הם לא נרתמו לעזרה, ואף לגלגו עליו שהוא מניח את כספו על קרן הצבי. לפיכך השביע את ויצמן כי יבוא אליו כשיזדקק לכסף, והוא ייתן לו כל אשר יחפוץ, בתנאי שיהיה התורם היחיד.

באחת משליחויותיו לפריז שנועדה לאיסוף כספים נפל ויצמן למשכב ולא יכול היה לצאת ממיטתו שבמלון. למחרת היום הופיע הברון בבית המלון, נתן בידו המחאה על סך ארבעים אלף לירות שטרלינג, ואמר כי זו תהא תרופתו למחלה. "ואומנם", העיד ויצמן על עצמו: "מיד חשתי הטבה במצבי, ועוד באותו יום קמתי ועבדתי במשנה מרץ..."

הברון האמין בכל לבו שיהודים צריכים להתיישב בארץ ולעסוק בחקלאות, בתעשייה ובבנייה, לא לשם שמים ולא כשליחי מצווה, אלא כאנשי עמל המוציאים

מהארץ את לחמם. כשהזהירו ידען כלשהו שהוא משקיע את כספו בארץ ישראל על חול, והדבר חסר סיכוי, השיבו הברון כי כבן למשפחת רוטשילד, הוא בונה על חול, שהרי על אדמה מוצקה כל אחד יכול לבנות.

הברון נקשר למפעל הציוני ואהב את המתיישבים כאילו היו ילדיו. במסעותיו בעולם חשב תמיד כיצד יוכל לרתום הישגים לטובת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. כך הביא לארץ מאות גידולים חקלאיים: גפנים, הדרים, אבוקדו, בננות, קפה, כותנה, פרחים, גרניום לבשמים, טבק, גידולי שדה, תות, אנונה, דקלים וגם בעלי חיים מזנים משובחים. הביא אגרונומים כדי שילמדו את המתיישבים לעבוד בחקלאות וגם הכשיר צעירים ארצישראליים בלימודי חקלאות בחו"ל. הברון הקים בארץ מפעלי תעשייה במטרה לתרום לקידום הכלכלה ולספק פרנסה לאלפי משפחות. אחד המפעלים היה בית חרושת לבקבוקי זכוכית בטנטורה שפעל שנתיים, ולניהולו הביא ארצה את המהנדס הצעיר מאיר דיזנגוף. הוא גם סייע בהקמת בתי ספר, מימן את אליעזר בן יהודה בכתיבת המילון העברי הראשון ובהדפסת ספרים עבריים כדי לקדם את השפה העברית.

לולא תרומת הברון, ספק אם המפעל הציוני היה מצליח לקום ולקרום עור וגידים. לצורך ההשוואה אציין כי אגודות "חובבי ציון" כולן גייסו עבור היישוב שני אחוזים מסך תרומת הברון.

בטקס חנוכת בית הכנסת הגדול בתל אביב אמר הברון בדברי ברכתו: "אף פעם בימי חיי לא הצטערתי כמו היום על שאין הלשון העברית שגורה בפי כדי להביע בפניכם את רגשותיי. אל צור ישראל אשא לבי ואודה לו בכל נפשי כי נטה חסדו אליי, וזיכני לחזות לעת זקנתי את המראה הנפלא הזה, חזיון תחיית ישראל... קודם כול תדאגו להגדיל ולהאדיר את הרעיון הנשגב של הבית הלאומי, ולעבוד בכל מאודכם להפרחתו... לחיות בשלום עם שכניכם, ועל ידי זה תהיו נאמנים לעיקר שמסרו לנו אבותינו: "ואהבת לרעך כמוך". עליכם לקיים קשר אמיץ עם עברנו הגדול על ידי מסורתנו, ולא – לא תהיה לכם תקומה, והייתם כקש נידף וכאבק פורח. עליכם ללכת אחרי רעיונות היהדות, אחרי ההשתלמות המוסרית... אם תמשיכו את המסורת הזאת, תוכלו למלא תפקיד גדול בעולם, תפקיד הראוי לצאצאי הנביאים."

חצי שנה אחריו נפטרה אשתו אדלאידה. אדלאידה ליוותה את בעלה בנאמנות לאורך כל השנים, והייתה הכוח המניע שעמד מאחוריו בפועלו למען היישוב, למרות התנגדות בני משפחתה.

על פי צוואתו של הברון הועלו עצמותיו ועצמות אשתו לארץ ישראל לאחר קום המדינה, ונקברו בסלע חצוב ברמת הנדיב שליד זכרון יעקב. הארונות הובאו לארץ בשנת 1954 על סיפון אוניית חיל הים הישראלי כשהיא עטורה בדגלי הלאום, בדגלי חיל הים ובדגלי בית רוטשילד. את הארונות ליוו נשיא המדינה, יושב־ראש הכנסת, ראש הממשלה, הרמטכ"ל, שרים וחברי כנסת.

יח

מאורעות תרצ"ו

מאורעות תרצ"ו, 1936, או "המרד הערבי"

ערביי הארץ צפו בעיניים כלות לעבר ארצות ערב המתקדמות בבטחה לקראת הגשמת עצמאותן, שעה שהמטרות הלאומיות שלהם עצמם מצויות בנסיגה. התחמשות היהודים והעלייה העברית הגדולה באמצע שנות השלושים, שכמעט והכפילה את אוכלוסיית היהודים בארץ, העלו בהם חששות כבדים. לשמועות על התחמשות היהודים היו רגליים. ארגון ה"הגנה" פעל לרכישת נשק בכל דרך. ב־1933 התגלה אחד מערוצי הברחת הנשק כשחבית "מלט" שהגיעה מבלגיה נפלה בעת פריקת המטען בנמל יפו, וכל תכולתה, אקדחים וכדורים, התפזרה על הרציף. בין ערביי הארץ פשטו שמועות שהיהודים מתחמשים כדי לכבוש את הארץ ולגרש מתוכה את הערבים, והרוחות להטו. הם גם קיבלו עידוד ממדיניותם התוקפנית של היטלר ומוסוליני, שתמכו בערבים, מול מה שנראה להם כחולשתן של בריטניה וצרפת. ב־19 באפריל 1936, כ"ז בניסן תרצ"ו, פרצו מאורעות שנמשכו לסירוגין שלוש שנים. החיצים הופנו הפעם גם נגד הבריטים. הערבים ראו עצמם כמורדים בשלטון וכינו את המאורעות בשם: "המרד הערבי". בשנים אלו עוצבו במידה רבה היחסים בין ערביי הארץ ליהודים.

בפרוץ מאורעות תרצ"ו פתחו ערביי ארץ ישראל בשביתה כללית. הם דרשו להעביר את השלטון לידיהם, לעצור את העלייה היהודית, ולאסור מכירת קרקעות ליהודים. הערבים ביקשו לנתק את קשרי המסחר עם היהודים וסגרו בפניהם את נמל יפו במטרה לשתק את המשק היהודי. כשפרצה השביתה התנפלו פועלי נמל יפו הערבים על פועלי הנמל היהודים, רצחו תשעה ופצעו שישים. אלפי יהודים מבוהלים עזבו את יפו ועברו להתגורר בתל אביב.

בתגובה ניתקו יהודים קשרי מסחר עם ערבים, סללו כבישים עוקפים, ופועלים יהודים החליפו ידיים ערביות. החל בחודש מאי 1936 התארגנו כנופיות ערביות מזוינות שהורכבו בעיקרן מכפריים ומגורמים פליליים, שרפו שדות של יהודים, עקרו מטעים ופרדסים ותקפו תחבורה יהודית בדרכים. באזור ירושלים עמד עבד אל־קאדר אל־חוסייני בראש הכנופיות, ובאזור שומרון היה זה פאוזי אל־קאוקג'י, שהגיע לארץ בראש מאתיים מתנדבים מעיראק, סוריה ועבר הירדן. מול ניסיונות הערבים לחבל במהלך החיים הסדיר, אמר הנציב העליון סר ארתור ווקופ כי הוא מעריך את נחישות היהודים ואת הרוח המפעמת בהם. הוא המשיך במתן רישיונות עלייה וגייס נוטרים

יהודים למשטרה. אחרי לחצים בפרלמנט הבריטי התיר ליהודים לפתוח נמל בתל אביב. נמל תל אביב החל לפעול בדיוק חודש ימים לאחר פרוץ המאורעות, ב־19 במאי 1936.

בנו של משה סמילנסקי, שיה, סיפר לי את הגרסה הידועה לו, כיצד קרה שהנציב העליון ווקופ נאות לגייס נוטרים יהודים לשורות הביטחון הבריטיים כדי להגן על היישובים העבריים:

"במאורעות 1936 הגיע בן גוריון לרחובות, נפגש עם אבא ושפך בפניו את מר לבו. בכל מקום בו יהודים ניצבים מול פורעים ערבים ממהרים הבריטים לפרוק את היהודים מנשקם, אמר, ובכך מאפשרים הם לערבים הבאים בכוחות עודפים לפרוע ביהודים. הוא שאל את אבי מה הוא מציע לעשות, ואבא השיבו כי ייתן את דעתו על כך ויודיענו.

זמן קצר לאחר אותה פגישה ירו ערבים מרמלה באחד הלילות על רחובות. הצעירים הזדרזו לאחוז בנשק ויצאו מולם. גם אבי נטל את נשקו והצטרף אליהם. הצעירים ניסו לעצור בעדו בשל גילו המתקדם, אך הוא לא ויתר. לאחר שהמגינים השיבו באש והניסו את היורים, ביקשם אבא כי יאתרו לו חלקת פרדס שהושקתה לא מכבר. כשנמצאה חלקה שכזו התפלש אבא בבוץ מול עיניהם הפעורות של הצעירים. כשחזרו למושבה בעלות השחר, ביקש אבא כי ייקחוהו אל אליעזר גרוס, נהגו הקבוע. הוא הוציא את אליעזר ממיטתו ונסע עמו לירושלים, אל ארמון הנציב העליון. הנציב העליון ארתור ווקופ היה מיודד עם אבי. הייתה לו חווה חקלאית באנגליה, וכאיכר אל איכר הייתה ביניהם שפה משותפת שהובילה לידידות של ממש.

כשהגיע לארמון נאמר לו כי ווקופ סועד את ארוחת הבוקר בחברת אשתו בגן שמאחורי הארמון. הוא ביקש מהשרת כי יודיע לסר ארתור ווקופ על בואו ולא ישכח להוסיף שהדבר דחוף. הנציב הורה להביא את אבא אליו. כשאבא נעמד מולו, מכוסה בוץ מכף רגל ועד ראש, ניתר אליו ווקופ מכיסאו, חיבקו חיבוק רחב ושאלו מי עולל לו כדבר הזה. "רק תגיד," אמר, והתחייב במילה של קצין אנגלי ללמדו לקח שלא ישכחנו עד יומו האחרון.

אבי הושיט כלפיו אצבע מאשימה ואמר: "אתה!"

לתשובה שכזו לא ציפה ווקופ. המילים נעתקו לרגע מפיו, ואז שאל את אבא הכיצד הוא אומר כך לידיד אמת. על כך השיבו אבא כי בשל ההוראות שנתן לְפקודיו ליטול את נשקם של היהודים, הוא והזקנים חייבים לבוא לעזרת הצעירים הניצבים בידיים ריקות מול המון ערבים. שאל ווקופ את אבי מה הוא מציע לעשות. אבא הציע לגייס מגינים יהודים חמושים שיהיו כפופים למשטרה האנגלית, יגנו על יהודים בפני תוקפנותם של הערבים ויקלו על המשטרה במשימותיה. ווקופ קיבל את ההצעה, וכך באו לעולם הנוטרים העברים."

השלטון גייס למשטרה שש מאות נוטרים. הם נקראו אז: "גַּפירים". כשהמצב החמיר, עלה מספר הנוטרים לשלושת אלפים, ואז גם צוידו במדים ובנשק. הפיקוד עליהם היה

בידי קצינים בריטים, והטיפול המנהלי נמסר לסוכנות היהודית, שהקימה לצורך כך מחלקה מיוחדת.

בינואר 1939 הוגדר חיל הנוטרים מחדש והפך ל"משטרת היישובים העבריים". מספר הנוטרים הגיע אז ל־15,000 איש. הם אורגנו בעשרה גדודים וחולקו לאזורי הארץ השונים. בראש כל גדוד עמד קצין בריטי, ולידו – עוזר מטעם הסוכנות היהודית. משטרת היישובים העבריים היוותה מעין זרוע לֶגָלִית של ארגון ה"הגנה".

בנובמבר 1936 הגיעה לארץ ועדה בריטית בראשות הלורד פיל לחקור את אירועי הדמים ולהציע פתרונות. במהלך עבודתה שקטו הרוחות. ב־7 ביולי 1937 פורסמו מסקנות הוועדה, שהמליצו לחלק את הארץ בין שני העמים. בן גוריון עמד בראש התומכים בהצעה, למרות גבולותיה הצרים של המדינה היהודית המוצעת, משום שעמד על הסכנה האורבת לפתחם של היהודים באירופה, ועל הצורך להעניק להם מקלט דחוף. הוא גם ראה במדינה זו בסיס להתפשטות. הערבים דחו את ההצעה מכול וכול. הקיצוניים שבהם, ובראשם המופתי, שבו והציתו את האש.

הנציב ווקופ, שעם פרוץ המאורעות נקט ביד רכה מול הפורעים הערבים, החליט לשנות את דרכי התגובה ולפעול בנחישות. כפרים ששיתפו פעולה עם הכנופיות הוענשו ביד קשה. פוצצו בתים שבעליהם נחשדו בסיוע לכנופיות, הופעלו מסתערבים בקרב האוכלוסייה הערבית, וזוהו חשודים באמצעות משתפי פעולה שהסתירו את פניהם. הערבים הבינו כי מדיניות אי־התגובה הבריטית חלפה, וכפרים ערביים הקיאו מתוכם אנשי כנופיות ומסרו מידע לשלטונות. כשנוכחו לדעת שאינם משיגים את יעדיהם, דעכה השביתה הכללית. הבריטים הגלו את מנהיגי המרד לאיי סיישל, והמופתי חמק לביירות מחופש בבגדי אישה. למרות היד הקשה של השלטונות לא פחתו מעשי הטרור ברחבי הארץ.

האצ"ל, הארגון הצבאי הלאומי, שבפרוץ המאורעות קיבל על עצמו את מדיניות ההבלגה של בן גוריון, חזר ואחז בנשק. גם בארגון ה"הגנה" ביקשו להגיב על הפגיעות ביהודים, ובעקבות לחץ של מפקדי השדה הוקם הפו"ש – פלוגות השדה הניידות בפיקוד יצחק שדה, שתבע יציאה מהגדר – נקיטת פעילות יזומה. אחריהן הוקמו "פלוגות הלילה המיוחדות" בפיקוד אורד וינגייט, שיצאו לבסיסי הפורעים והיכו בהם שם. מפלוגות אלה התפתחו החי"ש ("חיל השדה") והפלמ"ח.

רחובות במאורעות

בפרוץ המאורעות היו ברחובות מאה ושמונים רובים, עשרה תת־מקלעים, שני מקלעים (שנקראו אז "מכונות ירייה"), שתי מרגמות ורובה צלפים. בנוסף לנשק הציבורי היו תושבים שהחזיקו באקדחים להגנה עצמית. נערכה התרמת כספים מבית לבית לרכישת נשק ציבורי. הנשק נרכש מערבים תושבי הכפרים הסמוכים, ובעיקר מבני סטרייה, שגנבוהו ממחסני הצבא הבריטי והסכימו למוכרו ליהודים בעבור סכומי כסף גדולים. מועצת המושבה עודדה את התושבים לרכוש נשק פרטי, למרות שהדבר היה בלתי

חוקי. את הנשק הלא־חוקי הסתירו התושבים בדרכים מקוריות. את האקדחים תחבו לצינור מתכת מרוח בשמן והטמינוהו מתחת לרצפת הבית. בהתקפת פתע יכלו לשלוף את הנשק מהמחבוא בזמן קצר, מבלי שהיה עליהם לצאת מהבית. למקום מסתור לנשק קראו "סליק" וכשדיברו על הסתרתו אמרו: "להסליק".

להסתרת הנשק הציבורי נמצאו פתרונות מקוריים מזה. סליק אחד נקבע במרתף הבית שהיה בעבר בית לשכת "מנוחה ונחלה", בראש גבעת רחוב יעקב. המסליקים האמינו שבמרתף המעופש והטחוב, אליו דחפו פעם את הערבי "המת", לא יחפשו האנגלים נשק.

סליק מקורי מזה היה בחלקת הקבר שהכין לעצמו אפרים חרל"פ, בצמוד לקבר ידידו קרלינסקי. שם, מעל חלקת הקבר, הקים חרל"פ מבנה קטן. הוא הסכים לתרום את המקום בתנאי שייעשה בו שימוש לטווח ארוך...

אם במאורעות הדמים של שנות העשרים התמקדו הערבים בתקיפת יישובים, הרי בשנות השלושים העדיפו להכות בבטן הרכה של היהודים, במקומות שלא היו מוגנים. פגעו בעובדים בשטחים חקלאיים, במשפחות בבתים מבודדים, עקרו עצים, הרסו משאבות מים, בתי אריזה וכיוצא באלה. מגיני המושבה יצאו חמושים בשעות היום והלילה, עברו ברכב וברגל בין הפרדסים והשדות, והניחו מארבים.

רחל, רוחה, נכדתו של משה סמילנסקי, בת בתו רינה, שבימי המאורעות הייתה בת שבע ואולי קצת יותר, סיפרה לי שסבה לקחה עמו לפרדס והראה לה עץ שוכב ושורשיו באוויר, למען תזכור תמיד מה עוללו הערבים ליהודים. בפעם אחרת, כשהייתה בביתו בעת ששמעון רוקח וגד מכנס ביקרו אצלו, שמעה על שומר יהודי שנרצח בכפר יונה. באין אמצעי תקשורת אלקטרוניים עברו אז הידיעות מפה לאוזן, והיא התבקשה לחזור על הדברים פעם אחר פעם, אולי שמונה פעמים, באוזניהם של תושבי המושבה הצמאים לחדשות.

נקדימון אלטשולר, שבאותן שנים היה הנוטר האחראי לצפון המושבה, נעצר יחד עם אחיו עמינדב באשמה כי פיתו ערבי שישפיע על חבריו ה"שבב" לעקור עצי פרי של יהודים, וכך יוכלו לפגוע בהם תוך כדי מעשה. השניים הובלו ליפו הערבית למשפט. משפטם התנהל באווירה עוינת. מאות ערבים צרו על אולם בית המשפט, התהלכו במסדרונות הלוך ושוב וישבו באולם הדיונים בניסיון ליצור לחץ על השופטים. סנגורם של השניים היה ד"ר דב יוסף, לימים שר בממשלת ישראל הראשונה. למרות לחצם של הערבים נמצאו השניים זכאים, ויצאו לחופשי.

רחובות עודכנה כל העת בדבר כוונותיהם של הלאומנים מבין ערביי זרנוקה, הכפר הערבי השכן. הידיעות הגיעו מחירש ששמעם זוממים את מזימותיהם. ממש כך! את הדברים הללו סיפרה לי בִּתיה מרכס, בתו של עובד אייזנברג ונכדתו של אהרון.

באחת משנותיה הראשונות של המושבה, ביום חורף גשום, גאו מי הוואדי שחצה את רחובות ולא אִפשרו את חצייתו. משפחת אייזנברג התגוררה אז בביתה החדש שבדרום המושבה, ברחוב עזרא. אהרון שלח את העגלון הערבי המסור אל גדת הוואדי, לומר

לילדיו השבים מבית הספר שלא ינסו לחצות את הוואדי וימתינו בבתי חברים עד לשוך הסערה. העגלון פעל כפי שהנחה אותו מעבידו. יצא למקום, וכך אמר לילדים לעשות. בן־כרמי, השובב שבילדים, סירב לציית לדברי העגלון. הוא ניסה לחצות את הוואדי, ונסחף מיד. העגלון לא היסס לרגע, ואף כי לא ידע לשחות, קפץ אחריו להצילו. בסופו של דבר הצליח להדוף את בן־כרמי אל מחוץ למים, אך לרוע מזלו, הוא עצמו נסחף בזרם וטבע. אשתו של העגלון, זֶן אֶל־דָר (קישוט הבית), נשארה חסרת כול ומטופלת בשני ילדים קטנים, מוחמד הבכור, שהיה חירש, ומחמוד. נטלה עמה את הילדים אל אהרון אייזנברג וביקשה שיגדלם. היא נימקה את צעדה בכך שאין ביכולתה לפרנסם, ומעתה הוא פטרונם, מאחר שאביהם מסר את נפשו למען ילדיו. הילדים נשארו בבית אייזנברג וגדלו עם ילדי המשפחה. כשבגרו, עבדו במשק המשפחתי. מוחמד החירש עבד בפרדס, ומחמוד עזר לבלהה בעבודות הבית, החצר ומשק החי.

כשפרצו מאורעות שנות השלושים, ואז כבר לא היה אהרון בין החיים, דרש ארגון "ההגנה" מבנו עובד לשלוח את שני האחים אל מחוץ למושבה, מחשש שיהוו גייס חמישי. כך נאמר אז לכל האיכרים. בלית ברירה ציית עובד להוראה, ושני האחים יצאו לזרנוקה, הכפר בו התגוררו קרובי משפחתם.

בזרנוקה נהגו הלאומנים הקיצוניים לשבת בבית הקפה שבמרכז הכפר, ושם חרשו את מזימותיהם בקולי קולות. הם התווכחו, רבו וצעקו בניסיון לגבור זה על קולו של זה. כך נהגו לתכנן את הפיגועים ביהודים. הם לא נתנו את דעתם לחירש, שישב כל העת בצד וכאילו עסק בשלו, שהרי הוא חירש. הם לא יכלו לדעת, כמובן, כי מוחמד שומע גם שומע טונים גבוהים, כמו אלה שהשמיעו. מוחמד ניחן בזיכרון מצוין כפיצוי על שמיעתו הלקויה, וכל מה ששמע נחקק במוחו היטב. עוד באותו לילה נפגש בחשאי עם "אחיו"־ידידו־מעבידו עובד אייזנברג, ומסר לו במדויק את הפרטים שהגיעו לאוזניו. כך ידעה רחובות להיערך בעוד מועד לבאות. בסוף שנות השלושים, בתום ימי המאורעות, חזרו האחים לעבוד במושבה, כמו שאר הפועלים הערבים.

למרות הידיעות הללו, היו כנופיות שהצליחו לשמור על מידור וחשאיות. בחודש פברואר 1939 הזדעזעה רחובות כשאנשי כנופיות חדרו למושב גִּבְּתוֹן הסמוך ורצחו אם ושני בניה, בני משפחת דומניץ. קורבנות אלו נוספו על שמונה קורבנות אחרים שהיו למושבה במהלך המאורעות, חמישה נוטרים, שני פועלים ונהג. האצ"ל הגיב על רצח משפחת דומניץ בהרג חמישה פועלים ערבים שעבדו בפרדס. פעולה זו הסעירה את המושבה, שלא ראתה ברצח חפים מפשע גמול נכון למעשה הנפשע שעשו המרצחים.

הבריטים הקימו אז כמה תחנות משטרה ברחבי הארץ, במקומות אותם ראו כבעלי ערך ביטחוני. אחד המקומות היה רחובות. בניני המשטרה שנבנו אז דמו זה לזה. הם תוכננו על ידי המהנדס הבריטי צ'רלס טיגארט ונקראו בשמו "מצודות טיגארט".

בקיץ 1938 החמיר מצב הביטחון בארץ. הכנופיות בשומרון ובגליל היוו איום ממשי על המושבות באזור, והיו בהן שעמדו על סף שבירה. המתיישבים לא יכלו להמשיך

ולשאת בנטל השמירה ובעיבוד המשקים גם יחד. בחודש יולי תקפו מאה אנשי כנופיות את שלושים המשפחות בגבעת־עדה. הם התקרבו אל היישוב בחסות עצי היער, בניסיון להפתיע את השומרים. ערנותם של השומרים, אומץ לבם של המגינים והתגבורת שהגיעה בזמן מנעו טבח גדול במקום.

צעירי מושבות יהודה, ובהם בני רחובות, יצאו לסייע למושבות הצפון. הם הגיעו אליהן בקבוצות, חודש ימים כל קבוצה. אחת סיימה ואחרת באה במקומה. כשסיימו את הסבב החלו אותו מחדש. בלילות שמרו ובימים סייעו לאיכרים במלאכתם וגם אבטחו אותם בעבודתם בשדות. לפני שנים לא מעטות ביקרתי עם אבי, אמי, ואחי שאולי בבת שלמה. בעת הביקור סיפר לנו אבי על ימי ההתנדבות ההם, כשהוא וחבריו מרחובות התנדבו להגן על המושבה הקטנה. הוא הראה לנו את מגדלי השמירה המקיפים את המושבה, העומדים בה עד היום, שהיו להם לעמדות תצפית וירי. אבי סיפר בנוסטלגיה על אותם ימים בהם התהדקו הקשרים בין מושבות הצפון למושבות יהודה, וצעירים ומשפחות משני קצות הארץ התיידדו ושמרו על קשרים חמים משך שנים. נכנסנו אז לבית האיכר עמנואל אייזנשטיין, שלמד עם אבי במקווה ישראל, ובשנות המאורעות אבי שמר עליו ועל בני ביתו. כשהסבנו לשולחן עמו ועם אשתו סיפר עמנואל כי העזרה שקיבלו המתיישבים בשעתם הקשה ביותר הייתה בעתה. בזכות בני מושבות יהודה הם נאחזו במקום ולא עזבוהו. הוא הדגיש כי הייתה בכך גם תרומה מוראלית מהדרגה הראשונה. חשוב היה למתיישבים לדעת שהיישוב שותף להם בשעתם הקשה. אבי ועמנואל התרפקו שניהם על אותם ימים ועל השנים שעשו במקווה ישראל, עד שהתקשו להיפרד זה מזה. כמה חבל שלא העלינו בדעתנו לתעד את הדברים שנאמרו שם.

ב"שבעה" לאבי קיבלנו מכתב מעמנואל אייזנשטיין. במכתב השמור במשפחתנו הוא הזכיר את היכרותם במקווה ישראל והמשיך: "לאחר שנים נפגשנו בימי מאורעות 1936־1939, עת עמדנו במערכת דמים קשה, נקודה קטנה ומבודדת בתוך ים של שנאה מסביב. בימים גורליים אלה הגיעה אלינו קבוצת מתנדבים, בני משפחת האדמה מראשון לציון ורחובות.

אנשי מושבתנו הוותיקים שומרים בלבותיהם את החיבה וההוקרה על החסד שגמלו אתנו בעוזבם משפחות ובתים נוחים, ופה ישנו על הרצפה, ובלילות יצאו עם אנשי המקום לשמירה, כשהמוות ארב מכל פינה.

כיום, כשמגיעים לכאן תלמידי בתי ספר ללמוד על ההתיישבות בארץ, ותוהים איך השתמרה נקודה חלשה כזו, אנו מספרים להם על בני ראשון לציון ורחובות אשר עמדו לימיננו בימים קשים ועקובים מדם.

בקבוצת המתנדבים מקום כבוד לשני בני משפחת דניאלי, שלמה ומרדכי."

המרד הערבי שכך בתום שלוש שנים. בין הגורמים לכך היה הספר הלבן של מאי 1939. סמוך למלחמת העולם השנייה חששה בריטניה מחבירת הערבים לגרמניה, וביקשה לרצותם בספר לבן שפרסמה, שלישי במספר, לאחר שכמעט ועמדה לאמץ את הצעות

ועדת פיל. בספר לבן זה נקבע כי הארץ לא תחולק והמדינה שתקום תהא משותפת ליהודים וערבים. בספר הלבן נוספו הגבלות קשות על העלייה ועל רכישת קרקעות בידי יהודים.

היהודים ראו בספר הלבן בגידה של ממשלת בריטניה בעם היהודי, ויצאו בהמוניהם להפגנות. פלגי היישוב ומנהיגיו התייצבו לראשונה שכם אחד נגד השלטון הבריטי בארץ ישראל. מה שלא הצליחו לעשות ראשי הפלגים בארץ, הצליחו לעשות הבריטים. הורחבה הפעילות נגד פורעים ערבים וגם נגד השלטון הבריטי, והוגברה העלייה הבלתי חוקית. זמן קצר אחר כך, כשפרצה מלחמת העולם השנייה, הכריז דוד בן גוריון: "עלינו לעזור לאנגלים במלחמה כאילו אין ספר לבן, ולהילחם בספר הלבן כאילו אין מלחמה."

יט

התבססות המשפחה

כשאסתר ביקשה

אליעזר, אחיה הצעיר של סבתי, נשא לאישה את חיונה כשנה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. עד לנישואיו התגורר אליעזר בבית אמו בנווה צדק. בהיותו בן עשרים וארבע נתן עינו בשכנה היפה בת הארבע־עשרה. הנערה התגוררה בבית קרובי משפחתה לאחר שאמה ואחיה עזבו את הארץ בעקבות אירוע טרגי שפקד אותם.

אבי המשפחה, יעקב פלוטקין, הגיע לארץ ב־1906 עם שני בניו הבוגרים בעקבות פוגרומים שפקדו את היהודים בפולטבה שבאוקראינה, מחוז מגוריהם. שם היה מראשי ההגנה העצמית היהודית. אשתו נשארה בפולטבה עם שני בניה הצעירים ועם בתה. יעקב עבד בראשון לציון כפועל חקלאי כי רצה ללמוד חקלאות ולהפוך לאיכר. כשרכש ידע במידה מספקת, עבר לסג׳רה, והביא לשם את אשתו וילדיו. זמן קצר אחר כך, כשיצא לחיפה להביא מצות לפסח, תקפוהו ערבים בדרך והכוהו מכות נמרצות. הוא החלים מהפצעים, אולם אז הותקף שנית, והפעם נפל למשכב ומת. האלמנה נותרה עם הילדים ללא אמצעי קיום וביקשה לעזוב את הארץ עם ילדיה. בתה חיה, שכונתה חיונה, ביקשה להישאר, ואמה נעתרה לבקשתה. חיה עברה להתגורר בבית קרובי משפחתה בנווה צדק, עד שנישאה לאליעזר.

אחרי גירוש היהודים מתל אביב ויפו במלחמת העולם הראשונה התגוררו אליעזר וחיונה בביתה של אסתר, אחותו הבכירה של אליעזר, ברחובות. לאחר המלחמה עברו לחיפה, ושם רכש אליעזר בית מסחר שסיפק כלים טכניים לבניין ולתעשייה מגרמני שעזב את הארץ בעקבות הכיבוש הבריטי. בניית נמל חיפה בסוף שנות העשרים ותחילת שנות השלושים תרמה להתפתחותה של העיר. הדרישה למוצרי בית המסחר גדלה, ואליעזר, שהיה סוחר ממולח והגון, הצליח בעסקיו.

בשנים אלה הועסקו בבית המסחר שלושה עובדים. שניים מהם היו מבני המשפחה: יעקב הלפרין, בעלה של דודתי לאה, וזלמן בלום.

זלמן היה בנה של רבקה, אחותם של אליעזר ושל סבתי אסתר. רבקה התאלמנה בגיל צעיר מבעלה, שהיה בן לאחת המשפחות הראשונות של ראש־פינה, בנה זלמן היה אז בן שבע. כשגדל, למד את רזי המסחר בחנות של דודו. ב־1942 ביקשה רבקה אמו לעבור לרחובות כדי להיות בקרבת אחותה אסתר. אסתר, שהייתה אז אלמנה, פינתה עבורה את חדר השינה שלה, שפנה לרחוב, והוסיפה שירותים, מטבחון, כניסה נפרדת

ומרפסת. אסתר ביקשה מאחיה אליעזר שיפתח ברחובות חנות, בדומה לחנויות בחיפה ובטבריה, כדי לספק תעסוקה לאחיינים זלמן. כשאסתר ביקשה, אליעזר נעתר.

כעבור שנים, כשאסתר שכבה על ערש דווי, ביקשה מבניה ובנותיה כי כל עוד רבקה אחותה תבקש להמשיך ולהתגורר בחדר שבביתה, יכבדו את רצונה. רבקה התגוררה בחדר עד יומה האחרון, בגיל שמונים וחמש, עשרים שנה לאחר מות אחותה אסתר.

משפחת דיאמנד מגיעה לרחובות

יצחק דניאלי היה מעורה היטב בחיים ברחובות. לא אחת הגיעו לביתו אנשים מבני המושבה או שכנים ערבים וביקשו שישמש בורר בסכסוכים שהתגלעו ביניהם. ראשית דבר, היה עורך שולחן לצדדים הנצים, ורק לאחר שהיטיבו את לבם במיטב המאכלים ושרתה עליהם רוח נינוחה, היה ניגש לעניין שלשמו באו. הערבים בחרו להגיע אליו, אל היהודי, משום שהכירם כאילו היה אחד משלהם, ועם זאת לא הייתה לו מחויבות לצד זה או אחר, הנובעת מקשר דם ועלולה לעוות את הדין.

אסתר רצתה שילדיה יתגוררו לידה, במושבה, לכן ביקשה מיצחק שיתעניין במציאת משרה ליוסף דיאמנד ויפעל להעברת פרידה ומשפחתה לרחובות. יצחק פעל כבקשתה, ואז נודע לו כי מועצת המושבה מעוניינת להעסיק מהנדס במשרה מלאה. יצחק מיהר לגלות את הדבר לפרידה וליוסף, וכשקיבל את הסכמתם, נפגש עם ראש המועצה וביקשו לקבל לתפקיד את גיסו. יצחק סיפר לראש המועצה על כישוריו, ניסיונו, ורצונו של יוסף לעבוד ברחובות, וכך סלל את דרכו לתפקיד.

פרידה, יוסף ושאול עברו להתגורר בדירה ששכרו ברחוב ויצמן. שאול היה אז כבן עשר, והצטיין בלימודיו ובנגינה בכינור.

בת השכנים שלהם ברחובות הייתה עליזה סקלצקי־אבסיאן, שאמה הייתה בת למשפחת גלזר, מהמשפחות הראשונות במושבה. היא סיפרה לי כי אמה הייתה חברה קרובה של פרידה, ואהבה אותה מאוד. אמה של עליזה עבדה כתופרת בבתים, ותפרה בגדים, סדינים ווילונות. כל התפירה בוצעה אז בבתים. כך ידעה לספר לבתה שכאשר עבדה בביתה של אסתר דניאלי שמעה מפיה שהיו לה תקוות כי יצחק יהיה לרב... כשגרו ליד פרידה ויוסף ברחוב ויצמן, זכרה את שאול מנגן בכינור. הוא היה ילד מוסיקלי מאוד, אך אם אי פעם לא התחשק לו לנגן, והדבר לא קרה לעתים קרובות, היה אביו גוער בו ודוחק בו בגרמנית: "דו מוסט, דו מוסט!" אתה חייב! אתה חייב!

היא גם זכרה את חגיגת בר המצווה של שאול, שהתקיימה בדירתם החדשה של פרידה ויוסף, ברחוב הרצל, מול רחוב אייזנברג. היא סיפרה כי יהודית, שהייתה אז כבת עשרים וחמש, החזיקה סיגריה מול אמה בגנדרנות מתגרה, "להוכיח עצמאות". אסתר ראתה, אך לא אמרה מילה. "כמו שהייתה אדוקה וקשה, כך היה לה שכל שלא לכפות עצמה על אחרים," אמרה עליזה.

כששאלתי את יהודית, פקחה את עיניה בתמיהה: "אני? מול אימא? לא יכול להיות... אינני זוכרת דבר כזה... שאני אעשה כך מול אימא?... מה פתאום?..."

זיכרונות ילדות של בני הדודים

ככל שהשתפר המצב הכלכלי בארץ כך נוספו מוצרי צריכה בבתים. המטבחים השתכללו, ומשפחות רבות יותר התחילו להשתמש במקררי קרח. גם בצבא הבריטי הייתה דרישה לקרח, וזו עלתה ככל שהבריטים העמיקו את אחיזתם בארץ. שיא הביקוש היה במלחמת העולם השנייה, בעת שנוספו מחנות צבא באזור רחובות והדרום.

לפני שהאחים דניאלי הקימו את בית החרושת לקרח בין רחובות לנס ציונה, כבר היה ברחובות בית־חרושת אחד לקרח, שהוקם בידי טוביה מילר. קרובי משפחתו ניהלו את בית החרושת ללא הצלחה, והוא הציע לאחים דניאלי לבנות במשותף בית־חרושת גדול, שיופעל על ידם. הם קיבלו את ההצעה, והמפעל המשותף נבנה ברחובה הראשי של המושבה, מול רחוב גורדון. לבית החרושת המשותף הוסיפו חדרי קירור למזון.

בת דודתי אילנה, בתו של יצחק, זוכרת היטב את בית החרושת לקרח: "אני זוכרת את משפחת דמארי – את יפת, זכריה ויהודה, שעבדו בבית החרושת מיום היווסדו. יפת הגיע לרחובות ראשון, עם דודו, והביא אחריו את כל המשפחה. מי לא זוכר את זכריה, עדין הנפש, עם הזקן הקטן, שעבד בנאמנות ובמסירות? זכריה היה מוכתר התימנים בשכונת אפרים. הוא נפטר בגיל תשעים, בהפרש של ארבעה ימים מאשתו דינה, אותה נשא לאישה בתימן בגיל שתים־עשרה.

שמונה ילדים נולדו לזכריה ודינה בבית הקטן שבנה בשכונת אפרים. ישבתי עם ילדיהם כדי לשמוע את סיפור אביהם. שמונה ילדים מוצלחים היו לבני הזוג, ויחדיו היו משפחה לתפארת. זכריה הצליח לבנות בשכונת אפרים בית כנסת. בשביל לבנותו נסע עם דינה לרבי מלובביץ לאסוף תרומות. תרומות הוא לא הצליח לאסוף, אבל הרבי אמר לו: "יש מישהו שכבר התחיל לבנות את בית הכנסת." ואומנם, זכריה ודינה חזרו ומצאו שבניית בית הכנסת כבר החלה.

זכריה עבד בתוך בית החרושת עם ישראל ליטמן, שהיה טכנאי מעולה ואחראי על מכונות הייצור. גושי הקרח הארוכים נקראו בלוקים. את הבלוקים הכינו בתבניות שהיו שקועות עשרים וארבע שעות בבריכת מים עם מלח בישול. התמיסה קוררה בעזרת אמוניאק, אשר התאדה בצינורות שעברו דרך בְּרֵכת המים. לאחר שהתמיסה בתבניות הפכה לקרח הועברו הבלוקים לחדר קירור. למחרת בבוקר היו מגיעים יפת ויהודה ומעמיסים אותם על עגלות כחולות הרתומות לסוסים, שהיו להן גלגלי עץ מצופים בגומי, שהכין שטילרמן.

מי מאתנו אינו זוכר את התורים לקרח? את הדקר של יפת או של זכריה, שבקע את בלוק הקרח לרבעים, לשלישים, או לשני חצאים? מי לא זוכר את המלקחיים שהיו תופסים בהם את הקרח? את עגלות הילדים להובלתו? את הילדים שהיו משתרכים בתור לקבל חתיכות קרח למציצה? והנשים ש'שפריצים' של קרח נכנסו להן לשמלה, ומחלק הקרח רצה להוציא להן את הקרח משם?... אני זוכרת את התורים בשבתות וחגים שהיו בחצר בית החרושת.

אני זוכרת בהרבה חיבה את צבי נוישטיין, מנהל החשבונות, שליווה את בית החרושת עד שנסגר. אני גם זוכרת את הבקרים שבהם היה אבא משכים לצאת עם

המכונית לחלק קרח במחנות הצבא בדרום הארץ, ואחי יהודה היה מצטרף אליו בנסיעותיו כשהיה בחופשה.

לאבא מעולם לא היה רישיון נהיגה. הוא לא ייחס לזה חשיבות יתרה, והיה נוהג לא פעם בדרכים לדרום, אולם תמיד העדיף לרכוב על סוס או על חמור. בשנים מאוחרות יותר בחר לנהוג בכרכרה רתומה לסוס ולא במכונית. כשלרחובותים רבים כבר היו מכוניות פרטיות, והוא המשיך לרכוב בכרכרה, שאלו אותו: "יצחק, מתי תקנה לך פרייבט?" השיב: "וכיצד אוכל לעצור בדרך ולדבר עם זה ועם אחר?" ובאמת, דרכו מביתנו למרכז המושבה בכרכרה ארכה זמן רב. אבא היה עוצר, משוחח עם אנשים ושואל לשלומם של העוברים והשבים. הוא אהב אנשים ואנשים אהבו אותו."

יהודה, אחיה של אילנה, זוכר את "ימי הקרח" מזווית אחרת, זווית של וטרינר: "את הקרח חילקו לבתים בעזרת עגלות הרתומות לסוסים. מחלק הקרח תקע בחצוצרה, ועקרות הבית או הילדים ירדו לעגלה, לקחו עמם את הקרח, והכניסוהו למקרר העץ.

בימי ראשון נעורה תמיד בעיה. הסוסים שעבדו כל השבוע נחו בשבת. מתוך רצון טוב לפצותם על מלאכתם הקשה כל ימות השבוע נתנו להם העגלונים שפע של מזון ביום המנוחה, וביום ראשון הסוסים לא הצליחו לקום. ד"ר קרומהולץ, הווטרינר הראשון ברחובות, היה מקיז להם דם, נותן להם שתי זריקות, והסוסים קמו ויצאו לעבודה. לתופעה הזו קרא ד"ר קרומהולץ: "מחלת הסוסים של יום ראשון".

ד"ר קרומהולץ הגיע לרחובות מעמק יזרעאל על פי דרישת הרפתנים באזור. הוא התיידד גם עם אנשי המושבים והכפרים שמסביב, וזכה ליחס חם בשל היותו וטרינר מצוין וגם בשל חביבותו. כשהיה יוצא לסיבוב במושבה, היינו מתלווים אליו, עמוס ואני. הייתה לו סבלנות רבה. כאשר סיים את הטיפול בבעלי החיים נהג לשבת שעות עם בעל המשק, שתה תה ודיבר על ענייני דיומא ועל בעיות הבריאות של המשפחה. ילדי השכונה היו מביאים אל ביתו את כל החיות הפצועות שמצאו, אם זה כלב או חתול או עז פגועת עטין.

בימי מאורעות שלושים ושש היה נוסע באופנועו לכל משקי הסביבה, גם למשקים הרחוקים. הוא לא חשש, באומרו כי הערבים חושבים שהוא שוטר בריטי, כי השוטרים הבריטים רכבו על אופנועים.

לילה אחד הזעיקו אותו למושבה החדשה גן יבנה להמלטה קשה. לאחר שיילד בהצלחה את העגל ביקש לחזור לרחובות, ואז הופיע שכן והודיע שאשתו מתקשה ללדת. בגן יבנה לא היה רופא, רק אחות. באותו לילה האחות הייתה בחופשה ולא היה מי שיעזור, לכן ביקש את עזרתו של הווטרינר. ד"ר קרומהולץ השיב כי וטרינר אינו רופא לבני אדם ואינו מיילד, וכדאי שינסו למצוא מישהו מתאים ממנו. כיוון שלא נמצא בסביבה אדם מתאים, חזרו בני המשפחה והפצירו בו שיסייע בלידה. בלית ברירה נרתם למשימה. התרחץ, החליף בגדים, ונכנס לעזור ליולדת. הוא ביקש מים חמים וסבון, כפי שהיה נוהג עם הפרות הממליטות. רחץ היטב את ידיו, שטף את אזור הלידה, ובעדינות חילץ תינוקת יפהפייה.

מאז אותו לילה נהג לבקר את הילדה בכל פעם שהגיע לגן יבנה בענייני עבודתו, והיה מביא לה מתנות וממתקים."

אילנה הוסיפה וסיפרה על אותם ימים: "כמעט בכל החצרות היו רפתות ולולים. בחצר שלנו הייתה רפת עם מספר פרות חולבות, אורווה עם צמד פרדות, וחמור מצרי ענק שקראו לו עבדאללה. בחצר הסתובבו תרנגולות ערביות שניזונו משאריות המזון של בעלי החיים הגדולים. אבא זרע תבואות באדמות שחכר, ועל צמד הפרדות היה ממונה מוחמד חרג'י, ערבי מזרנוקה. הוא היה מגיע יום יום לחצרנו ועזר בעבודת המשק ובחליבה. מוחמד היה יוצא עם הפרדות והמחרשה לחריש בשדות, ואבא נשאר להעביר את כדי החלב אל מרפסת המטבח. שם אימא הייתה מכינה גבינות ומוכרת לתושבים שלא היו להם רפתות. זאת למדה מסבתא אסתר.

את הבית שלנו אבא בנה על גבעה ברחוב אייזנברג. זה הבית בו אני גרה היום. הוא כבר עשוי מלבנים, שלא כמו הבתים הראשונים, שנבנו מאבני כורכר ודֶבֶש. החדרים היו גבוהים, כפי שהיה נהוג אז, וממעל היה גג רעפים. בבית היו מים זורמים, חשמל, מטבח, ושירותים בתוך הבית. ביתנו הוא הבית הראשון שנבנה על גבעת רחוב אייזנברג. כל השטחים מסביב היו נטועים כרמים ופרדסים. כבישים עדיין לא היו, ובדרכי העפר נסעו בעגלות. כלי הרכב האישי היה חמור או סוס רכיבה, והאמהות לא היו צריכות לדאוג פן נידרס. בלילות היו שומעים יללות תנים, שהתקרבו עד לחצר ורצו לנעוץ את שיניהם בתרנגולות. תחילה נשמעה מרחוק יללה בודדת של תן, ואליה הצטרפו יללות נוספות, שהלכו וקרבו. היו סיפורים מקפיאי דם על תנים ושועלים חולי כלבת שריר נוטף מפיהם, זנבם שמוט בין רגליהם, ונשיכתם קשה. אחרי נשיכה היה על הנשוך לקבל ארבעים זריקות כואבות בבטן.

אצלנו בחצר התאספו פועלים לפני יציאתם לעבודה, וכשהיו יחד השמיעו תמיד קולות וצעקות. התווכחו על יום עבודה ועל תשלום, וכאילו על כל דבר שבעולם. אולם כשהגזימו, אבא היה כועס, וכשצעק עליהם, היו שומעים את קולו עד הקצה השני של המושבה, ואז כולם היו שותקים.

הכול היה קטן ואינטימי באותם הימים. לא היו הרבה אנשים, וכולם הכירו את כולם. אפילו את הכלבים של האנשים הכרנו בשמותיהם. לשכנים שלנו היה כלב בולדוג גדול ומפחיד, שקראו לו אמיץ. כולנו יראנו מפניו. יום אחד, כשחזרתי מבית הספר, ראיתי את אמיץ יושב על ספסל ברחוב הראשי ומסתכל ימינה ושמאלה על האנשים, כאילו היה אחד מזקני המושבה. התברר שהכלב משך את הספסל שאליו קשר אותו שכננו ויצא לטייל. כשהגיע למרכז המושבה התעייף מעבודת הסחיבה והתיישב לנוח. בכל בית היה כלב, כי היו גנבים. היו גונבים תרנגולות, פרות, חמורים, סוסים, ובשנים מאוחרות יותר גנבו גם אופניים.

במשך שנים היה אבא כמו שופט שלום ברחובות המפשר ובורר בין אנשים השרויים במחלוקת. הוא היה פעיל גם בגאולת אדמות. לרכישת קרקעות מערבים באזורי הנגב שוטט בדרום עם משה סמילנסקי ועם חנקין. גם ב"הגנה" היה פעיל, ולא פעם נעלם

בלילות והוריד מאוניות עולים שהגיעו לחופי הארץ באופן בלתי חוקי. אני זוכרת בעיקר לילה אחד, כשחזר כולו רטוב, והביא עמו נער, עולה חדש. אימא השכיבה אותו במיטה והכינה לו חלב חם. הנער שהה בביתנו ימים מספר עד שמצאו לו מקום בפנימיית בן שמן.

אחיי עזרו בעבודות המשק שבחצרנו כבר בצעירותם. עמוס אחי רצה מכוורת. אבא קנה לו כמה כוורות, והוא טיפל בדבורים במסירות רבה.

בערב שבת היינו מתרחצים ולובשים בגדי שבת. לא היו דודי חשמל. חיממו את המים בדוד שבחצר, בתחילה בעצים ואחר כך באמצעות נפט. בשבת לא עבדו. ביום זה כולם השתחררו מטרדות הפרנסה. בשבת וחג נהגנו ללכת לסבתא אסתר, ושם פגשנו את כל בני המשפחה, הגדולים והקטנים. עם צאת השבת הדליקו אור לאחר שספרו בשמים שלושה כוכבים. סבתא הקפידה שלפני זה לא תיעשה כל מלאכה.

ברחובות היה לנו הווי חיים מלא עניין. היינו פעילים בתנועות נוער ובמחנות עבודה. מלבד זה הרכבנו אוסָפים: תמונות של ספורטאים ושחקנים, וגם "פְּרָסִים" (במלעיל) וזֵהָבים. אחר הצהריים היינו באים לבית הספר לטפל במשק החי ובגינה. כדי להגיע לבית הספר היה עלינו לעבור דרך כרמים ופרדסים. בתים גבוהים טרם נבנו. כסף לא היה. כולם עבדו קשה, וחיו פחות או יותר באותה רמת חיים. אני הייתי חברה ב"מכבי הצעיר". היו לנו פעולות עם מדריכים נפלאים: מוטה גור, שמחה סורוקר, עליזה מור, ליטבק וטובים אחרים. עסקנו הרבה בספורט, בעיקר באתלטיקה קלה. בימי שישי ערכנו קבלות שבת, והיו מופעים ותהלוכות ומצעדים. הרבינו לטייל ברחבי הארץ. אהבנו את הטיולים, ובעזרתם גם נקשרנו לארץ בקשרי אהבה."

כ

בימי מלחמת העולם השנייה

משפחה של עקורים בתוככי רחובות

בתחילת מלחמת העולם השנייה נפגע המשק היהודי פגיעה קשה. היצוא והיבוא פסקו כמעט בשל הגבלות על השיט בנתיבי הים. כתוצאה מכך התדרדר מצב החקלאות, חדלו השקעות במשק, הבנייה הצטמצמה, לקוחות הבנקים משכו את פיקדונותיהם בבהלה, ורבים מצאו עצמם מובטלים. לוותיקים הזכירה האווירה את ימי מלחמת העולם הראשונה.

כשנתיים אחר כך, לקראת סוף שנת 1941, החלה מסתמנת תפנית. במטה הצבא הבריטי התקבלה החלטה אסטרטגית שארץ ישראל תהיה אחד ממרכזי הצבא במזרח התיכון, והצבא הגדיל את היקף כוחותיו בארץ באופן ניכר. הבריטים הקימו גשרים וביצורים, סללו כבישים, הניחו מסילות ברזל ובנו מחנות צבא ומחסנים. לכל אלה נדרשו ידיים עובדות ומשאבים, ואלה הביאו להאצה במשק. חל ביקוש לדירות, קיבוצים הקימו מפעלי תעשייה, וגברה הדרישה לתוצרת חקלאית.

בחלקה הצפוני של רחובות הקימו הבריטים מחנה צבא גדול, שהשתרע בחלקו על פרדס שוורץ, והתפרש מרחוב גורדון בדרומו עד גבעת החול בצפונו, ומרחוב הרצל במערב עד ליקב המושבה במזרח. ישבו בו חיילי הגדוד הסקוטי שחנה ברחובות: THE ROYAL SCOTS GRAYS, ששְמעם יצא למרחוק. הבריטים פינו את התושבים שהתגוררו סמוך למחנה מבתיהם, והושיבו בהם את קציניהם. בין המפונים היו יצחק דניאלי ומשפחתו.

אילנה, בתו של יצחק, סיפרה על שנות השלטון הבריטי: "לא אהבנו את האנגלים, לכן לא רצינו ללמוד את השפה האנגלית. באותה תקופה פעלו המחתרות שנלחמו בבריטים. מדי פעם עברו מכוניות והכריזו על עוצר, ואז איש לא יצא מפתח הבית. אני הייתי אוהדת של אצ"ל. ראיתי באנשיה גיבורים אמיצים המוכנים להקריב את נפשם למען הקמת המדינה. כשהבריטים פרסמו תמונות של מבוקשים, גזרתי את תמונותיהם ושמרתי, והתפללתי לאלוהים שישמור עליהם. הייתי ילדה קטנה, וכל הזמן חיפשתי תחבולות איך מתנקמים באנגלים. הם נראו לי אויב איום ונורא שרוצה לחסל אותנו.

זה היה אולי בגלל המקרה שקרה לנו. עקרו אותנו מהבית. זה נשמע מוזר, אבל אנחנו היינו משפחה של עקורים. הוצאנו מהבית, מנחלתנו, ואמרו לנו: חפשו לכם מקום אחר.

זה היה ביום שישי. אימא כבר הכינה את השבת ואנחנו נתנו אוכל לבעלי החיים – לפרה ולחמור, לתרנגולות ולעזים. החושך כבר ירד כשנשמעו דפיקות חדות על הדלת. אבא פתח, ובפתח עמדו שני שוטרים, אחד אנגלי ואחד יהודי. הם הודיעו לנו שעלינו לפנות את הבית ואת החצר תוך שבוע ימים. אמי פרצה בבכי. אחיי הגדולים, יהודה ועמוס, עמדו מבוהלים, ואני הקטנה לא הבנתי דבר. אבא ניסה להתווכח, אך דבר לא עזר. הצבא האנגלי צריך את האזור להקמת מחנה צבאי, וביתנו ישמש את הקצינים הבריטיים, כך אמרו. צריך להבין מה זה שפתאום באים ולוקחים לך את הבית, ואז גם צריכים למסור את בעלי החיים שכל כך אהבנו: את הכלבה דליה, את החמור עבדאללה ואת הפרה. אבא חיפש בית חלופי, וקשה היה למצוא. בסופו של דבר מצאנו בית קטן, ברחוב "מנוחה ונחלה", אצל טֶפֶּר. העמסנו את החפצים על העגלה, ועקרנו מביתנו. לאחר כחמש שנים של שכירות שוב עברנו, והפעם לבית שליד בית החרושת לקרח. שם גרנו כארבע שנים. רק כעבור תשע שנים, וזה כבר היה לאחר קום המדינה, חזרנו לביתנו. כאשר קיבלנו את הבית בחזרה, הוא היה הרוס ומוזנח כמו לאחר מלחמה. היינו חייבים לשפצו. לא חזרנו הביתה מיד לאחר שהדבר התאפשר לנו. נפשית לא יכולנו. כאשר חזרנו, זה כבר לא היה אותו דבר. יצאנו מהבית חמישה, וחזרנו ארבעה."

הקרח מחמם את היחסים

הבריטים הקימו באזור רחובות ובדרום הארץ עשרות מחנות צבא, ובהם אלפי חיילים. כשהרחיבו את היקף הכוחות עלתה צריכתם לקרח, עד כי בית החרושת מילר־דניאלי עמד בביקוש בקושי רב. הצבא חתם חוזים על הספקת קרח ישירות למטבחים ולמועדונים. המכונות פעלו במלוא התפוקה, ובשעות הבוקר המוקדמות יצאו משאיות מבית החרושת לדרום הארץ, וסיפקו את הקרח למחנות שלאורך הדרך, עד לרפיח.

על כך סיפר בן דודי יהודה: "כשהמעמסה הייתה כבדה, גייס אותי אבא לעזרתו. הייתי אז כבן שש־עשרה. בימי החופש העיר אותי אבא בשעה ארבע בבוקר ושלח אותי עם המשאית העמוסה בבלוקים. תפקידי היה להחתים את סמלי המטבח והקנטינות שקיבלו קרח. במכונית היו נהג ושני פועלים, שנשאו את הבלוקים על גבם והעבירו אותם למתקני הצבא. יצאנו עם שחר ועברנו בדרכנו בין הכפרים הערביים של הדרום. בכל כפר היו האיכרים משכימים ועובדים בגרנות. עיקר העבודה הייתה עם רוח הבוקר הנעימה. עברנו ממחנה למחנה, ובחצות היום הגענו למחנה הפיקוד בעזה. שם עשינו את הפסקת הצהריים. במועדון הקצינים קיבלנו חלב קר.

באותו מועדון הכרתי קצין צבא בריטי בגיל הביניים בשם מורגן. באותה תקופה היחסים בין אנשי היישוב לבריטים לא היו במיטבם. האצ"ל ולח"י פעלו אז נגד הבריטים. השיחות בין הקצין הבריטי וביני נסבו על האירועים והתקריות. הוא היה בריטי פיקח, והתברר לי שהוא מתמצא בנעשה בארץ, אף כי היה איש צבא ולא איש משטרה בריטי. אני ניסיתי לסנגר על אנשי היישוב, על ה"הגנה", ובלשון קלה גם על אנשי המחתרות. הוא ניתח את המצב המדיני והצבאי בכישרון רב ואמר שכאשר הבריטים יעזבו את הארץ יפרצו לכאן כל צבאות ערב ויחסלו אותנו תוך זמן קצר.

"אנשי ה"הגנה" לא יוכלו לעמוד בפני צבא סדיר, וסופכם להיכחד," היה אומר.

הייתי אז נער צעיר, והידע שלי על קרבות ומלחמות לא היה רב. הייתה לי רק אמונה שאין לנו דרך אחרת, ואנחנו נילחם על נפשנו. השבתי לו: "אם אתם תעזבו את הארץ ותתנו לנו להתמודד עם הבעיה, נוכל להצליח." מייג'ור מורגן היה צוחק ומשיב: "אתם היהודים, אומנם יש לכם לוחמים אמיצים, אך לא תוכלו לעמוד בפני צבאות סדירים." בפגישותינו הבאות, השיחות בינינו התנהלו על אותם נושאים, פחות או יותר, ושנינו החזקנו באותן דעות.

יום אחד הודיע לי המייג'ור כי הוא עומד לעזוב את הארץ ולעבור למצרים. הוא נתן לי את כתובתו בלונדון, ואמר: "אם תצליח לשרוד ותגיע לאנגליה, זו הכתובת שלי. בוא לבקרני."

שלוש שנים לאחר מלחמת השחרור, בה נלחם היישוב לחיים או למוות, טיילתי באנגליה ופגשתי אנגלים אדיבים ומסבירי פנים. הם לא דמו כהוא זה לאנגלי הכובש שהכרנו בארץ ישראל. החלטתי לבקר את המייג'ור מורגן. הייתה לי כתובתו ומספר הטלפון שלו, והגעתי אליו ללא קושי. הפגישה הייתה חמה ולבבית. שמחנו מאוד לפגוש זה את זה. הוא סיפר כי ממצרים נשלח לחזית בצרפת, שם נפצע, ובכך נסתיימה המלחמה עבורו. בתקופת מלחמת השחרור הוא עקב בדריכות אחר התנהלותה, ושמח להיווכח כי יכולנו למדינות ערב.

את שיחותינו בארץ לא שכח, והודה כי טעה בהערכת כוחנו. הוא לא הוציא מכלל אפשרות כי המידע שהגיע אליו הופץ כטעות מכוונת, מאחר והבריטים רצו שהיהודים יגיעו למצב בו יבקשו את עזרתם, והם ימשיכו לשלוט בארץ ישראל. בכל אופן, הוא הביע שמחה כנה על כי אנחנו היינו אלו שניצחו במערכה, ושנינו נפרדנו כידידים ותיקים."

יהודה המשיך וסיפר: "צריכת הקרח הגדולה של הצבא הבריטי, והגידול בביקוש לקרח בבתי התושבים, מנעו את יכולתנו למלא את הביקוש, ואז אבא פנה לבעליו של בית החרושת לקרח בעזה, סעדי שאווה, ורכש ממנו כמויות של קרח. סעדי שאווה היה מנכבדי העיר ובן למשפחה מיוחסת ועשירה. הרכוש של משפחתו כלל פרדסים, מטעי פרי ובתים רבים. ביתו היה מפואר, וחדר האורחים שלו רופד בשטיחים יקרים. הכול היה מקושט בטעם מזרחי.

כשאבא היה מגיע לבית החרושת בעזה עם המשאית כדי לקחת קרח, היה סעדי שאווה מצווה על פועליו להטעין את המשאית, ובינתיים ישב עם אבא בחדר האורחים לשתות קפה. נקשרו ביניהם יחסי רעות, ובפגישותיהם היומיומיות הרבו לשוחח.

לאחר זמן, כשהתהדקה הידידות, הזמין אבא את סעדי שאווה לבקר בביתנו ברחובות, ובאותה הזדמנות הוזמן לביתנו גם ידיד ותיק של משפחתנו, אבו־חדרה. אימא, שאת מלאכת הבישול למדה מסבתא אסתר, הייתה בשלנית מעולה. לכבוד הביקור הכינה סעודה כיד המלך. האורחים סעדו את לבם בניחותא וסיימו בקפה שחור וריחני. במהלך הסעודה שוחחו על נושאים שונים, ובעיקר על מלחמת העולם העומדת להסתיים.

באותה תקופה התקדמו האמריקאים והאנגלים, ואילו הגרמנים נסוגו בכל החזיתות. עם גמר המלחמה יצאו מהארץ רבים מהחיילים הבריטים ופחתה הדרישה לקרח. אבא לא נזקק עוד לשירותיו של סעדי שאווה, אך הידידות ביניהם נמשכה.

באחת השבתות בקיץ 1947 הוזמנו אבו־חדרה ואבא אל ביתו של סעדי שאווה. שאווה הזמין לכבודם נכבדים מהאזור, שֵׁיח'ים מחן־יונס ואפנדים מעזה. הסעודה נמשכה שעות ארוכות, כנהוג אצל עמי המזרח, והסתיימה בקפה מר. בעת שתיית הקפה קלחה השיחה ונסבה על המצב בארץ. האורחים הערבים הציגו את הערכותיהם על ההתפתחויות הצפויות. הם אמרו כי לאחר נסיגת הבריטים יכבשו הערבים את הארץ בנקל, וישמידו את היהודים היושבים בה. סעדי שאווה פנה אל אבא ואמר: "אתה יצחק ובני משפחתך אינכם צריכים לדאוג. אבוא לרחובות ואקח אתכם למקום בטוח."

השיב לו אבא: "ומה יקרה אם אנחנו ננצח? אני מבטיחך כי אז אבוא אני אליכם להצילכם."

הנוכחים גיחכו למשמע תשובתו של אבא. היה ברור להם שארצות ערב יכניעו את היהודים לאחר פלישתם לארץ.

בינתיים חלפו להן השנים, ומלחמת השחרור הסתיימה כפי שהסתיימה. כשמונה שנים אחריה, ב־1956, פרצה מלחמת קדש, והצבא הישראלי כבש את כל סיני. אבא רצה לבקר את ידידו סעדי שאווה והצליח לארגן לעצמו ג'יפ צבאי ושלושה חיילים מלווים.

כשהגיע אל ביתו של שאווה, הם נפלו האחד על צווארו של רעהו. אבא שאל לשלומו ולשלום בני משפחתו, והוסיף לשאול אם יש דבר־מה שהוא יכול לעשות עבורם. שאווה לא יכול היה למשול ברוחו ופרץ בבכי. הוא לא שכח את הסעודה שערך לאבא לפני המלחמה ואת התרברבותם של ידידיו הערבים בדבר ניצחון סוחף. הוא גם זכר כי הוא ואבא הבטיחו זה לזה עזרה למי שיפסיד במלחמה. והנה, כעבור שנים, הוא רואה מולו את אבא מגיע אליו בדרך לא דרך כדי למלא את ההבטחה. הריגוש שאחזו בעקבות המחווה הביאו לידי דמעות. שני הידידים ישבו בניחותא בסלון הבית והחליפו רשמים על כל אותן שנים שבהן לא ראו זה את זה. אחר כך יצאו והסתובבו בעיר עזה. אבא התרשם לרעה מהדלות ומהעליבות של העיר ושל תושביה. שאווה אמר כי הפליטים שהגיעו לעזה בעקבות מלחמת 48' יצרו מצב בלתי נסבל. אבא העריך כי אם לא תהיה התערבות של האו"ם או של מדינה בעלת עוצמה כלכלית לטובת עזה ופליטיה, ילך המצב ויחמיר. בסופו של דבר, כך אמר, כל הצדדים המעורבים יצאו נפסדים: הישראלים, המצרים, תושביה הוותיקים של עזה, וכמובן הפליטים. לאחר פגישה זו לא חזרו עוד השניים לראות זה את זה."

יהודית עוזבת לדרום אפריקה

מיכאל רבינוביץ היה בעליו של בית כּוֹלבּוֹ בדרום אפריקה, בשותפות עם אחותו. בית המסחר הניב רווחים נאים, אך בהיותו ציוני ביקש לעלות לארץ ישראל כדי להשתקע בה, ובסוף שנות השלושים הגיע לארץ. אחותו ביקרה בארץ כמה שנים לפניו וקנתה

לשניהם פרדס ברחובות. כשהגיע למושבה הקטנה התאהב בה והחליט להקים בה את ביתו.

אחת הנשים שעבדו בפרדסו יזמה שידוך בין מיכאל ליהודית דניאלי. כך ביקשה לסלול את דרכה אל לבו של שלמה, אחיה של יהודית. השידוך של יהודית למיכאל עלה יפה, אך זה שלה לא יצא אל הפועל.

מיכאל לא היה המחזר היחיד של דודתי יהודית באותו זמן. היא העידה בפניי כי היו לה כמה מחזרים. ביניהם היה האחיין של ד"ר קראוזה, שהיה רופא, והוא "דווקא היה בסדר," אמרה. אמו ואחותה, הגברת קראוזה (שתיהן אחיותיו של יהושע חנקין), נפגשו עם אמה של יהודית, אסתר, "לקדם את העניינים", אך בואו של מיכאל טרף את הקלפים.

בתחילה לא התלהבה אסתר ממיכאל. היא שאלה את בתה: "מניין את יודעת שאין לו אישה בדרום אפריקה? ומניין את יודעת שכך? ואחרת?..." החששות של אסתר גברו כשנאלץ לצאת בדחיפות לדרום אפריקה לרגל עסקיו, אך כשחזר פעל נמרצות למצוא חן בעיניה. מתפללי בית הכנסת נרתמו לעזור לו. הם סיפרו לאסתר שמיכאל יודע "לערוך קידוש" לעילא ולעילא, אין כמותו בכל המושבה. והוא גם בעל תפילה, וקולו... "לאלוהים ואנשים." הם גם הוסיפו ואמרו שתרם סכום נכבד לבית הכנסת. הדברים הללו דיברו ללבה של אסתר יותר מכול, והאישור ניתן. באוגוסט 1940 התחתנו יהודית ומיכאל.

סיפרה יהודית: "את מיכאל אומנם הכרתי באמצעות מחזרת של אביך, למרות שאביך היה "נשוי" באותו זמן, ועל כך תצחק בוודאי. באותן שנים הקשו הבריטים מאוד על העלייה לארץ. היהודים פעלו בדרכים שונות להביא עולים חדשים, והם עשו זאת בהברחתם בדרך היבשה, מלבנון, או בהברחתם בדרך הים כתיירים או צליינים. העלימו אותם בקיבוצים ו"השיאו" אותם לבני היישוב ולבנותיו. ב"איחוד משפחות" שכזה השיגו עבורם סרטיפיקטים, רישיונות עלייה. הנישואים היו כמובן פיקטיביים, ואביך היה רשום אז כנשוי.

החתונה שלי, בכל אופן, הייתה לגמרי אמיתית, והיא התקיימה מתחת לעצי התות שבחצר. אימא מכרה פרה כדי לממן את הוצאות החתונה, שהתקיימה אז יחד עם חגיגת בר המצווה של יהודה. ביום שלישי הייתה החופה, ובמוצאי שבת – קבלת הפנים עם חגיגת הבר־מצווה. כסף הרי לא היה, לכן חיברו יחדיו את השמחות. כך ניסו לחסוך. האמת היא שגם לא נתנו את הדעת יתר על המידה לאירועים שכאלה, לא עשו מזה עניין. אישה אחת הכינה עוגיות ושטרודל, אביך הביא קרח לקירור השתייה, ובישלו מה שבישלו, ואכלו מה שאכלו, ושבעו וזהו.

קבלת הפנים נערכה בחושך משום שבאותם ימים הפציצו האיטלקים את חיפה ואת תל אביב, והייתה האפלה בכל הארץ. למרות זאת לא נפגמה השמחה. היו לנו קולות רקע ותפאורה יוצאים מגדר הרגיל, אין היום כאלה. כשהגברים נשאו קולם בשיר נמלא החמור שבאורווה חדווה וגיל למשמע הקולות, הצטרף בנעירותיו למקהלה, ולא חדל. הפרות שברפת שמעו את שכנם נוער בקול, והחלו לגעות גם הן במלוא

גרונן. אפילו התרנגולות ניעורו משנתן, ושלא כמנהגן בלילות קרקרו בקול. היונים לא נשארו אדישות נוכח התזזית שאחזה בקולגות שבחצר, יצאו מהשובך, התעופפו מעל לראשי המוזמנים, ומשק כנפיהן הוסיף נופך משלו למחזה הסוריאליסטי. אנשי המושבה היו רגילים לקולות ולמראות, ולא התרגשו, אך האורחים מבחוץ נדהמו. כך היו אז החתונות ברחובות.

לאחר החתונה ניסה מיכאל להתגייס לצבא האנגלי כדי להילחם בגרמנים. הקולונל האנגלי ראה את הדרכון הדרום־אפריקאי שלו וסירב לגייסו. הוא אמר כי מוטב שלא יתגייס, ויעץ לו לחזור לדרום אפריקה. באותו זמן כתבה לו אחותו מקייפטאון כי היא כורעת תחת נטל העבודה בבית המסחר, והפצירה בו לחזור. גרנו אז ברחובות, בדירה של פרופ׳ ברגמן ברחוב גאולה, סמוך לרחוב הרצל.

לצערנו לא יכולנו להמשיך ולהישאר בארץ. למיכאל לא הייתה עבודה, ואחותו חזרה וביקשה את עזרתו. לא נותרה בפנינו ברירה. לאימא, שהייתה ציונית מאוד, והיה חשוב לה שילדיה יישארו בארץ, זה ממש עלה בבריאות. היא אהבה מאוד את מיכאל, מיכל׳ה הייתה קוראת לו, אך זה שנעזוב את הארץ, ממש לא היה מקובל עליה. חשבנו שנחזור תוך זמן קצר, לאחר שנארגן את העסק בדרום אפריקה, אלא שהדברים התגלגלו אחרת, ונשארנו תקופה ארוכה. כחצי שנה לאחר החתונה יצאנו לדרום אפריקה.

בטבריה היה נמל־תעופה ימי. יצאנו ממנו בטיסה, באווירון ים של חברת ״אימפריאל איירווייס״, שהמריא מהכינרת. המשפחה הגיעה לטבריה להיפרד מאתנו. הטיסה נמשכה חמישה ימים. כל יום טסנו חמש שעות. בלוקסור התגוררנו במלון של המלך פארוק. שם היה לנו חדר שינה ענק, ובחדר האוכל עמדו מעלינו סודנים עם מניפות ונופפו. בעגלות רחבות הגישו לשולחן מבחר של עופות ובשרים עשויים כך ואחרת. מה אגיד לך? אני, בת המושבה הקטנה, לא חלמתי על פאר ומאכלים שכאלה. במוזמביק התגוררנו במלון שהיה אונייה. פעם התארח סמילנסקי במלון זה וכינה אותו ״תיבת נוח״.

בדרום אפריקה לא נשארתי בבית. עזרתי למיכאל בבית המסחר. העבודה לא הייתה פשוטה, אך אהבתי לעבוד ולעזור למיכאל. בבית הייתה לי עזרה, כך שהדברים הסתדרו. מה שהקשה עליי את החיים, בעיקר בהתחלה, היה הריחוק מהמשפחה. ככלות הכול, היינו קשורים מאוד, ובדרום אפריקה הייתי רחוקה מכולם. למזלי היו לנו חברים טובים בדרום אפריקה. המשפחה של מיכאל הייתה משפחה חמה, וגם זה הקל עליי.

במשך השנים הגעתי לביקורים בארץ, והיה בהם משום נחמה פורתא. העיק עליי מאוד שלא הייתי לצד אַחַי ואחיותיי בשעותיהם הקשות, ולא יכולתי לחלוק עמם את הכאב. בכל פעם שהגעתי לביקור השתנו פניה של המשפחה. היה זה עבורי קשה מנשוא לשבת שם ולנסות להרגיש מה עובר עליהם פה בכל פעם שפקד אותם אסון. מותו של ג׳ון, בעלה של אחותי רבקה, הכאיב לי מאוד, אך הכי הרבה כאב לי שלא הייתי ליד פרידה בימיה הנוראים. כמה כאב לי הלב על פרידהל׳ה שלנו...״

ג'ון (יואל) כהן

ג'ון כהן, יואל, בעלה של רבקה, נפטר כמה חודשים לאחר נסיעתה של יהודית לדרום אפריקה מדלקת ריאות, כשהיה בגיל ארבעים ואחת. כשחלה, והדלקת החריפה, היה צורך בתרופה אנטיביוטית. התרופה האנטיביוטית היחידה שהייתה מצויה אז, והוכנסה לשימוש קליני שנתיים קודם, הייתה הפניצילין. המשפחה ניסתה להשיגה, אך לא הצליחה. הדבר היה בלתי אפשרי. כל מלאי הפניצילין הוחזק בידי הצבא הבריטי, שהיה נתון אז בעיצומה של מלחמת העולם השנייה. הצבא לא הותיר לשוק האזרחי ולו גם מנה אחת לרפואה. הניסיונות החוזרים ונשנים להשיג את התרופה עלו בתוהו, וג'ון נפטר באוקטובר 1941. הוא הובא לקבורה בבית העלמין ברחובות.

במותו הייתה רבקה בת שלושים ושמונה, מטופלת בשני ילדים: חביבה בת השמונה ויצחק בן החמש. מותו היה קשה לה כשאול. הייתה ביניהם אהבה גדולה, הבנה נדירה וידידות עמוקה. לפתע הכול נגמר בחתף. היא עטפה עצמה בשחורים ובחרה להעביר את ימיה באבל וקדרות. את מר לבה שפכה בפני כל מי שנקרה בדרכה. בחלוף זמן גילתה כי האנשים ברחוב מתרחקים ממנה עוד כשמבחינים בה מרחוק, ועוברים למדרכה השנייה. היא הבינה כי אבלה הוא לטורח על האחרים, ועליה לחדול מכך. חזרה לביתה, תחבה את הבגדים השחורים עמוק בארון, וניסתה לחזור לחיים, אך לא רצתה להינשא שנית. את שארית חייה הקדישה לגידול ילדיה ונכדיה.

שאול

שאול דיאמנד סיים את לימודיו בבית הספר היסודי ברחובות בקיץ 1939 בהצטיינות יתרה, והמשיך ללמוד בבית הספר החקלאי בפרדס־חנה.

בידי המשפחה ספר זיכרונות של שאול, בו כתבו לו חבריו מהכיתה בבית הספר היסודי "זיכרונות" כשסיימו את בית הספר. כך נהגו לכתוב איש לרעהו. היה זה כחודש־חודשיים לאחר פרסום הספר הלבן, והזיכרונות של אותם ימים התאפיינו ברוח הלאומיות ששטפה את הארץ. כך כתב לו חברו לכיתה משה פיינשטיין, שברבות הימים היה לחותני:

לחברי היקר שאול.

בשעה זו אנו גומרים את בית ספרנו היקר. אני מברך אותך... ומאחל לך שתשרת את עמך באמונה ותזכה לראות בתחיית עם ישראל ומדינה עברית משני עברי הירדן הקדוש.

תכיר ברעיון הבית"רי הנשגב.
בברכה, חברך לנצח.
משה פיינשטיין

ריחוקו של שאול מהבית הקשה עליו ועל אמו. הם ניסו לגשר על המרחק במכתבים שהחליפו ביניהם מדי יום. דודתי לאה ידעה לספר כי הקשר ביניהם היה בלתי רגיל.

היא אמרה שלא ראתה מימיה אם ובנה העומדים בקשר כה מיוחד, והוסיפה כי בפעם האחרונה ששאול היה ברחובות, בחופשה מבית הספר, הוא ניגן לאמו לחן חדש שהלחין בעצמו, ואמר כי הוא מקדיש אותו לה.

פרידה סיפרה לשאול במכתביה על עבודתו של אביו ברחובות כמהנדס המועצה, על המלחמה המשתוללת באירופה, וכיצד השפיעה על היישוב היהודי בארץ. היא הרחיבה וסיפרה על סבתו, דודיו ובני הדודים, אליהם היה קרוב במיוחד. שאול כתב להוריו על החיים בבית הספר, על החברים, על העבודה במטעים, בגן הירק ועם בעלי החיים. יותר מכל דאג לעדכנם בנושאים שהיו קרובים ללבם: הלימודים והנגינה בכינור. באלה תמיד רוו ממנו נחת. עליהם כתב גם לדודיו יהודית ומיכאל בדרום אפריקה: "כפי שאתם יודעים, בלימודים אני מצטיין, ולכן אם לפעמים אין השיעור בנגינה מוכן באופן טוב מאוד, אין אשמתי בו". בשל כישוריו בנגינה העמידה אותו ההנהלה בראש תזמורת בית הספר.

שאול ראה בלימודיו בפרדס־חנה הכנה לאוניברסיטה או לטכניון בחיפה. גם מוריו תלו בו תקוות ועודדוהו לכך. ביחד עם חבריו לכיתת הלימוד הִרבָּה אז באימוני גדנ"ע, כחלק מתוכנית לאומית להכשרת הנוער לימים שעוד יבואו, בהם יהיה עליהם להתייצב למבחן לאומי. הם יצאו מחוץ לגבולות בית הספר, והתאמנו סמוך לים בקרבות פנים אל פנים, בהכרת כלי נשק, בלימוד טופוגרפיה ובאימוני לילה.

בחורף 1942 יצאה הכיתה של שאול לאימוני גדנ"ע בחוף ימה של חדרה. הוא חש אז כאבים בפיו בשל דלקת שהתפתחה בשן. כתוצאה מהדלקת עלה חום גופו, אך הוא לא היה מוכן לוותר על האימונים, והצטרף לחבריו.

ביום האימונים השני גברו כאביו של שאול וגם החום המשיך לעלות, עד כי לא יכול היה להמשיך ולהתאמן. הוא נשלח בחזרה לבית הספר, וקיבל מידי האחות תרופה להורדת חום. אמצעים אחרים לטיפול לא היו ברשותה. בית הספר הודיע להוריו לבוא ולקחתו לרופא שיניים.

עד שהודיעו לפרידה וליוסף, ועד שהם הגיעו לבית הספר, העמיקה הדלקת והתפשטה. כשרופא השיניים בדקו, קבע כי במצבו אין הוא יכול לעזור לו משום שהדלקת התפשטה לחניכיים, והציע להוריו לקחתו לבית חולים. פרידה ויוסף עשו כדבריו ולקחו את שאול לבית החולים "מולדה" בחיפה, שהיה בעיקרו בית חולים ליולדות. המודעות לניקיון בבית חולים זה הייתה נמוכה, וכתוצאה מכך, החמיר לא אחת מצבם של הבאים בשעריו. הרופאים שהגיעו אליו לבודקו דחפו את ידיהם לתוך פיו מבלי שטרחו כלל לרחצן. חיטטו קמעא, פסקו שאין כל שיפור במצב הדלקת, אמרו כי יש לטפל בו בתרופה אנטיביוטית, והמשיכו לחולה הבא.

כמו במקרה של ג'ון לפניו, פניצילין לא היה אז בנמצא עבור האוכלוסייה האזרחית. ההורים ובני המשפחה עשו מאמצים כבירים לנסות ולהשיג מהתרופה, אך הדבר היה בלתי אפשרי. מצבו של שאול הלך והורע, כאביו גברו, והדלקת התפשטה והעמיקה. הוריו ובני המשפחה ישבו לידו, ניסו לעזור, להשכיח ממנו את כאביו, אך ידם קצרה מלהושיע.

דודה לאה זכרה את הימים מתוך כאב עמוק: "ל"מולדה" היה שם של בית חולים לא נקי, ואני לא יודעת מדוע נלקח דווקא לשם. אולי כי רק שם הייתה מיטה פנויה. כמדומני שדוד אליעזר הגיע והסיע אותם לבית החולים. כל בני המשפחה הגיעו לבקר את שאול, ורק חזרו ושאלו במה אפשר לעזור. לי הייתה חברה בחיפה, שאחיה היה רופא בבית חולים רמב"ם. ביקשתי ממנה שינסה להשיג קצת מהתרופה, שהרי כל הרופאים אמרו כי זה מה שיציל אותו, אך האח אמר שזה בלתי אפשרי משום שכול הפניצילין שייך לצבא, נמצא בפיקוח קפדני, ולא ניתן להוציא מפתח בית החולים, ולו גם מנה אחת.

הדלקת החמירה ופיו הלך והתנפח. כולנו ראינו איך הילד הולך ונגמר לנו בין הידיים ואיננו יכולים לעזור לו. כשאביך שלמה ראה שאבד לו התיאבון, שאלו: "מה אני יכול להביא לך? תגיד מה שעולה בדעתך, רק תגיד, ואני אביא." שאול ביקש ענבים. זו לא הייתה עונת הענבים, אך אביך יצא לעכו, עבר בכל האזור, נכנס לכפרים הערביים, ויום שלם חיפש ענבים. הוא קיווה למצוא, ולו אשכול אחד, אך לא מצא. בתום היום חזר עם פירות אחרים, אולי הילד בכל זאת יאכל משהו, אך הוא לא אכל. הוא לא יכול היה ללעוס ואיבד את התיאבון לחלוטין. הרופאים נתנו לו רק זריקות משככות כאבים. זה כל מה שהם יכלו לעשות.

פרידה אחותי ישבה ליד שאול יומם ולילה ולא משה ממיטתו. היא שוחחה אתו, ליטפה לו את המצח והתלתלים, ושרה לו שירים שאהב. כשנרדם, הייתה לוקחת את ידו, מחזיקה בשתי ידיה, מנשקת, ומתפללת לאלוהים שישמור לה על הילד. רק כשלא ראה הרשתה לעצמה לבכות. המסכנה ראתה איך הוא הולך לה, ושטחה את תחנוניה לפני האלוהים שיעזור. אימא נשארה ברחובות והתפללה, וגם נדרה לתרום תרומה נכבדה לבית הכנסת כשיחלים. בינתיים מצבו של שאול הלך והתדרדר, ודאגתנו גברה מאוד. כבר שבועיים שהוא בבית החולים, ותשועה אַיִן. התחושה של כולנו הייתה קשה מאוד. עמדנו מול הוריו חסרי אונים, כפי שגם הם חשו. ניסינו לעודד, אך בפנים ידענו שהמצב אינו טוב.

ביום שישי אחר הצהריים, כשהגעתי לבית החולים, עמדתי להיכנס לחדרו, אך פרידה עצרה אותי בפתח ואמרה כי מוטב שלא אכנס. פיו התנפח עוד יותר, וזה נראה רע מאוד. לא נכנסתי.

התיישבתי על ספסל במסדרון, מעבר לחלון החדר, ושמעתי את שאול ופרידה משוחחים ביניהם. שאול שאל אותה: "איזו מטפחת יש לך לראשך?" וביקש: "הסירי נא את המטפחת". השתררה דממה לכמה רגעים, והוא המשיך: "אמא'ה, אני רוצה לשיר לך שיר."

הייתה זו שעת דמדומים, שעת כניסת השבת. שמעתי אותו שר, או ליתר דיוק מנסה לשיר, את השיר "אליהו הנביא". בקושי הצליח למלמל את המילים. ישבתי שם לבד בחוץ, מתחת לחלון, ושמעתי את המאמצים שעשה כדי לַרצות את אמו בשיר שכה אהבה. חשתי את הסבל והייסורים שעברו עליו בכאביו, וכיצד המילים קרטעו בזו אחר זו כשהתאמץ להוציאן מפיו. הוא לא נכנע לכאב, המשיך ולא חדל. הרגשתי

כיצד גופי מצטמרר. הרכנתי את ראשי, שילבתי את ידיי סביב גופי, והתכרבלתי אל תוך עצמי. כך ישבתי שם, וכל גופי רועד. כל הזמן הזה המשיך להדהד באוזניי הניגון של "אליהו הנביא", עד שלא יכולתי לעצור את הדמעות. אחת ועוד אחת, עד שהפכו לשטף של ממש. ידעתי אז שמצבו לא טוב, ושהוא רע, רע מאוד. לא הבנתי איך הילד הנהדר הזה שכולו קודח מחום ופיו מורעל בדלקת הארורה הזו, שואב מבור תחתיות את שארית כוחותיו כדי לנסות ולשמח מעט את אמו בשיר "אליהו הנביא". עד היום, כשאני שומעת את השיר מתנגן ברדיו, אני נזכרת בשאול ובפרידה. בו, בקולו הסדוק מכאב, ובה, במטפחת הראש שלראשה. אני רואה מסדרון לבן וארוך, בקצהו ספסל, ואני עליו. התמונות עוברות לי מול העיניים, והכול חוזר. הכאב, הגוף המצטמרר, והדמעות הקולחות מעצמן. הכול בדיוק כמו אז.

כששאול סיים את השיר, ביקש מאמו שתלך לנוח. "את לבטח עייפה," אמר, "וזקוקה למנוחה," והוסיף: "אל תדאגי, אמאל'ה שלי, לכי נוחי, וכשתחזרי, הכול יהיה בסדר. אליהו הנביא ישמור עליי". כך אמר, ממש במילים אלו. הילד שלנו האמין באליהו הנביא ובאלוהים.

פרידה לא הלכה. נשארה לידו. הוא נרדם לזמן קצר, התעורר, אמר שתי מלים: "הפרח נשרף," וחזר לתרדמתו. אלו היו מילותיו האחרונות. למחרת, בשבת בבוקר, הודיעו לי ששאול נפטר.

כשפרידה הגיעה לרחובות אימא אמרה לה רק משפט אחד: "בתי, אלוהים נותן ואלוהים לוקח. מעבר לכך איני יכולה להוסיף דבר." הכאב של אימא היה נורא, אך כמי שהאמינה באלוהים, זו הייתה דרכה להגיד את הדברים. היא בערה, אך הפנימה. כזו הייתה.

שאול הובא לקבורה ברחובות. דומה היה כי כל דקה בהלוויה קשה מקודמתה. המושבה כמו עמדה מלכת. כולם הגיעו ללוות את עלם החמודות הזה, שהיה רק בן שבע־עשרה במותו. נער שהיה הבטחה גדולה. יפה, מוכשר, עדין וטוב לב. בן יחיד, ואהבה גדולה להוריו ולמשפחתו. שאלתי את עצמי ואת אלוהים מדוע זה צריך היה לקרות. עד היום אני ממשיכה ושואלת, ואיני מוצאת תשובה. גם אמי לא הבינה, ורק השיבה למנחמים: "השם נתן והשם לקח, יהי שם השם מבורך."

סיפרה עליזה סקלצקי־אבסיאן: "ההלוויה של שאול הייתה קשה כשאול. איני יכולה לשכוח אותה. אז, מסע הלוויה היה עוצר ליד בית העם. היו מניחים את מיטת הנפטר, מספידים, וממשיכים לבית הקברות. כשהניחו את המיטה ועליה שאול, פילחה לפתע את שמי המושבה זעקה נוראה ואיומה כשל חיה פצועה: "אלוהים אדירים". הייתה זו פרידה. זעקה כזו לא שמעתי בחיים. לבטח נשמעה עד הקצה השני של המושבה. כה חזקה ומחרידה וכה קורעת לב ומיוסרת הייתה הזעקה, כאילו ביקשה להבקיע אל לב השמים. קהל המלווים הגדול לא יכול היה לעצור בעד עצמו, וכולם פרצו בבכי. אי אפשר היה לעמוד בזה. מה אומר לך? בשוועת אין האונים הזו היה טמון כל הכאב והיגון שבעולם."

על מצבת קברו של שאול נחקקו המילים:

הפרח נשרף.
שאול יהודה בן יוסף ופרידה דיאמנד.
נטע רך שנקטף באבו. בן יקיר ויחיד להוריו, אהוב לכל מכריו ויודעיו.
אך "שאול" היה להוריו השכולים לשבע עשרה שנה.
נולד בי"ב טבת תרפ"ו, נפטר בי"ט חשון תש"ג.

"בשבעה לשאול הגיעו כל בני המושבה לנחם," המשיכה לאה. "כמדומני שלא היה אחד שלא הגיע לבית ההורים האומללים. בין הבאים הייתה פנינה בלומנפלד, שהייתה אז אם לילדה. התיישבה לידי ואמרה כי בעקבות מה שעובר על פרידה ויוסף, לה יהיו ילדים נוספים. היא לא תסתפק בילד אחד. זמן קצר אחר כך נכנסה להיריון, והלידה שלה הייתה בבית החולים "מולדה". היא נפטרה בלידה.

החיים של פרידה ויוסף כבר לא היו חיים, והוא עוד הקשה עליה, מעצם היותו כל כך נוקשה וקשוח. אני זוכרת ששנים אחרי מותו של שאול היה ליל סדר משפחתי גדול אצל רבקה אחותי. בסדר היו לבטח יותר מחמישים איש. הגיעו גם אורחים מאמריקה, ויהודית באה מדרום אפריקה, אך יוסף לא נתן לפרידה ללכת. הוא אמר שאינו יכול להבין איך היא יכולה להיות בחברה של אנשים שמחים. לבסוף הם הגיעו, אולי לקראת סוף ההגדה או אולי אפילו לאחר שהסתיימה. פרידה אולי הייתה מתאוששת איכשהו מהמכה, משום שחייה התנהלו לצד בני המשפחה ברחובות, שאהבו אותה והיא אותם, והרבו לבקרה. גם היו לה הרבה ידידות וחברות קרובות, אך יוסף היה אדם קשה וסגור, ולא נתן לה לצאת מזה. בכל שנה, ביום פטירתו של שאול, הם לא יצאו מהבית. הסתגרו עם עצמם, עיינו בתמונות, קראו במכתבים שכתב, ויצאו רק למחרת היום.

מה אגיד לך ומה אומר? החיים שלהם כבר לא היו חיים, והבית כבר לא היה בית. הייתה בו אווירת נכאים, ושניהם לא התאוששו מזה. בפירוש לא. היה להם פרח יפה ומושלם, והוא נקטף כל כך מוקדם ובכל כך הרבה כאב."

*

חלומות ופשרם

בית החרושת לקרח הניב רווחים נאים לבעליו. האחים דניאלי ביקשו להשקיע את כספי הרווחים בנכסי דלא ניידי. ליצחק נודע כי האחים אהרונוביץ מבקשים למכור את המגרש שבבעלותם בפינת הרחובות הרצל ובנימין, שעליו עמד בית הוריהם. הוא עצמו ביקש להשקיע את כספו ברכישת אדמה חקלאית ולטעת פרדס, והציע לאחיו שלמה לרכוש את הנכס המוצע למכירה.

ב־1943 רכש אבי את המגרש והוסיף כשותף את אחיו מרדכי. בדיעבד התגלה לאבי כי רכישה זו לא הייתה עניין של מה בכך.

שולמית פיינשטיין לבית אהרונוביץ, מהשותפות במגרש, התגוררה באותה עת עם בעלה נתנאל בקפריסין. מיופה כוחה בארץ היה בנה משה. כשהגיע תורו לחתום על הסכם המכירה, סירב. הוא נימק את סירובו בתמורה הנמוכה, לדעתו. את המשא והמתן ניהל אז דודו יעקב, שהיה המבוגר באחים, ואולי לא נועץ באחיינו. משה דרש לקבל את הסכום הריאלי בעיניו. אבי ניסה להורידו מדרישתו זו באומרו כי כל האחרים כבר חתמו, אך הוא עמד על שלו. בלית ברירה חתם אבי על התחייבות להוסיף את הסכום שביקש. כשבוע לאחר החתימה הפקיד אבי בידי עורך הדין קבלה מבית הכנסת "אהל שרה" בגובה הסכום שדרש משה, אליה צירף מכתב תודה מבית הכנסת ובו ברכה למשה פיינשטיין על התרומה שהרים...

משה נמנע מלהתעמת עם אבי. אולי משהו בסתר לבו אמר לו כי החשבון עוד יתאזן בעתיד. אחרי שלושים שנה נעשתה בתו סמדר שותפת במגרש כאשר נשאתיה לאישה. מי יודע? אולי פעלה התרומה את פעולתה?...

בזאת לא נסתיימה פרשת המכירה. זמן קצר לאחר שנחתם ההסכם ביקש יעקב אהרונוביץ לשוחח עם אבי בארבע עיניים. בפגישתם אמר אהרונוביץ: "לפני כמה לילות חלמתי חלום. בחלום בא אלי אבי, גער בי על שמכרתי את בית המשפחה לידיים זרות, והורה לי להשיבו לידינו. אודה לך אם תואיל לבטל את חוזה המכירה, ואני אעביר לידיך את התמורה."

אבי לא מיהר להשיבו וביקש זמן למחשבה. כשחזר אליו יעקב, קיבל את התשובה הבאה: "מאז שבאת אליי עם בקשתך, מוחי שקוע בה עד שגם בלילות איני עוצם את עיניי. כשסוף סוף נרדמתי, הופיע גם אצלי אבי בחלום, והוא שאלני מדוע אני נראה כה טרוד. סיפרתי לו על עסקת המגרש ועל חלומך, וסיימתי בזה שאני מתכוון להיעתר לבקשתך. אבי כעס מאוד, וממש הרים עליי את קולו. בחיים לא צעק עליי כך. הוא הורה לי שלא להיעתר לבקשה, מאחר ואין מפרים חוזה. עכשיו אמור לי אתה, יעקב, למי עליי לציית, לאביך או לאבי?"

על המגרש בנה אבי חמש־עשרה חנויות, שני משרדים וארבעה מחסנים.

התנדבות לכוחות המגן

ביישוב עלתה השאלה האם להתגייס לצבא הבריטי במלחמתו בגרמנים, להעדיף את השירות ביחידת המחץ של ה"הגנה" – הפלמ"ח, או להתגייס לנוטרות.

בן גוריון תמך בשירות בצבא הבריטי. הוא ראה צורך לסייע לבריטים במלחמתם נגד האויב הנאצי, וגם האמין כי הניסיון שיירכש בצבא מקצועי יתרום לצבא העברי שבדרך. יצחק שדה, מפקד הפלמ"ח, ראה כיצד מיטב אנשיו עוזבים את הפלמ"ח ומתגייסים לצבא הבריטי. הוא ניסה להשפיע על הפלמ"חניקים שלא לעזוב, והציג בפניהם את השאלה: "את הרובה הצרפתי נושא החייל הצרפתי, את הרובה האנגלי נושא החייל האנגלי, את הרובה האמריקאי נושא החייל האמריקאי, ומי ישא את הרובה העברי?"

בזמן המלחמה התגייסו כשלושים וחמישה אלף צעירים ארצישראליים לצבאות בעלות הברית, רובם לצבא הבריטי, כששת אלפים התגייסו לנוטרות והיוו את כוחות המשמר הפנים ארציים, וכאלף וחמש מאות התגייסו לפלמ"ח, שהיווה את המסגרת המגויסת של "ההגנה".

ההתנגשויות בין השלטון הבריטי ליישוב גברו כשהצבא הגרמני הובס בצפון אפריקה והוסר האיום הגרמני מארץ ישראל. סגירת שערי הארץ בפני יהודים, שעה שמאירופה הגיעו ידיעות על גורלם הנורא, הביאה את היישוב לראות בשלטון הבריטי אויב.

בתחילת 1944 הקצינו פעולות האצ"ל והלח"י, והם תקפו מתקנים של הצבא הבריטי. הנהגת היישוב שללה פעילות שכזו בעיצומה של המלחמה נגד הנאצים. ראשי ה"הגנה" נפגשו עם מפקד האצ"ל, מנחם בגין, ותבעו את הפסקת הפעולות עד סוף המלחמה. משלא הצליחו לרסן את פעילות הארגון, החליטו לצאת נגדו בפעולה נרחבת. שמות חבריו נמסרו למשטרה. מאות מהם נעצרו, וחברי הארגון נרדפו בכל הארץ בתקופה שנקראה "הסֶזוֹן" (עונת הציד). המתחים בין הארגונים הידרדרו עד לתגרות ידיים קשות. כך היה גם ברחובות. סיפר לי גדעון מקוב, שהיה אז כבן שש, כי אינו יכול לשכוח כיצד הגיעו כמה מחברי ה"הגנה" לבית שכנו, משה בריל. לגדעון אמרו בטון סמכותי: "ילד, לך הביתה." תפסו את בריל והיכוהו מכות נמרצות על כי היה חבר באצ"ל. גדעון זוכר כי כאב לו מאוד כילד על שיהודים מרימים ידיים על יהודים. כעבור שנים שירת משה בריל, לימים האלוף בר־כוכבא, בצה"ל לצד כמה ממכיו.

כשמלחמת העולם הסתיימה התרחבה ההתנגדות לשלטון והקיפה את מרבית בני היישוב. פעולות המנע של הבריטים כללו עוצר, סגר, פיזור הפגנות בכוח הנשק, סריקות וחיפושים, ורק הגבירו את רוח ההתנגדות.

באותן שנים שירת בן דודי יהודה כנוטר, וכך סיפר: "כשסיימתי את לימודיי בפרדס חנה התגייסתי לנוטרות. לאחר חמש שנים בהן נעדרתי מהבית עמדו הוריי על כך שאשרת ברחובות, כדי שאוכל לעזור לאבא בעבודות המשק.

הנוטרים היו אחת משלוחות ה"הגנה". בנוטרות יכולנו לשאת נשק בגלוי ואף להתאמן. הבריטים ידעו שהנוטרים הם אנשי ה"הגנה", אך עצמו עין. חלק מחברי בנוטרות: אביב ברזילי, שלמה להט (צ'יץ') וישקה לוסטיג, יצאו לקורסים של ה"הגנה". בתקופות הקורסים הם כלל לא הופיעו לשמירה במסגרת התחנה. הקצין הבריטי טיילור היה מסנן מדי פעם מתחת לשפמו: "לוסטיג וברזילי הם ה'בלאדי הגנה'." הוא ידע על כל מעשינו, ופעם אף התפלא שצ'יץ' לא סיים עדיין את קורס המ"כים של ה"הגנה" בג'ערה... בכל לילה, כשהוציאו את הנוטרים לשמירה במושבה, זייפתי את חתימתם של החברים שיצאו לקורסים של ה"הגנה".

האימונים בנשק ואימוני השדה הכשירו את הנוטרים לשירות ב"חי"ש", חיל השדה של "ההגנה", ואחרי כן בחטיבת "גבעתי" במלחמת השחרור. אני נמניתי עם אותם נוטרים ששירתו בתפקידי שמירה וסיור בשטח המושבה ובשטח החקלאי שלה.

באחד הימים התקיים יום ספורט ארצי של הנוטרים על מגרש "מכבי רחובות". הגיעו

קצינים בריטים מכל המחוזות, והם ישבו על בימת הכבוד וערכו התערבויות ביניהם מי יזכה.

אני הייתי ספורטאי מעולה. הקבוצה שלנו התאמנה בהנהגתו של מירון אברמסון, שהיה המאמן שלי ב"מכבי רחובות". גם בין נציגי האזורים האחרים היו ספורטאים מצוינים, כאלה ששמם הלך לפניהם בעקבות תחרויות שנערכו בעבר.

לפני תחילת התחרויות הגיע אלינו הקצין שלנו, טיילור, נשא נאום אידיאולוגי על חשיבות הספורט, וסיים במילים מעשיות, כשאמר: "אני לא מקנא בכם אם תפסידו. אני שם את כספי עליכם..." בסיום הנאום חזר אל ידידיו והתערב על ארגזי בירה.

התחרויות יצאו לדרך, ובריצת מאה מטר הצלחתי להגיע למקצה הגמר. תחרויות הגמר היו אמורות להתקיים אחר הצהריים. בינתיים הכריזו על תחרות קפיצה לרוחק, ובתחרות זו הגעתי למקום השני בארץ. בקפיצות לגובה זכה אחד מהחברה שלנו במקום הראשון. כך גם במרוצי שליחים.

הגיעה השעה לתחרות החשובה ביותר, הגמר בריצת מאה מטר. קהל רב התאסף, מרביתם תושבי רחובות, ולי היו הרבה מעודדים. האות ניתן והרצים פרצו יחד. במרבית המסלול היה הקרב צמוד. רצנו בדבוקה אחת. קהל המעודדים קרא, או ליתר דיוק שאג את שמי. לקראת הסיום פרצתי קדימה והצלחתי להגיע ראשון. זכיתי בפסלון של ספורטאי מצטיין ובשעון יד. המחוז שלנו זכה במרב הנקודות. הקצין טיילור היה ברקיע השביעי. הוא זכה בארבעה ארגזי בירה בהתערבויותיו מול קציני המחוזות האחרים. עד שירד אלינו בגמר התחרויות כבר בקושי עמד על שתי רגליו. אם עד אותו יום נהג לעצום עין אחת, מאותו יום ואילך לא טרח לפקוח את השתיים.

אחת המטלות של הנוטרים הייתה לשמור על ביתו של ד"ר חיים ויצמן ברחובות, שפעל באנגליה רוב ימות השנה. מלבד הנוטרים היה במקום שומר קבוע, 'נודניק' גדול, שהציק לנוטרים הצעירים.

בגן הבית היו כמה עצי אנונה, שהיו אז נדירים בארץ. הוא עטף את הפירות בשקיות נייר, להגנה מפני מזיקים, ואמר לכולם שהם מיועדים לד"ר ויצמן. ביום מן הימים טעמתי מהפרי האסור, וכמו שנאמר: "וירא כי טוב". אחרי הראשון נמשכתי לשני, אחריו לשלישי, וכעבור כמה ימים חיסלתי את כל פירות האנונה. את השקיות החזרתי על כנן כדי לדחות את מועד הפורענות כמה שיותר. כשהגיע השומר לבדוק את הפרי, לראות אם הבשיל, והאם הוא ראוי למאכל לבני ביתו, כמובן, גילה שקית ריקה. עבר לשנייה, לשלישית וכך הלאה, עד שגילה כי כולן ריקות. יצא בריצה לתחנה לפגוש את סַמל הנוטרים אברהם בן־ארי, אותו כיבדנו וחיבבנו. בן־ארי הכיר את אותו נודניק כמונו, ו"אהב" אותו כמו שאוהבים קוץ במקום שעליו נהוג לשבת. בתחנה זעק השומר ואמר שגזלנו את הפירות מהעצים ולא השארנו אפילו אחד. בן־ארי השיבו בארשת של מומחה לדבר כי בהכירו את פרי האנונה, קיימת בו תכונה להצטמק ולהתפוגג בהיותו סגור בשקית, וזה למיטב הבנתו מה שקרה. השומר לא קיבל את ההסבר והמשיך להשתולל. טיילור שמע את הצעקות ויצא לראות מיהו המפריע לו בעבודתו. כששמע את תלונת השומר, שתלה את האשם

בנוטר דניאלי, נזכר בארגזי הבירה שזכה בהם בזכותי, והשיב לשומר בקולו הרועם: "זוהי עלילה מרושעת. אם אשמע אותך מתלונן שוב, אשלח אותך למאסר."
לאחר כשנה של נוטרות באזור רחובות יצאתי ללמוד בפקולטה למדעי הטבע באוניברסיטה, ביחד עם חברי ללימודים איה הדני."

לאחר שהבריטים יצאו את הארץ וקמה מדינת ישראל, המשיכו חניכיו של טיילור לשמור על קשר עמו. כעבור שנים לא מעטות, כששמעו שפרש לגמלאות, התארגנו ותיקי הנוטרים, שלחו לו ולאשתו זוג כרטיסי טיסה לארץ, והזמינו אותם לביקור של שבועיים. כך ביקשו לגמול למפקדם־ידידם שידע להעלים עין ולחפות, הן על היעדרויות של נוטרים שיצאו לקורסים ממושכים של ה"הגנה", והן על הברחות נשק בטנדר המשטרתי שברשותו, שבוצעו לעתים מתחת לכסא שעליו ישב. הם ערכו לו מסיבה גדולה ברחובות, אליה הגיעו הנוטרים שהיו בפיקודו, ובהם קצינים גבוהים: מוטה גור, שהיה הרמטכ"ל באותו זמן, צ'יץ', אביב ברזילי ועוד הרבה אחרים. חלקם כיהנו אז כפקידים בכירים בשירות הממשלתי, ואחרים היו ראשי המשק בארץ. קבלת הפנים החמה שערכו לו ריגשה אותו מאוד. אשתו, שהייתה באנגליה בתקופת שירותו בארץ, נפעמה מהכבוד והאהבה שהרעיפו על בעלה, ואמרה כי לא ידעה שהיה לו תפקיד כה חשוב בארץ ישראל...

אסתר דניאלי מגיעה למנוחתה האחרונה

סבתי, אסתר דניאלי, נפטרה בכ"ט בחשוון תש"ה, 15 בנובמבר 1944. בת שבעים ואחת הייתה במותה. כל ימיה עבדה בפרך, ידעה עמל וקשיים, לידות וגידול ילדים בזה אחר זה בתנאים לא תנאים. בשנים הראשונות הצטופפה המשפחה בחדר אחד, הפרנסה הייתה בדוחק, ממעל ריחפה אימת השלטון הטורקי, ומסביב היו שכנים שלטשו עיניים וחמדו. מחלות איימו ועשו שפטים מבלי שהיה להן מענה ראוי, ועוד כהנה וכהנה. למרות כל אלה, לא התחרטה על הדרך שבה בחרה. להפך, היא זכתה לצפות בהתרחבות המשפחה שהקימה, וגם בצמיחת המושבה שבה הייתה לה יד. היא גם ראתה כיצד חלומה על הקמת בית לאומי קורם עור וגידים. ידוע ידעה היטב כי יש לה חלק בהתגשמות החלומות הללו, ואם זו אינה הגשמה עצמית, הגשמה מהי? אולי חשבה אז כי קיבלה כל מה שיכלה לבקש. עייפה, וביקשה "מנוחת עולמים".
אבי שלמה היה לידה ועזר לה בשנותיה האחרונות. הוא היה האחרון מבין ילדיה שהמשיך להתגורר עמה בביתה. האחרים עזבו את הבית לאחר שנישאו. מרים אומנם עזבה גם היא את הבית שנים קודם, אך נשארה ברווקותה. אבי, שהיה עדיין רווק, ביכר להישאר עם אמו, כדי שהיא לא תישאר לבד, אולי משום שתמיד חש מחויבות לסייע לקרובים לו. אף על פי שעבד שעות רבות לאורך היממה, הושיט לה עזרה בעבודות הבית והמשק. אומנם, בשנותיה האחרונות הייתה לה עזרה, אך זו אינה דומה לעזרתו של בן קרוב. סבתי עשתה את כל העבודות בבית ובמשק כל עוד עמדה על רגליה, עד שחלתה ונפלה למשכב.

דודה לאה: "לאימא הייתה בעיה בעין, וד"ר ניסנובה אמרה לה לשכב בחדר חשוך. בחדר החשוך חלתה גם העין השנייה. הרופאה נתנה לה טיפות, אך אלה לא עזרו. הטעות של הרופאה הייתה שלא עמדה על אופיה של אימא והתמקדה במחלה ולא בחולה. בזה היא גמרה אותה. הרי לפני שהפסיקה לעבוד בבית ובמשק הייתה יותר בריאה מכל הרופאים גם יחד. מהשכיבה הממושכת קיבלה דלקת ריאות. אביך טיפל בה במסירות, וגם פרידה ומרים. גם האחיות של אימא, רבקה ופייגל, סייעו בטיפול.

בשנותיה האחרונות, לפני שחלתה, צצו שוב מתחים בין אימא למרים. האופי הדומה שלהן הזמין התנגחויות. כשאימא חלתה, מרים הזדרזה להגיע אליה, כפי שתמיד היה אצלנו, וקנתה גלגל גומי, שלא יהיו לה פצעי לחץ מהשכיבה הממושכת. אביך הוציא אותה לאוויר הצח, נשאה על הידיים כמו שנושאים תינוק, וגם אל כיסא הנדנדה שהיה בחדרה. חום גופה עלה בעקבות הדלקת. היא הזיעה, והכותונות שלבשה נרטבו לעתים תכופות. פרידה הגיעה אליה בכל יום, רחצה אותה כמה פעמים ביום, והחליפה לה כותונות. לא קל היה לטפל בה כי היא הייתה כבדה למרות שעבדה קשה כל ימיה, ולא הצליחה לרדת במשקל.

אביך שכר אחיות שיטפלו בה, אך אלה היו עסוקות באכילת גבינות... אימא שכבה כך חודשים מספר, והשכיבה הוציאה ממנה את החיות. מצבה הלך והחמיר, ומדי פעם קיבלנו הודעה להגיע מיד לרחובות כי אימא גוססת. בכל פעם שהתקבלה הודעה כזו, אליעזר וחיונה הגיעו אליי, אספו אותי, ומיהרנו לרחובות. כל הדרך חשבנו: שרק נספיק להגיע בזמן ולראות אותה לפני שתעצום עיניים. עד שהגענו לרחובות, היא כבר התאוששה, פקחה לעברנו זוג עיניים, ושאלה אותנו בתמיהה מה אנחנו עושים ברחובות... כך קרה כמה פעמים. היה לה לב חזק, הלוואי עליי. הרופאים אמרו שיש לה לב של אישה צעירה.

לבסוף איבדה את ההכרה ושכבה כך ארבעה ימים. פרידה ישבה לידה כשיצאה נשמתה. קיבלנו את זה קשה למרות שהיינו מבוגרים. אימא זו אימא בכל גיל, גם ילדים הם תמיד ילדים, והכאב שלהם הוא תמיד כאב. היא הייתה אישיות, ושימשה לנו דוגמה ומשענת. לכתה כאב מאוד לכולנו."

ידין סָקֶר, בנם של חיונה ואליעזר, היה בן ארבע־עשרה כשדודתו נפטרה, וכך אמר עליה: "מאוד אהבנו את אטה־רשה. אהבנו לבוא אליה לרחובות ולשחק בחצר המשק. לנו, החיפאים, זו הייתה חוויה בלתי רגילה, ובאמת הגענו פעמים רבות. הקשר בין אבא ואחותו היה הדוק מאוד, וגם אנו, בני הדודים, היינו קרובים.

סבתך הייתה דמות שאי אפשר להתעלם ממנה, וקשה לשכוח אותה. הייתה דומיננטית וחזקה. אני זוכר את הפרות שבחצר, שיצאו יום יום למרעה, ואיך היא הייתה צועקת על הרועים ומזרזת אותם: "יאללה, אוּדרוּב," והם היו מזדרזים, ועוד איך. כשהייתה צועקת הם התחילו לרוץ, אך אלינו הילדים הייתה רכה ומפנקת. אהבנו אותה מאוד, והיה עצוב לכולנו כשהיא נפטרה."

בן דודי שאול רבינוביץ, בנם של יהודית ומיכאל, הוסיף וסיפר כי למרות היותה

דתית מאוד, ובמושגים של היום חרדית, לא כפתה את רצונה על ילדיה, והם מצדם נזהרו שלא לפגוע בערכיה. על אבי סיפר כי נהג להחנות את רכבו בסופי שבוע הרחק מהבית, כדי שלא תשמע אותו מניע את הרכב בשבת. פעם שמע מרבקה, אשתו של יצחק, כי באחת השבתות טיילה להנאתה בשבילי המושבה לצד חמותה־סבתנו, ולפתע ראו מולן את יצחק רכוב על גב סוסה. אמו התחלחלה למראה בנה הרוכב בשבת. לו היה נוסע במכונית, נו מילא. עם זה אולי עוד הייתה משלימה, אך ברכיבה, כשהתורה ציוותה על מנוחת בעלי החיים?! היא צעקה לעברו: "יִצְחוֹק!" מיד ירד יצחק מגב הסוסה והובילה באפסרה אל האורווה בראש מורכן, כילד מבויש שנתפס בקלקלתו. מאז לא העז לרכוב בשבתות.

שכר לימוד ברחובות

בשנות הארבעים המאוחרות התקבלה החלטה במועצת רחובות לפטור את ההורים משכר לימוד, ואת מימון הלימודים הטילו על כלל אזרחי המושבה. עד אז לא היה חינוך חובה. הורים שלא היה ביכולתם לשלם שכר לימוד נאלצו לוותר על לימודי ילדיהם, והעסיקו אותם בסיוע לכלכלת הבית.

דודתי יהודית סיפרה על הימים בהם ההורים שילמו את שכר הלימוד: "פדובה שימש כגזבר בית הספר והיה אחראי על התשלום. הייתה לו חנות ספרים, וההורים העבירו לידיו שם את שכר הלימוד. ילדים שיד הוריהם לא הייתה משגת לעמוד בשכר הלימוד, נשלחו לביתם. אני זוכרת שגם אותי שלחו לא אחת מבית הספר. היה זה לאחר שאבי נפטר, ולא תמיד היו בביתנו האמצעים לעמוד בתשלומים. זה היה מעליב ופוגע.

אהבתי את בית הספר ואת הלימודים. קראנו אז הרבה ספרים. אמצעים טכנולוגים כמו שיש היום כמובן שלא היו. כל מה שהיה זה לקרוא בספרים ולשחק. הייתה ספרייה גדולה בבית הספר והחלפנו בה ספרים לעתים תכופות. ישבנו שעות על גבי שעות, דיברנו על תוכן הספרים והחלפנו חוויות. היה לי מחנך מיוחד מאוד, בכור לוי, איש מתורבת ומשכיל. הוא נטע בנו את אהבת הקריאה. הערצנו אותו. לבית העם הגיעו הצגות וקונצרטים, ואנו הילדים התגנבנו דרך החלונות בניסיון לראות ולשמוע. אני זוכרת את ההופעה של הוברמן, שניגן בכינור, ואת טוסקניני שניצח על התזמורת.

ליד בית העם הייתה ברכת מים במבנה מלבני. בפינות היו ברזלים, והילדים שיחקו "קָמֶר קָמֶר הוֹיס". חמישה ילדים סובבו את הברכה וכל ילד היה צריך לתפוס פינה. מי שלא הצליח, נשאר בחוץ וניסה פעם נוספת. לילדים יש דמיון מפותח, והם מוצאים תמיד במה לשחק, גם כשאין "אינסטרומנטים". שיחקנו גם בהפרחת עפיפונים, שקראנו להם "טָאיארות", וגם בג'וֹלים ובכפתורים. למרות המחסור ששרר באותן שנים הייתה לנו ילדות מאושרת. נהנינו מהחופש שהעניקה לנו המושבה החקלאית, מהשדות הפתוחים, מהשבילים שביניהם, ומבעלי החיים. אינני בטוחה שהיום הילדים מאושרים יותר. אני חושבת שדווקא אז, כשהיה פחות, היה טוב יותר, ולא רק לילדים, גם למבוגרים. היום יש הכול, וכל הטוב הזה עולה לראש, יוצר תחרות על דברים חיצוניים, על המעטפת,

ולא על המהות. כשזו מתגמדת לעומת כל השאר, החיים מאבדים תוכן אמיתי. נוצרת ריקנות, וזו משליכה על החיים. כל הדברים הללו באים לידי ביטוי בהתנהגות האנשים, באופן החשיבה, וביחס בין אדם לחברו. נראה לי כי בזמננו השקיעו יותר בתכנים, בחינוך ובתרבות, וכך צריך לעשות היום. צריך להשקיע יותר בערכים, ערכי מוסר, ערכי מסורת, באהבת המולדת ובערך העבודה. שאלת אותי על הילדים של אותם ימים, ואני נסחפתי והשבתי לך מה שעל לבי. כך אני רואה את הדברים."

יהודית בחצר בית המשפחה עם הסייח שהמליטה סוסתו של אחיה יצחק זה עתה. השנה 1936.

יהודית ומיכאל רבינוביץ מתחת לחופה בצל עצי התות, בחצר בית המשפחה. השנה 1940.
במרכז האם אסתר, משמאל חיונה סקר, וביניהן, במטפחת ראש, רבקה דניאלי, אשת יצחק.

צעירי רחובות בשנת 1930 בפתח בית סלוצקין, ששימש אז כבית הבראה. יושבת
למעלה מימין עדינה אידלסון (נכדת אהרון אייזנברג). משמאל עליזה קמינסקי. יושבת
למטה: מרים קמינסקי. יושב משמאל (על האדנית) עזריה גורודסקי. עומדת: יהודית
דניאלי, ומתחתה (במעיל הפסים) דב מילצ'ן, שהיה חברה באותה תקופה.

אסתר דניאלי ביום הנישואים של בתה יהודית.

כא

הוריי

מעלילות הירח של רחובות

דודי מרדכי, הצעיר מאבי בשנתיים, נשא אישה לפניו. אשתו מרים הגיעה מהולנד עם משפחתה לפני פרוץ המלחמה באירופה. בהולנד השאירה אחריה חבר קרוב, עמו טוותה חלומות משותפים. הוא אמור היה להגיע לארץ אחריה, אלא שהתמהמה ודחה את בואו. כשרצה לצאת, זה היה כבר מאוחר. הנאצים פלשו להולנד ושלחו את היהודים למחנות השמדה. הרבה שנים אחר כך, כשאחיה נשא הספד לזכרה, ניתן היה להבין מדבריו כי אותו חבר הטיל את צלו על חייה לצד מרדכי.

הוריי נישאו באפריל 1946, כשנה וחצי לאחר מות סבתי. הם הכירו בשידוך שיזמה מרים, אחות אבי, ולילי, אחותה של אמי. כשמרים ניהלה את מרכזיית הטלפונים ביפו, לילי עבדה לצדה, ובשיחות החולין שניהלו ביניהן הזכירו בין היתר את קרובי המשפחה. לילי סיפרה למרים על אחותה הצעירה מתניה שהתאלמנה מבעלה הרצל, שהיה ממתנדבי היישוב העברי לצבא הבריטי, ונפל בטובורוק בהפצצה אווירית של הגרמנים. היא גם סיפרה כי זמן קצר לאחר נפילתו ילדה מתניה בת, אותה קראה בשמו: הֶרצֶלָה. מרים סיפרה ללילי על אחיה שלמה, ולשתיים נראה כי יש מקום לשידוך. הן תיאמו ביניהן שמתניה תגיע לרחובות בליל פורים אל ביתה של מילי, אחותן של לילי ומתניה, הנשואה לבן המושבה חיים קלר, וגם שלמה יוזמן לשם. הם יכירו, וההמשך בידי שמים.

וכך סיפרה לי אמי: "מרים ולילי יזמו את הכול. אבא הגיע לביתה של מילי עם אחותו פרידה, וגם לילי הגיעה. היא השקיעה מאמצים, והייתה האחרונה שתוותר על הפינאלה. האווירה אצל מילי הייתה נעימה, ועל אבא ניכר מיד שהוא גבר לעניין. הפגישה הייתה בליל פורים, ולפי הפתיחה נראה היה כי צפוי המשך. ואכן, אבא הזמין אותי להופעה באולם בית העם ברחובות.

אני הייתי "תל אביבית" במלוא מובן המילה. גדלתי בתל אביב, כל חברותיי מנוער היו מעיר זו, גם חיי לצד הרצל התנהלו שם, ואהבתי את העיר. והנה, ברחובות, הכרתי את אבא, איש האדמה, ומצאתי את עצמי הולכת עמו להופעה במושבה הקטנה שבה כולם מכירים את כולם, והכול כה אינטימי וקרוב. בתחילה זה נראה לי שונה ומרוחק. חשתי כי איני שייכת למקום.

בעודנו פוסעים במעלה רחוב יעקב לעבר בית העם, נגלה אלינו הירח במלוא

תפארתו, מלא וגדול, וכמו תלוי לו מעל לגבעת הרחוב, וסביבו הילה שהקרינה מאורה על המושבה. זו הייתה הפעם הראשונה שהירח נגלה אליי כך, עד שחשתי כאילו הוא זרח שם רק עבורי. המושבה היפה נפרשה למראשותינו ממרום הגבעה, מעורפלת באור כחלחל, ובאוויר עמד ריח חזק של פריחת הדרים. המראות והריחות המשכרים הללו הילכו עליי קסם. נשאתי עיניי אל הירח. לרגע נדמה היה לי כי הוא מגניב אליי חיוך, חיוך שובב, ומצאתי עצמי מחייכת אליו בחזרה. מבלי משים הפניתי את פניי אל אבא, והוא השיב לי בחיוך רחב וטוב, ואחז בידי. אז ידעתי כי כאן מקומי, לצדו של אבא.

בהמשך רחוב יעקב, לא רחוק מהמקום בו נגלה אליי כך הירח, הקמנו את ביתנו. כאן נולדתם אתה ושאולי, וכאן גדלתם, אתם והרצלה. הירח של רחובות מלווה אותי עד היום, וכשהוא נגלה אליי כך מחדש, אני נזכרת בערב הקסום ההוא, שנמתח לשנים יפות לצדו של אבא.

כשנכנסנו לאולם בית העם וחיפשנו מקומות ישיבה, קראה לאבא אחת מהיושבות באולם. כמדומני שהייתה זו שולמית מיימון, אותה הכרתי עוד מילדותי בנווה שלום. היא התגוררה אז ברחובות. כשעברנו לידה קראה לאבא אליה ואמרה לו: "מתניה היא משהו. שמור עליה, היא משהו!"

מזלי הטוב שאבא היה פנוי אותו זמן. כמה חודשים לאחר שנישאנו סיפר לי כי ימים ספורים לפני שהכרנו נפרד מחברה קרובה, וזה היה מאוד רציני ביניהם. כשהגיע לביתה, החזיקה בידיה את כלבה. הכלב הרטיב את שמלתה והיא לא החליפה אותה. היא נשארה באותה שמלה, וכך יצאה עם אבא לבילוי. בעניין הניקיון אבא היה כמו אמו, עליה למדתי מהסיפורים במשפחה. ליותר מזה לא היה זקוק. זו הייתה הפעם האחרונה שהיא ראתה אותו."

אמי לא ידעה כי שם, באותה גבעה, וממש באותו מקום, עמדה סבתי אסתר חמישים וארבע שנים קודם, כשהגיעה לרחובות, ספגה את מראות המושבה, וכשהביטה סביב, גם היא ידעה לראשונה כי גורלה נקשר בגורלה של רחובות.

אמי נפטרה זמן קצר לאחר ששמעתי ממנה את הדברים הללו. בהספד לזכרה כתבתי: "נדמה לי כי שאולי ואני, וגם הרצלה, חייבים רבות לאותה אלמונית מבית העם, ויותר מכול לירח של רחובות."

הרצל כהן־זאבי

קשה היה לדבר עם אמי על השנים שעברו. היא לא נהגה לחזור אל העבר, אם משום שנמנעה מלגעת בתהומות הכאב, וגם משום שהייתה צעירה ברוחה, ותמיד הישירה מבט לעתיד. אופטימית ללא תקנה הייתה, גם כשבגופה קיננה המחלה הארורה, והיא ידעה זאת. ישבתי לצדה וביקשתי פעם ועוד פעם, עד שנאותה לספר לי על אהבתה הראשונה, להרצל זאבי:

"את הרצל הכרתי במסיבת חברים בתל אביב. הייתה בינינו אהבה גדולה. רכשנו

דירה בתל אביב, בדיזנגוף 109, ושם התגוררנו. נקראתי אז מטילדה. הרצל רצה שיהיה לי שם עברי, וביקש שאחליפו למתניה. הוא אמר כי הנני ראויה לשם זה משום שאני מתנתו. כאשר רצה להתנדב לצבא הבריטי, התנגדתי. היו בינינו ויכוחים נוקבים בעניין זה. בתוך תוכי ידעתי כי עליי לאסור עליו לצאת למלחמה, אך הוא אמר כי אין ברירה, חייבים להתנדב כדי לעצור את הגרמנים ולהציל את היישוב העברי. כשנשלח לאזור הקרבות בצפון אפריקה הייתי בהיריון. בנובמבר 1942 הפציצו מטוסי הגרמנים את הכוחות הבריטיים בטוברוק, והרצל היה שם. באחת הגיחות סיימו המנוולים את ההפצצה והסתלקו מהמקום. מטוס אחד חזר, כאילו בשבילו. הרצל נקבר בטוברוק בבית קברות של חללי הצבא הבריטי.

הייתי אז בחודש החמישי. נחתה עליי מכה קשה ונוראה. המכה נחתה לא רק עליי, גם על בני המשפחה ועל כל מי שהכירו, גם על חבריו החיילים. הוא היה צעיר ואהוב. רבים אהבוהו ובאו וניחמו, וגם כתבו מכתבי תנחומים."

המכתבים שופכים אור על תחושות הצעירים הארצישראליים בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.

הנה קטע ממכתב שכתב לעיתון מרדכי בן־יצחק, שהכיר את הרצל מקרוב:

> לפני כחודש וחצי ירדה עצבות על כל החיילים העבריים במדבר. הסרג'נט הרצל זאבי נפל חלל מכדורי האויב. הרצל היה ידוע כחייל עברי בעל הכרה לאומית מוצקה. הוא נמנה על מגיני היישוב האמיצים ביותר בימי מאורעות הדמים בארץ. הוא היה מראשוני המתגייסים, והיה ידוע כאחד מטובי בכיריו של הנוער העברי במולדת. הידיעה המחרידה אשר בישרה את מותו של הרצל זאבי הגיעה גם לאוזני היישוב בארץ. אנו, חבריו, חיילים במדבר, חיכינו להערכה מיוחדת מצד היישוב, ארגוני הנוער והעיתונות לזכרו של הרצל זאבי. מדי יום ביומו ציפינו לעיתוני הארץ בחושבנו שהם יביאו לנו מאמרי הערכה, רשימות מחייו ושירים על מעשי גבורתו, שהיו לא מעטים. אולם, היישוב עבר כמעט בשתיקה על מותו של הרצל זאבי היקר, החייל הטוב והנאמן, בעל הלב היהודי האמיץ והגיבור. גם ראש עיריית תל אביב הנכבד, הנוהג בראשית ישיבותיה של מועצת העירייה לשאת נאומי הספד על פטירתו של עסקן ציבורי זה או אחר, לא מצא לנכון להספיד את הרצל זאבי, יליד תל אביב, אשר שם את נפשו מנגד בהטילו על שכמו תפקידים אחראיים ומסוכנים בעשותו לילות כימים למען ביטחונה של תל אביב ותושביה.
>
> אפילו הפרק המפואר של הרצל בטוברוק הנצורה, אשר במשך שמונה חודשים תמימים נחשב, לפי עדות מפקדיו, לאחד ממגיניה האמיצים ביותר, לא עמד לו, כנראה, בעיני היישוב שנשאר בעורף.
>
> וכך, במסע השלישי של הרצל מערבה, הוא עמד על כך בתוקף שיהא בין ראשוני המתקדמים לקראת השמדתו של צבא רומל, ויצא יחד עם הפלוגה העברית החדשה של ספקי המים מספר 11. הוא יצא ולא חזר. הוא נפל כגיבור, כנין ונכד

למשפחת המכבים. קברו נכרה בטוברוק, בשורה אחת עם עוד חברים לנשק שהקריבו עצמם בעד שחרור העולם והאדם מכבלי העבדות והשעבוד.

מה רב תמהוני על תנועת ה"מכבי" בארץ, זו אשר הרצל נמנה על חבריה הוותיקים והמסורים ביותר. האם לא היה עליהם להוציא חוברת מיוחדת לזכרו? חוברת שתספר לנוער שלנו ולדורות הבאים את פרשת גבורתו, נאמנותו ומסירותו לעמו ולארצו?

אילו היינו עם ככל העמים הייתי מעז להציע להקים לחייל העברי הרצל זאבי מצבת זיכרון באחד הגנים הגדולים והנאים של העיר העברית, למען יישאר זכרו היקר שמור לדורות כסמל הגבורה של חיילי ישראל במלחמת העולם השנייה.

במכתבים ששלחו מפקדיו הבריטים של הרצל לאמי כתבו כך: "הרצל שימש דוגמה בהנהגתו, באומץ לבו ובמסירותו. הוא ידע לשמור על הגאווה והכבוד העברי... הוא מת כדי שהאנשים והנשים בעולם יהיו חופשיים לחיות את חייהם כרצונם."

אמי חוזרת לחיים

"לאחר מותו של הרצל" המשיכה אמי וסיפרה: "התקשיתי להמשיך ולהתגורר באותה דירה, בשל הזיכרונות. אחותי הֶני ובעלה חנוך עברו להתגורר בדירה, ואני גרתי אצל אחותי דורה ובעלה יחזקאל. דורה, הבכורה באחיותיי, הייתה עבורי כמו אם, ויחזקאל כמו אב. הם היו זוג מלאכים, ובאותם ימים קשים הם היו המלאכים הפרטיים שלי. עבדתי בעיריית תל אביב, והם הקלו עליי מאוד. ארבעה חודשים לאחר נפילת הרצל נולדה הֶרצֶלָה. אז לא ניתנה תמיכה לאלמנות מלחמה, ולולא עבודתי בעירייה, שגם העניקה לי אמצעי מחיה וגם הדחיקה את המחשבות, עלול היה מצבי להיות הרבה יותר גרוע.

החודשים הראשונים לאחר נפילת הרצל היו קשים מאוד. הרצלה הכניסה אור לבית, וזה הקל עליי. חברותיי ניסו להשפיע עליי לצאת ולבלות עמן. דורה ויחזקאל עודדו אותי גם הם שלא להסתגר בבית, ואני התחלתי לצאת עם חברותיי מדי פעם בפעם.

אחרי שהכרתי את אבא והחלטנו להתחתן, הודעתי בעירייה על תוכניותיי ועל כך שאני עוברת לרחובות. כמובן שהכל שמחו בשמחתי. ראש העיר באותם ימים, ישראל רוקח, קרא לי אליו ואמר כי הוא מודה לי על השנים שנתתי לעירייה, והוא מאחל לי הצלחה ואושר. את דבריו סיים באומרו כי שמע שאני מתחתנת עם פרדסן עשיר, לכן לא אקבל פיצויים...

התגוררנו בבית הדו־קומתי שאבא בנה ברחוב יעקב, מול הבית שבו גדל. את דירת הקרקע אבא השכיר, ואנו התגוררנו בדירה למעלה. בשנה הראשונה לא גרנו לבד. הייתה אז מצוקת דיור בארץ, וכמה משפחות הצטופפו בדירה אחת. עמנו התגוררו עזריקם ותהילה מילצ'ן, שנישאו זמן קצר קודם. הסתדרנו מצוין. הם היו זוג נוח ונעים. אז בכלל האנשים לא היו מפונקים, למדו להסתדר בתנאים הקיימים. כשנה לאחר שנישאנו נולד שאולי. החלטנו לקרוא לו בשם בנם של פרידה ויוסף. לאבא היה הדבר

חשוב, הוא היה קשור לפרידה, וגם אהב מאוד את בנה שאול, שהיה אחיינו הראשון. אבא עבד באותן שנים בבית החרושת לקרח וגם היה ברשותו טרקטור עם כף, עליו עבד שותפו בנימין חסין. אבא היה תמיד חרוץ ומסור ודאג לכולם, ובפרט למשפחתו הקרובה, ובהם אחיו ואחיותיו. אם הם היו זקוקים לדבר מה, עזב הכול ורץ לעזור. הם ידעו ששלמה יגיע ראשון. בכלל, בין האחים דניאלי הייתה מסירות שכמוה לא ראיתי מימיי. לא אשכח את התמונה כאשר פרידה כבר הייתה בימיה האחרונים ומרים ישבה לידה, החזיקה את ידה, ליטפה אותה באהבה גדולה, ואמרה לה: "לו רק תבקשי חלב ציפורים משלמה, הוא ישיג לך!" ופרידה הרימה אליה את מבטה הכבוי, ניסתה לחייך, ומתוך הכאב השיבה: "כן, כן מרים, אני יודעת."

אני גם זוכרת תקופות שאמי התגוררה אצלנו. היא עברה בשנותיה האחרונות מבת לבת, ואבא נתן לה כבוד כמו לאם. לאחר ששמעתי על הכבוד שהאחים דניאלי רחשו לאמם, הבנתי מהיכן שאובות תכונות האופי הללו."

על אמי ומשפחתה ועל החיים באותם ימים בנווה שלום סיפרה לי אותה "אלמונית" מבית העם, שולמית מיימון:

"המשפחה שלי, משפחת מרקוביץ, ומשפחתה של אמך, משפחת בריל, התגוררו דלת מול דלת בנווה שלום. להוריי היו יחסים חמים עם הוריה של אמך. גם היחסים בין הילדים היו מצוינים. משפחת בריל הייתה יוצאת דופן. הם הגיעו מאנגליה, בה התגוררו שנים מספר. אמך, שהייתה הצעירה בשמונת ילדיהם של בני הזוג בריל, הייתה קצת מפונקת. בני המשפחה היו לבושים תמיד יפה, במיטב הבגדים שהביאו מאנגליה. בגדים כאלה לא ראו אז בארץ, וזה עשה רושם בלתי רגיל. אמך הייתה ילדה יפהפייה, הכי יפה שהכרתי. היא הלכה עם "בקבוקים" בשיער, וסרט צבעוני היה קשור בהם. תמיד הייתה מטופחת. היא הייתה מבוגרת ממני ואני הייתי כרוכה אחריה. אהבתי להיות במחיצתה. למדנו בבית הספר אליאנס, ובהפסקות רצתי אליה. משפחת בריל עזבה את נווה שלום לפנינו. אנחנו עזבנו אחרי מאורעות עשרים ותשע.

בנווה שלום כל אחד ידע מה מתבשל בסיר של השכנים. כל אחד הכיר את השני, ובמקום שררה אווירה מיוחדת, כמו בין קרובים. בשבת היית רואה איך כולם הולכים לבית הכנסת, וזה היה מראה יפה. ברחוב היו כמה בתי כנסת: ספרדים, מתנגדים, בוכרים, חב"ד, אך האנשים לא היו קיצוניים. אצלנו בבית היינו דתיים, אך קנינו אצל הערבים חומוס ופלפל. הייתי לוקחת סיר, והערבים היו ממלאים אותו באורז, שעועית במיץ עגבניות וחומוס. בשר לא קנינו אצל הערבים. את זה הקפדנו לקנות רק באטליז כשר. בכל יום עבר ערבי ברחוב, הכריז על מכירת גלידה, וקנינו אצלו. והיה סחלב סוחון, סחלב חם, שגם אותו מכרו ברחוב, ותמר הינדי, והיה משקה "סוס". את התמר הינדי והסוס היו מוזגים מתוך כד גדול מנחושת עם פיה ארוכה לתוך כוסות. הערבים מכרו גם "רַמֶל מן אַלקוּדְס", חול מירושלים, שהיה חול ניקוי שהובא למעשה מקרבת הכפר קַטָנָה שבהרי ירושלים.

הרחוב שלנו היה הרחוב הראשי. נו, טוב, כמה גדולה הייתה כבר נווה שלום?

בבתים כמעט שלא היו חדרי אמבטיה. אלה היו בחצרות, וגם לא בכולן. מים זורמים לא היו. הייתה משאבה עם ידית בחצר, שנקראה חַנָּפִיָּה. העלו והורידו את הידית, וכך שאבו את המים מהבאר. היו בורות שמימיהם היו מלוחים, בגלל הקרבה לים.

החצר שלנו הייתה מרוצפת. בנווה שלום לא היו אז הרבה חצרות מרוצפות. לאנשים לא היה כסף. יחסית לאחרים, מצבנו היה טוב. אבי מכר שעונים ותכשיטים. היו לו שתי חנויות ביפו, והוא היה אחראי על השעון הגדול שמוצב במרכז העיר. היה מכוון אותו. הוא היה כמו מוכתר בנווה שלום ותרם לאנשים, דאג שלא יחסר להם. את החצר הקיפה גדר גבוהה ובה שער גדול. בקיר היו חורים משני צדי השער, להכניס בהם מוט ברזל לחסימה. חששו מהערבים. הם היו בלתי צפויים, ואף אחד לא יכול היה לשער מראש מה יעשו.

בפוגרום של 1921 יצאו ערביי יפו לרחובות והרגו כל יהודי שנקרה בדרכם. בהמשך נכנסו לבתים. היה לי אח. הוא היה אז בן שלוש־עשרה, ילד פיקח מאין כמותו, עילוי. היה סקרן. כשהתרחש הפוגרום בשכונה, עלה לגג וראה שוטר ערבי בשירות הבריטים מתעלל בזקן יהודי ואחר כך יורה בו. אחי החליק לאורך המרזב כדי לרשום את הפרטים שהיו על דש בגדו של השוטר, אך המנוול הבחין בו וירה. אבא החל לחפש אחריו ושאל: "איפה הרצל? היכן הרצל? מישהו ראה את הרצל?" כשיצא לרחוב לחפש אחריו, ראה אותו שוכב על הרצפה וכולו שותת דם. אחי הספיק להגיד לאבא את פרטי השוטר ונפטר. אבא הכריז פרס גדול על ראשו של זה. חיפשו אחריו בכל הארץ, אך לא מצאו אותו. כנראה שברח לסוריה.

שמונה שנים לאחר הפרעות הללו שוב היו פרעות, ב־1929. השמועות הגיעו אלינו עוד קודם לכן. אמי מילאה סלים ועברנו לאחותה בתל אביב, שהתגוררה בנחלת בנימין. אבא נשאר בבית עם אחותי מאשתו הראשונה ועם הערבייה הזקנה שהתגוררה אצלנו, אום־מוסא. אל תשאל אותי על הערבייה ואיך הגיעה אלינו, היא פשוט הייתה שם. אני חושבת שאבי ריחם עליה. לא הייתה לה משפחה והוא אסף אותה. היא הייתה כמו בת בית ועזרה לאמי בכול.

בבוקר של הפרעות הערבים דפקו על השער וצעקו: "אטבח אל יהוד". הבריטים, שהכירו היטב את אבי, שמעו שהוא נשאר בבית ובאו לחלץ אותו. הובילו אותו ואת אחותי לתל אביב, והם לקחו אתם גם את אום־מוסא. אחרי הפרעות אמי כבר לא רצתה לגור בנווה שלום, אולם אבי לא היה מוכן לעזוב. הייתה בלבו אחריות לאנשים. כפשרה עברנו לנווה צדק, שגבלה בנווה שלום, וגם נחשבה יותר. לכל הבתים בנווה צדק היו גדרות סביב החצרות, גם שערים, ופחות ידעו מה קורה אצל השכנים. רק ב־1933 הסכים אבי לעזוב את המקום לגמרי, ואז עברנו לרמת גן.

לרחובות הגעתי לאחר שנישאתי לאריה, ב־1941. בשנים הראשונות גרנו ברחוב השוק, ואחריהן עברנו לבית פרטי שעמד מאחורי בית החרושת לקרח של מילר־דניאלי, בשכנות ליצחק דניאלי ומשפחתו, שגרו אז בבית שבחצר בית החרושת.

הכרתי היטב את משפחת דניאלי, את יצחק ורבקה ואת הילדים יהודה, עמוס ואילנה. הכרתי גם את אחותו של יצחק, רבקה, שהתאלמנה, ויותר לא רצתה להתחתן. הכרתי

גם את אחותו מרים, שהייתה יפה בצעירותה ופקחית. היה לה ראש על הכתפיים. ואני, עם הפה הגדול שלי, שאלתי אותה: "איך זה שלא התחתנת? הרי את כל כך יפה!" היא ענתה בעצב: "ככה זה." אז לא ידעתי מהמקרה שלה. גרתי לא רחוק ממנה, ומאוד חיבבתי אותה.

גרתי גם קרוב לפרידה. כולנו גרנו אז באותו אזור. אותה שאלתי מדוע לא ילדה ילד נוסף, אז היא סיפרה לי כי כמעט מתה בלידה ושכבה בחום גבוה ובסכנת חיים חודש ימים. אחר כך הרופאים אסרו עליה ללדת. היא סיפרה לי על הבן שלה, איך הייתה לו מוגלה בשן ונפטר. את זה אמרה בהמון כאב ועצב. היה לי קשה לראותה כך, והצטערתי ששאלתי.

כשאמך הגיעה לרחובות סיפרו במושבה ששלמה דניאלי הצליח, התחתן עם בחורה טובה. האמת, אני קצת התאכזבתי מהנישואים האלה. זכרתי את אמך כאישה אריסטוקרטית, ליידי, ואביך, עם כל הכבוד, לא היה אריסטוקרט. היה איש טוב, זה כן, אבל איכר. אני ציפיתי ממטילדה שתתחתן עם אריסטוקרט כמוה, אבל אני חושבת שהיה לה טוב אתו, לא? הוא היה בן־אדם, מֶענטש!

כשעבדתי במכון ויצמן פגשתי לעתים קרובות את לילי, אחותה של אמך. היא עברה מתל אביב למכון ויצמן וניהלה את מרכזיית הטלפונים במכון. הייתה ממזרתה לא קטנה, פקחית והחלטית, ובעלת לשון חדה. החזיקה את המרכזייה ביד רמה. זכור לי שהעובדים כיבדו והעריכו אותה. טוב, הבנתי שהיה לה בית ספר טוב, אצל מרים דניאלי."

משפחת אמי

אמי, מתניה, הייתה הצעירה בשמונת ילדיהם של נחמה וצבי ברייל. חמש אחיותיה ושני אחיה נולדו בירושלים, ואילו היא נולדה בלונדון. במלחמת העולם הראשונה, כשהמצב בארץ החמיר ובירושלים היה החמור מכול, החליטו נחמה וצבי לעבור עם ילדיהם ללונדון, שבה התגורר אחיו של צבי, יעקב, עם משפחתו. לפני שיצאו דיבר צבי על לב אמו כי תצטרף אליהם למסע, אך היא פסקה נחרצות כי את ירושלים הקדושה ואת הארץ לא תעזוב.

צבי ביקש את אמו למכור את הרהיטים שבביתו במידה ותזדקק למזומנים אם וכאשר המצב יחמיר עוד יותר. אמו השיבה כי בכוונתה לשמור על הבית ועל הרהיטים, שהרי היא מצפה לשובם.

המשפחה יצאה ללונדון. ככל שהתארכה המלחמה כן גבר הרעב בעיר. גם כשהתדפק על דלתה של אם סבי, והיא רעבה ללחם, לא הסכימה להחליף את רהיטי בנה במזון כדי להציל את חייה, ולבסוף מתה ברעב. כשגילו השכנים שהלכה לעולמה פרצו לבית ומכרו את תכולתו. כששבו בני המשפחה לירושלים לאחר המלחמה גילו קירות ריקים. נחמה וצבי ברייל עזבו את ירושלים בתחושה קשה של זעם ועלבון ועברו להתגורר בנווה שלום שליד יפו.

גם בני משפחת שוורץ, משפחתה של סבתי נחמה, אם אמי, התגוררו בירושלים. באנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו שערך דוד תדהר כתוב על אבי סבתי, הרב יצחק שוורץ, שהיה דור רביעי בעיר, והוסמך בצעירותו לרב, שוחט ומוהל, ובהיותו בעל קול ערב עסק גם בחזנות. הוא נשלח מטעם אגודת "למען ציון" לרמלה, לשמש כרב, חזן, שוחט ומוהל. שם הנהיג את הקהילה שש שנים. מרמלה עבר לשכם וסייע בהקמת הקהילה היהודית בעיר. בשכם עשה שבע שנים. קשר שם קשרי ידידות עם הערבים הקנאים, שכיבדוהו, וגם עם השומרונים. כשסיים את עבודתו בשכם נשלח לעזה. שם נרצח בנו בצלאל בידי ערבים. כשהתפשטה בעזה מגפת הכולרה והפילה חללים רבים, שלח את משפחתו לירושלים, והוא עצמו נשאר בעיר עם הקהילה היהודית עוד שנים מספר.

מעזה יצא לדרום אפריקה מטעם תלמוד תורה ובית חולים "ביקור חולים" לשליחות של איסוף תרומות. הרב של יוהנסבורג הפציר בו שימלא זמנית את מקום הרב של קהילת קיפטאון, שנאלץ להיעדר מקהילתו. יצחק שוורץ נענה לבקשה והביא מהארץ את שלושת בניו. אשתו ושתי בנותיו נשארו בירושלים. כשביקש לחזור הפצירו בו להמשיך עוד חודשים מספר. בחודשים אלה הגיעו המוות בחתף, והוא נקבר בדרום אפריקה.

בניו לא חזרו לארץ. הם המשיכו את חייהם בדרום אפריקה. הבן צבי התנדב לגדוד העברי ובתום שירותו חזר לדרום אפריקה והקים שם משפחה, כשני אחיו. הבנות שנשארו בארץ, נישאו גם הן והקימו משפחות. שלושה חודשים לפני מלחמת ששת הימים נפטרה סבתי נחמה בביתנו ברחובות, והובאה לקבורה בבית העלמין בעיר. היא לא הספיקה לחזור ולראות את העיר העתיקה בירושלים, המקום בו נולדה וגדלה, ועליו סיפרה לנו כילדים.

אמי מתניה בצעירותה.

כב

קוממיות

מאמצי צ'רצ'יל והאצבע הקלה של לח"י

מדיניות החוץ הבריטית הוכתבה בידי ראש הממשלה צ'רצ'יל ושר החוץ אידֶן. צ'רצ'יל חזר וטען שהנאמנות הערבית לא עמדה במבחן הזמן, וקרא לביטול הספר הלבן. רוב שריו לא הסכימו לדעתו, ובראשם שר החוץ אידן.

ב־1943 מינה צ'רצ'יל ועדה כדי לבחון מחדש את המדיניות בארץ ישראל עם סיום המלחמה. באמצעותה רצה לקדם הקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל. הוועדה הציעה לחלק את האזור כולו לארבע מדינות.

צ'רציל אימץ את התוכנית וביקש את תמיכת ארצות הברית. הוא ניסה לעקוף את שר החוץ שלו באמצעות סגן שר המדינה לענייני המזרח התיכון, הלורד מוֶין, והנציב העליון מֶקמַייקל. שניהם נרתמו לסייע לראש ממשלתם, אולם בשישה בנובמבר 1944 התנקש ארגון לח"י בחייו של הלורד מוין בקהיר שבמצרים. ד"ר חיים ויצמן, שידע על פעילות מוין בשירות צ'רצ'יל, אמר לאחר ההתנקשות כי הוא אבל על מותו יותר משהוא אבל על מות בנו מיכאל, שנהרג כטייס בפעולת חיל האוויר הבריטי נגד הגרמנים.

האצבע הקלה של חברי הלח"י על ההדק גרמה לא אחת לטעויות ולאובדן חיים מיותר, גם כשדובר ביהודים. כך אירע גם ברציחת יוסף דווידסקו.

דווידסקו, שבעברו היה איש ניל"י, סוכן "המשרד היהודי" במודיעין הבריטי ורכז בכיר ב"משרד הידיעות" היהודי, המשיך לפעול עבור הבריטים. מחופש לבדווי יצא לאזורים ערביים עוינים, ובהם עבר הירדן, והביא ידיעות חשובות. שלושים שנה פעל כסוכן חשאי עבור הבריטים, ובד בבד שירת גם את ההגנה, האצ"ל ולח"י. הידיעות שמסר לבריטים לא נגעו בענייני יהודים. הן עסקו בכוונות הכנופיות לבצע פעולות טרור, בתוכניות של מנהיגים ערבים הנוגעות לבריטים וליהודים, ובהכנות למרי. הודות למידע שהביא לבריטים הם נערכו בעוד מועד לסיכול פורענויות, ולא אחת קידמו את פניהם של הפורעים המופתעים בכוחות גדולים. פעילותו תרמה רבות גם לביטחון היישוב היהודי.

בעקבות רצח הלורד מוין נשלחו אנשי שירות הידיעות (הש"י) של ההגנה לעיראק ולמצרים בניסיון לגלות פעילויות נוספות של לח"י כדי למנען מבעוד מועד. לעיראק יצא מיודענו עזרא דנין, ובמצרים הפעיל נציג הש"י מקור ששם הקוד שלו היה "בנימין", והוא זה שדיווח על פעילות הלח"י בקרב יהודי המקום. גם אחד מכינוייו של דווידסקו בש"י היה "בנימין", ומכאן כנראה נבעה הטעות שהובילה לחיסולו בידי חברי הלח"י

(יואב גלבר, "שורשי החבצלת"). הוא נורה בראשו בעת שישב בזכרון יעקב עם שותפו לכרמים וערך את החשבונות.

יוסף דווידסקו היה נשוי לג'ולי, בת דוד של אמי. אביה של ג'ולי, יעקב, היה כזכור אח של סבי צבי, ואליהם נסעה משפחת אמי ללונדון במלחמת העולם הראשונה. ג'ולי נקשרה אז לבנות דודה ונהגה לבקרן בארץ לעתים תכופות. באחד מביקוריה הכירה את יוסף דווידסקו. השניים נישאו והתגוררו בזכרון יעקב, עד להירצחו. אז חזרה ללונדון עם שני ילדיהם.

מדינת ישראל ומלחמתה לקוממיות

מחיר הדמים ששילמו הבריטים בישיבתם בארץ ישראל עורר אי־שקט בבריטניה. העם הבריטי שבע קרבות וקורבנות, ולא רצה בהמשך שפיכות הדמים.

האו"ם הקים ועדה לבחון את הבעיות המיוחדות בארץ ישראל, שנקראה ועדת אונסקו"פ, ובאוגוסט 1947 המליצה הוועדה לסיים את המנדט הבריטי בארץ ישראל ולחלק את הארץ בין יהודים לערבים. הצעת הוועדה הובאה בפני עצרת האו"ם, וב־29 בנובמבר 1947 זכתה ברוב של שלושים ושלושה קולות מול שלושה־עשר מתנגדים ועשרה נמנעים. שעת ההצבעה הייתה שעת לילה מאוחרת בארץ, אולם כשנודעו תוצאותיה פרצה שמחה אדירה. בתי הכנסת נפתחו לתפילות הודיה, והמוני חוגגים יצאו לרחובות. הריקודים נמשכו עד לבוקר יום המחרת. הבריטים הודיעו כי הם מקבלים את תוצאות ההצבעה ויעזבו את הארץ בחמישה־עשר במאי 1948. הערבים הביעו התנגדות חריפה להחלטה, ואיימו כי יפעלו בכוח למנוע את הגשמתה.

ביום שישי, ה' באייר תש"ח, 14 במאי 1948, התאספה מועצת העם, הכריזה על הקמת המדינה, וקראה לה "מדינת ישראל". הערבים לא התמהמהו ופעלו לממש את איומיהם, אבל לא ניצלו את ההזדמנות ההיסטורית, ולא הקימו מדינה ערבית בשטחי ארץ ישראל שהקצה להם האו"ם.

למחרת החלטת האו"ם, ב־30 בנובמבר, תקפו אנשי כנופיית חסן סלמה, שקבע את מפקדתו ליד רמלה, שני אוטובוסים יהודיים ליד שדה התעופה בלוד, בדרכם לירושלים, ורצחו שישה נוסעים. ב־3 בדצמבר פרץ המון ערבי מהעיר העתיקה בירושלים אל המרכז המסחרי הסמוך לשער יפו, תקף יהודים, בזז חנויות יהודיות ושרף את המרכז המסחרי. זה היה אות הפתיחה למאבק על ירושלים. כוחות ההגנה המצומצמים בעיר קיבלו חיזוק מיחידות פלמ"ח, כשהמטרה הייתה להיאחז בכל שכונה ורחוב.

בסוף מרץ 1948 הוטל מצור על ירושלים. אספקת המים נותקה, ואספקת מזון ותרופות חדלה להגיע. הערבים חסמו את הדרכים בין ירושלים לשפלה. ירושלים היהודית התכוננה למצור ואגרה מים בברכה העירונית ובבורות המים. בן גוריון הקים ועדה שמתפקידה לדאוג לתושבים הנצורים, ובראשה העמיד את דוב יוסף, שהתמנה למעין נציב עליון של העיר. האספקה חולקה בצמצום. שיירות אספקה שניסו לפלס את דרכן לירושלים הותקפו, וחלקן לא הגיעו ליעדן. רק בתחילת חודש יוני, עם פריצתה של דרך בורמה, הוסר המצור מעל העיר וחודשה אספקת המזון.

הערבים חסמו לתנועה את דרך היציאה מתל אביב לבית־דגן, ומשם לירושלים. היהודים הכשירו דרך עפר שעברה בשכונת התקווה והוליכה למקווה ישראל ולמושבות הדרום. צלפים ירו מבתיה של יפו לעבר תושבים בתל אביב ופגעו בעוברים ושבים. כוחות ערביים תקפו את שכונת התקווה והצליחו להניס חלק מתושביה אל תוככי תל אביב.

ב"הגנה" הוחלט על מבצע כיתור יפו על ידי כיבוש הכפרים הערביים שמסביבה. התוכנית הייתה להשלים את כיבוש הכפרים עד ליציאת הבריטים, ולאחר יציאתם לכבוש את העיר. ביפו היה הריכוז הערבי הגדול בארץ, כשמונים אלף נפש, והיא היוותה סיכון לאוכלוסיית תל אביב והסביבה, שמנתה כשליש מיהודי הארץ. המבצע נקבע לימי חול המועד פסח, ומכאן שמו: "מבצע חמץ". בעשרים וארבעה באפריל הוחל בכיבוש הכפרים: חיריָה, סָקיָה, תֶּל אֶ־ריש, סַלַמֶה, ויַאזוּר.

מגויסים להגנת ירושלים

על אותם ימים כתב וסיפר יהודה דניאלי, בנו של דודי יצחק: "בסתיו 1947 המשכתי את לימודיי בירושלים יחד עם חברי איה הדני. נרשמנו לאוניברסיטה העברית בפקולטה למדעי הטבע במטרה להתקדם ללימודי וטרינריה. הלימודים היו ברמה גבוהה, אך למרות זאת הצלחנו לעבוד בשעות הערב. חיינו הסטודנטיאלים עלו על המסלול, וכל ענן לא העיב עליהם. לקראת סוף נובמבר נסענו איה ואנוכי לחופשת סוף שבוע. באותה שבת הייתה אמורה עצרת האומות המאוחדות להחליט על חלוקת ארץ ישראל.

היישוב היהודי היה דרוך והמתין בציפייה לתום ההצבעה. ואכן, הפור נפל ותוכנית החלוקה התקבלה. ביישוב הייתה שמחה וצהלה. בבוקר יום המחרת חזרנו איה ואני לירושלים. עברנו בכפרים ערביים ולא הבחנו בהתנהגות יוצאת דופן. נראה כי הערבים לא עיכלו עדיין את משמעות ההחלטה.

כעבור שלושה ימים ישבנו במסעדת הסטודנטים באוניברסיטה שבהר הצופים, ליד חלון המשקיף אל העיר העתיקה, שהייתה פרושה לפנינו. בעודנו מסתכלים בנוף המרהיב, הבחנו בתימרות עשן עולות מאזור שער יפו. ירושלמי אחד שישב בקרבתנו אמר ששורפים את המרכז המסחרי ליד שער יפו. סטודנט אחר קרא לנו לרדת למועדון הסטודנטים בעיר ולהכין עצמנו לפקודות. איה ואני היינו בין הראשונים שנענו לקריאה, ויצאנו למקום. במועדון הופיע מפקד ממפקדת ה"הגנה" בירושלים, הביא אקדחים, ושאל אם מישהו מאתנו יודע להשתמש בנשק. איה ואני התנדבנו למשימה, ועמנו עוד מספר סטודנטים. יצאנו דרך סמטאות העיר לעבר המרכז המסחרי. היו שם הרבה ערבים שבזזו את חנויות היהודים והציתו אותן. הבריטים עמדו מסביב ולא עשו דבר. הם נראו משועשעים מהמראה. היינו קבוצה קטנה, ולא יכולנו לעזור במאום. הסתלקנו מהמקום.

בראשית דצמבר הודיעו לנו שמגייסים אותנו למחלקת הסטודנטים שתשתתף בהגנה על השכונות היהודיות. נשלחנו אל "בתי אונגרן", שכונה חרדית בצד הדרך משער שכם לשכונת שיח' ג'ראח. הנשק שהיה לנו כלל כמה אקדחים. תפקידנו היה

לערוך סיורים באזורי הספר, להתרשם מהתארגנות הערבים באזור ולאסוף מידע. על מנת שלא לעורר חשד יצאנו בזוגות, גבר ואישה. את האקדחים החבאנו בחזיית בת הזוג. בעת הצורך היה עלינו לשלוף את האקדח ולפעול בהתאם להנחיות. עבר זמן, החיים הפכו לשגרה, והשעמום זחל אל חיינו. ההתעסקות סביב חזן השופע של בנות הזוג הכניס קצת אקשן.

בינתיים העבירו אותנו לשכונת רחביה, לביתו של עו"ד קרינגולד הסמוך לביתו של פרופ' ג'וזף, אחיו של דב יוסף, שבו שכן מטה הפלוגה. פרופ' ג'וזף היה רופא גדל גוף, מנתח בטן מזהיר בעל ידי זהב. נאמר עליו כי זכרונו לפרצופים היה חלש, אולם כשראה בטנו של מנותח, מיד אמר: "עכשיו אני זוכר אותך..."

קיבלנו יחס מצוין בבית קרינגולד. כזה היה גם היחס בבית הקבלן דיסקין, אליו עברנו בהמשך. שם פינקו אותנו באוכל טוב ובמקלחת חמה. מילאנו משימות שונות, בהן פיצוץ מלון "סֶמירָמיס" בקטמון, בלב הרובע הערבי, שלפי ידיעות המודיעין שכן בו מטהו של עבדול קאדר אל־חוסייני.

המלחמה הלכה והתפשטה לכל חלקי הארץ. גוש עציון עמד במערכה בלתי פוסקת עם ערביי הסביבה. התחמושת של מגיני הגוש הלכה ואזלה, והוחלט על תגבור הגוש בתחמושת ובלוחמים. קבוצה של לוחמי פלמ"ח נבחרה למלא את המשימה, ומפקדה דני מס התבקש לבחור כיתה מאצלנו לתגבור כוח המשימה. דני מס הגיע אל הכיתה שלנו, אולם כשראה שאיננו מצוידים כראוי, ואין ברשותנו נעליים מתאימות להליכה בשטח הררי, החליט לבחור בכיתה השנייה, כיתתו של אביבי.

המחלקה של דני מס, ובה שלושים ושמונה לוחמים, יצאה לדרכה מהרטוב לעבר גוש עציון בחמישה־עשר בינואר. בתחילת הדרך נפצע אחד מאנשי המחלקה, והוחלט להחזירו בליווי שניים מחבריו. כל האחרים, שלושים וחמישה איש, המשיכו בדרכם. בסביבות הכפר צוריף פגשו רועה ערבי והניחו לו ללכת. הרועה הזעיק את תושבי הכפר, ומאות מהם ומכפריי הסביבה תקפו את אנשי המחלקה. הבחורים נפלו עד האחרון שבהם, והערבים התעללו בגופותיהם. כשהבריטים הגיעו, הם לקחו את הגופות לגוש עציון.

משימה רדפה משימה. באחת הפעמים נקעתי את רגלי ונלקחתי לתחנת מגן דוד אדום. התחנה שכנה בסמוך לבניין "פלסטיין פוסט". שם ראינו את העובדים טורחים בשעות הלילה על הכנת העיתון. אחרי הטיפול החזיר אותי אמבולנס לעמדה שלנו. בדרך שמענו פיצוץ עז. למחרת חזר אלינו נהג האמבולנס להודות לי. התברר כי הערבים פוצצו מכונית תופת בחזית בניין העיתון, באותו מקום בו חונים האמבולנסים, בשיתוף עם חיילים בריטים. לו נשאר בתחנה, היה נהרג.

כעבור שבוע חזרתי לפעילות והשתתפתי בהשתלטות על שכונת טלביה, המעורבת מיהודים וערבים עשירים. ההשתלטות נערכה ללא שפיכות דמים. הדיירים הערבים המפוחדים נטלו את מיטלטליהם ועזבו את השכונה.

הועברנו משם לנחלת יצחק. המקום הוא גבעה שבין הקסטל במזרח, כפר צובא הערבי בדרום וקריית ענבים בצפון. היינו כוח קטן במקום מבודד יחסית, והשתכנו

בבית עתיק בראש הגבעה. סביבו הייתה חצר מוקפת בגדר אבנים. עיקר תפקידנו היה לצפות על הדרך ולשמור על המקום. הוזהרנו כי ריכוזי ערבים מהקסטל ומצובא עלולים לתקוף אותנו. באזור פעל עבדול קאדר אל־חוסייני, ומשם ניהל את התקפותיו על השיירות העולות בדרך באב אל־ואד.

לאיה הייתה חצוצרה, ובכל בוקר פנה לכיוון כפר צובא וחצצר לו תרועת השכמה. ערביי הסביבה ששמעו את קול החצוצרה חשבו שבמקום יש מחנה צבאי מסודר ובו הרבה חיילים. ייתכן כי בזכות זה לא הותקפנו.

מנחלת יצחק עברנו לנווה יעקב. שם קיבלנו רובים איטלקים. רובים אלו נכשלו במבחן האש הראשון שעברנו אתם. בכולם התגלו מעצורים. במזל רב יצאנו חיים ממבחן זה, וביקשנו להיפטר מהם.

באמצע חודש מרס קיבלנו חופשה. הקשר בין ירושלים לרחובות היה רופף. לא הייתה יכולת לדבר בטלפון עם ההורים. לנו לא הייתה גישה למכשירי טלפון, ובבתי ההורים כלל לא היו אז מכשירים שכאלה. חייהם התנהלו בדאגה מתמדת. ברדיו ובעיתונות תוארו הקרבות המרים באזור ירושלים, ודובר בהם על חללים ופצועים רבים בקרבות. הוריי נצמדו לחדשות ברדיו ובעיתון היומי, ובדקו כל העת אם שמי מופיע ברשימות החללים. הם דאגו מאוד לאחי עמוס ולי. עמוס שירת בחטיבת גבעתי שפעלה באזור הדרום.

בבית התקבלתי בהתרגשות ובשמחה. אימא הכינה לי ארוחות שאהבתי: סלטים טובים, שמנת, גבינה וכל שאר המאכלים שהיינו מורגלים אליהם בבית.

כעבור יומיים יצאתי למחנה הצבאי שרונה שליד תל אביב, לבקר את עמוס שהיה בקורס מכי"ם. הפגישה הייתה לבבית וחמה. המלחמה חישלה אותו, והוא התבגר. למרות שגילו היה פחות מעשרים, הספיק להשתתף בכמה קרבות ולראות לא אחת את חבריו הטובים נופלים לידו. הוא נעשה רציני, אך לא איבד את חוש ההומור. נפרדנו בלחיצת ידיים.

כשהגעתי הביתה התחלתי להתארגן לחזרתי לירושלים. אבא ניסה להשפיע עליי כי אשאר בחטיבת גבעתי, באזור הבית, אך אימא אמרה שעליי לחזור לירושלים: "שם חסרים לוחמים."

איה ואני הצטרפנו לשיירה גדולה שהכינה עצמה ליציאה לירושלים. בראשה היו משוריינים מספר עם מלווים מהפלמ"ח. עלינו לאחת המשאיות. בחולדה פגשתי חבר מבית הספר העממי ברחובות, יורם טרבס, שהיה מלווה שיירות בפלמ"ח. שוחחנו דקות מספר, עד שניתן אות היציאה לדרך. יורם עלה על המשוריין הראשון, הספיק לצעוק לעברנו: "נתראה בירושלים", והמכונית זזה. כשהגיעו המשוריינים לאזור חולדה הערבית תקפו אותה מאות ערבים מכפרי הסביבה. היה זה סוף מרס. ירדו אז גשמים כבדים והאדמה הייתה בוצית. כלי הרכב נתקעו בבוץ ולא יכלו לנסוע, לא קדימה ולא אחורה. כלים התקלקלו, והערבים התקדמו. הכוח שלנו לא הספיק מול מאות התוקפים הערבים. שמענו בקשר את יורם מדווח על הקרב. רוב אנשי המשוריין הראשון נהרגו או נפצעו, גם

הוא נפצע. בהגיע המצב לכדי ייאוש, פוצץ יורם את המשוריין עליו ועל חבריו. ארבעה חודשים אחריו נפל אחיו זכריה בפריצת הדרך לנגב. גם הוא היה חבר בפלמ"ח.

לאחר יומיים התארגנה שיירה נוספת ליציאה לירושלים. הפעם גויסו לאבטחתה לוחמים רבים מהפלמ"ח. השיירה טיפסה בכבדות במעלה באב אל־ואד וההרים, ובסופו של דבר הצליחה להגיע לירושלים. קבלת הפנים הייתה לבבית. מאות מתושבי העיר חיכו לשיירה במבואות ירושלים וקיבלונו בשמחה רבה.

לאחר קרבות קשים, ובהם הקרב על הקסטל, נידלדלו הכוחות, והוחלט לאחד את הפלוגה שלנו עם שארית פלוגתו של יעקב סלמן, שנבחר להיות מפקד הפלוגה החדשה. הפלוגה נבחרה להגן על משלט הקסטל. בקרבות עקובים מדם עבר משלט הקסטל מיד ליד. באחת הפעמים הוצב על המרפסת הקדמית מאיר כרמיול. בארבע לפנות בוקר הופיעו שלוש דמויות בפתח חצר בית המוכתר. מאיר חשב שאלו הם אנשי התגבורת וקרא להם: "יאללה, יא ג'מעה". כאשר התקרבו אל המרפסת הבחין מאיר שאין אלה מאנשינו, וכשהדמות הראשונה ניסתה לשלוף אקדח, פתח מאיר ביריות והרגו. השניים האחרים הצליחו לברוח. עוזי נרקיס, שהיה מפקד בכיר בפלמ"ח, ירד עם יענקל'ה סלמן אל הגופה. הם גילו בתעודות שזה עבדול קאדר אל־חוסייני, מפקד הכוחות הערביים באזור. השמועה על מותו של עבדול קאדר התפשטה במהירות בין הערבים. אלפים תקפו את המשלט, וניתנה פקודת נסיגה. בנסיגה חפוזה זו נהרגו רבים, וביניהם מאיר כרמיול.

כעבור כמה ימים הגיע נשק צ'כי, והדבר גרם למהפך ביכולת הלחימה שלנו. התחלנו להתאמן ברובים ובמקלעים, והביצועים השתנו לגמרי. הקסטל שב ונכבש.

בירושלים היה מצב הרוח ירוד ביותר. המזון חולק בצמצום והמים במשורה. השמועות על ההרוגים והפצועים הרבים בקרב מגיני העיר הוסיפו על מצב הרוח העגום. מפקד מחוז ירושלים, דוד שאלתיאל, החליט על מצעד ברחובות העיר, שבו נטלו חלק כוחות מייצגים ממגיני העיר. מחלקתנו נבחרה לצעוד בראש. המצעד יצא מגימנסיה רחביה לעבר רחוב המלך ג'ורג' בואכה רחוב שטראוס, ועד למחנה שנלר. תזמורת המשטרה התמקמה גם היא, ויצאנו לדרך. אני נבחרתי לשאת את הדגל, דגל ענק ממדים שהיה שייך לגימנסיה. הביאו אליי את הדגל ללא נדן. שאלתי היכן הנדן. נעניתי שאין, ושעליי לתחוב את המוט למכנסיים. לאחר כמה מאות מטרים התחיל הדגל להציק לי. המשקל והרוח ששיחקה בו עשו את שלהם, וזה היה בלתי נסבל. בלית ברירה החלפתי רגל בכל כמה דקות, ואחריי כמובן כל האחרים. נושאי המקלעים, שמשקלם היה רב, סבלו מהחלפת הרגל והחלו לרטון כלפיי, עד שלבסוף סיננו לעברי: "עוד החלפת רגל אחת, ואנחנו יורים בך בגב..." ביקשתי להתחלף, אך נעניתי בשלילה. בקושי הגעתי לשנלר. שם נשבעתי כי אהיה מוכן לקחת עליי בעתיד כל משימה, מלבד נשיאת דגל ללא נדן.

בליל הסדר קיבלנו פקודה להתכונן ליציאה לנווה יעקב כדי לסייע בפינוי המקום, שהיה נצור. המפקד הוסיף שהדרך עוברת באזור בית חנינא, העלולה להיות מלכודת

מוות. הערבים מצפים להגעתנו, אמר, ועלינו להיות מוכנים לקרב עקוב מדם. בנוסף, היה זה ליל ירח מלא, והדבר היה בעוכרינו. הייתה לנו הרגשה רעה, ועל כולנו שרתה תחושה של מועקה כבדה. ידענו היטב לקראת מה אנו הולכים.

בעודנו יושבים על המיטות שחוחי ראש ומתוחים כקפיץ לפני היציאה, נכנס לחדר קשיש הדור פנים בזקן ארוך ולבן. הוא בירך אותנו לשלום ונעמד בינינו. הוציא טלית, עטף בה את ראשו והחל להתפלל. כולנו, גם קטני האמונה שבינינו, ענינו אחריו "אמן". בגמר התפילה הוציא פתקים מכיס בגדו ונתן ביד כל אחד מאתנו. תחבנו את הפתקים לכיס החולצה, והם היו לנו כקמעות. הוא חזר ועבר בינינו, בירך ויצא. לאחר יציאתו השתררה בחדר דממה מוחלטת.

כמה דקות אחר כך נכנס מפקד הפלוגה יענקל'ה סלמן והודיע שהיציאה בוטלה. בבת אחת התחלפה המועקה הכבדה בשמחה גדולה. במקום לצאת למשימה הצטרפנו לליל הסדר שנערך בחדר האוכל. לליל הסדר הגיע דוד בן גוריון, שבא במיוחד לירושלים הנצורה במטוס קל ונחת במסלול שהוכשר בעמק המצלבה לחגוג עם הלוחמים ולחזקם. במרכז השולחן הערוך עמדה כוס יין לאליהו הנביא. אנו, אנשי הכוח שאמור היה לצאת לנווה יעקב, ידענו כי אליהו הנביא כבר ביקר אצלנו בדמות הקשיש הדור הפנים, ומנע את יציאתנו לפעולה, שהייתה כמעשה התאבדות. נצרנו את סוד הגעתו. הקמעות שהפקיד בידינו נשמרו בידי כל הלוחמים עד סוף המלחמה. כל מי שקיבל קמע הגיע חי הביתה בסיום הקרבות. חלקנו פצועים, אך חיים, ואז גם זה היה משהו.

בשביעי של פסח כבשו אנשי הפלמ"ח את מנזר סן סימון בשכונת קטמון, ורבים נפגעו. הם ביקשו סיוע, אך קשה היה להגיע אליהם. רק לאחר ניסיונות חוזרים ונשנים הוגשה העזרה, והם פונו. בקטמון היו כוחות ערביים גדולים, וגם הבריטים סייעו להם. איה נפצע ברגל ופונה, ויענקל'ה סלמן קיבל כדור בפנים. הכדור חדר דרך הלחי וריסק את הלסת ואת השיניים. חלק מהדם חדר לגרונו והוא הקיא דם. לחשתי לבחורה שעמדה לצדי כי יענקל'ה גמור. לפתע הרים יענקל'ה את ידו וסימן לעברנו: "עוד לא". ואכן, הוא יצא מזה בשלום. פנינו לאיה שנפגע בעקב אכילס. לידו שכב פצוע קשה יוחאי בן נון. פצועים רבים היו במקום, ושני מנתחים מעולים עשו הכול כדי להצילם: פרופ' ג'וזף וד"ר קוק.

באותם ימים ניתקו הערבים את הדרך בין ירושלים לשפלה, ושיירות חדלו מלהגיע. אין יוצא ואין בא. המצור על ירושלים הודק."

שכול במשפחה

יהודה המשיך וסיפר: "בחול המועד פסח קרה לי דבר מוזר. חלמתי חלום, ובחלום ראיתי את עמוס אחי שוכב פצוע ברגל וחובש מטפל בו. הושטתי את ידי לעזור לו, אך לא הצלחתי להגיע עד אליו. ככל שעשיתי מאמצים לשלוח לו את ידי, וחזרתי וניסיתי, לא הצלחתי. כשהתעוררתי בבוקר ליווה אותי החלום ולא עזבני. ניסיתי להדחיקו, אך הוא אחז בי ולא הרפה, והמשיך ללוותני לכל אשר פניתי.

כעבור כמה ימים, בשובי מביקור פצועים בבית החולים, התקרבו לעברי עמיאל

אביבי ויגאל ויינר, שניהם בפנים אפורות ונפולות, ואמרו לי כי במפקדת הגדוד התקבלה הודעה שאחי עמוס נעדר בקרב על תל א־ריש שליד יפו (כיום תל גיבורים בחולון) במסגרת "מבצע חמץ".

הוכיתי בהלם. לא ידעתי כיצד לעכל את ההודעה הנוראה. עמוס ואני היינו קשורים מאוד, לא רק כאחים, אלא גם כחברים. דאגתי להוריי. כיצד יקבלו זאת? עמוס היה בן שכולם אהבו, נוח לבריות וחבר נאמן ומוערך. התהלכתי כסהרורי. הודעתי לאיה בבית החולים את הבשורה המרה, וגם הוא, שהכיר את עמוס, הוכה בהלם.

עמיאל אביבי, מפקד הפלוגה שישבה במשלטי באב אל־ואד ליד המשאבות העליונות והתחתונות של מוביל המים ירקון – ירושלים, הציע לי לעבור אליו, כדי שאהיה קרוב לדרך הירידה לשפלה, ואמתין עד שיתאפשר לי לרדת לרחובות.

עשיתי כעצתו, אך זמן רב עבר, ולא הצלחתי לצאת לרחובות. מדי פעם חזרתי העירה, אם למחנה שנלר ואם לבקר בבית החולים. במחנה שנלר פגשתי את אחד ממפקדי הפלוגות, יהושפט הרכבי ("פאטי"). סיפרתי לו שאחי עמוס נעדר, והוא סיפר לי כי אחיו מאיר, "אירי", נפל בקרבות. ביקשתיו שינסה להודיע להוריי כי אני בריא ושלם, ומנסה להגיע לרחובות.

באחד מניסיונותיי לצאת מירושלים לעבר המשאבות חציתי בסיס צבאי במוצא. נכנסתי למטבח לאכול משהו. בחוץ ראיתי כלבת בוקסר שדופה ומוזנחת. הטבח אמר לי שהיא מסתובבת במחנה כבר כמה ימים ואין מי שידאג לה. לקחתי אותה, נתתי לה אוכל, והיא נכרכה אחריי. אני אימצתי אותה והיא אימצה אותי. "בובה" קראתי לה.

בינתיים דובר על תוכנית לפריצת המצור על ירושלים. הפלמ"ח יכבוש את המשלטים בהר מכיוון באב אל־ואד, וחטיבת "גבעתי" תכבוש את המשלטים בשפלה מכיוון גבעות דיר מוחזין (כיום קיבוץ נחשון). חיכיתי לכך בכיליון עיניים. זו הייתה עבורי ההזדמנות לרדת לשפלה. כעבור כמה ימים ניסו להוציא את התוכנית אל הפועל. אנשי "גבעתי" מגדוד 52, שהיה מורכב רובו ככולו מאנשי מושבות הדרום, הגיעו למשאבות התחתונות והתמקמו שם על מנת ליטול חלק בפריצת הדרך מהשפלה לירושלים.

גדוד 52 היה גדודו של אחי עמוס. הכרתי רבים מאנשי הגדוד, וחלקם היו חבריי. מפקד הפלוגה עמיאל הציע לי כי ניסע יחדיו לראות את אנשי הגדוד. פגישתי עמם הייתה לבבית, אך מהולה בעצב רב. נראה לי כי התקשו להישיר מבט אליי. הם השתתפו בקרב על תל א־ריש וחשו תחושת כישלון. מֶמַה, שהיה עם עמוס בקורס מ"כים, היה הראשון שהתחיל לדבר. האחרים הצטרפו אליו בזה אחר זה, כשהם מנסים להשתלב בסיפור האירוע. הם סיפרו לי כי כיבוש התל עבר בצורה די חלקה, אלא שלאחר כיבושו, הכוח לא נערך כראוי להגנה. בעקבות כך הם נסוגו בהתקפת הנגד של הערבים. חבריו של מֶמַה הוסיפו כי לאחר כיבוש התל נשלח עמוס, שהיה מפקד כיתה, עם שלושה מאנשיו אל עמדת הגנה קדמית. עם שחר הזדחלו ערבים אל התל בחסות החיטה הגבוהה, ועלו עליו פתאום בהמוניהם. אנשינו, שכאמור לא נערכו לקדם התקפה, מיהרו לברוח אל נקודת היציאה במקווה ישראל מבלי להודיע לעמוס ולחבריו בעמדה הקדמית על הנסיגה, והשאירו מאחוריהם הרוגים ופצועים. עמוס נפצע בצרור

ברגל, נחבש, ואחר כך קיבל כדור בעמוד השדרה. שני חבריו שהיו עמו, דוד כוכבי ויצחק קנדלר, לא רצו להשאירו לבד, ושלחו את החובש להודיע על מיקומם. לחובש לא היה למי להודיע. כולם כבר נטשו את התל. כל זה אירע בדיוק בזמן שחלמתי את החלום הקשה על פציעתו של עמוס ברגלו.

כשהתל חזר ונכבש, לא נמצאו הנעדרים, שמונה במספר. כעבור כשבוע החזירו הבריטים שבע גופות. הן עברו התעללות קשה והיו ללא ראשים. לא את כל העובדות הם סיפרו לי. חלק מהן הגיעו לידיעתי מאוחר יותר. זה סיפור קשה שאני נוצר אותו בכאב רב עד היום, למרות השנים הרבות שעברו מאז.

כיוון שהניסיונות לפתיחת הציר הראשי לירושלים נכשלו, הוכשרה דרך עוקפת. כדי לבחון את הדרך הוחלט להוציא מספר ג׳יפים מירושלים אל השפלה ובהם אנשי פלמ״ח. אביבי, שהיה בסוד העניינים, סיפר לי על כך, והוסיף כי הוא שריין לי מקום על אחד הג׳יפים.

לקחתי את בובה עמי ועלינו על הג׳יפ האחרון בשיירה. ירדנו מהמשאבות התחתונות ופנינו לעבר הר־טוב. לאחר כמה קילומטרים ירדנו מהכביש ונסענו בדרכי עפר וסלעים אל דיר מוחזין. נסענו באיטיות מרבית, ללא אורות. אנשי הלגיון שישבו באזור לטרון שמעו את רעש המנועים וירו לכל עבר. נסענו בוואדיות ולמרגלות ההרים, ולא התגלינו. בחלק מהדרך היה עלינו לרדת מהג׳יפים ולדחוף אותם. ליד בית ג׳יז התהפך הג׳יפ שבו ישבתי, אך למזלנו לא נפגענו. המשכנו עד לחולדה והגענו אליה עם הנץ החמה. הפגישה עם אנשי חולדה הייתה נרגשת. כולם התחבקו עם כולם. אנו נראינו כמו לבקנים. האבק הלבן כיסה אותנו לגמרי. בחולדה תפסתי טרמפ הביתה. לאחר המעבר המוצלח שלנו עברו בדרך שיירות נוספות, והדרך קיבלה את הכינוי ״דרך בורמה״, על שם כביש דומה שסללו הבריטים בבורמה במלחמתם ביפנים בימי מלחמת העולם השנייה.

ברחובות ירדתי במרכז המושבה ופניתי ללכת הביתה. בדרך ראה אותי לזי גורודסקי, בן המושבה, מהלך מולו כשכולי לָבָן, כאילו הייתי בר־מינן, ונתקף בשיתוק. הוא הביט בי לרגע בתימהון, ונמלט כנשוך נחש. רק מאוחר יותר נודע לי כי היו שמועות במושבה שגם אני נהרגתי.

כשהגעתי הביתה, אבא פתח לי את הדלת. הוא התבונן בי ארוכות, כאינו מאמין, ופרץ בבכי. הייתה זו הפעם הראשונה שראיתי את אבא בוכה. הוא לא הצליח להוציא מילה מפיו. התחבקנו והתנשקנו. אבא הסתכל עליי שוב ושוב, כמבקש לוודא שאינו חולם. כבר חשב שלא יראני. כשישבנו ודיברנו סיפר לי כי באחד הבקרים, בעודו נוסע באוטובוס מרחובות לתל א־ריש לחפש את גופתו של עמוס, שמע התלחשות מאחוריו: ״זה יצחק דניאלי. בנו עמוס נעדר בתל א־ריש ובנו יהודה נהרג בקרבות בירושלים״.

״הרגשתי כמו איוב,״ אמר לי אבא. ״הנה חרב עליי עולמי.״

אני הגעתי הביתה שלושה שבועות לאחר נפילתו של עמוס, וכל הזמן הזה הם לא ידעו עליי דבר.

אבא היה בבית לבדו. אימא ואילנה נסעו לחיפה. רחובות הופצצה מהאוויר על ידי המצרים, והיה מסוכן להישאר במושבה המותקפת. רבים הרחיקו את בני משפחותיהם מאזורי ההפצצה. גם על יד ביתנו נפלו פצצות, וגם ליד ביתה של דודה פרידה. עד היום ניתן לראות על קיר ביתה את פגיעות הרסיסים מהפגזים שנחתו בסביבתו.

אבא סיפר לי כי השתתף בזיהוי החללים המרוטשים מהתל, אך לא הצליח לגלות בהם את גופתו של עמוס, הם היו ללא ראשים. הוא המשיך וסיפר כי ימים ספורים לאחר שהתל חזר ונכבש בידי כוחותינו, היה מהראשונים שהגיעו למקום, יחד עם אחיו שלמה וחבריו מרחובות. הם הצטיידו בדֶקֶר וחיפשו אחר עמוס, אך כל מה שמצאו היה פתק החופשה של עמוס. אבא היה נסער כשתיאר בפניי את הכישלון הצורב בהגנה על התל והנסיגה, תוך הפקרת הפצועים בעמדה הקדמית. היה לי קשה לשמוע זאת. היה לי גם קשה להאמין כי ניתנה פקודת נסיגה מבלי לעדכן את כל אנשי הפלוגה.

אבא כבר לא היה אותו אדם. הוא לא יצא להשקות את הפרדס. בית החרושת המשיך לתפקד כי בכך עזר לו אחיו שלמה, אך הוא כבר היה אדם אחר.

אחרי יומיים במחיצתו נסעתי לחיפה, לאימא ואילנה. מיותר לתאר את הפגישה הנרגשת והקשה. אימא הייתה שבורה לגמרי."

אילנה, אחותו של יהודה, הוסיפה על דבריו: "הייתי בת חמש־עשרה כשעמוס נהרג. הוא היה בן עשרים, נער צעיר שלא טעם עוד את טעם החיים. עמוס היה ב"הגנה" ונשלח לקורס מ"כים. לליל הסדר קיבל חופשה מהקורס והגיע הביתה. יהודה נשאר בירושלים הנצורה ולא יכול היה להגיע.

אימא הכינה ליל סדר כהלכתו והזמינה את בני המשפחה. השתדלנו שהסדר יהיה שמח למרות שהצטערנו שיהודה לא עמנו. שרנו, קראנו בהגדה, ועמוס, שאהב מאוד לשיר אף על פי שזייף, שר לנו "האמיני יום יבוא", משירי הצבא החדשים שלמד בקורס, וליִמְדנו גם את השיר "בערבות הנגב":

אז צעד קדימה נער גבה קומה,
ויאמר לה: אימא, אל לך בדמעה.
בחורינו, אימא, בימי פקודה
מול שונאינו, אימא, כחומת פלדה...

הייתי בטוחה שהשיר הזה נכתב על עמוס. שהרי היה גבה קומה, בוטח בעצמו, מרגיע, ומול השונאים כחומת פלדה.

למחרת החג ליווה אותי עמוס למגרש "מכבי". משם הייתי אמורה לצאת לקורס מדריכים של "המכבי הצעיר" שנערך ברמת גן. עברנו ליד חנות ארנקים של רינסקי, והוא קנה לי במתנה תיק אדום. עמוס היה טוב לב ונדיב. מכל פעולה צבאית שהשתתף בה, הביא לי חבילת שוקולד שחילקו ללוחמים.

נפרדתי ממנו ליד האוטובוס. כמה גאה הייתי כשהוא עמד לידי. גבה קומה, יפה

תואר, ספורטאי חזק ומוצק. חברותיי הסתכלו עליו בהערצה. זו הייתה הפעם האחרונה שראיתיו. באותו יום הלך בבגדים אזרחיים ללוויה של חבר, שוקה בורגין ז"ל. בחוזרו מההלוויה ראה את חבריו על גבי משאיות ברחוב הראשי במושבה בדרכם לחולון, לפעולה בתל א־ריש. בעודו בבגדיו האזרחיים, בזמן חופשתו מקורס מ"כים ובחולצתו הלבנה, ניתר ועלה על אחת המשאיות והמשיך אתם מבלי להיפרד מההורים, מבלי להגיד מילת שלום.

את הידיעה על היעדרו שמעתי רק כאשר חזרתי הביתה מהקורס, בסוף השבוע. כולם בקורס כבר ידעו שהוא נעדר, אבל החליטו לא לספר לי. הרגשתי שמשהו קרה, אבל לא העליתי לרגע במחשבתי שקרה משהו לעמוס. אני זוכרת שאיזי ברנשטיין נתן לי מכתב למסור להוריו, אבל כעבור כמה רגעים שב ולקח אותו בחזרה, וזה היה מאוד תמוה בעיניי.

הקורס הסתיים ועמדנו לצאת לרחובות. כשהגענו לתחנה המרכזית בתל אביב ראיתי אוטובוס מלא בחבריו של עמוס. רצתי לעברם ושאלתי בשמחה: "גם עמוס נמצא כאן?" הם הרכינו ראש. "מנוחה," צעקתי, "איפה עמוס?" גם היא שתקה. שמתי לב שדמעות זולגות מעיניה. לא הבנתי. אולי לא רציתי להבין. הייתי בסך הכל נערה בת חמש־עשרה.

עלינו על האוטובוס שלקח אותנו לרחובות, ואפילו לא שרנו. שקט כזה מרגיז, כבד. ירדתי ליד המשטרה, הרחוב ריק, אין איש. איפה כל האנשים? מיהרתי הביתה. גרנו באותה תקופה מאחורי בית החרושת לקרח. זכריה דמארי, הפועל בבית החרושת, שהיה כבן משפחה, ראה אותי, וגם הוא שתק. על פניו ראיתי עצבות עמוקה. נכנסתי למשרד להגיד שלום לצבי נוישטיין, רואה החשבון. כשראה אותי הרכין ראש, אמר "שלום" ולא יסף. התפלאתי מאוד. צבי, שחיבב אותי, ותמיד מצא מילים לבביות וחמות לומר לי, שתק הפעם משום מה.

רצתי לעבר הבית, פתחתי את הדלת וראיתי את אימא עם דודה מתניה. הן ישבו ליד שולחן המטבח. לא הכרתי את אימא. רק חמישה ימים חלפו מאז עזבתי את הבית, והיא הפכה להיות כל כך זקנה וחרושת קמטים. שערה הלבין, ועיניה שקועות, שקועות.

"אימא, אימא, מה קרה?"

היא לא ענתה.

"אימא, מה קרה ליהודה?"

אז שמעתי קול עולה מאוב: "זה לא יהודה, בתי, זה עמוס. עמוס אחיך איננו."

"זה לא יכול להיות!" צעקתי. "עמוס בקורס מ"כים. זה בוודאי יהודה! יהודה נמצא בירושלים."

היא לא יכלה להשיב. רק הנידה את ראשה. שמעתי מלמול מרחוק: "עמוס, זה עמוס, זה עמוס."

"ואיפה אבא?" שאלתי. הרי אבא שלנו גיבור, הגיבור של המשפחה, חסון, חזק, תמיד גונן עלינו.

"איפה אבא?"

"אבא מחפש אותו."

"מחפש אותו?"

"כן. הוא מחפש את גופתו. עמוס נהרג, לא מוצאים אותו."

חשבתי שהשמים נופלים עליי, שהעולם נגמר. עמוס, אחי האהוב והיקר, שכל כך אהבתי והערצתי, איננו. רצתי לביתה של חברתי נעמי, להתחלק עמה בכאב. היא כבר חיכתה לי. היא ידעה, כמו שכולם בקורס ידעו. שתינו ישבנו ובכינו. כאשר חזרתי הביתה פגשתי בכניסה לחצר את אבי, נשען על השער, כל כך כפוף ושפוף. הוא לא הוציא מילה מפיו. אבא שלנו, האריה, עמד ובכה כמו ילד קטן, ואמר לי: "אילנקה. עמוס שלנו איננו, ואפילו לא מצאתי את גופתו. את גופתו של עמוס לא מצאנו, ואין לו קבר."

חמישים וחמש שנים עברו מאז, ועמוס חסר ובלתי נשכח.

בת חמש־עשרה הייתי כשאחי עמוס נהרג. השנים חלפו. בגרתי, נישאתי, נעשיתי אם וסבתא, והוא נשאר עד היום בלבי, אחי עמוס."

זיכרונות על עמוס

שנה לאחר הקרבות נפגשו חבריו של עמוס על התל כדי לספר על אודותיו ולהעלות זיכרונות. עמם באו אביו יצחק, אחיו יהודה, והסופר אהרון עבר הדני, אביו של איה, שהרבה לכתוב על המושבות ובא לרשום את הדברים על מנת להדפיסם בחוברת שהוצאה לזכרו.

יצחק סיפר על עמוס הילד, הנער. כיצד עזר במשק החקלאי עוד כשהיה בן תשע, ואיך הורים אחרים הביאוהו כדוגמה לחריצות ולרצון לעזור בבית ובמשק. חבריו ב"מכבי הצעיר" ברחובות הזכירו כיצד נענה תמיד להפצרות הצעירים לאמנם בכדורסל, ואיך אף פעם לא סירב להם.

צ'יץ', שלמה להט, שהיה מפקד המחלקה של עמוס, אך לא השתתף בקרב האחרון, סיפר על הקרבות בכפר אוריה, באזור, בגלאון, בגן יבנה ובבית דגן, וגם על ליווי השיירות לירושלים. צ'יץ' פירט את אירועי הקרב בבית דגן, בו פוצץ בית אבו־ג'יבין, בית שחלש על הצומת ולא אפשר מעבר בטוח במקום. שייקה ערמון, מפקד חוליית הפריצה באותה פעולה, הוסיף את תיאור הפריצה לבית והנחת חומר הנפץ, שם נפגע קשה בפניו וידו נקטעה.

מאז הפציעה גידל שייקה זקן לחפות על סימני הפגיעה. בידו האחת עשה ופעל יותר מבעלי שתי ידיים. שום קושי ומכשול לא עמדו בדרכו. הוא למד בטכניון בחיפה וסיים את לימודיו כמהנדס טקסטיל. את עבודת הדוקטורט עשה באנגליה. כשחזר, הקים במכללת שנקר את מגמת הנדסת הטקסטיל ועמד בראשה. שייקה נשא לאישה את בת דודתי חביבה, בתם של רבקה וג'ון. הוא היה מהטובים שהכרתי.

יצחק קרא מכתב שכתב עמוס, בו הזכיר תקרית שהייתה לאביו עם ערבי:

"שמחתי לשמוע כי אבא היה לגיבור היום במושבה, אך אני מצטער ומתפלא שאתם נכונים למכור את חייכם בשל כמה תיבות פרי. להבא אינני רוצה לשמוע על כגון זה, כי

זה לא משחק ילדים. במקרה הצילו את אבא קור רוחו והמזל שהכדור לא פגע בו. אני שמח על כך. כמו כן ביקרתי את שייקה בבית החולים ומצבו הוטב בהרבה מאז ראיתיו בפעם הראשונה. אני חש בטוב וחושב כי בעוד שבועיים אסיים את הקורס."

מוטי סיפר כי התגייס יחד עם עמוס. הייתה אפשרות לשחררם חלקית להדרכת הנוער ברחובות. כשדיבר על כך עם עמוס, ענה עמוס כך: "שמע מוטי, את החבר'ה בכפר אוריה לא אעזוב, אינני יכול, זה יהיה נגד מצפוני, ולא אסלח לעצמי אם אעשה זאת." גם בהיותו בקורס מ"כים נפגשו ודיברו על "המכבי הצעיר" ועתידו. זה היה יומיים לפני המבצע. מוטי שב ושאל אותו: "עמוס, מה בדבר שיבתך לעבודה זו?" ועמוס ענה: "נחכה עד אחרי המלחמה. מקום שבו החבר'ה נמצאים, שם אני נמצא. כעת מלחמה, ואין נוחות או חופש."

כאשר ירדה החבורה מהתל, העיפו מבט סביב – על הירוק ההופך צהוב, על זיז ופיסת גדר ואבן, וגם על הערים, שברבות השנים אולי ינסו לנגוס מהתל. גם הזמן יעשה את שלו וינסה לכסות על הזיכרונות ועל הכאב, על ימים של אש, על מקומות טעוני יגון, ועל אנשים שהיו צעירים ויפים, אוהבים וטווי חלומות, והפכו למגש של כסף.

יצחק הבטיחם כי התל ישמש זיכרון־עד ללוחמים, ואליו יעלו בכל שנה, בתאריך בו התחולל הקרב. הוא נטע עצי ברוש לאורך השביל המוביל אל הפילבוקס שבמרומי הגבעה, ודאג לטיפוח המקום. ואכן, מאז ועד היום, בכל שנה עולות המשפחות עם החברים להזכיר את אותם ימים.

זכור לי כילד כיצד דאג הדוד יצחק לארגן את הנסיעה לתל, את אוטובוס ה"פרגו" הישן של אגד שיצא מרחובות, את הטקס, התפילה, הדברים שנשא לזכר הנופלים, והנחת הזרים. כל זאת עשה במרץ רב. כשעה־שעתיים אחר כך, כשירד מראש הגבעה, נראה היה כאילו זָקַן בשנה. דומה שכך התקרב אל קצו בכמה שעות של בוקר אביבי. כך שנה אחר שנה.

עיריית חולון הגדילה לעשות: שינתה את שם המקום ל"תל גיבורים" ונטלה לידיה את ארגון הטקס. מדי שנה היא מביאה למקום את תלמידי בתי הספר להשתתף בטקס, והפכה את התל לגן ציבורי מטופח. הגן היפה מושך אליו ילדים ובני נוער המתרוצצים על דשאיו, אימהות המובילות עגלות תינוקות לאורך שביליו, ואוהבים החובקים ידיים בינות לעציו. לו רק יכלו הנופלים לבקש, לבטח היו רוצים כי כך יירָאו פניו של המקום עליו מסרו את נפשם.

עמוס נפל ב־28 באפריל 1948, י"ט בניסן תש"ח. אני, שנקראתי על שמו, נולדתי תשעה חודשים לאחר נפילתו, ב־28 בינואר 1949, כ"ז בטבת תש"ט. כאחותי הרצלה ואחי שאולי, גם אני נקראתי בשם בני המשפחה שהלכו בדמי ימיהם.

רבים שילמו בחייהם על בחירתם לחיות בארץ הזו. שנותיו של היישוב עד קום המדינה, אולי גם כמה שנים אחר כך, היו שנים של תקוות, של נדיבות רוח, של קרבה בין אנשים ושל עזרה הדדית, בוודאי יותר מהשנים שאחריהן. לאנשים היה אכפת, כערגתו של המשורר: "אנשים אמרו שלום, חבר היה חבר". מטבע הדברים הייתה גם

קרבה גדולה בתוך המשפחות, וזו התאפיינה בשייכות ובמחויבות הדדית. על כן ביקשו במשפחות לנצור את זכר ההולכים ולהמשיך את דרכם. במשפחתנו אינני היחיד הנקרא בשמו של עמוס. גם בנה של אילנה, בנו של יהודה, וגם בנו של אמנון, בנה של דודתי לאה, נקראים בשמו.

אמנון סיפר לי מדוע החליט לקרוא לבנו בשם עמוס, אף על פי שבמשפחתנו היו כבר שלושה עמוסים.

פעם, בשנותיו האחרונות של דודנו יצחק, עמדו שניהם, אמנון ויצחק, על ראש הגבעה ליד בית הדוד ברחוב אייזנברג ושוחחו ביניהם. יצחק ניסה להוביל את השיחה לכיוון מסוים, אך נראה כי התקשה, ואז, מבלי משים, הם חדלו מלדבר. השתררה ביניהם שתיקה ארוכה ומכבידה, שתיקה רועמת. אז שאל יצחק את אמנון מבלי שהסב את פניו אליו: "אתה זוכר את עמוס?"

"כן, בוודאי שאני זוכר," השיבו אמנון.

"שלא תשכח אמנון, שלעולם לא תשכח," הוסיף יצחק, כשהוא מנסה ללא הצלחה שלא להסגיר את הלחלוחית שכיסתה על עיניו.

שנים לאחר שנעדר הייתה רבקה אמו תולה עדיין תקוות כי אולי עוד יופיע יום אחד בפתח הבית, ויכריז: "הגעתי!" היא השלתה עצמה שאולי הוא נמצא בשבי, או אולי הוא שוכב פצוע בבית חולים בארץ ערבית, ויום אחד עוד יחזור. כך חשבה וקיוותה בסתר לבה. כשהכלב שבחצר היה פורץ בנביחות של שמחה, מיהרה לצאת, כי אולי זה עמוס שמגיע. משך שנים הייתה מציצה לעבר האוטובוס שעצר בחזית הבית בו התגוררו ברחוב הרצל כשהוריד נוסעים, אולי עמוס ביניהם. לבסוף חזרו לביתם שברחוב אייזנברג. שם לא עבר אוטובוס, והכלב כבר זָקֵן ומת. כך כבו התקוות בזו אחר זו, ועמן כבו החיים.

*

ביום שבו עמוס נפל כתבה יהודית מדרום אפריקה מכתב לפרידה ויוסף:

"אני מקווה שקיבלתם את מברקנו ונודע לכם על אודות הולדת בננו השלישי, במזל טוב. המאורע קרה ביום שלישי, ערב חג הפסח. קראנו לילד בשם שאול לזיכרון ילדכם. אני יודעת שהרבה נחמה זה לא יביא לכם, אבל יביא נחמת מה. האמיני לי פרידה שעוד קודם רציתי לקרוא לדני בשם שאול, אך לא יכולתי. הפצע היה כל כך טרי, שלא יכולתי לבטא את שמו בלי כאב נורא, ועכשיו, שאלוהים בירכנו בעוד בן, החלטנו לקרוא לו שאול. נקווה שכולנו נרווה ממנו הרבה נחת, ולכם זו תהיה נחמה קטנה לשברכם הגדול."

חודשיים לאחר כתיבת המכתב יהודית לא ידעה עדיין על היעדרו של עמוס. לאיש במשפחה לא היו כוחות נפש ליידע אותה על השבר הנוסף שפקד אותם. אולי גם השלו עצמם כי תגיע איזו ידיעה מעודדת. בינתיים קיבלה יהודית מכתב מאחיה מרדכי, בו כתב לה בעיצומם של ימי הקרבות שהוא נמצא בחזית הדרום, שהמצב כלאחר ייאוש,

וטוב שהיא נמצאת רחוק. כך לפחות יישאר שריד וזכר מהמשפחה. אז שבה יהודית וכתבה מכתב לפרידה: "אין לך מושג, פרידה, כמה זה קשה להיות רחוקה מהמשפחה בימים אלה דווקא. הדאגה מכרסמת ואוכלת אותי. לו יכולתי לעזור במשהו. היום שמעתי ברדיו כי הפציצו את רחובות, ואת יכולה לתאר לעצמך מה הרגשתי. שלחנו מיד מברק אליכם, ואני מקווה כי הגיעכם, ואקבל תשובה שכולכם בריאים." מיכאל הוסיף: "אני מקווה שהנכם בריאים, שממחר יתחיל שלום בארץ, ובעקבותיו תבוא תקופה של התקדמות והתייצבות עבור המדינה העברית ותקופה של גאות עבור עם ישראל כולו... אחרי ההודעה אתמול שהפציצו קשה את רחובות, נא כתבו לנו מה היה, איזה נזק נגרם, ובכלל מה המצב. איפה יהודה ועמוס עכשיו? השומעים מהם?"

איך שגלגל מסתובב

שאלתי את בן דודי יהודה מה הייתה תקרית הירי בפרדס, בה היה אביו מעורב, ואותה הזכיר עמוס במכתבו. על כך השיב: "כשהחלה מלחמת השחרור היה מחסור חמור בידיים עובדות. היהודים גויסו לצבא וערבים חששו להגיע לעבודה. כשהגיעה עונת קטיף ההדרים לא היה מי שיקטוף, ואבא נותר חסר אונים. עמוס ואני היינו מגויסים, והוא היה מוטרד ביותר.

באחת החופשות שקיבלתי מהחזית בירושלים הצעתי לאבא שנתארגן עם שלושה סודנים שמצאו מקלט בפרדסי רחובות, ונצא יחד לקטיף. השגנו רובה איטלקי מתחנת הנוטרים ויצאנו לקטיף בפרדס שבפאתי המושבה. באותה תקופה הייתה סכנה גדולה להסתובב לבד במקומות שאינם הומים אדם. בכפרים שסבבו את רחובות: קובייבה, זרנוקה, סטרייה וגם ברמלה, גרו ערבים עוינים. פרדסנו שכן במרחק לא רב מגבול רמלה, ושמענו כי השבאב תקף שם את כלי התחבורה היהודיים שעברו באזור.

היום שקבענו לקטיף היה יום חורף שטוף שמש, ומזג האוויר היה נעים. שלושת הפועלים עסקו בקטיף ואני הובלתי את הפרי הקטוף בטנדר לבית האריזה הישן, הקרוב למושבה. באותה עת עדיין ארזו את הפרי בבתי אריזה שהיו בפרדסים עצמם, באמצעות קבוצות אריזה קבועות. אבא עמד על המשמר. הוא הסתובב עם הרובה והשגיח שקבוצת הקטיף לא תותקף בידי ערבים.

עד הצהריים התנהלה העבודה בקצב מהיר. הקוטפים היו זריזים במיוחד. אני העמסתי את הטנדר והובלתי את הפרי. כשהגיעה שעת הצהריים פנו הפועלים לסעוד את לבם. אבא התיישב על אחד מארגזי הפרי, הניח את הרובה על ברכיו והוציא מתיקו את האוכל שהכינה לו אימא. לפתע שמע רחש מאחוריו. כיוון שייחס זאת לאחד הפועלים, לא הפסיק לאכול. בעודו נוגס בכריך נשמע קול בערבית: "ידיים למעלה, ותן את הרובה."

אבא לא איבד את עשתונותיו. בקור רוח הניח את האוכל לפניו, אחז ברובה והסתובב בתנועה חדה אל העומד מאחוריו, כשהוא מכוון אליו את הקנה. שני הרובים ירו בו זמנית. שני היורים לא נפגעו. הכדור עבר מילימטרים ספורים מעל ראשו של אבא וגם הכדור שנורה לעבר הדמות לא פגע, אולי בשל תנועת הגוף המהירה. היורה נמלט בינות לעצים ואבא ניסה לתפוס אותו, אך לשווא.

אני שמעתי את היריות בדרכי חזרה מבית האריזה. הגברתי את המהירות והגעתי לפרדס. כאשר הגעתי אל אבא שמחתי לראות כי הוא בריא ושלם. הוא היה נרגש, אך לא בפאניקה. סיפר לי מה קרה ולא ידע להשיב כיצד זה לא נפגע מטווח כה קצר. עוד הוסיף ואמר כי הוא משוכנע בזהות התוקף, פהד אבן מחמוד חרבג'י מזרנוקה, הפועל הערבי שעבד במשקנו לפני שנים. אבא הכיר את כל משפחת חרבג'י, והם הכירו אותו. פהד הכיר את אבא טוב מכולם. אולי בשבריר השנייה שלפני הלחיצה על ההדק הוסטו הקנים אינסטינקטיבית, שלא להרוג זה את זה.

השמועה על "קרב היריות" עשתה לה כנפיים הן בכפר הערבי והן במושבה. עד שהידיעה נתגלגלה והגיעה לזרנוקה, היה בסיפור קרב יריות שנמשך שעות, בו פהד נאלץ לברוח לאחר שיצחק דניאלי זרק עליו רימונים... ברחובות היה אבא לגיבור המושבה בכך שלא נכנע לערבי ולא ויתר על הרובה, שהיה אז יקר המציאות.

כעבור ימים מספר הגיע אל ביתנו מחמוד חרבג'י, אביו של פהד, באישון לילה, תוך סיכון עצמי. הוא דפק על חלון הבית, וכשאבא יצא אליו אחז את ידו, נשקה פעם ועוד פעם וביקש סליחה ומחילה בשמו, בשם הבן, ובשם המשפחה כולה. הוא סיפר כי בנו, שעזב את הבית, גנב רובה משומר בית המטבחיים ברחובות ותקף דווקא את יצחק דניאלי, שהיה הסנדק שלו. אבא הרגיע את מחמוד חרבג'י באומרו כי אינו כועס לא עליו ולא על משפחתו, אלא רק על בנו, שהלך בדרכים רעות. במלחמת השחרור נטשה משפחת חרבג'י את ביתה יחד עם המשפחות האחרות בכפר, והפכה למשפחת פליטים במחנות שהוקמו ברצועת עזה."

יהודה המשיך וסיפר: "אחרי נפילתו של עמוס, הוריי לא יכלו לשאת את המחשבה שאחזור לחזית ירושלים, בה התנהלו קרבות קשים, בעיקר משום שלא היה קשר עם השפלה. פנינו אל שליש גדודו של עמוס, גדוד 52, בבקשה שיסדיר את העברתי מחטיבת עציוני לחטיבת גבעתי. ביקשתי גם שלושה ימי חופשה להשקות את הפרדס, שהיה על סף יובש. לאבא לא היו כוחות נפשיים לטפל בפרדס.

בקשותיי התקבלו והועברתי זמנית למחנה רמה שליד רחובות. בינתיים, עד לקבלת תפקיד קבוע, נאמר לי להיות נהג בחטיבה. קיבלתי לידי מכונית פיאט קטנה והתבקשתי לבצע בה הסעות מיוחדות. באחת הפעמים הוטל עליי לקחת את אבא קובנר, מראשי המרד בגטו וילנה, שהיה הפוליטרוק, קצין החינוך, של חטיבת גבעתי. אבא קובנר כתב את הדפים הקרביים של גבעתי. בירושלים, שם התנהלה מלחמה קשה מבית לבית ומשכונה לשכונה, לא היו פוליטרוקים וגם לא דפים קרביים. כשהראו לי את הדפים הקרביים של החטיבה, בהם כתב: "מוות לפולשים", די זעמתי. חשבתי אז, כפי שאני חושב היום, שלא צריך להכריז על מוות לאויב. מוות מבצעים בדלית ברירה. נאמר לי כי אבא קובנר היה מנהיג פרטיזנים במלחמת העולם השנייה, חווה הרבה מוות, וכנראה שזה היה הסגנון בו השתמשו הפרטיזנים כלפי האויב הנאצי.

הוא נכנס למכונית ויצאנו לדרכנו מרחובות לראשון לציון. לאורך כל הדרך ישב מכונס בעצמו ולא אמר מילה. כשהתקרבנו לראשון לציון, שאלתי אותו, בעוד אני נושא

עמי את הפצע הטרי על מותו של עמוס וגם את הפצעים על חבריי שנפגעו בקרבות המרים בירושלים, מדוע הוא כותב שעלינו להרוג ולהשמיד את האויב? האויבים עליהם הוא כותב, עבורי הם בין השאר גם שכניי בני זרנוקה, שעבדו במשקנו.

הפוליטרוק הזעיף פניו ולא טרח לענות לי. כך היה גם כשחזרנו מראשון לציון לרחובות. כשהגענו לרחובות נכנס למטה החטיבה ודרש שלא ישלחו אותי עמו שנית. כעבור זמן קצר נשלחתי לקורס מדריכים לאימון גופני, וחזרתי לחטיבת גבעתי כמדריך כושר."

כעשרים שנה לאחר מלחמת העצמאות, ואני אז חייל בצה"ל, שֵׁירתי בצוות אחד עם מיכאל, בנו של אבא קובנר. גם את שנות המילואים הארוכות עשינו יחד. עד היום מיכאל הוא חבר קרוב לי כאח. אנו נפגשים מדי פעם בפעם, בעיקר בפגישות צוות, מדברים אקטואליה, מתווכחים פה ושם, ומעלים חוויות. מיכאל הוא יליד קיבוץ עין החורש, יציר מובהק של תנועת "השומר הצעיר", האוחז בצדה השמאלי של המפה הפוליטית. אירועים מסוימים שקורים במחוזותינו "מעלים לו את הפיוזים," ואנו, חבריו מהצוות, ברוחנו כי טובה עלינו, עוד מוסיפים קצת שמן למדורה... אך בסופו של דבר, הכול נמחל ונסלח, שהרי "הכול נשאר במשפחה". עם זאת, הריני יכול לקבוע בוודאות, כי לו היה מיכאל שומע מפי קריאה דומה לזו שהשמיע אביו בימי הקרבות: "מוות ל----", דבר חסר סיכוי לכשעצמו, היה עומד על כך, כאביו לפניו, שקובנר ודניאלי לא ישבו יחדיו! איך שגלגל מסתובב לו...

רחובות מותקפת

מיקומה האסטרטגי של רחובות, בין תל אביב לדרום הארץ, והיותה בסיס התארגנות ליציאת שיירות לירושלים ולנגב ומרכז לוגיסטי למקומות אלה, היו למצרים לרועץ. עשרה ימים לפני הכרזת העצמאות ולפני פלישת צבאות ערב הוחלט לבצר את רחובות, כשהעריכו במטה "ההגנה" כי תהיה יעד לתקיפת המצרים. על הגברים שלא גויסו ל"הגנה" הוטלה חובת גיוס לעבודות. נחפרו תעלות נגד טנקים, הונחו מכשולים, נמתחו גדרות ונבנו מחסומים. יוסף דיאמנד, שהיה אז מהנדס המועצה, קבע בתאום עם ה"הגנה" את מבני הציבור הראויים לשמש כמקלטים.

בעשרים במאי, שישה ימים לאחר ההכרזה על הקמת המדינה, תקפו מטוסי המצרים את רחובות בפעם הראשונה. כעבור שבוע תקפו שנית, וכך שבו ותקפו את רחובות עוד שבע פעמים. תשעה אזרחים נהרגו בהפצצות המצרים, ובהם שני האחים ליפקין, שהיו חרשי ברזל. כשלושים מבתי המושבה נהרסו עד היסוד. מועצת המושבה פרסמה הנחיות לתושבים כיצד לנהוג בימים אלה. הוטל איסור על נטישת בתים. משפחות שרצו לעבור למקום אחר חויבו להשאיר לפחות בן משפחה אחד במושבה. כמעט תמיד היה זה ראש המשפחה. הוטל איסור על סגירת בתי עסק. מי שהפר הנחיות אלה נענש בקנס כבד.

באחת הגיחות של המצרים נפלה פצצה על בניין מועצת המושבה והרסה אותו

כמעט כליל. בנס הסתיימה ישיבת המועצה זמן קצר קודם, בשבע בערב, ואיש מחברי המועצה ועובדיה לא שהה בבניין בעת ההפצצה.

שולמית מיימון סיפרה לי על אותם ימים: "כשהאווירונים של המצרים חזרו והפציצו את רחובות, העמידו על הגגות עמדות מקלעים נגד מטוסים. זכורה לי עמדה כזו על הגג של משטרת רחובות. ילדי המושבה הוצבו כתצפיתנים, וכשראו מרחוק מטוסים מצריים, התריעו על בואם.

יצחק ורבקה דניאלי התגוררו בחצר האחורית של בית החרושת לקרח, בסמוך אלינו. כשהתחילו הפצצות המצרים לקחה רבקה את אילנה לחיפה. אריה בעלי נלקח לצבא, ואני נשארתי בבית עם שני הילדים הקטנים. הייתי אז בת עשרים ושש. בלילה לא ראיתי לאן ללכת. כבר אז סבלתי מעיוורון לילה, ובהפצצות בלילות הייתה לי בעיה כשהייתי צריכה להגיע עם ילדיי למקום מחסה. יצחק, שנשאר בבית, אמר לי שלא אדאג. הוא ישמור עליי. מיד כשהחלה הפצצה מיהר להגיע, הלך לפניי, וכך כיוון אותי. ביד אחת אחזתי את בני הקטן, ובשנייה נשאתי את בתי התינוקת. כך הלכנו לחפירה. יצחק אמר כי עדיף להיות מתחת לבית מאשר לרוץ רחוק, והכין שם מקום מוגן. כל זמן ההפצצה נשאר לידי. כך ישנו זה לצד זו. הוא לא ניסה לנצל את המצב, בכלל לא, למרות שהיה גבר שבגברים ואני הייתי צעירה ויפה. כזה היה, גבר וג'נטלמן.

באחד הימים הופצצה רחובות קשות. רצתי למקום המוגן עם הילדים, ופצצה גדולה נפלה לא רחוק מביתנו. ממש סמוך לבית של פרידה ויוסף דיאמנד. אני ישבתי לי במקום המוגן, רועדת מאימה ופחד. הילדים בכו, וקולות הנפץ היו ממש קרובים אלינו. פתאום, כאילו משמים, נחת עלינו יצחק, כולו נוטף זיעה, מראש ועד כף רגל. כשראיתי אותו, חשתי כאילו מלאך נחת מהשמים. "איפה היית?" שאלתי, והוא השיב כי היה במרכז המושבה, וכשהחלה ההפצצה דאג לי ויצא בריצה, משום שלא יכול היה להשלים עם המחשבה שהבטיח לשמור עליי ואני לבד. הוא הבטיח כי יותר לא יתרחק מהבית, ומקרה כזה לא יחזור בשנית. הוא עמד בדיבורו. כל זמן המלחמה דאג לי, וגם הביא לי ירקות ופירות. חלקם לא היו אז בעונה, והיו מצרך נדיר ויקר ערך בזמן המלחמה. כזה היה יצחק, כל יכול."

שולמית קירבה את ראשה לשלי. חיוך דקיק נמתח לרוחב פניה וניצוץ שובב ניצת בעיניה. היא ביקשה לחלוק עמי סוד כמוס, והוסיפה, כמעט בלחישה: "הוא הביא לי עוד דבר מה, אבל זה סוד, שיישאר בינינו. תבטיח לי שלא תכתוב את זה."

הבטחתי. לא קיימתי.

"הצבא החזיק כדי חלב בחדרי הקירור שבבית החרושת לקרח. השומן של החלב צף למעלה ונוצר קרום, השמנת של החלב. יצחק אסף מהכדים של הצבא את הקרום והביא לי. אני מרחתי אותו על לחם, וזה היה טעים... ממם... וזה היה טוב... מה אגיד לך? אני זוכרת את הטעם עד היום. הוא כל הזמן היה מפציר בי: "אכלי, אכלי שוּלַמִיסֶקֶ'ה, את כל כך רזה."

כך חלפו להם ימי המלחמה, וטוב שחלפו, וחזרנו לשגרה. שנתיים או שלוש

התגוררו יצחק ומשפחתו לידינו. היינו קרובים, והכרתי היטב את המשפחה. עמוס היה בחור שקט, נשמה טובה, יוצא דופן בחביבותו ובטוב לבו. עובדה שיצא לקרב כשלא היה צריך להיות שם, שהרי היה בחופש. בין האחים היו יחסים יפים. הם היו מאוד מאוחדים במשפחה. אילנה הייתה כזו חמת מזג, ג׳ינג׳ית, ילדה עם אופי. גם בת זקונים וגם בת יחידה, אז מה הפלא? מאוד חיבבתי אותה, עד היום. אבל עמוס היה משהו מיוחד, היה לו קשר מיוחד עם אמו. כמה שהיא זעקה כשהגיעה הידיעה עליו! זה היה נורא. הזעקות שלה ממש זעזעו את הרחוב. הייתה זו מכה קשה עבורה. היא נשברה. גם על יצחק זה השפיע קשה. אחרי זה המשפחה השתנתה. זה כבר לא היה אותו דבר, זה אף פעם לא נשאר אותו דבר. שנה־שנתיים אחרי המלחמה הם חזרו לבית שלהם ברחוב אייזנברג.

לאורך השנים הייתי פוגשת את יצחק ברחוב כשהיה עובר עם הסוס והכרכרה. לכולם כבר היו מכוניות, ורק הוא המשיך עם סוס וכרכרה. הוא נהג לעצור לידי ולפנות אליי: ״שׁוּלַמִיסְקֶ׳ה, למה את הולכת ברגל? לאן את צריכה להגיע? בואי, אקח אותך,״ וכך נסעתי אתו למכון ויצמן, שם עבדתי. אתה יודע, יצחק אף פעם לא נסע לחוץ לארץ. בשבילו המושבה והארץ היו מרכז העולם. הוא עבר עם הכרכרה ברחוב הראשי של המושבה כאילו היה מלך. קד לאנשים, עצר, שוחח קמעא והמשיך בדרכו. איש מיוחד, גבר שבגברים, אין היום כאלה.״

*

בסיום קרבות מלחמת העצמאות יצאו יהודה בן דודי ואיה הדני לטולוז שבצרפת, ללמוד רפואת חיות. בהיותם בצרפת קיבל יהודה מכתב מהוריו ובו התבשר כי אחותו אילנה תגיע אליו לביקור בקיץ הקרוב. זמן קצר אחר כך הגיעה הודעה ובה הפרטים: שם האונייה וזמן הגעתה לנמל מרסיי. ההודעה הגיעה לאיה, ועד שהעבירה ליהודה שכח חלק מהפרטים ושיבשם. יהודה נסע למרסיי כל אותו הלילה, ורק בבוקר, כשהגיע לנמל, גילה את הטעות. איה לקח על עצמו את האשמה, וגם את הנסיעה הבאה לנמל. אילנה ואיה הכירו עוד קודם על רקע החברות ארוכת השנים בין איה ליהודה, ובדרכם חזרה ממרסיי לטולוז הציע לה להצטרף אליו למחנה קיץ בו עמד להדריך. אילנה קיבלה את ההצעה. כנראה שאווירת המחנה וחום הקיץ עשו את שלהם, וכעבור שנה התקיימה חתונתם ברחובות. איה עומד בתוקף על כך שהטעויות נעשו במתכוון, ובלשונו ״מַסְחָרָה״, פרי מוחם של שני האבות שיזמו את השידוך. כך הכיר את יצחק, וכמובן את אביו, אהרון עבר הדני. מהיכרותי את דודי יצחק, איני מוציא זאת מכלל אפשרות. באותה מידה, אגב, איני מוציא מכלל אפשרות שגם טעותו של איה לא הייתה מקרית...

הצטיידות והכנות

זמן מה לפני הכרזת המדינה הכירו מפקדי ה״הגנה״ בצורך להצטייד בנשק ובתחמושת לימים בהם יצטרכו לעמוד מול הערבים לאחר עזיבת הבריטים את הארץ. כמות הנשק

והתחמושת שעמדה לרשות היישוב לא הספיקה מול הצבאות הסדירים של מדינות ערב. במטה ה"הגנה" התקבלה החלטה לייצר נשק קל ותחמושת.

יהודה ארזי, איש הרכש של ה"הגנה", נשלח לפולין לרכוש מכונות לייצור כדורים. המכונות שנרכשו היו ישנות, וחלקן יצא מכלל שימוש. הן שופצו בפולין ונשלחו לארץ באונייה. לאחר שקיבלו לידיהם את הכסף דיווחו הפולנים לבריטים את פרטי האונייה. הדבר נודע למטה ה"הגנה", והמטה דאג לפרוק את המכונות בנמל ביירות ולהעבירן לארץ בדרך היבשה.

בארץ חיפשו מקום מתאים להעמדתן. תחת מעטה סודיות נסרקו ונבדקו כמה מקומות, עד שנבחרה "גבעת הקיבוצים", הסמוכה לתחנת הרכבת ברחובות. משנבחר המקום הקימו על הגבעה "קיבוץ". הוקמו בתי מגורים, חדר אוכל, רפת ולול. בבור שבאדמה יצקו מבנה של מאתיים ושישים מ"ר, כולו בטון. בחלק העליון הותירו שני פתחים, אחד רחב והשני צר. הפתח הרחב שימש להעברת ציוד, והצר – למעבר עובדים. על הפתח הרחב העמידו תנור אפייה גדול שניתן להזזה על גבי מסילה נסתרת מהעין, ולידו הוקם מבנה ששימש כמאפייה. מעל הפתח הצר הקימו מכבסה. חברי "הקיבוץ" נבחרו בקפידה מתוך גרעין התיישבות שביקש להקים נקודת היאחזות בדרום הארץ. למקום קראו "מכון איילון". עבדו בו ארבעים וחמישה איש, מרביתם מחברי הגרעין וחלקם מהאזור.

הבריטים ערכו חיפושים בקיבוצים והיה חשש כי כתוצאה מרשלנות יתגלה הסוד. מסיבה זו ננקטו אמצעי זהירות חמורים. ה"קיבוץ" היה בהסגר והגעת מוזמנים אליו תואמה עם אנשי שירות הידיעות של ה"הגנה". העובדים נבדקו בצאתם מהמכון, לוודא כי לא נותרו בבגדיהם או בסוליות נעליהם שאריות נחושת מייצור הכדורים. העבודה נעשתה בתנאים קשים, ומלבד הפסקת צהריים קצרה היה על העובדים להישאר מתחת לאדמה בכל שעות העבודה. לא אחת חשו ברע עקב תנאי האוורור הירודים והחום שנפלט מהמכונות. רופא המליץ שיישתו חלב וייטלו ויטמינים. הם גם קיבלו הקרנות קוורץ כתחליף לאור השמש, ובחורף נראו כאילו בילו את זמנם בחוף הים, מה שעורר תהיות בקרב בני משפחותיהם וידידיהם, שלא ידעו על עיסוקם.

מכון איילון פעל בשנים 1948־1946 וסיפק את כל תצרוכת הכדורים לתת המקלע "סטן" במלחמת השחרור, למעלה משני מיליון כדורים. גם תת המקלע היה מתוצרת ה"הגנה".

אחרי המלחמה הקים גרעין הקיבוץ – "קבוצת הצופים א'" – את קיבוץ מעגן מיכאל.

בזכותם

הסכם שביתת הנשק עם סוריה, שנחתם ב־20.7.1949, סיים רשמית את מלחמת העצמאות. המלחמה נמשכה עשרים חודש. למעלה משש אלפים אבדות בנפש היו לישראל, אחוז אחד מכלל האוכלוסייה היהודית.

על בני רחובות שנפלו במערכה כתב משה סמילנסקי:

מילדותם גדלו עם הטבע ומילדותם גם למדו להיאבק עם איתני הטבע. את הסביבה שלהם למדו לדעת, כל עמק וכל גיא וכל הר וכל ואדי וכל חריץ... גם את הרובה ידעו מילדותם, כאשר ידעו את המעדר ואת המחרשה ואת המזמרה, ולא מתוך מזימות רעות למדו לדעתו, כי אם רק מתוך הרגשה טבעית של הגנה עצמית.

ואת הללו מצאה התקופה הגדולה מאוד והחמורה מאוד ורבת האחריות מאוד. בני שש־עשרה ועד עשרים שנה היו אז, והם נמצאו מוכנים ומזומנים לכול.

הלכו הם לקראת המבחן הגדול והקשה מאוד בעיניים עצומות כמעט... ומתוך גבורה נפלאה ומסירות נפש, שמעטות מאוד כדוגמתן בהיסטוריה, קיימו את תפקידם ההיסטורי. גיבורים היו בלי לדעת כי גיבורים הם.

ורבים מהם, היקרים מאוד, נפלו בכל גיא ובכל הר במרחבי ארצם במלחמת גבורתם. שבעים ושלושה היה מספרם של בני רחובות שנפלו במלחמת השחרור.

הפליטים

מעבר לגבולות המדינה הצעירה ישבו מאות אלפי פליטים ערבים שיצאו את הארץ ערב המלחמה ובמהלכה. ביניהם היו שכניה של רחובות, בני הכפרים הערביים שהקיפוה. בין רבים מאנשי רחובות לכפריים הללו התפתחו במהלך השנים קשרי עבודה ויחסי ידידות, שהתאפיינו בדרך כלל בכבוד הדדי. הם למדו לחיות אלה לצד אלה, להוציא תקריות בודדות, בעיקר בימים בהם שטפו את הארץ גלי לאומנות. מראה הכפרים הנטושים הללו, ללא יושביהם, והידיעה שאלה הפכו לפליטים כאבו לרבים מבני רחובות. המצב החדש אליו נקלעו שכניהם מזה עשרות שנים חרה להם. לא אחת שמעתי את בני רחובות, ובהם אבי ואֶחיו, שהכירו רבים מאלה שעזבו את ביתם, מביעים צער אמיתי על הטרגדיה שפקדה אותם. שמעתים גם מעלים תהיות לגבי גלגולן של משפחות שהכירו, ולגבי גורלו של זה ואחר. אין בלבי ספק כי אם היו יכולים לעזור במשהו, אולי בכסף, היו עושים זאת. כמדומני שהדוגמה הבולטת היא זו של דודי יצחק, שלמרות ששכל את בנו במלחמה, הגיע לביתו של ידידו הוותיק סעדי שאווה והציע לו את עזרתו. הצעת העזרה שיקפה את היחסים האישיים האמיתיים, נטולי האינטרסים, שהתפתחו בין אלה לאלה, ואת הערכה ההדדית שנוצרה לצד ניסיונות להסלים את היחסים, שבאו משני הצדדים. היא שיקפה גם את הרצון האמיתי לסייע להם במצב אליו נקלעו.

ממושבה לעיר

באוקטובר 1950 הוכרזה רחובות לעיר. באותה שנה מלאו למושבה שהפכה לעיר שישים שנה.

כך סיכם משה סמילנסקי בספרו "רחובות" את ימיה של רחובות לרגל שני האירועים:

עברו שישים שנה מאז עמדה המושבה על תלה. מהן עמדה עשרים ושמונה שנה ברשות השלטון הטורקי, שלושים שנה ברשות הממשלה המנדטורית, וזה שנתיים ברשות מדינת ישראל העצמאית.

בשישה־עשר בתי אב מייסדים ראשונים התחילה, והגיעה לאוכלוסייה של 16,000 נפש... מה"שלאש" התחילה המושבה את בניניה הציבוריים, ומבאר ישנה אחת, והגיעה לשלושים בניינים ציבוריים, חמש בארות ושלושה מגדלי מים. ברשות המועצה עשרים ושניים בניינים ציבוריים.

לא בהתאמה לגידול הזה גדלה החקלאות במושבה, כי בינתיים הפסידה את צביונה החקלאי, שלמען כך נוצרה, וככל המושבות הגדולות הפכה לעיירה, ורוב האוכלוסייה שלה עירונית...

ובילדים הייתה הברכה. משׁשׁת התלמידים הראשונים עלה מספרם בבתי הספר ובגני הילדים לשלושת אלפים חמש מאות שמונים ושישה, כן ירבו.

הפרנסות אשר עליהן חיה המושבה הן כמעט כולן עירוניות: פקידים, סוכנים, סוחרים, חנוונים, בעלי מלאכה, פועלים מקצועיים ופועלים סתם, בתי אוכל, מאפיות, אטליזים, מובילים, מורים, מהנדסים, טכנאים, רופאים, רוקחים, אחיות רחמניות, עוזרות בית, שוטרים, עובדים מדעיים וכו' וכו'. ואם גזֵרה נגזרה על מושבתנו עוד קודם בריאתה כי עליה להיות עיירה, נקבל עלינו באין בררה את הדין. ויהי רצון כי תהא מושבתנו־עיירתנו לברכה לארצנו, ולעמנו השב אליה, ולה' הישועות!

רחובות שלי

אותך אני זוכר כאז, כבימים של פעם,
כאהבה הראשונה, לך אותו הטעם –
פריחת עצי שיטה, במחרוזות פניני צהוב,
ו"שם שועלים יש", ומחילות לרוב,
עצי הדר, גונם זהוב, ושביל מוקף ירוק,
מגדל שמירה גבוה הצופה למרחוק,
ברומו מקלט לי ברדת שמש וקדרות
עת לך ארב אויב בימים של פורענות.
בראש גבעה בית התפילה נישא רם והדור,
שם "חלוני" לצד אבי, ובידיו סידור.
מרגלותיו בית־עם, גן ילדים ורוב שאון,
עבר בו והווה, וגם עתיד שעוד נכון.
עץ עומד במבוא הרחוב, קליפתו כבר ככברה,
שוחק הוא לשנים, הכול הוא כבר ראה.
בהמשכו בית החיים ובו כתובות של שאול
מקפלות הן אל תוכן את כל ימי אתמול
בימי אייר, מדי שנה טקסי זיכרון ושכול,
בסיומם שמחה פורצה, אופפת את הכול,
מגרש "מכבי", כדור־יד, משחק אחד־עשר,
הקבוצה בליגה מובילה מספר אחת.
בִּרכַת שחייה הומה של מירון, זה המאמן,
ובמרכז בִּרכת "מכבי", זו שלנו, זו גם כן.
יותר מכול אהבתי, מושבתי היקרה,
את יום שבת קודשך עם הנשמה היתרה,
עת בְּערב השבת שקיעה אוֹפפֶךָ צבעה
ועל משכנותייך אז ירדה שלווה, רגיעה,
שכינה מעל אז נפרשה, "לכו נרננה",
לבושי הדר את "פני שבת נקבלה".
כך מדי שבוע, שנה ועוד שנה,
הכול כל כך דומה, אבל הכול כבר השתנה.
נותרו רק געגוע, ערגה ואהבה
לימים של: "דוּפַיֶיה", "אני יורד למושבה,"

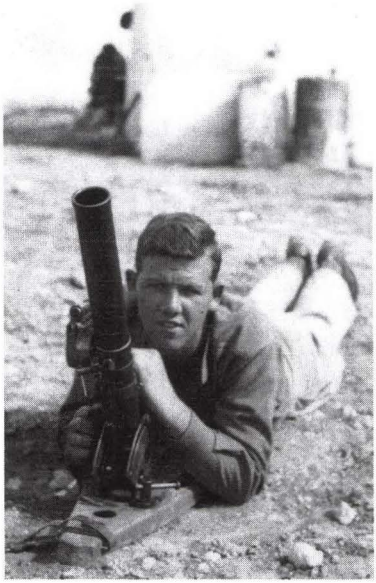
לַעֲגלות של נפט וְקרח עם החצוצרה,
לריח של עונת הסתיו בגשם הראשון,
לַפטריות, לַנחליאלי, לזחילת החילזון,
לְתפוחי־זהב שמוטי, גָּ׳פָּה כינוּיָם,
לַשיכרון מקליפתם, לְבוּשָׁם ניחוחם,
לַעצי תות בֶּחָצר, בתים עם גג אדום,
שובך, לול, אורווה וָרפת של ימי התום.
בעוברי ברחוב כבר לא אשמע פה את שפתך,
אך אזכור מה ששמעת אז בתחילת דרכך,
אהרהר לי בגלגל הזמן, בעברך,
שכבר הפך נוסטלגיה וּמופת לַעתידך,
כשלעץ היה גם אופי, לאדם תקווה,
ו״איש האדמה״ היה מקור לגאווה.
הן היית לְעַם בני עֵבֶר וליושבייך נזר,
בלבי כך אזְכֶרֵך, מלכה את ללא כתר.

"כפר אוריה, כיתה מספר 2" כך כתוב בגב התמונה. במרכז עמוס דניאלי ושייקה ערמון מחובקים. השמאלי מהם בתמונה,- שייקה.

עמוס מימין לתמונה ושייקה משמאל. כפר אוריה

עמוס ליד המרגמה. כפר אוריה.

בית ועד המושבה והמועצה המקומית ברחוב יעקב ובחזיתו עץ האקליפטוס אותו נטע אייזנברג.

בית המועצה המקומית זמן קצר אחר כך, לאחר הפצצתו בידי המצרים ב-30 במאי 1948.

פסח 2003. הגן בנווה צדק עליו עמד ביתו של שלמה זלמן סקר. מימין לשמאל: אמי מתניה (חודשיים לפני מותה), חתני מיקי אלטרמן, בתי שלי, שאול רבינוביץ, ולידו אמו - דודתי יהודית.

כג

אחרית דבר

דודי יצחק, הדוד שאהבנו יותר מכול, היה ראשון האחים דניאלי שהלך לעולמו. הוא נפטר בקיץ 1961, כחצי שנה לפני הגיעי לגיל בר המצווה. כששכב בבית החולים ביקרתי אותו ביחד עם הוריי ושאלתיו לשלומו. הוא חייך אליי, וביקש את האחות שלידו שתשיב בשמו. היא אמרה כי בקרוב יבריא וישוב לביתו.

היו אלה ימי החופש הגדול. בן דודי דורון שָׁלֵו, בנה של הֶני אחות אמי, התארח אצלנו בחופשת הקיץ. דורון היה צעיר ממני בכמה חודשים. סיכמנו כי נלך בשבת אחר הצהריים למגרש מכבי, לראות כמה מתקני לונה־פרק שהגיעו לשם, אטרקציה לילדי רחובות בחופש הגדול.

בשעות הצהריים נפלה עליי תרדמה. כשהתעוררתי שאלתי את דורון היכן הוריי. הוא השיב כי בזמן שישנתי הם נסעו לבית החולים לבקר את דודי יצחק, והוסיף כי אבי השאיר לנו כסף לבילוי בלונה־פרק.

לא הבנתי למה ומדוע, אך מצב רוחי נעכר עליי. לא רציתי לצאת מהבית, ולבטח לא יכולתי, במצבי זה, ליהנות מבילוי בלונה־פרק. דורון דחק בי כי נלך, אך משהו עצר בעדי. יצאתי אל המרפסת בציפייה לראות את הוריי חוזרים, וקיוויתי לשמוע בשורות טובות. באותו יום של קיץ נראו לי השמים סתוויים. דחיתי את הפצרותיו החוזרות ונשנות של דורון בתירוצים שונים. ניסיתי להרוויח זמן, וככל שזה נקף לו, כך קדרו שמיי. נכנסתי לשירותים, בניסיון נוסף להעביר זמן. שם לא יכולתי לעצור את דמעותיי. אז שמעתי את הוריי עולים במדרגות. ניגבתי את פניי וחיכיתי כמה דקות.

"מה שלום דוד יצחק?"

"אין לו שלום, הוא מת."

למחרת התקיימה ההלוויה. הביאו את יצחק לביתו, ושם הניחוהו על המרפסת האחורית. רבים הגיעו לחלוק לו כבוד אחרון. מסע ההלוויה יצא מביתו שברחוב אייזנברג אל בית הקברות. אינני יודע מדוע, אך זכור לי כי כל זמן ההלוויה הייתי לבד. כך נפרדתי מהדוד שאהבתי, והוא אהב אותי.

שש־עשרה שנים אחר כך התרסק דורון במטוס קרב. ארבע שנים לפני מותו נטל חלק פעיל, כטייס פנטום, בפעולת חיל האוויר בה נהרגו אזרחי מדינת עימות חפים מפשע. הייתה זו פעולה שנויה במחלוקת. לאחר המקרה נסע ברכב יחד עם מפקד הטייסת למקום בו היו הנפגעים. הוא נוכח מקרוב בתוצאות הטרגיות של לחיצתו על ההדק, והדבר השאיר בו את רישומו. דורון היה רגיש ואכפתי. כמה חודשים אחר כך, במלחמת

יום כיפור, נפל בשבי המצרי. היבטיו הקשים של השבי הוסיפו על החוויה הקודמת, שעדיין הייתה טרייה בנפשו. דורון חשש מאוד כי שוביו יגלו את חלקו בפעולה ההיא, ויבואו עמו חשבון. החשש ניקר בו והחריף אצלו את מוראות השבי.

כשנפגשנו זמן קצר לאחר שובו, המילים הראשונות שאמר: "כל הזמן חשבתי עליך, מה קורה אתך במלחמה." כזה היה. ניסה ללמוד בטכניון, אך התקשה להתרכז וחזר לפעילות בחיל האוויר. כמה חודשים לפני שהנשיא סאדאת הגיע לארץ התרסק דורון עם מטוסו במדבר סיני.

חמש שנים לאחר פטירת דודי יצחק, בקיץ 1966, נפטרה דודתי פרידה. באותה שנה נפטר גם אליעזר סקר. חיונה נפטרה שש־עשרה שנים לפניו. למרות שחיונה ואליעזר עשו את מרבית שנותיהם בחיפה, ועל מצבת קברו נכתבו המילים: "מחלוצי היישוב וראשוני חיפה", הם ביקשו להיקבר ברחובות, המושבה/העיר בה ראו בית שני, ואולי ראשון.

פרידה סבלה מאוד ממחלתה בשנתה האחרונה ובחרה לגור באותה שנה אצל אחותה מרים. אחיה ואחיותיה התגייסו לעזור לה, ועשו את מֵרב המאמצים להקל עליה. עטפוה באהבה ובחום, ולא הניחוה לרגע לבד. באחת הפעמים, כשלאה רחצה אותה, אמרה לה פרידה: "לולא אתם, לא הייתי מחזיקה מעמד," ועל מרים שאלה: "מאין היא לוקחת את הכוחות לטפל ביי?"

גם יהודית הגיעה מדרום אפריקה. עזבה הכול ובאה. ארבעה חודשים עשתה לידה, לצד אחיה ואחיותיה. כל אותה שנה הגיע אליהן אבי בכל יום, הביא פירות וירקות טריים מהשוק, ומאכלים שהוא ואמי הכינו, שיערבו לחִכָּה של פרידה. גם במצבה הקשה התגלו בה תכונותיה הנאצלות, עדינותה וטוב לבה, והיא חזרה וביקשה פעם ועוד פעם שלא יטריחו עצמם למענה. בגיל שבעים ואחת נפטרה.

לאחר פטירתה מצאה מרים פתק בין חפציה, אותו כתבה עוד לפני שיהודית הגיעה, כמה חודשים לפני שנפטרה:

לאחיי ואחיותיי היקרים,

בָּקשתי מכם לשמור על אחדות המשפחה ועל שלום המשפחה, ולשמור האחד על השני. אני יודעת להעריך את מסירותכם אליי במשך כל השנים, ובייחוד בזמן האחרון. למרים ושלמה, שעשו למעלה מכוחותיהם עבורי, אני מודה מקרב לב.

עוד אני מבקשת, להתייחס אל יוסף בסבלנות ולקרב אותו.

האל הטוב ייתן לכם אריכות ימים ובריאות טובה, ויגן עליכם.

כל טוב.

אחותכם פרידה.

פרידה הובאה לקבורה ליד אמה אסתר.

שנתיים אחריה הלך לעולמו בעלה יוסף, בגיל שמונים וארבע לחייו.

שלוש שנים אחרי פרידה נפטרה האחות רבקה. מאז נפטר ג'ון לא רצתה רבקה להכיר גבר אחר ונשארה בגפה במשך עשרים ושמונה שנים. חייה לא היו קלים. מאז מותו גידלה לבדה את שני ילדיה, אך כאמה אסתר ידעה גם היא לעמוד כצוק איתן מול כל הנחשולים שעמדו בדרכה.

שנה אחריה נפטר נתנאל. נתנאל ואשתו שרה חיו בשנותיהם האחרונות ברחובות. בשנות השישים, כשנתנאל פרש מעבודתו בבית המסחר בטבריה ויצא לגמלאות, חזרו בני הזוג לרחובות. למרות שאת מרב שנותיהם עשו בטבריה, בה נולדו וגדלו שני ילדיהם, ושם היה חוג ידידיהם, חשבו תמיד על רחובות. הם ביקשו לחזור אליה ולהיות קרובים לבני המשפחה. מכרו את ביתם בטבריה וקנו דירה ברחובות. יצחק כבר לא היה אז בין החיים, ונתנאל ושרה התקרבו אל אלמנתו רבקה, לאחר שכמעט ולא הכירוה בשנות הנתק הארוכות בין האחים, שלא אוחה מעולם.

שנתיים לאחר מותו של נתנאל נפטר מרדכי. משך כל השנים עבד מרדכי בפרדסי המשפחה, וטיפל גם באלה של אליעזר סקר ושל יהודית ומיכאל. באחד הימים, משבושש להגיע לביתו, יצא בנו עמי לחפש אחריו. עבר מפרדס אחד לאחר, עד שמצאו שוכב בפרדסו של אליעזר סקר מתחת לאחד העצים ללא רוח חיים, לאחר שלקה בהתקף.

אבי, שלמה, נפטר שנה אחריו, בשנת 1973. אבי, שהיה פעיל כל ימיו, ניהל את בית החרושת לקרח, ובשנותיו האחרונות עסק בבנייה. הוא עסק גם בענייני ציבור. ניהל את "מכבי רחובות", את אגודת "חברה קדישא", והיה גבאי בבית הכנסת, למרות שלא הקפיד בהלכות הדת. כשחלה, הפך בזמן קצר ממחזק ותומך לשבר כלי. בגיל חמישים וחמש הייתה אמי לאלמנה בשנית.

כך אמר עליו שמואל רכטמן, ראש עיריית רחובות דאז:

> הלך מאתנו אחד מטובי בניה־בוניה של העיר רחובות, העיר בה נולד, התפתח, פעל והפעיל – שלמה דניאלי, היקר באדם.
>
> גורל אכזר פקד בשנים האחרונות את משפחת דניאלי. שלושת בניה, ועכשיו שלמה, כולם גיבורים, כולם כארזים, דווקא הם, נדמה בניגוד לכל חוקי הטבע, נגדעו ללא עת על ידי מחלה אכזרית.
>
> קשה מאוד היה לראות בזמן האחרון איך המחלה האיומה אשר כרסמה בו בכל פה הפכה את שלמה הבריא והחזק לשבר כלי. למרות כל זה לא נכנע האיש, ואופיו החזק בלט עד הרגע האחרון ממש, כשבא לבקרני בלשכתי.
>
> מאז שחר ילדותו היה שלמה חקלאי כל ימי חייו, ולמרות עיסוקיו הרבים נשאר חקלאי בדמו. את אדמת רחובות הרווה בזיעתו במשך שנים ארוכות וראה ברכה בכל עמלו.
>
> משך שנים רבות, ועד ליומו האחרון, התמסר שלמה לאגודת "המכבי הצעיר",

והקדיש לה את מיטב כוחו ומרצו. בעיות הנוער הרחובותי בכלל, וזה המאוגד ב"מכבי הצעיר" בפרט, היו קרובות מאוד ללבו, והוא עשה ימים כלילות כדי לשפר את כל הניתן לשיפור באגודה, ועל ידי כך לפתח את כושרו הגופני והרוחני של הנוער גם יחד.

בשנים האחרונות נוספה פעולה ברוכה חדשה בין פעילויותיו הרבות של שלמה, והיא החברה קדישא הרחובותית. כרגיל, ניגש גם לפעולה זו בכל המרץ והלב האופייניים לו, עד שנבחר גם ליו"ר החברה. שלמה ראה בפעילותו בחברה קדישא עבודת קודש ממש, ובנוסף לכוחות הרבים אשר הקדיש לה, תרם לא מעט גם להתבססותה הכלכלית, כפי שעשה זאת בשטחים ציבוריים רבים אחרים, אשר אחד מהם, ולא הפחות חשוב, הוא בית הכנסת הגדול, לו דאג ממש עד ליומו האחרון.

לא במהרה תימצא האפשרות למלא את החלל אשר משאיר שלמה היקר באדם ברחובות, וחבל, חבל מאוד על כי הלך טרם זמנו. למשפחתו וגם לנו אין ניחומים. יהיה זכרו ברוך ושמור בלב כולנו.

שש שנים לאחר לכתו נפטרה מרים. היא מעולם לא רצתה באחר שימלא את מקום אהובה שעזבה בדמי ימיו. אחרי שקלונימוס נפטר באופן כה טרגי נמנעה מרים מקשירת קשר נוסף, ונותרה ערירית. את זכרו נצרה בלבה תמיד ושמרה את מכתביו ואת שיריו. מדי פעם בפעם הייתה מעיינת בהם וחוזרת אל אותם ימים שיכלו להסתיים באופן שונה לחלוטין. מאז סיימה את עבודתה בדואר ושבה לרחובות, הייתה כחומה בצורה ומשענת לבני המשפחה. מאחורי הנוקשות והתובענות שלה הסתתר לב רחב וחם, ובכך דמתה לאמה. בימיה האחרונים הפקידה בידי אחותה יהודית את התנ"ך שקיבלה מרבקה אהרונסון, כמה ממכתביו של קלונימוס, ואת מחברת השירים שלו. את מרבית מכתביו השמידה כשחלתה.

שבוע ימים שכבה בבית החולים ללא הכרה. בערב השבת האחרון לחייה פקחה את עיניה, כתבה על גבי נייר שתי מילים: "שבת שלום", וחזרה לתרדמתה.

עשר שנים אחריה נפטרה האחות לאה. לאה נשארה כל שנותיה בקרית מוצקין. לרחובות הגיעה לעתים קרובות לבקר את בני המשפחה ואת חברותיה משכבר הימים, וגם כדי לחזור ולספוג מאווירת המקום שכה אהבה. כשנה לפני מותה ישבתי לידה בביתה של יהודית ברחובות. שאלתי, חקרתי, שמעתי והקלטתי את דבריה במשך שעות ארוכות. בדבריה הייתה כנות ישירה נטולת העמדת פנים, ובתיאורי המשפחה והמושבה הפיחה חיים והוסיפה ססגוניות וציוריות. אלה היו מהגורמים שהאיצו בי להעלות את סיפורה של משפחתי על הכתב.

לפני מותה נתנה בידי כלתה מלכה, אשת בנה אמנון, שלוש טבעות נישואין. האחת, כך אמרה, של אמה אסתר, השנייה שלה, ועל השלישית לא אמרה דבר. מלכה לא שאלה שאלות, הניחה את הטבעות במגירה ושכחה מהן. כעבור זמן, כאשר לאה כבר

לא הייתה בין החיים, התבוננה מלכה בטבעות וראתה כי על הטבעת השלישית, זו שלאה לא דיברה בה, חרוט מבפנים: ע.ד. אז הבינה כמה היו הנישואים של לאה ושל עזרא דנין קרובים למימוש.

האחים והאחיות, הגיסים והגיסות, מלבד לאה ויעקוב, נקברו בבית הקברות ברחובות, קרובים זה לזה וגם לאמם. כבחייהם כך גם במותם.

נותרה עמנו אחותם הצעירה יהודית, שתאריך ימים ושנים, צעירה בת למעלה מתשעים.

רחובות שלנו

ביקשתי מעשרה בני רחובות, צאצאי ראשונים שהוזכרו בדפי הספר, לנסות ולתאר את רחובות שלהם, המושבה, כפי שהצטיירה בזיכרונם. הם נענו לי, ועל כך נתונה להם תודתי.

לעוזי חייט, בנו של מרדכי חייט, רחובות היא מושבה ירוקה ובתים עם גגות אדומים הנחבאים מתחת לעצי אקליפטוס, תות, ברוש, ופרדסים. רחובות היא ריחות של פריחת הדרים משכרת וצפצוף ציפורים, קרקור תרנגולות וקריאת הגבר, נעירת חמור ויללת תנים נוגה בלילה. רחובות היא גם עץ האקציה ששימש כגדר במטעים, ריח פרחים צהובים וריח חריף של עץ כשגוזמים אותו. היא גם שיחי צבר, שאף הם היו גדר חיה ומרתיעה, והצמיחו פירות מתוקים ועסיסיים, שנקטפו תוך ניסיון להימנע מדקירת הקוצים הגדולים, ובעיקר מדקירת הקטנים. רחובות היא גם בתי אריזה לפרי הדר, מחצלות שעליהן ערמו את הפרי, מחיצות עשויות שק מגולל ממולא תבן, נייר אריזה עם ניחוח דפיניל, ונגרים עם קרדומים הסוגרים את תיבות הפרי בחישוקי עץ גמישים ששרו במים כל הלילה. רחובות של עוזי היא גם גן הילדים עם הגננות אסתר דונדיקוב, חסידה סופר, אסתר חפץ ואסתר בן ארי. השירים, חג הביכורים וימי ההולדת לפי התאריך העברי. רחובות היא גם בית הספר העממי עם אדון לוי (אנא), והמורים המחנכים אשר שימשו דוגמה ומופת, ובני כיתתו, שחלקם נפלו במלחמות ישראל, וחלקם כבר הלכו לעולמם. תנועות הנוער והתחרויות ביניהן, ותנועתו, תנועת "המכבי הצעיר", והמדריכים אלעזר גרנות (גרינהוט), מוטה גור (גורבן) ומירון אברמסון. שם גם כיכב קטלן הכל יכול. רחובות הם בני המושבה המכירים איש את רעהו, ויישוב שהוקם ללא תמיכת הברון ופקידיו, הקובעים את סדר היום של היישוב.

רחובות של עוזי היא התחושה של שייכות, וגאווה להיות רחובותי.

בעיני בְּתְיה מרכס, בתם של מיכל ועובד אייזנברג, ונכדתו של אהרון, המתגוררת בבית הקולוניאלי המעוצב לתפארה שבנה אביה ברחוב יעקב, רחובות היא משפחה ושושלת. בהצביעה על הנינה שחר הוסיפה בגאווה כי רחובות עבורה היא סבה אהרון ואביה עובד, והחוט המקשר ביניהם ובין צאצאיהם עד לנינתה, שהיא הדור השישי ברחובות. על אביה וסבה אמרה כי הקדישו את מרב זמנם ומרצם למושבה וליישוב, הכול בהתנדבות, ושלא על מנת לקבל פרס. היא בקושי זוכרת אותם בבית. תמיד עסקו בענייני ציבור. כך גם אמה מיכל, בתו של יצחק כהן, שגם הוא היה ממייסדי רחובות.

לצבי שוסיוב, בנו של דוד, רחובות של פעם היא כבוד ומוסר בין אנשים. כדוגמה הביא את המקרה בו הציע אביו לחברו יצחק דניאלי להקים בית־חרושת לקרח. כשהעלה בפניו את ההצעה, השיבו יצחק כי אינו יכול לעשות כדבר הזה, שהרי לטוביה מילר יש בית חרושת לקרח, ולא יהיה זה הוגן להתחרות בו. שוסיוב יעץ ליצחק לשאול עשרה מחבריו אם הדבר הוגן אם לאו, ואם ישיב אחד מהם כי אין זה הוגן, ישכח מהצעתו. יצחק עשה כעצתו, ורק אז החליט להקים את בית החרושת. דוגמה נוספת: להוריו של צבי הייתה רפת, אותה הגדילו עד לשלושים ושלוש פרות. הם מכרו את החלב, אך לא את מוצריו, משום שלשכניהם הגורודסקים היו אומנם רק שתי פרות, אך ייצרו מוצרי חלב ומכרו בין השכנים.

בשביל הבן של אותם גורודסקים, אליעזר (לזי), נינו של שמואל גורודסקי, רחובות של פעם היא מקום בו כולם הכירו את כולם. הייתה בה עזרה הדדית ואווירה אינטימית, וסיפורים ומעשיות, ותיאורי הווי. לדעת לזי, אלה מרכיבים את תמונת המושבה. הוא התנדב ברצון להביא דוגמאות:

"שמואל אייזנברג, שכנם של האלטשולרים, גידל עגבניות בחצרו ושמר עליהן מכל משמר. נקדימון אלטשולר ארגן את חבריו הילדים ויחדיו חדרו אל שדה העגבניות. אייזנברג הגיע במפתיע, תפס את נקדימון והיכהו מכות נמרצות. זה התעשת במהירות, ריסק עגבניות על פניו וזעק לחבריו: "בואו לגאול את נקמת דמי השפוך..." החברים, שבתחילה חשבו להימלט, חזרו לעזור לחברם ה"מדמם", וחבטו באייזנברג. למזלו עברו במקום האחים גורודסקי והצילו אותו מידי הדרדסים.

שנים אחר כך נסע נקדימון בדיליז'נס מרחובות ליפו עם אבי, צבי גורודסקי. כשהגיעו לחולות ירדו הנוסעים ודחפו את העגלה. נקדימון, היה לבוש באותו יום בגדי חג ולא רצה להזיע. אמר לאבי שיעשה עצמו כמשוגע, והוא יאחז בו על מנת לרסנו. וכך, בכל פעם שהנוסעים ירדו לדחוף את הדיליז'נס, המשיכו נקדימון ואבי לשבת במקומם, אוחזים האחד בשני.

לרחובותים הראשונים, שלא היו ילידי הארץ, היו קשיי שפה. הם לא למדו עברית וערבית כראוי, ופלטו טעויות, בחלקן משעשעות ואחרות גורליות. כך היה עם טוביה מילר, שהיה ליטאי במקור ודיבר בשׂין רפה. פעם ערבי כמעט שבר לו את העצמות, משום שטוביה התכוון לומר לו: "כשתבוא בבוקר לביתי, אראה אותך מהחלון ואצא אליך", אך דבריו הובנו כאילו אמר: "כשתבוא בבוקר לאחוריי, אטיל עליך את מימיי מהחלון..."

לא אשכח את העדר של המושבה, שהיה חוזר מהמרעה ובראשו הרועה הערבי הצולע. הפרות עלו במעלה הרחוב, עמדו מול השער של החצר וגעו, ביקשו שיפתחו להן. כאשר השוקת הייתה ריקה ממים הן היו פותחות את הברז בעזרת הקרניים שבראשן, ועוד אומרים שהן טיפשות."

לזי ידע לספר על קבוצת הכדורגל של "מכבי רחובות" דאז, שהייתה שם דבר ביישוב כולו. "היו אריות," אמר. "היו בקבוצה האחים מילצ'ן: יוחנן, דוב ודוד, ואברהם מקוב, יוסף פורר, צבי אפל אברהם נדב וגם אביך שלמה. הוא היה מגן, קראו לו: "ראש

ברזל". הוא היה נותן נגיחות מהשער שלנו עד השער של היריב. כשהיה חורש, האדמה הייתה מזדעזעת."

לרוֹחָה סמילנסקי, נכדת משה סמילנסקי, רחובות זה חופש. חופש שמייסדי רחובות בחרו בו במודע כשהקימו את המושבה, ונמנעו מלהסתייע באפוטרופוס. אווירת החופש הקרינה על האנשים ועל הסביבה, וזו הייתה הייחודיות של המקום. מאידך גיסא, זו גם הסיבה לדעתה שאין ברחובות אתרים לשימור כמו במושבות הברון, שבהן בנו פקידיו מבנים מפוארים. רחובות של רוחה היא גם אווירה נוחה וטובה, משום שמקימי המושבה חוננו באופקים רחבים ובחוש הומור, ולא הייתה קיצוניות.

לאהרון פריאל, בנו של אברהם, נכד לאהרון ובת־שבע פילרנקו ונין לרחל ואברהם־משה הרשנזון, רחובות היא המושבה בה נולד וגדל, וקיווה כי תמשיך לשמור על צביון חקלאי בצד פיתוחה כעיר מובילה במדע ובמקצועות חופשיים. לצערו אין הדבר כך, שכן הפרדסים נעלמו והנוף האנושי התחלף. רחובות הפכה לעיר של קליטת עלייה, דבר מבורך בפני עצמו, ובמשך השנים איבדה את הצביון הכפרי שאפיין אותה. אהרון מתנחם בעובדה שלמרות הכול, לרחובותים יש מקום לגאווה גם כיום, שכן רחובות היא עיר מדע בינלאומית, ובמכון ויצמן ובפַּרק המדע יש טכנולוגיה ופיתוחים רפואיים מתקדמים: "למרות השינויים והזמן, שתמיד עושה את שלו, זו גאווה להיות רחובותי."

לחגית טל, בתו של אמנון קיפניס, נכדה למשה ונינת ר' יענקל'ה, הוא יעקב־דוב קיפניס, "הצעיר הנצחי" של רחובות, קשה עד היום להוציא מפיה את המילים: "אני הולכת העירה". כשהיא אומרת אותן, הן מתחככות קצת בגרונה. המשפט אליו הורגלה מילדות: "אני הולכת למושבה" או "אני יורדת למושבה", כפי שנהגו אז לומר ברחובות, מתגלגל טוב יותר בלשונה משום שטעמו אמיתי יותר ועָרֵב – טעם של פעם.

ועוד אמרה: "לפני כשלושים שנה, כשמכרנו את המגרש שעליו בנה סבי את ביתו כשבא לרחובות ב־1891, הציעו לנו חברים לחפש דירה בעיר אחרת. תשובתי הייתה שמקום בו נולדנו, אבי, אני וילדַי, ובו למדנו, באותו גן ילדים ובאותו בית ספר – אין עוזבים, ואכן נשארנו. האמת? רחובות היא לא העיר הכי יפה בארץ, וזה גם לא חסרונה היחיד, אבל זו העיר שלי!"

לדעת גדעון אלטשולר, בנו של נקדימון ונכדו של איצֶ'ה־וֶלֶה, יצחק־זאב, לרחובות ייחוד שאינו קיים במקומות אחרים. להגיד: "אני רחובותי," זו סיבה טובה לגאווה. המקור לכך נובע לדעתו משני מוסדות שהשפיעו יותר מכול. האחד הוא בית הספר העממי שבו התחנכו על דיבור אמת, על ציונות ועל תחושה של משפחה אחת גדולה, והשני – "המכבי הצעיר". במכבי, לצד חיי חברה, למדו הצעירים את משמעות המושג ספורט: להיות תחרותי, לשאוף למצוינות, אך לא פחות חשוב מכך להיות הגון. לכך תרם רבות מירון אברמסון, שהרביץ בחניכיו את התכונות הללו.

הודות לשני מוסדות אלה התייצב כל הנוער הרחובותי בשעת אמת. רבים מהמגויסים הרחובותים ראו עצמם המשך לארגון "העשרות", אותו ארגון שהוקם ברחובות בשנותיה הראשונות כשכבר אז חשבו על כוח מגן עברי.

עוד אמר, כי הרחובותים גדלו עם קרבה לטבע, וזה חיזק אצלם את תחושת השייכות למקום. קרוב לעץ, לפרח, לבעלי החיים, והיו מסעות רגליים שחיזקו עוד יותר את הקשר לאדמת הארץ. בשל אלה, הוא מעיד על עצמו, למרות שעבר לכרמי יוסף: "אני רחובותי".

לגדעון מקוב, נינה של בתיה מקוב, רחובות של אז היא ניחוח חזק של הדרים, שנישא באוויר ובישם את המושבה. לריח נילווה הקול המונוטוני של משאבות המים בפרדסים. רחובות היא גם עבודת האדמה והקשר לאדמה, מקור מחיה לרבים מתושביה. לצד מקורות המחיה אי אפשר לשכוח את האכזבות: מחלת הקפנודיס בשקדים שהשמידה מטעים, פילוקסרה בכרמים, וכך גם בגידולים אחרים. רחובות של גדעון היא סיוע הומני, הנובע לדעתו מהיכרות קרובה בין האנשים, ולא כמו היום, שהולכים ברחוב ולא מכירים את אלה שסביבך. רחובות היא גם סיפורים שליוו אותה לאורך השנים וסיקרנו את הצעירים, שלמדו להכירם ולהנחילם לדורות הבאים.

גדעון גאה על היותו נין לבתיה מקוב, שחתימתה מתנוססת על סיכומי הדיונים של האספה הכללית הראשונה במושבה, בה נכחו שישה־עשר מייסדי המושבה. לדעתו היא הפמיניסטית הראשונה בארץ, שהוכיחה זאת כשקמה ועלתה לארץ בהותירה את בעלה מאחור. היה בה סוג של ציונות דתית שגדעון מבקש לשמרו בלכתו בלילות שבת לתפילה בבית הכנסת.

האחרון שבעשרת בני רחובות, והצעיר בחבורה, הוא שוקי פורר, בנו של מרדכי, נכד ליעקוב ובתיה פורר, ונין ליהושוע פורר וליהודה־לייב יוספזון, בונה הבית הראשון ברחובות. וכך כתב על רחובות שלו: "רחובות שלי היא ביתי היחיד בעולם. לא גרתי בשום מקום אחר. גם אבא, שנולד כאן בראשית המאה ה־20 בבית הראשון במושבה, לא גר כל חייו, אלא ברחובות.

רחובות היא הבית שלנו, הבית בו גדלה רעייתי, הבית בו גידלנו את בנינו, וכל מהותו של בית. זו רחובות בשבילי, כי בית פירושו הדברים הכי הכי קרובים והכי נוגעים בנשמה שיש... בית ספר עממי, "המכבי הצעיר", מגרש "מכבי" עם כל פעילויות הספורט: אתלטיקה קלה עם אורי כהן, שיעורי אגרוף עם מירון אברמסון בגימנסיה (כן, גימנסיה, ולא תיכון...), נוסעים להתרחץ (כן, להתרחץ) בים באוטו משא או בטנדר של לינדה, סברס ותותים מהעץ בקיץ, עגבניות לא כל השנה, חגים בבית הכנסת וריח וטעם של מושבה, בה מכירים את כולם, את כולם.

פרדסים מסביב, קולות של תנים בלילות, טיולים לשדות בשבת, נרקיסים בביצה של יבנה, וכל מה שיש במושבה שבה נולדת. אז אם זו מושבה, איך זה שאני ראש העיר?..."

עץ המשפחה המתייחס לדמויות המוזכרות בספר.

מפת האתרים המוזכרים בספר: 1. הבאר הראשונה. 2. בית משפחת אהרונוביץ והחנות הראשונה ברחובות. 3. בית קנטרוביץ. 4. בית פקידות "מנוחה ונחלה" ועץ האקליפטוס שניטע בידי אייזנברג. 5. בית יוספזון, הבית הראשון ברחובות. 6. בית בתיה מקוב. 7. בית מנהל חברת "מנוחה ונחלה". 8. בית דונדיקוב. 9. בית משפחת שמוליאן. 10. בית הספר הראשון ברחובות, ע"ש משה סמילנסקי. 11. גן הילדים הראשון. 12. בית העם. 13. בית הכנסת הגדול "אהל שרה". 14. בית משפחתי שנבנה בידי אבי. 15. בית הקברות בחלקה 69. 16. בית משפחת דניאלי שנבנה בידי סבי. 17. בית אפרים זקס. 18. בית ברודיא או "מגדל האחיות" (המשוררת רחל ואחיותיה). 19.בית סלוצקין. 20. משטרת רחובות. 21. בית יצחק דניאלי.

שלמי תודה

בראש ובראשונה אני מודה לאלה שאינם אתנו. מִכְתביהם, שערכם בעיניי יקר מפז, למדתי רבות על ימיה הראשונים של רחובות ועל ימיו הראשונים של היישוב היהודי בארץ. רשימת הכתבים והמקורות שלהם ושל האחרים מפורטת בהמשך.

ואשר לאנשים שסייעו בידי, ראשית מגיעה תודה לפרופסור יוסי בן ארצי מאוניברסיטת חיפה, שהתייחס לעובדות ההיסטוריות, חילצני ממוקשים בעוד מועד, והביע את הערכתו במילים חמות בהקדמה לספר;

לידידי ישעיהו קורן, המושך בעט מזה שנים, תודה רבה על הערותיו המועילות ועל ההכוונה לאורך הדרך;

ולעורך אהרון לירון (אלטשולר), תודה על הסבלנות, הניסיון והידע הרב.

אחריהם, לפי סדר הא״ב, שלוחה תודה מקרב לב לכל הרשומים מטה:

הרצלה ודני אבגר, אחותי וגיסי, שקראו, העירו והאירו את עיניי בסבלנות אין קץ. צילה אביבי (סמילנסקי), נכדתו של משה סמילנסקי, שתרמה מידע ותמונות. שלי ומיקי אלטרמן, בתי וחתני, שידעו להוסיף הערות מועילות. גדעון אלטשולר, שהיטיב לספר. אורי גורודסקי, ארכיון רחובותי של איש אחד, שתרם מידע רב. לזי (אליעזר) גורודסקי, איש רחובות, שידע לספר. יהודה דניאלי, בן דודי, שספריו ותיאוריו תרמו רבות למחקרי. לביא דניאלי, בן דודי. מתניה דניאלי ז״ל, אמי, שרק בחודשים האחרונים לחייה יכלה לגול מה שהיה על לבה. שאול דניאלי, אחי, שסייע לי במידע. שרה דנין וחירם בעלה זכרונו לברכה, שהוסיפו פרטים על משפחתם הענפה, משפחת דנין, והעניקו לי את ספרו של עזרא, אחיו של חירם. אילנה ואיה הדני, בת דודתי ובעלה, שנידבו לי מידע והעירו על הכתוב. לאה הלפרין ז״ל, דודתי, אחות אבי, שחלקה בספר רב לאין שיעור. אמנון ומלכה הלפרין, בנה של לאה ואשתו, שידעו לספר והוסיפו תמונות. אליהו חביבי ז״ל, איש רחובות. רותי ועוזי חייט, שסייעו בפרטים ובהערות על דברים שנכתבו. אמנון חרל״פ, מוותיקי רחובות. שולמית חרל״פ, אלמנת שלמה, צעירה בת למעלה ממאה, שידעה להוסיף פרטים על משפחת חרל״פ. הללה טל (אהרונוביץ מצד אביה ופיינשטיין מבית אמה), שסיפרה על משפחות ההורים. חגית טל (קיפניס), שהוסיפה פרטים על המשפחות קיפניס ודונדיקוב. נילי לווין, עובדת ארכיון רחובות, שסייעה מכל הלב. שרה לונדנר, נכדתה של פייגל, אחות סבתי אסתר. שולמית מיימון,

שידעה לספר על רחובות ועל אמי בצעירותה בנווה שלום. גדעון מקוב, שתרם פרטים על משפחתו. ביתיה מרכס (אייזנברג), נכדתו של אהרון אייזנברג, שהוסיפה פרטים רבים על משפחת אייזנברג. אריה סיטקוב, בנו של יששכר סיטקוב. נירה סיני, על הערותיה. רוחה סמילנסקי, נכדתו של משה סמילנסקי. שיה וגאולה סמילנסקי, בנו של משה סמילנסקי ואשתו, נכדתו של ניסן קנטרוביץ. ידין סקר, בנו של אליעזר סקר, אחיה של סבתי אסתר. עליזה סקלצקי־אבסיאן, בת רחובות, שהוסיפה פרטים. עדה עמית (בן־ארי), בת למשפחות זילברשטיין ומקוב. חביבה ערמון, בת דודתי. שוקי פורר, נינו של יהודה־לייב יוספזון, בונה הבית הראשון במושבה, שידע להוסיף פרטים על משפחות פורר ויוספזון. דוד (דודו) פלדמן, על הסיוע בסריקת התמונות. אהרון פריאל (פילורנקו), נין למשפחת הרשנזון הענפה. מימי קובנר, שעזרה בהבאה לדפוס. דודתי יהודית רבינוביץ, שלסיפוריה היה משקל רב בכתיבת הספר לצד סיפורי דודתי לאה. שאול רבינוביץ, בן דודי, שהוסיף מידע רב ותמונות. צבי שוסיוב, איש רחובות. ולאחרונה חביבה, ליאת שטיינהרט־רוזנבלום, תודה מקרב לב על העזרה בהדפסה בשלבי הכתיבה הראשונים.

למשרד האדריכלים "רתם" ברחובות, תודה על שרטוט מפת רחובות ועץ המשפחה.

רשימת מקורות

ארכיונים
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
ארכיון רחובות.

ספרים, כתבי עת וכתבי יד
אנציקלופדיה עברית.
אליאב מרדכי (עורך): ספר העלייה הראשונה. יד בן צבי ומשרד הביטחון, 1981.
אמיר אהרון: אבשלום – כתביו ומכתביו של אבשלום פיינברג. שקמונה, 1985.
בן גוריון דוד: בהילחם ישראל. מפלגת פועלי א"י, 1950.
בן צבי יצחק: כתבים, זיכרונות ורשומות. יד יצחק בן צבי, 1966.
בן צבי יצחק: ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני. יד יצחק בן צבי, 1976.
בקי רות: להתחיל מבראשית. משרד הביטחון, 1988.
בקי רות קולודני: אם תלכי עמי – סיפורה של אולגה חנקין. יד יצחק בן צבי, 2001.
בר־מעוז דני: מגלות תימן לחירבת דוראן.
גולדשטיין יוסי: אוסישקין – ביוגרפיה. האוניברסיטה העברית ירושלים, 1999.
גלבר יואב: שורשי החבצלת. משרד הביטחון־ההוצאה לאור, 1992.
גלוסקין זאב: זכרונות.
גרא גרשון: חמדת אבות. משרד הביטחון־ההוצאה לאור, 1982.
גרא גרשון: כל ההתחלות. ספריית מעריב, 1984
גת ד"ר בן ציון: היישוב היהודי בארץ ישראל 1881־1840. יצחק בן צבי, 1974.
דותן שמואל: המאבק על ארץ ישראל. משרד הביטחון־ההוצאה לאור 1981.
דניאלי יהודה: בשולי מלחמותי ההולכים בתלם. שלג, 1999.
דנין עזרא: ציוני בכל תנאי. קידום, 1987.
הגלעדי נמרוד: המושבה רחובות במלחמת העצמאות.
הרצל בנימין זאב: מבחר כתבי הרצל.
הלפרין יעקב: זכרונות.
הלפרין ירמיהו: אבי מיכאל הלפרין. הדר, 1964.
הררי יהודית: בין הכרמים. דביר, 1947.
הררי יהודית: אישה ואם בישראל. מסדה, 1959.
זיו־אב יצחק: אומרים ישנה ארץ. מעריב, 1980.
חולבסקי שלו: כמה געגועים, כמה חן... ארגון הפרטיזנים לוחמי המחתרת ומורדי הגטאות בישראל, 2002.
חיסין חיים: מרשומות אחד הביל"ויים. בית נטע, 1967.
יהואש : מניו יורק ועד רחובות וחזרה. נ. טברסקי, 1949.

יפה ד"ר הלל: דור מעפילים. דביר 1939.
יערי־פולסקין יעקב: חולמים ומגשימים. מ. מזרחי, ת"א 1967.
יערי אברהם: זכרונות ארץ ישראל. ההסתדרות הציונית, 1947.
כהנוב אבנר: שאו נס ציונה. 1998.
כץ יוסף: גאולה תתנו לארץ. יד יצחק בן צבי, 1987.
לווין־אפשטיין אליהו זאב הלוי: זיכרונותיי. האחים לוין־אפשטיין, 1932.
ליבונטין זלמן דוד: לארץ אבותינו. מסדה, 1963.
ליבנה אליעזר: אהרון אהרונסון – האיש וזמנו. מוסד ביאליק, 1969.
ליסק משה (עורך ראשי): תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה. האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, 2001.
לסקוב שולמית: קודם כל. משרד הביטחון־ההוצאה לאור, 1986.
ממט רזיאל: לחישה רועמת – סיפורו של הרב קוק. יד בן צבי, 1995.
נאור מרדכי: ספר המאה. עם עובד ומשרד הביטחון־ההוצאה לאור, 1997.
נאור מרדכי: מסיפורי ארץ אהבתי. משרד הביטחון־ההוצאה לאור, 1979.
נייסביז': יוצאי העיירה.
סייקס כריסטופר: מבלפור עד בווין. מערכות, 1966.
סלוצקי פרופ' יהודה: תולדות ההגנה. משרד הביטחון־ההוצאה לאור, 1986.
סמילנסקי משה: משפחת האדמה.
סמילנסקי משה: בין כרמי יהודה. מסדה, 1948.
סמילנסקי משה: רחובות. דביר 1950.
סמילנסקי משה: כתבים. התאחדות האיכרים בא"י, 1934־5.
עבר הדני אהרון: אהרון אייזנברג – כתביו ותקופתו המדינית.
עבר הדני אהרון: יד לעמוס. 1949.
עמית עירית וקרק רות: יהושע חנקין – שתי אהבות. מלוא, 1996.
קארפי ד"ר דניאל (עורך): הציונות. אוניברסיטת ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1973.
קובץ השומר.
קושניר שמעון: אנשי נבו. עם עובד, 1968.
קומפטון ישראלה: רחובות – אתרים ומסלולים. עיריית רחובות והחברה להגנת הטבע, 1990.
קומפטון ישראלה: רחובות – עיר ההדר והמדע. עיריית רחובות.
קלויזנר ד"ר ישראל: מקאטוביץ עד באזל. הספריה הציונית, 1965.
קלויזנר ד"ר ישראל: בהתעורר עם. הספריה הציונית, 1962.
ראב יהודה: התלם הראשון. הספריה הציונית על־יד ההסתדרות הציונית העולמית, 1956.
רוזנר שלמה: מקווה ישראל. משרד החינוך/שירות הפרסומים, בשיתוף בית הספר, 1970.
רוקח יצחק: פרדסים מספרים. מסדה, 1970.

רם חנה: הישוב היהודי ביפו.
שבא שלמה: הימים היפים. א. לוין־אפשטיין, 1972.
שבא שלמה: הו עיר הו אם. החברה האמריקאית־ישראלית למו"ל וקרן ת"א לספרות ואמנות, 1977.
שייד אליהו: זיכרונות. יד יצחק בן צבי, 1983.
תדהר דוד: אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו. ספריית ראשונים, 1947־1958.
תדהר דוד: במדים ובלא מדים. ידידים, 1938.
תלמי מנחם: כך התגונן ישראל. עמיחי, 1954.

רשימת תיקונים לספר

עמוד 17 שורה 13 – כתוב "**על גדות נהר האלבה**", צריך להיכתב: "**על גדות יובלו של נהר הנימן**"

עמוד 44 שורה 25 – כתוב "**השבבניקים**", צריך להיכתב "**השבב**" (כנ"ל בעמוד 291 שורה 25)

עמוד 48 שורה 3 – כתוב "**לכבוד גדרה שיחיו**", צריך להיכתב: "**לבני גדרה שיחיו**"

עמוד 48 שורה 12 – כתוב "**כמחצית שעת רכיבה**", צריך להיכתב "**כשעת רכיבה**"

עמוד 152 בתחתית התמונה – בהמשך ל"**בית העם ברחובות**" תבוא התוספת "**ולראשו של בית העם מתנוסס דגל טורקיה**"

עמוד 153 שורה 7 – כתוב "**מוצרי מזון בסיסיים**", צריך להיכתב "**מוצרי צריכה בסיסיים**"

עמוד 185 מתחת לתמונה – כתוב "**אם הכלה**", צריך להיכתב "**פייגל (אחות סבתי)**"

עמוד 214 בשורות 3, 6, 7, 11 – כתוב על **ברזנר מחלק המכתבים**. לא היה זה ברזנר כי אם מחלק מכתבים אחר, ברזנר הגיע לאחר מותו של זה, ששמו אינו ידוע.

עמוד 276 שורה 3 – כתוב "**ונהגו לתקנן**", צריך להיכתב "**לתקנם**"

עמוד 337 שורה 13 – כתוב "**יהושע הרכבי**", צריך להיכתב "**יהושפט הרכבי**"

זהו סיפור קורותיה של משפחה השזור בתולדותיה המרתקים של המושבה רחובות.

יהודה-לייב דניאלי הגיע לרחובות בימיה הראשונים, בקיץ 1890. כעבור כשנה נשא לאישה את אסתר סקר ויחדיו הם הקימו את ביתם במושבה. כשלוש שנים לאחר מלחמת העולם הראשונה, בעת שהמצב בארץ היה בכי רע, נפטר יהודה. אסתר, שהייתה אז בת 48, נותרה מטופלת בתשעה ילדים. איתנה כסלע הפכה אסתר לראש המשפחה. בתנאים קשים גידלה את ילדיה, תוך דאגה לעתידם, והייתה להם למשענת, אולם עקב אופיה העיקש הם גם נפגעו לא אחת.

הספר, המבוסס על עדויות של בני המשפחה ושל ראשוני רחובות והיישוב, מעביר את הקורא במנהרת זמן שבה חולפות לנגד עיניו תמונות של מצוקה ותקווה, אובדן וכאב, אהבות ומשברים, אך מעל הכול - דבקות בארץ ובחיים. כל זאת, בימים בהם חתר הישוב העברי בארץ להקים בית לאומי משלו.

מתוך ההקדמה לספר,
מאת פרופ' יוסי בן-ארצי, אוניברסיטת חיפה

כמי שחקר את תולדות ההתיישבות בכלל ואת המושבות העבריות בפרט סברתי כי רחובות הוותיקה הייתה מוכרת לי כדבעי. - - עד מהרה מצאתי עצמי מרותק לאפופיאה המשפחתית שנפרסה לנגד עיניי, ודברים רבים שידעתי על רחובות נתפסו לפתע בצורה שונה, אחרת, אישית וכובשת יותר ממסמכי הארכיון.

הסיפור הוא 'משפחתי', אך העלילה היא כללית ושווה לכל נפש. בני המשפחה לדורותיהם ולהסתעפויותיהם ברחבי הארץ מוצגים ברגישות עצומה ובאהבה גדולה, הגם שהכתיבה אינה רגשנית, ואף מנסה להתבונן לכאורה 'מן הצד'. עמוס דניאלי השכיל לשלב בין הרקע העובדתי וההיסטורי לבין פרטי הפרטים של חיי היום-יום - של הלבוש, התבשילים, המנהגים, המאפיינים האישיים, הכאבים והמהלומות שספגה המשפחה במות יקיריה, ובמיוחד במות צעיריה, שאחד מהם הנו בחזקת נעדר מן הקרב עד ימינו אלה.

הספר מעמיד יד וזיכרון לא רק לבני המשפחה, כי אם לתקופה שלמה, למושבה כולה, ומוליך את הקורא במרחבי הזמן מבעד לצוהר האישי. על כן ערכו רב בעיניי לא רק כ'קורות משפחת דניאלי לדורותיה', אלא כמראה מלוטשת של קורות היישוב העברי כולו, המתכווץ כאן לכלל עולמה הפנימי של משפחה אחת, של מושבה אחת.

אני משוכנע על כן, שלא רק בני המשפחה הרבים, הקרובים לסיפור שאותו אולי לא הכירו בעצמם כל כך טוב, אלא רבים מבני הארץ יקראו את הספר באותה שקיקה ובאותו עניין בו קראתיו גם אני. עמוס משכיל לסחוף את הקורא ולאמצו לחיק המשפחה, אותה הוא עוטף בחיבה גדולה, ולמושבה העברית, העצמאית והסמלית כל כך, שדומה כי טבועה היא בכל נימי נפשו.

מחיר מומלץ 79 ש"ח

0 08000109005 7
דאנאקוד 800-109005